T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI

ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET

Pelin Vildan KOKCU DELİKAYA

DOKTORA TEZİ

ANKARA-2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI

ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET

Pelin Vildan KOKCU DELİKAYA

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Serdal BAHÇE

ANKARA-2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI

"ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET"

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Serdal BAHÇE

Tez Jürisi Üyeleri **Adı ve Soyadı**	**İmzası**
Prof. Dr. Serdal BAHÇE	……..
Prof. Dr. Berna KOCAMAN	……..
Prof. Dr. Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR	……..
Dr. Öğr. Üyesi Deniz ABUKAN	…….
Dr.Öğr. Üyesi Zeynep AĞDEMİR	……..

Tez Sınav Tarihi: 22.12.2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (20/01/2022).

Pelin Vildan KOKCU DELİKAYA

ÖN SÖZ

Çocuklar toplumda en korunmasız olan ve hakları en çok savunulması gereken bireylerdir. "Çocuk Emeği ve Devlet" adlı bu çalışma çocukların haklarını savunabilmek amacıyla yazılmıştır.

Bu çalışmada destek ve katkılarıyla beni yalnız bırakmayan, kendisinden çok şey öğrendiğim, değerli danışman hocam Prof. Dr. Serdal BAHÇE'ye teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışma sürecinde desteklerini esirgemeyen, beni bu süreçte cesaretlendiren, yol gösteren, sabırla dinleyen ve öğrencisi olmaktan her zaman gurur ve mutluluk duyduğum Doç Dr. Meltem KAYIRAN'a teşekkür ederim. Tez izleme komitemde olan değerli hocalarım Prof. Dr. Berna KOCAMAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AĞDEMİR'e; ayrıca çalışmanın güçlendirilmesinde katkıda bulunan, tez savunma jürimde yer alan Prof. Dr. Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR ve Dr. Öğr. Üyesi Deniz ABUKAN hocalarıma değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Bu tezi bitirmemi çok isteyen, beni her zaman desteklemiş olan ve yan yana olamasak da bu çalışmayı bitirmemden büyük mutluluk duyduğunu bildiğim ve çalışmayı bitirmemde en büyük motivasyon kaynağım olan biricik anneme özlemle ve sevgiyle teşekkür ederim. Tezi yazma sürecimde birlikte paylaşabileceğimiz anlardan kimi zaman üzüntüyle vazgeçmek zorunda kaldığımız, ancak günün sonunda birbirimize hasretle sarıldığımız, bu çalışmayı tamamlamamın diğer önemli nedeni, can şenliğim oğluma sevgiyle teşekkür ederim. Bu süreçte benim kadar yorulan, her zaman destekçim olan eşime, çalışmak zorunda olduğum zamanlarda oğlumla ilgilenen ve bana çok yardımcı olan Begüm YEŞİLKAYA'ya, babama ve aileme teşekkürlerimi sunarım.Çalışmamı özenle ve sabırla okuyan ve yardımını esirgemeyen canım arkadaşım İmran ARITI ERDEM'e çok teşekkür ederim. Bu çalışmayı uykusuna doyamadan çalışmak zorunda kalan tüm işçi çocuklara, oğluma ve anneme ithaf ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ i

İÇİNDEKİLER ii

KISALTMALAR vii

TABLOLAR viii

ŞEKİLLER x

GRAFİKLER xi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİNİN TARİHSEL SERÜVENİ

1. ÇOCUKLUĞUN TARİHSEL SERÜVENİ 12

1.1. Çocukluk Fikri Üzerine 12

1.2. Çocukluk Tasavvurundaki Kırılmalar: Çocukluğun Üretim Tarzındaki Kırılmalar Bağlamında Değerlendirilmesi 17

1.2.1. Üretimin İlkel Döneminde Çocukluk 17

1.2.2. Antik Yunan ve Roma'da Çocukluk 18

1.2.3. Orta Çağ'da Çocukluk 23

1.2.4. Modern Dönemde Çocukluk 26

1.2.4.1. Hoşça kal Machavelli'nin "Prensi", Hoş geldin Burjuvazinin Prensleri 26

1.2.4.2. Modern Çocukluk II: Daha Uzun Bir Çocukluğa Doğru 30

2. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE ÇOCUK EMEĞİ 34

2.1. Çocuk Emeğinin Üretim Tarzındaki Kırılmalar Bağlamında Değerlendirilmesi 34

2.1.1. Feodalizmde Çocuk: Tarımsal Toplumlarda Çocuğun Rolü-Feodal Üretim İlişkileri ve Köylü (Aile) Üretim Sistemi 35

2.1.2. Feodalizmin Çözülüşü ve Çocuk Emeği: Erken Modern Manifaktürcü Dönem-Fabrika Sisteminde Erken Dönem 39

2.1.2.1. Yetimler ve Çalışma Evleri 42

2.1.2.2. Zanaatçıya Ait Atölye (Workshops) ve Manifaktürlerde Çalışan Çocuklar 44

2.1.2.3. Köylü Çocuklar: Evden Uzakta Hizmetkâr, Çoban, Tarım İşçisi ve Kır Evi Endüstrilerinde Çalışan Çocuklar 47

2.1.3. Tarımın Dönüşümünde Çocuk Emeği 51

2.1.4. Sanayi Devrimi Öncesi Şehirlerde Çalışan Çocuklar 55

2.1.5. Kapitalist Üretim Tarzına Geçiş ve Çocuk Emeği 56

2.1.5.1. Sanayi Devrimi ve Çocuk İşçiler 56

2.1.5.2. Fabrikada Çocuk İşçiler 57

2.1.5.3. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Geçerken Kent Emek Piyasasında Çalışan Çocuklar 63

3. ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET 66

3.1. Feodal Dönem'de Çocuk Emeği ve Devlet 66

3.1.1. Eski Yoksul Yasaları Çocuk Emeğine Nasıl Bakar? 67

3.2. Feodalizm Çözülüşü ve Kapitalist Üretim Biçiminin Doğuşu Sürecinde Çocuk Emeği ve Devlet 72

3.2.1. Feodalizmin Çözülüşü ve Yoksul Yasaları 75

3.2.2. 1834 Yoksulluk Yasaları, Devlet ve Çocuk Emeği 81

3.2.3. Devletin Emek Piyasasına Müdahaleleri 83

3.2.4. Yoksulun Yönetimi: Çalışma Evleri ve Düşkünlerevleri 85

3.2.5. Zorunlu Askerlik: Savaşta Çalışan Çocuklar ve Asker Çocuklar 88

3.2.6. Çocuk İşçi Yasaları, Devlet ve Çocuk Emeği 90

3.2.7. Okullaşma ve Çocuk Emeği 105

3.2.8. Köylü Çocuklar ve Devlet 114

3.2.9. Çıraklık: Eğitim mi İşçileşme mi? 116

3.2.10. Kapitalist Üretim Tarzının Krizinin Aşılmasında Çocuk Emeği ve Devlet 119

3.2.11. Yoksul Çocukların İşçileşmesi-Yoksul Çocukları Ne Yapmalı? 124

4. ÇOCUK EMEĞİNE DAİR KURAMSAL YAKLAŞIMLAR 135

4.1. Çocuk Emeği Arzını Odağa Alan Yaklaşımlar 135

4.1.1. Hukukun ve Devletin Önemi 135

4.1.2. Kültürel Faktörler 136

4.1.3. Çocuk İşçiliğini Destekleyen Yaklaşım 136

4.1.4. Proto Endüstriyel Yaklaşım 136

4.1.5. Çocuk Bolluğu ve Yoksullukla İlişkisi Bağlamında Çocuk Emeği 137

4.1.6. Aile-Çocuk İlişkisine Dayalı Yaklaşım 137

4.1.7. Aile Sosyolojisi ve Feminist Yazın 137

4.1.8. Çocuk Emek Arzını Hane Halkı Aile Stratejileri Bağlamında İnceleyenler 138

4.2. Çocuk Emeği Talebini Odağa Alan Yaklaşımlar 139

4.2.1. Teknolojik Değişim 139

4.2.2. Yönetsel Değişiklikler 140

4.2.3. Üretim İlişkileri ve Güçleri 140

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇOCUK EMEĞİ

1. OSMANLI DÖNEMİ'NDE ÇOCUKLUK FİKRİ VE ÇOCUK EMEĞİ 142

1.1. Osmanlı Dönemi'nde Modern Çocukluk Fikri: Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e 142

1.2. Osmanlı İmparatorluğu ve Çocuk Emeği 143

2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE ÇOCUKLUK FİKRİ, ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET 156

2.1. Türkiye'de Tek Partili Dönem'de Çocuk Emeği ve Devlet, 1920-1946 160

2.1.1. 1923-1929 Yıllarında Çocuk Emeği ve Devlet 160

2.1.2. 1930-1939 Korumacı-Devletçi Sanayileşme Döneminde Devlet ve Çocuk Emeği 166

2.1.3. İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945 Yıllarında Çocuk Emeği ve Devlet 171

2.2. Türkiye'de Çok Partili Dönem (1946-1963) ve Çocuk Emeği 172

2.2.1. Dünya Ekonomisi ile Farklı Bir Eklemlenme Sürecinde Çocuk Emeği ve Devlet: 1946-1961 172

3. NEO-LİBERAL DÖNEMDE ÇOCUKLUK FİKRİ, ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET 180

3.1. Küresel Kapitalizmde Kırılmalar ve Kapitalist Devletin Dönüşümü 180

3.2. Neoliberalizm, Çocukluk Ve Çocuk Emeği 194

3.3. DB'nin Çocuk Emeği Sorununu Küresel Düzeyde İnşası ve Yönetimi 200

3.4. ILO, DTÖ ve Çalışma Standartları 204

3.5. IPEC- Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı 207

3.6. Çocuk İşçiliği İle Mücadelede Şartlı Nakit Transferi

Programları.....215

3.7. Türkiye'de Neo-Liberal Dönemde Hukuksal Düzenlemelere Genel Bir Bakış.....217

3.8. Ulusal Politika Metinlerinin Üst Politika Metinleriyle İlişkisi.....234

3.8.1. ÇSGB'nin Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023) ve Eylem Planı.....234

3.8.2. Kalkınma Planlarında Çocuk ve Emeği.....240

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERDE ÇOCUK EMEĞİ SORUNU.....255

2. BİR KRİZDEN DİĞER KRİZE KADAR KORUNAN ÇOCUK: COVİD-19, ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET.....271

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİNİN BETİMSEL ANALİZİ VE DEVLET

1. ÇOCUK EMEĞİNİN BETİMSEL ANALİZİ VE DEVLET.....277

1.1. Kayıt Dışı Çalışan Çocuklar.....277

1.2. Türkiye'de Çocuk Emeğinin Betimsel Analizi, 1994, 1999, 2006, 2012, 2019.....287

1.3. Türkiye'de Çocuk Emeğinin Genel Bir Değerlendirmesi, 1994-2019.....309

SONUÇ.....325

KAYNAKLAR.....339

ABSTRACT.....375

KISALTMALAR

BKH : Bin Yıl Kalkınma Hedefleri

BM : Birleşmiş Milletler

ÇSGB : Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

DB : Dünya Bankası

GSMH : Gayri Safi Milli Hasıla

HHBA : Hane Halkı Bütçe Anketi

HHİA : Hane Halkı İş Gücü Anketi

IMF : Internatiınal Monetary Fund

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

STK : Sivil Toplum Kuruluşu

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TABLOLAR

Tablo 1. 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek, Kadın ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak) 146

Tablo 2. 1921'deki Milli Hudutlar İçinde Bulunan Sanayiinin Durumu..... 162

Tablo 3. GSMH'de Sektör Payları (%)..... 163

Tablo 4. Türkiye'de İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Çalışan Çocuklar (1937-1943)..... 169

Tablo 5. Çocuk İşçilerin Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (1937-1943)* 170

Tablo 6. Milli Gelir İçinde Tarım, Sanayi ve Hizmetlerin Payı (1948-1961,%)..... 175

Tablo 7. İstihdamın Sektörel Dağılımındaki Gelişmeler (1944-1960, %)..... 175

Tablo 8. Türkiye'de Yıllık Ortalama Ücret ve Toplam Ücretli ve Maaşlı Kişi Sayısı 192

Tablo 9. IPEC ve DB Yaklaşımının Ortak Noktaları 211

Tablo 10. Türkiye'de Devletin Çocuk Emeğine Müdahaleleri: Önlemler ve Teşvikler 232

Tablo 11. ÇSGB'nin 2017-2023 Ulusal Politikaları ve Hedefleri ile DB'nin Yaklaşımının Karşılaştırılması 235

Tablo 12. 12-24 Yaş Grubunda Çalışanlar, 1965-1970-1975 (Bin Kişi)..... 242

Tablo 13. IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013) DB Yaklaşımı ve BKH ... 246

Tablo 14. X. Kalkınma Planı ve DB Yaklaşımının ve BKH'nin Ortak Noktaları 249

Tablo 15. 5-17 Yaş Arası Ekonomik Aktif Çocuk Nüfusunun Küresel Tahmini..... 259

Tablo 16. 5-14 Yaş Arası Çalışan Çocukların Bölgesel Dağılımı 260

Tablo 17. Dünyada Çocuk İstihdamı, Çocuk İşçi Sayısı ve Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar, 5-17 yaş grubu, 2000-2012 266

Tablo 18. Cinsiyete Göre Çocuk İstihdamı, Çocuk İşçi Sayısı ve Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar, 5-17 yaş grubu, 2000-2012 266

Tablo 19. Ülkelere Göre Çocuk İstihdamı, Çocuk İşçi Sayısı ve Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar, 5-17 yaş grubu, 2000-2012 267

Tablo20. 2012-2016 Yılları Arasına Küresel Bir Bakış 269

Tablo 21. 6-14 Yaş Grubundaki Çocukların İstihdam ve Eğitim Durumu,1994 ... 287

Tablo 22. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam eden çocuklar, 2012, 2019 ... 290

Tablo 23. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam etmeyen çocuklar, 2012, 2019 ... 291

Tablo 24. Yaş grubu ve cinsiyete göre kurumsal olmayan nüfus ve istihdam, 2012, 2019 294

Tablo 25. Yaş grubu, cinsiyet ve sektöre göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 ... 296

Tablo 26. Yaş grubu, cinsiyet ve işteki duruma göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 ... 299

Tablo 27. Ekonomik İşlerde Çalışan Çocukların Yaş Gruplarına Göre Çalışma Nedenleri ... 299

Tablo 28. Çalışma nedenine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan Çocuklar, 2006 ... 300

Tablo 29. Yaş Grubu, Cinsiyet ve Çalışma Nedenine Göre Ekonomik Faaliyette Çalışan Çocuklar, 2012 ... 302

Tablo 30. 5-17 yaş grubu, cinsiyet ve çalışma nedenine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 ... 303

Tablo 31. 6-14 yaş grubundaki ekonomik işlerde çalışan çocukların fiili çalışma süreleri ... 303

Tablo 32. Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Ekonomik Faaliyetlerde Çalışan Çocuklar, 2006 ... 304

Tablo 33. Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Ekonomik Faaliyetlerde Çalışan Çocuklar, 2012 ... 304

Tablo 34. Haftalık fiili çalışma süresine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 ... 306

Tablo 35. Ev İşlerinde Çalışan Çocuklar, 1999, 2006 ... 306

Tablo 36. Ev İşlerinde Faaliyette Bulunan Çocuklar, 2006-2012 ... 307

Tablo 37. Haftalık faaliyet süresi ve cinsiyete göre ev işlerinde faaliyette bulunan çocuklar, 2012, 2019 ... 308

ŞEKİLLER

Şekil 1. 2006 yılı için 6-17 yaş grubu çocukların okula devam ve çalışma durumuna göre dağılımı 288

Şekil 2. 2012 yılı için 6-17 yaş grubu çocukların okula devam ve çalışma durumuna göre dağılımı 289

GRAFİKLER

Grafik 1. Yaş grubu ve cinsiyete göre istihdam, 1994, 1999, 2006 291

Grafik 2. Yaş grupları ve cinsiyete göre istihdam oranı, 2006, 2012 292

Grafik 3. Tarım-tarım dışı sektör ayrımında ekonomik işlerde çalışan çocuklar, 1994, 1999, 2006 293

Grafik 4. Sektörlere göre ekonomik işlerde çalışan çocuklar,1994-1999-2006 295

Grafik 5. Sektörlere göre ekonomik işlerde çalışan çocuklar, 2006-2012 296

Grafik 6. İşteki Duruma Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar,1994-1999-2006 297

Grafik 7. İşteki Duruma Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar, 2006-2012 298

Grafik 8. Çalışma Nedenine Göre okula devam eden ve etmeyen çocuklar, 2006..... 301

Grafik 9. Haftalık Fiili Çalışma Süresi ve Okula Devam Durumuna Göre Ekonomik Faaliyetlerde Çalışan Çocuklar, 2012 305

Grafik 10. Yaş grubu ve cinsiyete göre kurumsal olmayan nüfus ve istihdam, 2012, 2019 311

Grafik 11. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre çocuklar, 2012, 2019 312

Grafik 12. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam eden çocuklar, 2012, 2019 313

Grafik 13. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam etmeyen çocuklar, 2012, 2019 314

Grafik 14. Yaş grubu, cinsiyet ve sektöre göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 314

Grafik 15. Yaş grubu, cinsiyet ve işteki duruma göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 315

Grafik 16. Çalışan çocukların (15-18 Yaş Grubu) Hane Sorumlularının İşteki Durumuna Göre Dağılımı (%) 316

Grafik 17. Haftalık faaliyet süresi ve cinsiyete göre ev işlerinde faaliyette bulunan çocuklar, 2012, 2019 317

Grafik 18. 5-17 yaş grubu, cinsiyet ve çalışma nedenine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 318

Grafik 19. Haftalık fiili çalışma süresine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 319

Grafik 20. Cinsiyet ve işyeri durumuna göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019 320

Grafik 21. 15-17 yaş arası çalışılan işyerinin statüsü durumu, 2012, 2018 321

Grafik 22. 15-17 yaş arası SGK'ya kayıtlı olma durumu, 2012, 2018 321

Grafik 23. 15-17 yaş arası işyerindeki çalışan sayısı durumu, 2012, 2018 322

Grafik 24. 15-17 yaş arası yarı zamanlı bir işte çalışma nedeni, 2012, 2018 323

GİRİŞ

Maddi üretim tarihi içinde Antik Yunan ve Roma Dönemi'nde çoğunlukla bir köle, Orta Çağ'ın Feodal Dönem'inde toprakta çalışan bir tarım hizmetkârı ve 19. yüzyıl ile beraber endüstriyel işçi olarak karşımıza çıkan çocuk emeği pek çok teorik tartışmanın yapıldığı bir kavramdır. Gerek erken modern dönemde, Antik ve Roma uygarlıklarında, babaya bitişik varlığı ile de olsa, bir iş gücü olarak, gerek Orta Çağ'da yetişkinden ayrıksı görülmeyen bir çocukluk anlayışı ile olsa da fiziksel güçleriyle daha uyumlu işlerde çalıştırılarak ve gerek modern zamanlarda, Bentham'ın "canlı hazineler" olarak gördüğü ve tarihin belirli koşullarında işçileşmiş çocuk olarak, çocuk emeği karşımıza çıkmaktadır. Her daim kullanılmış olan çocuk emeği, Ariés'in (1962) vurguladığı gibi Orta Çağ'ın alt sınıflarında da var olagelmiş ama 19. yüzyılda paradoksal bir şekilde, tarihsel bir ilerlemeye karşı, bir gerileme yaşayarak daha da kötüleşmiştir ve çocuk emeği daha önce görülmemiş şekilde sistematikleştirilmiştir ve yoğun olarak kullanılmıştır. Bu anlamda yoksul çocuk, varsıl için gerek ulusun zenginliğini gerekse kendi zenginliklerini artırmada asla tereddüt etmeyeceği ve her zaman kullanılabileceği bir emek rezervi olmuştur. Bu anlamda çocuk emeği, tarihin pek çok aşamasında karşımıza çıkan bir gerçek olarak, maddi değer yaratan bir emek kaynağının ifadesidir[1].

Çocuk emeği, çocukluğa ait her şey gibi bizatihi yetişkinlerin ellerinde şekillenmektedir. Yetişkinler; salt aileleri değil, çocukların yaşamına ve emeğine dokunabilen sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal politikaları, yani devleti de kapsamaktadır. Bu sebeple devletin izlediği iktisadi, sosyal ve siyasal politikalarda çocuk emeğinin izini bulmak mümkündür. Örneğin, çocuk emeğini şekillendiren Eski ve Yeni Yoksulluk Yasaları'ndan, İngiltere'de sermayenin farklı fraksiyonları arasındaki rekabeti

[1] Örneğin, Sümerlerde de çocukların çalıştırıldığı bilgisine tabletlerden ulaşılmaktadır. Sümerli bir babanın haylazlık yapan oğluna öğüdü şu şekildedir: "Adam ol, sokaklarda dolaşma. Bak, seni hayatımda hiç tarlama kazanmak için göndermedim. Senin gibiler çalışarak ailelerini geçindiriyorlar. Ben bir kere bile 'Git, çalış.' demedim" (Başaranbilek,1993:50).

kent burjuvazisi adına şekillendirerek kırsalın rekabet gücünü kıracak şekilde çocuk emeğini kısıtlayan Çocuk İşçi Yasaları ve çalışma yaşını sınırlayan ve çalışmaya başlama yaşını yükselten Fabrika Yasaları'na (1864-1874), evde ve çalıştıkları işte çocukları şiddetten koruyan 1889-Çocuklara Karşı Şiddetin Önlenmesine İlişkin Yasadan (*the Prevention of Cruelty to Children Act),* çocuklar için ayrı mahkemeler kuran ve 16 yaş altı için tütün kullanımı yasaklayan *1908 Çocuk Yasası'na (Children Act)*, pek çok düzenleme devlet tarafından gerçekleştirilmektedir.

Bunun dışında, devletin yoksulu odağa alarak yaptığı çocuk işçiliğini *azaltmaya yönelik* şartlı ya da şartsız mali transferler, eğitim sübvansiyonları gibi kamu harcamaları ve vergiler ile bugün küresel çerçevede politikalar üreten Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization-ILO) uygulamalarından Dünya Bankası politikalarına kadar hukuk, eğitim, sağlık, sosyal, ekonomik ve politik tüm politikalar da, devlet eliyle somutlaşmakta ve uygulanmaktadır; devletler ve uluslararası kuruluşlara yön veren devletler tarafından görüşülmektedir ve karara bağlanmaktadır. Bu nedenle çocuk emeğini bu derece şekillendiren devleti ve çocuk emeğine müdahalelerini anlamak önemlidir.

Bu bağlamda, bu çalışmada devlet, çocuk emeği karşısında analiz edilerek işçileştirilmiş çocuğun yaratımında devletin tarihsel olarak işlevlerinin neler olduğu keşfedilmeye çalışılmaktadır. Devletin çocuk emeğine müdahalelerinin, Çocuk İşçi Yasaları'nda ya da bugünün meslek liseleri ve çıraklık uygulamalarında olduğu gibi, çocuk emeği sorununa ilişkin bir "önlem" olduğu iddia edildiği hâlde, aksine bizatihi çocuğu işçileştirmeye dair bir "teşvik" olabildiği görülmektedir. Bu bağlamda devletin çocuk emeğine ilişkin müdahalelerinin sonuçları ve gerçek anlamının tespiti önemlidir. Bu çerçevede tezin araştırma problemi devletin çocuğu işçileştiren bir aktör olup olmadığıdır. O hâlde, devlet siyasal ve ekonomik olan arasında hareket eden "içerilmiş bir aktörse", çocuk emeğine müdahalesi, çocuk işçileri, toplumsal refaha ulaşmada

sayısal bir gösterge olarak görerek, bu niceliksel belirlenimi azaltmak ve bu niceliksel durumun devamlılığında niteliksel bazı düzenlemeleri yapmak için mi vardır; yoksa bunların da ötesinde, kimi zaman kasıtlı kimi zaman kasıtsız şekilde, çocuğu işçileştiren, bir işlev mi yüklenmektedir?

Çalışmada devlet kavramı, sermayenin uzun vadede çıkarlarına hizmet eden bir yapı olarak kabul edilmektedir. Özellikle kapitalist devlet "araçsallığı" bağlamında ele alınmaktadır. Bu anlamda kapitalist devletin çocuk emeğine müdahalesine yoğunlaşılmaktadır ve kapitalist devlete ilişkin kuramsal tartışmaya tezin konusu itibariyle ayrıca girilmemektedir.

Çalışmada öncelikle çocuğu ve emeğini sınıf meselesi temelinde kavramak amaçlanmıştır. Marksist teorinin en önemli hareket noktası olan "sınıf" kavramı bu çalışma için de önemlidir ve Komünist Manifesto'da belirtildiği gibi "…bugüne dek var olmuş tüm toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihi"dir. Çocuğu ve emeğini, sınıf meselesini aklımızda tutarak kavrarken, toplumsal yapılanışın altında yatan ve sınıf ayrımını doğuran şey, belli ki çocuğu ve emeğini de şekillendirmektedir. Peki bu nedir? Marx'ın vurguladığı gibi "…tüm toplumsal yapılanışın altında yatan temel…", "…üretim koşullarının sahipleri ve doğrudan üreticiler arasındaki dolaysız ilişki…"dir (Croix, 2013) ve "üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları her zaman onun unsurları olarak kalır…" (Croix, 2013:75); üretimin toplumsal biçimi içinde önemli olan, üretken emeğin ağırlıklı kısmının nereden geldiği değil, birincil üreticilerden artığın çekilmesinin nasıl güvence altına alındığı ile ilgilidir" (Croix, 2012:77). Bu anlamda çocuğun ve emeğinin, maddi üretim tarihi içerisinde üretim biçim ve ilişkileri ve bunun doğurduğu sınıf ayrımı temelinde kavranması gerekmektedir.

Marx, iktisadi topluluğun üretim ilişkilerinin bizzat kendisinden ve o üretim ilişkilerinin özgül siyasi biçimi, yani devlet ile inşa edildiğini söyler. Bu bağlamda hangi tarihsel aşamada olursa olsun bir iktisadi topluluk içinde çocuğu ve çocuk emeğini

anlamaya çalışırken temel dayanak noktamız; iktisadi topluluğu inşa eden şey, üretim ilişkilerinin kendisi ve Marx'ın belirttiği üzere o üretim ilişkilerinin özgül siyasi biçimi olacaktır. Bu anlamda çocuk emeğinin üretim ilişkilerinin içinde nasıl konumlandığı ve o üretim ilişkisinin özgül siyasi biçiminin çocuk emeği ile nasıl bir ilişki kurduğu tespit edilmek istenmektedir. (Croix, 2013:76-77). Bu anlamda çalışmada çocuk emeğinin, toplumsal tarih içinde hem üretim tarzı ve ilişkileri hem de çocuk-devlet ilişkisine göre değiştiği vurgulanmaktadır.

Çocuk emeğinin kullanımı ahlaki ya da kültürel bir konu olmadığından ve içinde bulunduğu üretim ilişkilerine göre konumlandığından çocuk emeğini incelerken, Marx'ın (1967:27) vurguladığı şekilde tarihin dönemlere ayrılmasında değişik mülkiyet biçimlerine tekabül eden sosyal iş bölümünün ve üretim tarzının ayrı aşamaları temel alınmaktadır[2]. İlgili dönemin üretim biçimine, mekân ve çağa uygun olarak çocuk ve çocuk emeği tanımlaması yapılabilmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde, çocukluğu ve çocuk emeğini şekillendiren temel dinamik araştırılmaktadır. Çocukluk fikrinde ve çocuk emeğindeki kırılmalar tarihsel olarak ortaya konulmakta ve çocukluk fikrinin ve çocuk emeğinin farklı biçimlerine yol açan temel nedenin üretim biçimi ve ilişkileri ile sınıf meselesi olduğu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çocukluk kavramındaki kırılmalar çocukluk tarihi literatüründeki kavramlar ve dönemlendirmeler temelinde ele alınmaktadır. Çocuk emeğinin analizi ise üretim biçimindeki kırılmalar bağlamında ele alınarak üretim biçim ve ilişkilerinin ve bu temelde açığa çıkan sınıf ilişkilerinin çocuk emeğini nasıl etkilediği analiz edilmektedir. Özellikle kapitalist üretim biçiminin çocuk emeği kullanımını nasıl yoğunlaştırdığı ve çocuk emeği biçimini nasıl çeşitlendirdiği ortaya konulmaktadır.

[2] Marx ve Engels'in tarihsel materyalizm kavramını ilk kez ve sistematik şekilde tartıştıkları Alman İdeolojisi eserlerinde, Marx'ın 1844 El Yazmaları'nda olduğu gibi yabancılaşmayı ve sınıflı toplumun başlangıcını iş bölümünde görmektedirler. İş bölümü karmaşıklaştıkça, mülkiyetin farklı biçimleri ortaya çıkmıştır ve toplumda farklı veçhelerin oluşmasına neden olmuştur (Brown,2015:64).

Çocuk emeği ve devlet ilişkisi ise yine üretim biçimindeki kırılmalar bağlamında dönemlendirilerek incelenmektedir. İnceleme Feodal Dönem ile başlatılmaktadır. Her ne kadar çocukluk fikri incelenirken İlkel Dönem ve Antik Yunan ve Roma'da çocukluk fikirlerine bu dönemlerdeki üretim biçimi ve sınıfsal yapılanma üzerinden bakılsa da çocuk emeği ve devlet tartışması "modern devletin doğuşu" üzerine yoğunlaşmaktadır. Buradan hareketle modern devlet ve çocuk emeği ilişkisi bu çerçevede değerlendirilerek tezin temel sorusuna yanıt aranmaktadır. İşçi çocuğun sınıfsal konumu çerçevesinde, modern devletin çocukları işçileştirip işçileştirmediğine bakılmaktadır. Modern devlet ve çocuk emeği ilişkisi sorgulanırken kapitalist üretim biçimi ve ilişkileri çerçevesindeki devlet ve bu devletin çocuk ve çocuk emeğine bakışının ne olduğu irdelenmektedir[3].

Çalışmanın birinci bölümünde ayrıca çocuk emeğine ilişkin kuramsal yaklaşımlar verilmektedir ve çalışma teorik olarak çocuk emeğinde talebi odağa alan bir yaklaşımı benimsemektedir.

İkinci bölüm, Türkiye'de çocuk emeği ve devlet ilişkisine ayrılmış olup, birinci bölümde olduğu gibi, çocukluğun ve çocuk emeğinin sınıfsal bir mesele olup olmadığını kavrayabilmek için, Türkiye tarihi içinde çocukluk fikrindeki kırılmalara yer vermektedir. Osmanlı Devleti'nde, Türkiye'de Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ve 1980'li yıllar sonrasında küresel anlamda da çocukluk fikrini değiştiren Neo-liberal Dönem'de çocukluk fikirleri açıklanmaktadır. Bu anlamda çocukluk fikrinin sınıfsal bir mesele oluşunun Türkiye için de geçerli olması, kuramsal olarak çocukluk tarihi üzerine okumalarla gösterilmeye çalışılmaktadır.

Türkiye 20. yüzyılın başlarında kapitalist sisteme eklemlenmeye çalışan az gelişmiş bir ülkedir ve Türkiye'de çocuk emeği de bu bağlamda ele alınmaktadır. Bu nedenle bu bölümde, Türkiye'de çocuk emeğini analiz ederken az gelişmiş-gelişmekte

[3] Yasal ve iktisadi açıdan aşağı bir durumda tutularak sömürülen kadınlar (Croix,2013:136) gibi çocuklar da yasal ve iktisadi açıdan aşağı durumda tutularak sömürülürler. Ancak bu durum, çocuk emeğinin işçi sınıfının dışında değerlendirilmesi anlamına gelmez. Tam tersine, emeğini satmak zorunda kalan çocuk da bir işçidir ve işçi sınıfı meselesine aittir.

olan ülkeler ve kapitalist sisteme eklemlenme süreçleri bağlamında çocuk emeği ve devlet ilişkisi ele alınmaktadır. Bu nedenle ikinci bölümde önce az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği kuramsal olarak tartışılmaktadır ve bir az gelişmiş ülke olarak Türkiye'de çocuk emeği ve devlet ilişkisi tüm bu gelişmeler ışığında analiz edilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'de çocuk emeği kullanımının yoğunluğundaki artışın ve çocuk emeği biçimlerindeki çeşitlenmenin, birinci bölümde olduğu gibi, kapitalist üretim biçiminde nasıl değiştiği gösterilmektedir. Bu anlamda Türkiye'de de çocuk emeği olgusunun üretim biçim ve ilişkilerin ihtiyaçlarına göre şekillenip şekillenmediği, Türkiye'nin kapitalist ekonomiye eklemlenmeye çalışan bir ülke olmasından dolayı, sadece kapitalist üretim biçimi ve bundaki kırılmalar çerçevesinde araştırılmaktadır ve devletin çocuk emeğine ilişkin düzenlemelerinin de bu bağlamda, kapitalist üretim biçimi ve sınıf ilişkisine göre olup olmadığı ortaya çıkarılmaktadır. Bu çerçevede, bu bölümde Türkiye tarihinde devletin çocuk emeğine müdahalelerinin karakteri tarihsel okumalar ışığında oluşturulmuş olan bir 'önlem-teşvik matrisi' ile açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Bu bölüm 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında az gelişmiş bir ülke olarak sınıflandırabileceğimiz Osmanlı'nın Çöküş Dönemi'yle başlamakta ve 20. yüzyıl başlarında yeni kurulan ve gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'ye bakmaya çalışarak devam etmektedir. Bu anlamda birinci bölümde açığa çıkarılan erken sanayileşmiş ülkelerde çocuk emeği ve devlet ilişkisinin ve bulgularının, az gelişmiş bir ülke için de geçerli olup olmadığının tespiti için Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye'de çocuk emeği ve devlet ilişkisine bakılmaktadır. Türkiye, geç sanayileşen ve kapitalist üretim biçimine eklemlenmeye çalışan ülkelerde çocuk emeğinin incelendiği bir ülke örneği olarak bu bölümde ele alınmaktadır. Bu anlamda 19. yüzyıla kadar getirdiğimiz hikâyeye, yeni kurulan bir ülke olarak Türkiye ile başlamadan önce, çalışmanın bütünsel yapısını koruyabilmek ve kalan mirası anlayabilmek için Osmanlı Devleti'nde çocukluk ve çocuk emeği ile devlet ilişkisi 19. yüzyıl sonları itibariyle de ele alınmaktadır.

Daha sonra Türkiye ekonomisinde çocuk emeği ve devlet ilişkisi, ekonomik olanı da izleyerek devam ettirilmektedir ve iktisadi olanın belirleyiciliğinin çocuk emeği üzerindeki etkisi izlenmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede temelde hem çocuk emeğinde hem de çocuk emeği ve devlet ilişkisinde, Türkiye kapitalizminin aşamaları ve kırılma noktaları belirleyici olmaktadır.

Yasama yoluyla devletin müdahaleleri, çocuk emeği karşısında devleti analiz edebilmemizi sağlayan en önemli kaynaklardır. Bu bağlamda öncelikle Türkiye için de -Batı Avrupa tarihi için yaptığımız okumalara da paralel olacak şekilde- öncelikle, hukuksal kaynakların ışığında beliren "minimum çalışma yaşı, çocuk işçiliğini yasaklayıcı yasalar, çalışma süreleri ve işçi sağlığı ve güvenliği" kriterlerine bakılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda da ilgili düzenleme ve politikaların devletin çocuk emeğine ilişkin birer önlemi mi yoksa teşviki mi olduğu tartışılmaktadır. Bu tartışmalar Türkiye'nin iktisadi gelişim süreci ile ilişkilendirilerek okunmaya çalışılmaktadır. Ancak bu okuma yapılırken, birinci bölümde Lavalette'nin de açık biçimde ortaya koyduğu gibi, devletin, "…farklı iş tipleri için minimum çalışmaya girme yaşını belirlemek, bazı iş ve faaliyetlerde çocuk istihdamını engellemek ve buna izin verilen durumlarda ücretler ile aralarında iş süreleri ve işçi sağlığı-iş güvenliğinin de bulunduğu çalışma koşullarını koruyucu…" (Bequele ve Boyden,1988: 11) ancak minimum ve yetersiz düzeyde standartlar koyarak çocuk emeğini ortadan kaldırmaya çalışmayan sadece regüle eden karakteri aklımızda tutulmaktadır. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde çocuk emeğine bakılmaktadır. Bu dönem Türkiye'de tek partili dönem (1920-1946) ve çok partili dönem (1946-1963) olarak ele alınmaktadır ve iktisadi kırılmalar bağlamında tarihsel olarak sınıflandırılarak çocuk emeğine bakılmaktadır. Bu şekilde Türkiye'de çocuk emeği sorunun ve devletin bu soruna müdahalesinin iktisadi olanın belirleyiciliği bağlamında nasıl gerçekleştiği açığa çıkarılmaktadır.

1970'li yıllar ve sonrasında, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de çocuk emeği ve devlet ilişkisi küresel kapitalizmin doğuşu ve bu anlamda dünya kapitalizminin kendi içindeki kırılmaları ve ihtiyaçları bağlamında ele alınması gerekmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de 1980'li yıllar ve sonrasında çocuk emeği ve devlet arasındaki ilişkiyi analiz edebilmemiz için, 1970'li yıllar sonrası kurulan yeni dünya düzeni ve bu çerçevede şekillendirilmiş kapitalist devletin uzun vadede sermayenin çıkarını gözeten karakterine kuramsal olarak bu bölümde yer verilmektedir. Neo-liberal ekonomi politikaları ve neo-liberal devlet tartışması, "yeni liberalizm" üzerinden ele alınırken çocukluk fikrindeki bu bağlamdaki kırılma gösterilmektedir. Böylelikle kapitalist üretim biçimindeki neo-liberal kırılma ve ihtiyaçlarının çocuk emeğini, devleti ve aralarındaki ilişkiyi nasıl şekillendirdiği açığa çıkarılmaktadır.

Dünya kapitalizmindeki kırılmalar ve devletteki dönüşüm kuramsal olarak tartışıldıktan sonra, 1980 sonrası devletin çocuk emeğine ilişkin düzenlemelerini kavrayabilmek için gerekli olan küresel düzen, bu düzende yeni bir sosyal sorun olarak inşa edilen emek-çocuk emeği ve emeğin yönetimine ilişkin Dünya Bankası tarafından üretilmiş olan küresel politikalar verilmektedir. Dünyadaki sosyal politikanın yönlendirici gücü Dünya Bankası'dır (DB). Bu nedenle DB ve çocuk emeği ilişkisi teze konu edilmiştir. Genel hedefler bağlamında, izlenen politikaların ve yürütülen programların DB ile etkileşimi ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede Dünya Bankası ile gerek ulusal gerek uluslararası kuruluşlar ve programların benzerlikleri tarihsel okumalar ve politika metinlerinin incelenmesi ile oluşturulan tablolar ile somutlaştırılmaktadır.

Öncelikle DB'nin sosyal sorunu küresel düzeyde nasıl inşa ettiğine, bunun ne demek olduğuna ve nasıl yapıldığına bakılmaktadır. Daha sonra DB'nin çocuk emeğine yaklaşımı incelenmektedir. 1990'lı yıllarla beraber iktisadi olanın ve devletin dönüşümü ışığında, küresel ölçekte yönlendirici güçler üzerinden yoksulluk yönetimi ve çocuk

emeği politikaları ve bunların ulusal metinlerle sıkı ilişkisi açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır ve bu bağlamda da Türkiye'de devlet ve çocuk emeği ilişkisi Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın (ÇSGB) çocuk emeğine ilişkin ulusal programı ve eylem planı ile kalkınma planları aracılığıyla derinlemesine incelenmektedir.

Dünya kapitalizmindeki kırılma ve devletteki dönüşüm genel çerçeve olarak verildikten sonra 1980 sonrasında Türkiye'de devletin çocuk emeğine müdahaleleri hukuksal düzenlemeler ve politika metinleri üzerinden incelenmektedir. Bu bağlamda, devlet aklının, Dünya Bankası temelinde ve çocuk emeğini asla ortadan kaldırmaya niyetli olmayan bir anlayışa nasıl yaslandığı ve bu temelde de yoksul çocuğun yaşayabilir ve çalışabilir hâle getirilerek sermaye birikiminin gereklerine göre emek piyasasına dâhil olmasına devletin nasıl katkı sunduğu ve devletin çocuk emeğine ilişkin müdahaleleri, hukuksal düzenlemeler temelinde ve bir önlem-teşvik tartışması bağlamında ortaya konmaya çalışılmaktadır.

İkinci bölümün sonunda devletin çocuk emeğine müdahalesinin niteliği, küresel kapitalizmin yarattığı bir sağlık krizi olan Covid-19 üzerinden de tartışılarak açığa çıkarılmaktadır. Bu anlamda az gelişmiş ülkelerdeki çocuk emeği kullanımının 21. yüzyılın ilk yirmi yılında azalan trendi sorgulanmakta ve küresel kapitalizmin yaşadığı kriz karşısında devletin ve uluslararası kuruluşların çocuk emeğine yaklaşımları tartışılmaktadır.

Üçüncü bölümde az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği sorununa değinmekte ve COVİD-19 sağlık krizi çerçevesinde çocuk emeği ve develtin müdahalesini incelemektedir.

Dördüncü bölümde ise Türkiye'de çocuk emeğinin betimsel analizi yapılmaktadır ve bu bağlamda tezin temel sorusu olan devletin çocukları işçileştirip işçileştirmediği sorusu betimsel analiz sonuçları üzerinden sorgulanmaya devam edilmektedir. Bu

çerçevede öncelikle 5-14 yaş grubundaki çalışması yasal olmadığı hâlde çalışan çocuklara ve 15-17 yaş grubundaki çalışması devlet gözünde yasal olan, yani yasal olarak işçileştirilen çocuklara yapılmış saha çalışmaları ve diğer çalışmalar üzerinden bakılmaktadır.

5-14 yaş grubu çocuklar için kayıt dışı çalışan çocuklarla ilgili saha ve diğer çalışmalara bakılmakta ve bu bağlamda da sokakta çalışan çocuklarla ilgili çalışmalar, ulaştıkları sonuçlar bağlamında değerlendirilmektedir.

Dördüncü bölümde Türkiye'de çocuk iş gücünün betimsel analizini yapabilmek için 1994, 1999, 2006, 2012 ve 2019 yıllarında TÜİK tarafından yapılmış olan çocuk iş gücü anketleri, TÜİK'ten talep edilerek alınan mikro veri setleri temelinde (yapılmış çalışmalardaki değerlendirmeler de dahil edilerek) incelenmektedir. Bu çerçevede çocuk emeğindeki değişimleri yıllar itibariyle karşılaştırmamızı sağlayacak tablolar ve grafikler türetilmiştir. Çalışma 1994 yılından bu yana yapılmış tüm çocuk iş gücü anketlerini kapsayacak şekilde Türkiye'de çocuk emeğindeki genel trendi ve değişimleri göstererek literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çocuk iş gücü anketlerindeki nicel verilerin betimsel istatistikleri hesaplanmaktadır ve yıllara göre değişimi gösteren türettiğimiz grafikler ve tablolar verilmektedir. Çocuk emeğindeki genel trendlerin çocuk iş gücü anketleriyle ortaya konmasının yanı sıra çalışma, TÜİK'ten alınan 2012 ve 2018 yılları hane halkı bütçe anketlerinden ve 2012 ile 2018 yılları hane halkı iş gücü anketlerinden de faydalanarak tezin temel sorusunun cevabını saha çalışması yönünden vermeye devam etmektedir. Çalışmanın, TÜİK'ten alınan verilerle yapılan bu kısmında hane halkı bütçe ve hane halkı iş gücü anketlerinde SPSS kullanılarak tezimize ışık tutacak grafikler türetilmektedir. Bu bağlamda tezin birinci bölümünde kuramsal olarak ulaşılmış olan "çocukluk ve çocuk emeği sınıfsal bir meseledir" olgusu hane halkı bütçe anketlerinde "çalışan çocuğun hane sorumlusunun çalışma durumu"nu gösteren veriler üzerinden

ampirik olarak kanıtlanmaktadır. Hane halkı iş gücü anketleriyle ise devletin emek piyasasına ilişkin çocuğun çalışmasını destekleyen neo-liberal düzenlemelerinin çocuk emeği için de geçerli olup olmadığını gösteren nitelikteki soruların analizi üzerinden araştırılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİNİN TARİHSEL SERÜVENİ

1. ÇOCUKLUĞUN TARİHSEL SERÜVENİ

1.1. Çocukluk Fikri Üzerine

Çocuk olmak... Bu yüzyılda kendi gerçekliğimizden baktığımızda, hayatımızın en değerli ve en özgür dönemi olarak gördüğümüz bu sürecin üzerine yazılmış o kadar çok şey var ki… İşin ilginç, üzücü, kalp kıran ve utandıran yanı ise insanlığın tarih boyunca çocuk olma hâli ve çocukluk sürecine bakışı ve müdahalesinin bizim içinde bulunduğumuz ve algıladığımız, en azından benim, farkındalıktan çok farklı olduğu. Örneğin Zlata, Haziran 1992'de Sarajevo çatışmasında yakalanan bir çocuğun günlüğünde yazdıklarıyla "çocukluksuz bir çocuk" olma hâlini ve ancak çocukluğa sahip bir çocuğun gerçek bir çocuk olabileceğini şöyle anlatmış bize:

"SIKINTI!!! DAYAK!!! BOMBARDIMAN!!! ÖLDÜRÜLEN İNSANLAR!!! ÇARESİZLİK!!! AÇLIK!!! KORKU!!! İşte bu benim hayatım! Masum, 11 yaşında öğrenci olması gereken bir çocuğunun hayatı!!! Okulu, eğlencesi, güneşi, kuşları, doğası, yiyecek meyvesi, çikolatası veya şekerleri olmayan bir kız öğrenci" (Filipovic, 1994:60).

Bunlar 20. yüzyılın sonlarında bir çocuğun çocukluğa dair yazdıklarıdır. Bir çocuğun gerçek dünyasının anlatıldığı bu eserden yola çıkarak şu soruyu sormak mümkündür: Çocuk kimdir? Her çocuk aynı şartlarda mı yaşar? Bir çocuğun gerçek bir çocuk olma hâlini anlatırken, her çocuk ve/veya yetişkin aynı fikirde midir? Daha da önemlisi çocuk olma hâli ile çocukluk tasavvuru aynı şeyi mi ifade eder?

Çocukluk gerek ailelerin kendi çocukları üzerinde etkisi ve kontrolü ile gerekse sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal politikalar ile, yani devlet eliyle, yetişkinler tarafından şekillendirilen bir süreç olagelmiştir (James,2004:3; Çelik,2010:55). Bu

yapılanmanın çocukluk kavramlarını anlamada ve bu çerçeveden çocuk emeğine bakmada önemli olduğunu düşünüyorum. Öyle ki ne yapılması gerektiği söylenen ve bir anlamda kuşaklararası sosyal düzenin devamını şekillendirecek olan çocukluğun bir şekilde yetişkinlerin elinde olduğu gibi (James,2004:3) çocuğun emeği de yetişkinlerin elindedir. Bu bağlamda çocuk emeği devletin düzenlemek, şekillendirmek istediği bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anlamda, devletin çocuk emeği üzerindeki etkisini ve müdahalelerini bulmaya ve anlamaya çalışırken çocukluğun inşasını akılda tutmak önemlidir. Çünkü çocuk emeği, çocuğa ve çocukluğa ait bir kavramdır. O nedenle, çocukluk kavramının tarihsel serüveni, çocukluk kavramını ve bu bağlamda da çocuk emeğini dönemsel olarak belirleyen şeyi bulmamıza yardım edecektir. Peki çocukluk kavramı ile çocuk emeğini belirleyen, şekillendiren temel dinamik aynı mıdır?

Modern İngiliz toplumunda çocukların davranışlarının ve çocukluğun çoğunlukla yetişkinler tarafından kontrol edilebilen bir süreç olduğu kabulüyle birlikte çocukların kendi seçimlerini de yapabildikleri ve her zaman söyleneni yerine getirmedikleri de kabul görmektedir. James ve James (2004:3) çocukluk döneminin kontrolünün çocukların eğitimi, sağlık durumları, içinde oldukları hukuk sistemi ve ailedeki durumları gibi dört temel alanda keşfedilebildiğini söylemektedir ve aslında bu kontrol edilmenin sosyal düzenin ifadesi olduğunu ve çocukluğun oldukça karmaşık kültürel politik üzerinden kavranması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda çocuk emeğine ilişkin devlet müdahalesini de bu alanlar üzerinden okumak ve çocuk emeğinin ekonomi politiğini yaparken bu çerçevelerden yararlanmakta fayda vardır.

Çocukluk, sosyal ve kültürel bir yeniden üretimdir. Eğitim, sağlık, hukuk hatta uluslararası hukuk ve çocuklara ilişin düzenlemeler ve tavsiyeler ortaya koyan uluslararası kuruluşlar bu parçaların bütünleşik yapısının ifadesini anlatan devlet ve

devletler; hukuk ve sosyal politikalar üzerinden doğrudan çocukluk ve çocuklar üzerinde etkisi olan en önemli aktörlerdir.

Çocukluk, Heywood'un (2006) belirttiği gibi sadece biyolojik ve yaşa ilişkin bir süreç ya da Lee'nin (2001) belirttiği gibi (James and James,2004:34) fordist dönemin kurgusu gibi tamamlanmış olma vurgusuyla "standart yetişkinlik" fikrine varma değildir. Çocukluk toplumsal, ekonomik, siyasal ve hukuksal olanla sıkı sıkıya bağlı ayrı bir süreçtir[4].

Bir Fransız Papazı olan Pierre de Bérulle (1666:69; akt. Heywood,2006:9; Snyders,194) çocukluğu, ölümden sonra insanın en aşağılık hâli olarak görürken; Viktoryen Dönemde "saf ve masum olma" hâline varan çocukluğun, bir büyüme süreci olması ve "saf, masum" sıfatlarından soyutlanarak anlaşılması gereken bir özü vardır: Çocuk, bir emek kaynağıdır ve bu emeğin bugün veya gelecekteki kullanımı çocuğun ait olduğu sınıfa bağlıdır.

Bu bağlamda vurgulanması gereken ilk durum Cunningham'ın (1995:1) ve Heywood'un (2006) da belirttiği gibi, çocuk olmak ile çocukluğun farklı şeyler olduğudur. Çocuk olma hâli, gelişimsel bir tanımlamaya sahipken çocukluk, ekonomik, sosyal ve siyasal olana bağlı olarak belirli fikirler üzerinden farklılaşabilen bir süreçtir. Öyle ki gerek "Ancién regime" sürecinde manifaktür üretim sürecinde kullanılan, gerek sanayi devrimi sürecinde fabrikalarda kullanılan çocukluk ve çocuk emeği aslında yeni keşfedilmiş bir şey değildir. Çocuk emeğinin yoksul çocuk üzerinden daha yoğun ve sistematik kullanımı; ulusların zenginliğini artırmak için asla tereddüt etmediği, yoksul çocuğun ve emekçi sınıfın disipline ve mobilize edilmiş bir kaynak olarak görülüp

[4] T.H. Marshall (1950) vatandaşlık anlayışı temelinde çocuğu 'in potentia', yani siyasi hakları olmayan ancak sınırlı sosyal ve sivil haklara sahip olan kişi olarak görür (James and James,2004:35). Çocuğu yetişkin dünyasından ayrı bir yere koyma fikri 19. yüzyılda başlamıştır (Cockburn, 1998); akt. James and James,2004:36). Hendrick'in (1997; akt. James and James,2004:36) de belirttiği gibi iki savaş arası dönem ile çocuk refahı ve buna ilişin politikalarla aslında engellenmiş ve haklarından mahrum edilmiş çocuklara yarayan, çocukları bir bağımlılık durumu, aile ve okul hayatına sıkıştırarak yaş temelli bir sosyal dışlamaya maruz bırakmıştır (Lee,2001;akt. James and James,2004:36).

kullanıldığı modern Avrupa'nın erken dönemleri olan 19. yüzyılda karşımıza çıkar (Rahikainen,2004:2). Bu tespit, saf, yeni keşfedilmiş olmamasına rağmen çocukluk fikrinin ve bunun üzerinden çocuk emeğinin değişen üretim tarzına göre farklılaştığını işaret eder. Lavalette'nin (1999:71) ve Rahikainen'in (2004:211) de vurguladığı üzere, kapitalist üretim tarzına geçişin getirdiği kapitalist piyasa sistemi ve emeğin metalaşması çocuk emeğinin sömürüsünü de kayda değer şekilde şiddetlendirmiştir. Bu bağlamda tarihsel olarak üretim tarzı değiştikçe ekonomik, toplumsal ve siyasal olan da değişmiş, bu çerçevede mülkiyet ilişkisi, çalışma koşulları, meslekler, çocuk emeğinin kullanıldığı sektörler ve yaptıkları iş türleri, yani istihdam piyasası da değişmiştir (Rahikainen,2004:211). Ayrıca çocuğun çalışmasına ilişkin kültürel yapı da aslında ailelerin bireysel ya da ahlaki tercihleriyle değil, üretim ilişkisine göre belirlenir (İnal,2010:8). Ek olarak kapitalist üretim tarzı, ihtiyaç duyduğu düzenlemeleri yapmak üzere klasik liberalizm ile şekillenen bir devlet anlayışını da ortaya çıkarmıştır. Orta Çağ düzeninden Fransız Devrimi'ne kadar olan eski yönetim sisteminin ifadesi olan sosyal ve politik düzeninden farklı bir sosyal ve politik düzene geçiş de kapitalist devleti şekillendirmiştir.

Çocukluk kavramının tarihine bakıldığında bu sürecin farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda çok farklı deneyimlenebilmesi ve farklı çocukluk kavramlarının gelişebilmesi bize çocukluğa dair bir şeyler anlatma çabasındadır. David Archard (1993:22-24) her toplumun tarihsel her aşamasında bir çocukluk kavramı olduğunu ve bu anlamda çocukluğa ilişkin düşüncenin pek çok açıdan yetişkinliğe ilişkin düşünceden farklılaştırılabileceğini söylerken (Heywood,2006:11) Nicholas Tucker ise farklı toplumlarda geçirilen çocukluğun farklı sonuçlar doğurduğuna dikkatleri çekerek aslında çocukluğun yetişkinlerin beklentisinin bir fonksiyonu gibi düşünüldüğünü belirtmektedir. Bu anlamda çocuk ve çocukluk, yaşanması gereken doğal bir süreç olmanın yanı sıra şekillendirilebilen bir süreçtir.

Bu bağlamda, çocukluğun bu şekillenebilme kapasitesi; çocukluğun, bir gelişme evresi olarak biyolojik, fiziksel ve psikolojik süreçlerin ötesinde, kendi özel doğasını adapte edebilmesinin fark edilmesini sağlamış ve doğal çocukluğun da devam ettirilmesini zorlaştırmıştır ve çocukluğun tarihsel, coğrafik, kültürel ve ekonomik güçler tarafından şekillenebilen bir aşama oluşunu göstermiştir (Kagan,1994; akt. Heywood,2006:9). Bu bağlamda çocukluk; tamamlanması gereken biyolojik, fiziksel ve psikolojik süreçlerin ötesinde, şekillenmesi zaman içinde toplumun sosyal ve etnik grupları arasında değişebilen bir sosyal yapı-inşa- "construct"tür (Heywood,2006:9). Heywood (2006), bize toplumdaki farklı sınıfsal yapılar üzerinden çocukluğun ve çocuk emeğinin şekillendiğini vurgularken benzer şekilde Rahikainen (2004) de çocuk emeğine yoksul ve emekçi sınıfın çocukları üzerinden bakar. Bu bağlamda, kapitalist üretim tarzına kadar, benzer şekilde yoksul çocuğun bedeninden emeğin çekilmesi karşımıza çıkmaktadır ancak üretim tarzındaki farklılaşma bu emeğin biçimlerini, kullanım yoğunluğunu ve yaygınlığını etkilemiş ve değiştirmiştir[5].

Bu anlamda, çocukluk 1500'lü yıllardan itibaren geçen beş yüzyıl boyunca değişen tecrübelere konu olan ve Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da, bu yüzyıllar boyunca açıkça benzer şekilde ve eninde sonunda sosyal sınıflar ve cinsiyet temelinde bu tecrübelerin belirlendiği bir süreç olagelmiştir (Cunningham, 1995:1-2). Öyle ki, çocukluğu çalışma eyleminden okuma, eğitim eylemine sevk eden şey, Batı Avrupa'da, bizatihi ekonomik gelişmenin kendisi olmuş ve böylelikle çocukluğu farklı ve yetişkinlikten ayrıksı bir zaman olarak ayrı bir fikre oturtmuştur. (Cunningham, 1995:3).

Değişebilen bir sosyal yapı olarak çocukluk, modern devlet, klasik liberalizm ve onun yücelttiği piyasa için ve ekonomik olarak bir harcama ve emek gücü temsili olan hane için de o kadar değerlidir ancak bu değer, içinde barındırdığı bir emek gücü olma hâlinden gelir çoğu zaman; ta ki burjuva sınıfı ve değerleri yükselip onların çocuklarının

[5] Bakınız Humphries ve Heywood'un çalışmaları.

kutsandığı zamana kadar. 18. yüzyıldan sonra, bu sınıfa ait çocuklar için eşsiz, değerli duygular ve ayrıcalıklar ve bu çerçevede çalışma biçimleri belirlenirken (Heywood,2006:23-27), diğer yanda topraktan fabrika kapılarına varan yoksul çocuğun emeği bize bir şeyler söyler: Çocuk ve çocukluk fikrinde bazı kırılmalar vardır ve bu kırılmaları yaratan nedenler ve sonuçları bu çerçevede bu çalışma için önemlidir. Bu bağlamda, belli ki çocuk olma ve çocukluk süreçleri, bizatihi çocuk emeğini tarihsel olarak anlamada ve bugünü yorumlamada ışık tutacaktır.

Çocuk emeği, yine çocuğa ve çocukluğa aittir, çocukluğun görünme tarzı bize çocuk emeğini de anlatır: Çocuk gibi, çocuğun emeğinin kullanımı da değişebilen, şekillendirilebilen bir sosyal, siyasal ve ekonomik yapıyı işaret eder. Bu durum tarihin pek çok aşamasında karşımıza çıkan bir gerçektir. Feodal dönemde çoğunlukla toprağa bağlı olarak çalışarak emeği biçimlenen çocuk, Sanayi Devrimi ile birlikte kapitalist üretim tarzında fabrikada çalışan çocuk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda tarihsel süreç içinde çocuk emeğini anlamaya çalışırken öncelikle çocuk ve çocukluk kavramlarını anlamaya çalışma çabası; üretim biçim ve ilişkileri ile sınıflı toplum, toplumsal olanın dönüşümü ışığında çocuk emek tarihinde neler olduğunu anlatmada ve anlamada yardımcı olacaktır.

1.2. Çocukluk Tasavvurundaki Kırılmalar: Çocukluğun Üretim Tarzındaki Kırılmalar Bağlamında Değerlendirilmesi

1.2.1. Üretimin İlkel Döneminde Çocukluk

İlkel dönemde çocukların yetişkinlerden ayrı olduğu fikri hâkimdir. Ancak bu durum çocukluk fikrinin özel ve ayrı bir aşama olarak kabulünden değil, geleceğin yetişkini olması anlamında önem taşımaktadır[6] (Yurdakök,2016:2; akt. Erkut, Balcı ve

[6] Milattan önce Çatalhöyük bölgesinde yaşamış uygarlıklarda çocukların yetişkinlerden ayrı olduğu fikri ölen çocukların gömüldükleri yerlerin, yetişkinlerin gömüldükleri yerlerden farklı olmasından kavranabilmektedir (Yurdakök,2016:2).

Yıldız: 2017:19) ve özellikle fiziksel olarak zayıf olduklarına ve korunmaya ihtiyaç duyduklarına vurgu vardır. Öyle ki ilkel toplumlarda kız çocuklarının erkek çocuklarına göre iş gücüne katılımlarının daha az olması sebebiyle öldürülmelerine ya da çocukların anneleri tarafından korunduklarına dair bulgular mevcuttur (Marlow,1977:3; akt. Erkut, Balcı ve Yıldız: 2017:19).

İlkel ekonomi ise toplayıcılık ve avcılık faaliyetlerinde (Duyar ve Özener, 2003:11-12) "aile" temelinde cinsiyetçi bir iş bölümü üzerine kuruludur. "Hane Tipi Düşük Üretim Tarzı"na göre işleyen bu ekonomilerde çocukların iş bölümü çerçevesinde ailelerine yardım ettikleri belirtilmektedir (Sahlins,2012).

1.2.2. Antik Yunan ve Roma'da Çocukluk

Çocukluk ve çocukların yetiştirilmesine ilişkin olarak gerek modern gerek erken modern dönemlerde karşımıza iki temel kaynağın çıktığını görmekteyiz: Klasik Dünya ve Hıristiyanlık (Cunningham, 1995:19). Bu nedenle çocukluk tasavvurundaki kırılmalar için bir başlangıç noktası olarak Klasik düşünüşe, yani Antik Yunan ve Roma düşüncesi ve pratiğine bakmak gerekir.

Bu düşünüşte çocuk konusunda babaya itaat temel alınmaktadır ve çocuk babaya bitişik varlığı ile karşımıza çıkmaktadır. Çocuk emeği de Klasik Dünya'da açık şekilde vardır. Peki çocukluk ve çocuk emeği nasıl şekillenir? Babaya itaat ve yurttaş-köle arasında beliren iş bölümü temelinde mi?

Çocuk kelimesinin lenguistik kökeni bize toplumsal yapı ve çocuk emeği hakkında bilgi verir. Öyle ki Klasikler için ikili bir anlama sahip olan "child" kelimesinin bir diğer kullanımı, "slave" veya "servant" olarak karşımıza çıkar (Boswell, 1989:27-8; Cunningham, 1995:23). Richard Lyman, çocukluğu bebeklikten yaşlılığa kadar olan süreç olarak nitelendirildiğini belirtir. Antik Yunancada "child" kelimesi "pais" kelimesinden türer ve İngilizce'de "pediatrics, pederasty" olarak kullanılır; Latince'de ise

"konuşamayan" anlamına gelen "infant" ve "puer" kelimeleri herhangi bir yaş ya da statüyü anlatmaz ve saçı sakalı olmayan anlamında kullanılır (Wiedemann,1991:180). İlginç olan ise "pain" ve "puer" kelimelerinin hem çocukları hem de köle ya da hizmetkârları anlatmasıdır.

Roma Dönemi'nde ise "child" kelimesinin görece daha net bir anlam ifade ettiğini görmekteyiz. Roma yasalarının ve geleneklerinin temelini oluşturan "patria potestas", çocuk için de geçerlidir. Çocuk babaya bağlıdır, bitişiktir, babaya itaat hâkim düşüncedir (Lacey:1992:123;Rawson,1992:121-144). Bu anlamda çocuklar anne ve babanın devamı niteliğinde olup anne ve babaları yaşadığı sürece hizmet etmek için vardır. Bir anlamda çocuklar anne babalarının devamı niteliğindedir. Çocukluk kendi başına önem atfedilen bir süreç değildir; "iyi bir yurttaş" üretme süreci bağlamında önem taşır (Dixon, 1992:100), yani toplumsal anlamda, bir özel hayat modeli temelinde önemlidir ve baba hâkimiyeti ile şekillenir (Rawson, 1991: 114-43). Bu bağlamda çocuğa duygusal bir yaklaşım vardır ancak çocuğun kendisi de çocukluk da o kadar önemsenmez (Dixon,1992:100). Çocuk merkezli yaklaşım Hristiyanlık ile gelecektir ve Barbarların çocuk yetiştirme tarzı da etkili olacaktır (Wiedemann,1991:188-93, Lyman,1976: 76-77 içinde de Mause, 1976:77).

Döneme ilişkin çocukluk algısına baktığımızda Aristoteles'in de vurguladığı gibi çocuğun ayrı bir birey olarak görülmediğini, mutlak olarak babaya ait olan bir varlık olduğunu ve çocukluğun bir tür hastalık, kaza gibi insanın hayatını tehlikeye sokabilen zorluklardan biri olarak kabul edildiğini görürüz (Ümit, 2007:22)[7]. Bu görüşler Antik Yunan ve büyük ölçüde Roma Dönemi'ne ait çocuğa ilişkin görüşü anlatır ve bu bağlamda çocuk ve çocuk emeğine ilişkin yaklaşımı gösteren aforizmalardır. Örneğin Finley (2007:32), Antik Çağ'da borçlu kişinin her ne şekilde olursa olsun, borç almış

[7] Aristoteles için çocukluk bir insanın hayatındaki kazalar, hastalıklar ve insan hayatını tehlikeye sokabilen zorluklar gibi bir felakettir; mutsuzluk ve huzursuzluk dönemdir ve bu nedenle babadan ayrı bir varlık değildir.

olduğu kişiye, kendisinin veya çocuklarının sağlayacağı iş gücü ile zararı ödemek zorunda oluşunun, çocuğun bir iş gücü olarak temsilini ve emeğinin de babaya ait oluşunu anlatır.

Benzer şekilde çocuğun babaya ait, bitişik olması ve itaat etmesi Roma'da da devam etmiş ve "pater familias" kurumunu şekillendirmiştir (Karadeniz Çeliban, 1989:127; akt. Ümit, 2007:23). Bu çerçevede çocuk babaya bitişik varlığı ile babanın hükmettiği, çocuk üzerinde sınırsız yetkisinin bulunduğu, alınıp satılabilen, öldürülüp, terk edilebilen, sokağa bırakılabilendir (Şensoy,1947:514-515; akt. Ümit, 2007:25; Cunningham, 1995:19-20). Terk edilen ya da satılan çocukların köle olması yaygındır (Cunningham, 1995:20).

Hristiyanlık ile beraber çocukların daha yüksek bir statüye kavuştuklarını görüyoruz. Roma'nın 12 Levha Kanunları'ndan farklı şekilde, 347 yılında Hıristiyan hükümdar Valentian, Valens ve Gratian çocukların öldürülmesini yasaklamışlar ve çocukları öldürenlerin ölümle cezalandırılmasını getirmişlerdir (Wiedeman, 1992:188-193) Çocukların terk edilmesi de ilgili kanunlara dayanarak cezalandırmaya tabi olmuştur (Boswell, 1989,162-179).

Antik Çağ'ın komünal devlet mülkiyetine denk gelen bu aşamada, toplumsal ve özel mülkiyet birlikte vardır ve toplumda iş bölümü "özgür insan, yurttaş" ve "köleler" arasındadır (Marx, 1967:20). Croix (2013), bu uygarlıklardaki sınıfları temel olarak şöyle anlatır: Toprak sahibi aristokrat mülk sahibi sınıflar, özgür olmayan emek (kölelik, serflik, borç esareti), yoksul özgür insanlar, bu dönemde önemsiz olan özgür ücretli emek ve bir tür ara sınıf niteliğinde olan, ne sömüren ne sömürülen, üretimin büyük bir kısmının Geç Roma İmparatorluğu'na kadar ve belirli ölçüde bu dönemden sonra da onlar tarafından yapıldığı, küçük özgür üreticilerdir (köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlar) (Croix, 2013:53-54). Croix (2013) bir tür ilişki şeklinde betimlediği "sınıf"ı üretim ilişkilerinin temelinde, insanın üretim sürecinde içine girdiği ve yasal ifadesini büyük oranda ya

mülkiyet ya da emek ilişkilerinde bulan toplumsal ilişkilerle yakından bağlantılı şekilde anlaşılması gerektiğini vurgular (Croix, 2013:53). Bu çerçevede Croix'in analizine göre, Antik Yunan ve Roma toplumlarının iktisadi biçimlerindeki temel farklılık, Marx'ın artık emeğin fiili üreticiden, işçiden çekilme biçiminde yattığı savunusundan gelir (Croix, 2013:76).

Bu bağlamda Antik Yunan ve Roma'da, köle emeği üzerine kurulu bir toplum olarak bu toplumu çeşitli iktisadi biçimlerden ayıran şey, artık emeğin köle emeği üzerinden çekilmesidir. Bu nedenle çocuk emeği açısından özellikle köle emeği içinde çocuğa ve Croix'in (2013) ortaya koyduğu sınıfsal ayrımlar temelinde çocuk emeğine bakılarak bir tespit yapılmaya çalışılmaktadır.

İnsan toplumsal bir varlıktır ve birincil amacı hayatta kalabilmek için üretim yapmaktır ve üretim toplumsal bir ilişkidir. Üretimin toplumsal bir ilişki olması ve uygarlaşmış bir toplulukta Croix'un (2013:58) vurguladığı üzere herkesin tüm zamanını bu tür temel üretim faaliyetleriyle geçirmesinin mümkün olmayışı, uygar yaşamın diğer gerekleri ile uğraşma için boş zamana ihtiyaçları oluşu, insanlardan bir kısmının bu kaba görevlerden kurtarılmasını gerektirir ve onlar adına daha fazla üretim yapmak, zorunlu olarak artık üretmek gerekir (Godelier,1972; akt. Croix, 2013:274). Artık elde etme zorunluluğu, sömürünün başlamasının nedeni olarak görülür ve sömürünün biçimi, her toplumun ayırt edici özelliğidir. Bu sömürü, artığın üretilmesi ve süreklileştirmesi sınıf meselesiyle ilgilidir (Croix, 2013:57-58). Bu nedenle, artığı üreten sınıf olarak "özgür olmayan emek içinde çocuk emeği"ne bakmak gerekir (Kölelik, serflik ve borç esareti anlamında). Küçük özgür üreticiler (içinde) olarak (köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlar) çocuk emeği bize aradığımız artı değer yaratan ve kendinden çekilen sınıf içinde kabul edilecektir (Antik Yunan ve Roma'da).

Bu anlamda toplumun sınıfsal yapısına paralel olarak da çocukluk ve çocuk kelimesinin kullanımı şekillenir[8]. Antik Yunan ve Roma toplumlarında zenginliğin kaynağı her şeyden önce "toprak sahipliği" ve "özgür emeğin kontrolünden" gelir.

Antik Yunan'da da çocukluk da çocuk emeği de sınıfsal ayrım temelinde şekillenir. Köle ve hizmetkâr olan çocuklar ve olmayan çocuklar. Croix, bu yapıyı detaylandırarak anlatır. Önemli asıl zenginliğin kaynağının toprak olduğu mülk sahibi sınıf için kölenin gerekli artığı üretecek olanlar olduğunu söyler; bununla birlikte "özgür olmayan emeği" de kölelik, serflik ve borç esaret olarak belirtir. Bununla birlikte Antik Yunan ve Roma'da, üretimin büyük kısmı, köylülerin, zanaatkârların ve tüccarların da dâhil olduğu "küçük özgür üreticiler" tarafından yapılır; bu sınıfı, sömüren ile sömürülen arasındaki bir tür aracı sınıf olarak nitelendirir; bu sınıf ne başkalarının emeğini sömürür ne de fark edilebilir şekilde sömürülürler; bu sebeple Marx'ın "üretim ilişkileri" adını verdiği ilişki, Antik Yunan ve Roma'da, mülk sahibi sınıflar, kendilerini üretim sürecine dâhil etme zorunluluğundan kurtaracak artığı, kapitalist toplumdaki gibi ücretli emekle değil, çeşitli özgür olmayan emek biçiminden sağlarlar (Croix,2013:61). Bu emek biçimleri mutlak ya da alınıp satılabilir kölelik, serflik ve borç esareti şeklindedir. Ancak kölelik, Antik Yunan ve Roma uygarlıklarının en parlak zamanlarında en önemli özgür olmayan emek biçimidir. Toplumun en alt katmanında yer alır ve birincil üreticiler olarak azami artık çekilmesini köleler sağlar. Kölelik adındaki emek biçiminin asli önemi budur. Bu sebeple köle olarak çalışan çocuklar da yaygın durumdur (Croix, 2013:62); çocuk emeğine, bu emek biçimi altında Antik Yunan'da rastlanır.

[8] Eğer çocuk bir köle ya da hizmetkâr değilse, çocuğun cezalandırılma yöntemi bize onun yurttaş olduğunu anlatır: Ev içinde çocuğa daha ılımlı bir yaklaşım var ise o çocuk bir köle ya da hizmetkâr değildir; şayet ev dışında ise çocuk, disiplin adı altında öğretmeni tarafından yapılan bir cezalandırılmaya tabi ise bu çocuk bir köle ya da hizmetkâr değildir (Rawson,1991:144-65).

1.2.3. Orta Çağ'da Çocukluk

Orta Çağ'da, Batı dünyasındaki çocukluk fikrini ilk günah ile açıklayan Augustin; çocuğun bir çocuk olarak değerli olmadığını söyleyen ve bu anlamda çocuğu yetişkinin bir minyatürü olarak gören Saint Thomas karşımıza çıkar (Bumin, 1983:19-21). Orta Çağ'da da çocukluğu odağa almama devam etmekle birlikte Antik Yunan'dan farklı olarak bu dönemde çocuk merkezli yaklaşımın çocuğu iyi bir Hristiyan olarak yetiştirme fikrinden geldiği görülmektedir.

Orta Çağ'da çocukluk; aslında çok da fark edilmemiş, bir ayrıma tabi tutulmamış ve farkına varılmamış bir süreçtir. Bir anne veya bakıcısının bakımı olmadan yaşayabildiği yaşlardaki (bu yaşlar 5 ve 7 yaşları arası olarak kabul ediliyordu) çocuklar artık bir yetişkin gibi toplumun bir parçası olarak görülür, oyunlardan çalışmaya ve günlük işlere kadar yetişkin dünyasına dâhil olurlardı (Heywood,2006:11). Ariés'e (1962) göre, Orta Çağ uygarlığı bu bağlamda çocukluğun bir geçiş aşaması olduğu konusunda başarısız olmuştu; Orta Çağ dünyasında çocukluk, yetişkinin küçük ölçekli hâli gibiydi. Çocukluğun keşfi 15, 16, ve 17.yüzyıllara kadar beklemek zorunda kaldı ve sonrasında çocukluğun, yetişkin dünyasına katılmadan önce, özel bir süreç olduğu fark edildi (Ariés, 1962:125-130, akt. Heywood, 2006:11). Bu bağlamda Philippe Ariés'in çocukluk tasavvuruna-kavramına ilişkin vurgusu önemlidir: Öyle ki çocukluk (çocuk emeğinde olduğu gibi) toplumsal koşulların sonucu olarak tarihin belirli bir noktasında karşımıza çıkmaktadır.

Orta Çağ çocukluğun ihmal edildiği bir çağdı. Çocukluğun keşfi 15, 16 ve 17. yüzyıla kadar bekleyecekti. Çünkü çocukluğun, yetişkin dünyasına geçişten önce kendine özgü ayrılmış bir aşama olduğunun fark edilmesi ancak bu tarihlerde olmuştur (Ariés, 1962:10).

Erken Orta Çağ Dönemi'nden 12. yüzyıla kadar resim ve heykel sanatçılarının çocukları resmettikleri eserlerde de çocuk, kendi bireysel görünüşünden ziyade yetişkinin bir yansıması gibidir. Bu yansıma da ilahi bilgelik, rütbe ve statüye olan vurgu göze çarpmaktadır. Rönesans Dönemi'nde ise Antik Yunan ve Roma modellerinin çocuğa olan

yeni bir ilgiyle yeniden keşfinden ziyade o dönemin eserlerinin yeniden keşfi ve taklidinden öteye gidemediği pek çok tarihçi tarafından tartışılmıştır. Ariés'in de belirttiği üzere hayatın tüm gerçeklerinden ve karmaşık sorunlardan uzak, herkesin gördüğü şeylerin resmedildiği anlaşılmaktadır (Wilson,1980:146; akt. Heywood, 2006:13).

Ancak bununla birlikte Ariés'in (1962) "çocukluğun Orta Çağ'da henüz var olmadığı" şeklindeki düşüncesini eleştiren Cunningham (1995) çocukluğun, Orta Çağ'da insan olmanın ayrı bir aşaması olarak görüldüğünü; çocuğa verilen önemin artmasının ise Hristiyanlığın etkisiyle olduğunu belirtmektedir (Cunningham: 1995:40). Cunnigham (1995), Ariés (1962)'i bu anlamda eleştirir ve ne Antik Dünya da ne de Orta Çağ'da çocukluk tasavvurunun olmadığı şeklindeki düşüncenin yanlışlığına vurgu yapar. Orta Çağ' da çocukluğa ilişkin bir algının olmadığı yorumunun abartılı olduğunu da söyleyen tarihçi Doris Desclais Berkvam (1981) ve Schultz (1995; akt. Heywood, 2006:13-14) özellikle o döneme ait çocukluğun, bugün bizim anlayıp fark edebileceğimiz şeklinden farklı olduğunu ve bizim onu tanıyıp anlamamızın aslında güç olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşlerine ek olarak Orta Çağ uygarlığında en azından çocukluğun özel bir doğası olduğuna dair bir anlayışın var olduğunu belirtilmişlerdir[9].

Sonuç olarak, Orta Çağ'da da çocukluğa ilişkin bir kavram vardı ancak bugün bizim anladığımızdan çok farklıydı (David Archard,2003; akt. Heywood, 2006:15). James Schultz (1995) da elindeki dokümanlardan yaptığı bir genelleştirme aracılığı ile Almanya'da, Orta Çağ toplumunda çocukluğun "eksiklik yaşı" olduğunu ve çocukların "mükemmel olmayan yetişkinler" olduğunu belirtmektedir[10]. Aslında çocukluk dönemine ilişkin bu belirli olmayan ve sınırlı anlatımlar tam da endüstrileşme öncesi toplumdaki sosyal şartlar bağlamında anlaşılabilecek bir yaklaşımdır (Heywood, 2006:17).

[9] Toplumda çocukların reşit olamama durumlarına ilişkin Orta Çağ yasa kodlarında bazı özel belirlenimlerin, ödünlerin olduğu belirtilmektedir. Örneğin öksüz yetim çocukların miras haklarını korumaya veya bazen çocukların evlenmelerine rıza gösteren yasalar varmış (Heywood, 2006:14).

Orta Çağ çocukluk fikrinin çocuk emeğine yansımasına baktığımızda ise Ariés (1962) aslında çocukların adım adım yetişkinler dünyasına dâhil olduğunu söylerken ve gösterirken haklıdır. Çocuklar, erken yaşlarından itibaren tıpkı yetişkinler gibi çalışırlar. Ebeveynlerine yardım eder, hizmetçi ya da çırak olarak çalışırlar; bu anlamda çocuk ile yetişkin arasındaki fark bugün olduğundan daha az belirgindir (Ariés,1962; Heywood, 2006:17).

Çocuğun çırak olarak çalışması; bir tür yetişkin işini öğrenme, zanaat edinme gibi görülürdü ve bu mesleği öğrenmenin yansı sıra çocuğun beslenme ve giyimini de kapsayan, aile ve patron arasında yapılmış bir çıraklık sözleşmesi ile gerçekleşirdi (Becchi, 1998:125;akt. İnal, 2010:13). Bu anlamda çocukluk, Orta Çağ'da daha sınırlı bir tanımlama içindedir. Ancak Heywood, bu durumun, aslında endüstri öncesi toplumun sosyal koşullarından kaynaklı olduğunu söylemektedir (Heywood, 2006:17).

Sonuç olarak, çocuklar bir anlamda 'bir sosyal sınıfın çıraklığı' gibiydi. Bu bağlamda, Orta Çağ Avrupası'nda küçük köy ve kasabalardaki sosyal koşullar çocukluğa dair bir fikri şekillendiriyordu (Heywood, 2006:18). Öyle ki aristokrat sınıfına ait bir çocuğa yönelik eğitim[11] ile alt sınıfa ait bir çocuğun geçirdiği eğitim süreci arasındaki fark dahi, çocuğu ele alırken bireysel ve toplumsal öngörüde sınıf meselesini aklımızda sıkıca tutmamız gerektiğini hatırlatır bize. Aristokrat sınıfın kız ve erkek çocukları, eğitimin geçmişteki enformel ifadesi olan oyunun ve yetişkinleri taklit etmenin en iyi koşullarına sahiplerdir (Heywood, 2006:158). Bununla birlikte, bu eğitim[12] fırsatını ancak bir hizmetkârlık ya da çıraklık aracılığıyla kazanabilen çocuklar vardı ki David Nicholas'ın (1995:1103-1131; akt. Heywood,2006:157) da belirttiği gibi bu çocuklar, örneğin Orta Çağ'da "kimsesiz kalmış ya da yıkık dökük bir evden gelen dokumacı çocuklardı"; yani yoksul çocuklardır.

---

[12] Avrupa'da çocuklara ve eğitime ilişkin yaklaşımlar Orta Çağ sonlarından itibaren farklılaşmaya başlamıştır. Bu durum var olan hiyerarşik düzene ilişkin bir çatışmadan kaynaklanmaz. Asıl sebep, feodal düzene kıyasen, yeni nesle teslim edilen güç ve statünün daha problemli hâle gelmiş olmasıdır (Rahikanien,2004:2).

Toplumsal olarak çocukluğun kabul şekli, aile ve devlet için çocukluğun kabulünün de yansımasını yansıtır. Tarihsel olarak bakıldığında çocukluğun aslında sınıfsal olarak şekillenen ve tanımlanan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.

Orta Çağ'da çoğunlukla toprağa bağlı olarak çalışan çocuk için çalışmak belki de daha az acımasızdı. Ancak Sanayi Devrimi ile birlikte çocuk emeği, kapitalist üretim tarzına acımasızca dâhil edildi. Bu tarihsel süreç içinde çocuk emeğini anlamaya çalışırken öncelikle çocuk ve çocukluk kavramlarını anlamaya çalışma çabası bize, üretim tarzı ve toplumsal olanın dönüşümü ışığında çocuk emek tarihinde neler olduğunu anlatmada ve anlamada yardımcı olacaktır. Bu anlamda çocuk emeğini anlamaya çalışırken tarihsel olarak çocukluğu anlamak önemlidir.

1.2.4. Modern Dönemde Çocukluk

1.2.4.1. Hoşça kal Machavelli'nin "Prensi", Hoş geldin Burjuvazinin Prensleri[13]

Orta Çağ sonlarıyla beraber çocukluk fikrinde kırılmalar yaşanmıştır. Bugünün çocukluk fikrine en çok yaklaşan fikir olan 18. yüzyıl düşünürlerinin çocukluk fikri, artık Orta Çağ'ın çocukluğun "eksik bir yetişkin olma hâlinden" ziyade, çocukların kendi

[13] 18. yüzyılda çocukluk fikrini şekillendiren düşünüş erken dönem Romantikleri ile Locke ve Rousseau'ya aittir.

John Locke'un "Some Thoughts Concerning Education" (1693) adlı eseri, 18. yüzyılda çocukluğa ilişkin tutumun değişmesinde en önemli etkiye sahip eserdir (Heywood,2006:23). Çocukların "tabula rosa", boş beyaz bir sayfa olduğunu savunur ve bir günahla doğan çocuk fikrinden ayrılır.

Rousseau da Hıristiyanlık inancından ayrılarak çocukların masum doğduklarını düşünür. (Heywood,2006:24). Rousseau'nun "Emile" isimli eseri bu düşünüşü savunur.

Romantikler ise, 18. yüzyıl sonraları ile 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkar ve Rousseau ile farklılaşırlar. Rousseau çocuklara masum derken, yaşamlarının ilk 12 yılında erdemli olacaklarını kastetmez. Aksine bu yaşlarda çocukların da ahlaksız olabileceğini ve bunun ancak "negatif bir eğitimle" düzeltilebileceğini savunur. Romantikler ise tam aksine, çocukları daha derin bir akla, daha güzel bir estetiğe ve zor ahlaki gerçekliklere sabır konusunda çok daha derin bir farkındalığa sahip yaratıklar olarak tasvir ederler. Çocukluğun kaybolmuş bir krallık olduğu ve yetişkinleri asıl eğitecek olanın çocuklar olduğu düşüncesi de Aydınlanma düşünüşünün çocukluğa yansımasıdır (Heywood:2006:25). Alman Romantikleri "yüce çocukluk" fikrini savunur. "Cennetten gelen haberci, melek" olarak tasvir edilir (Heywood:2006,27). Romantiklerin bu görüşleri çocukların bir günahla doğduğu anlayışını değiştirse de gerçekte, çocuk ve gençlerin yaşamında böyle bir etki yaratamamıştır ve çocukluk yetişkinlerin elleriyle şekillendirilmiştir. Orta sınıfın doğuşu ve eğitim tartışmaları daha baskın gelmiştir ve çocukluğa atfedilen bu romantik fikirler yoksul çocuklar için "romantik" düşler olmaktan öteye çok da gidememiştir.

haklarından dolayı önemli olduklarını vurguladıkları bir anlayış üzerine kuruludur. Bunun temel sebebi, değişen üretim biçim ve ilişkileri ve bu temelde doğan burjuvazisi sınıfından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda, "Ancién regime"[14] sürecinde burjuvazinin yeniden keşfettiği şey, çocukluk değildir aslında; çocukluğun bir problem ve proje olarak keşfedilmesidir.

17 ve 18. yüzyıllar, soylu ailelerin çocuklarının nasıl yetiştirilmesi gerektiği üzerine yazınların da ortaya çıktığı süreçtir. Erken Romantik görüş daha önceki çocukluk anlayışını temizlemiş, "bir günahla doğan çocuk anlayışı", geç 18. yüzyıl Protestan hareketi ile artık yok olmuştur (Heywood, 2006:23). Yeni çocukluk anlayışı, doğan orta sınıfın değerleri çerçevesinde ve özellikle eğitim anlayışı ile ortaya çıkmıştır (Heywood, 2006:27). Çünkü burjuvazinin istediği sosyal durum, sahip olmak istediği pozisyon, bir toprak parçası gibi miras bırakılabilen bir şey değildir. Modern soylu, feodal dönemin soylusundan daha tehlikeli bir girişimciye dönüşmüştür ve artık kendi çocuklarının kendi prensliklerini nasıl kuracaklarını ve sürdüreceklerinin yolları, bu yeni elit kesim için önemlidir. Machiavelli'nin "Prens"i artık Orta Çağ'a aittir (Rahikainen,2004:2-3). Çocuklara ilişkin eğitim anlayışının güçlenmesi, bu anlamda Heywood'un (2006) da belirttiği gibi, burjuvazinin, çocuklarını adeta geleceğin prensleri yapmak için gerekli olanın aranmasından kaynaklanmıştır. Bu anlamda, burjuvazinin küçük prenslerine atfedilen çocukluk da farklılaşmaya başlamıştır ancak bu farklılaşma yoksul çocukların çocukluğunu etkilememiştir. Ancak yine de işçi sınıfı çocuğunun çocukluğunu içeren fikirler, burjuvazinin vicdanından gelmiştir. Bu vicdan, serfler gibi olmayan işçi sınıfının bakımı ve sürekliliğini sağlamak için çalışan bir vicdandır. Bu anlamda işçi sınıfı çocuklarının yararına olacak fikirler işçi sınıfının ilk hareketlerinden değil de burjuvazinin içinden gelmiştir. Çocukluğu ayrı yere koymak yine bir ayrım temelinde

[14] Ancién Regime, (Eski Rejim), Fransa Krallığı'nın Geç Orta Çağ'dan (15. yüzyıl sonları) 1789'daki Fransız Devrimi'ne dek süren siyasi ve sosyal sistemi.

gerçekleşmiştir. Bu ayrım burjuva sınıfı ve onların çocukları için çocukluk fikri ile işçi sınıfının çocuklarının çocukluk fikri şeklindedir.

18. yüzyılda burjuvazinin biricik çocukları için düşünülen en önemli ayrıcalık eğitim üzerinden olmuştur: Eğitim belirli bir sınıfın ayrıcalığı hâline getirilmiştir (Rahikainen,2006:4). Bu durum yoksul çocukların çocukluk hayatını doğrudan etkileyen ve çocuğun emeğine de hem bugün hem gelecekte dokunan bir ayrımdır. 20. yüzyılın başlarına kadar erkek çocuklarının eğitim hakları sınırlı tutulmuş, kız çocuklarının bu hakları ise yok sayılmıştır[15].

Bu bağlamda, orta sınıf ve üst sınıflarda yeni bir çocukluk fikri belirmiştir. Bu fikir, çocukluk fikrinin bir orta sınıf fikri olarak başladığını göstermektedir (Postman,1995). Bu dönemde çocukluk yetişkinlikten ayrı bir süreç olarak tanımlanmıştır ve çocuklar yetişkinlerden daha farklı şekilde giyinen, zaman geçiren ve düşünen insanlar olarak kabul görmeye başlamışlardır. Bu fikir, bir yüzyıl sonra, alt sınıflarca da kabul görmeye başlar. Bu anlamda "masum ve bağımlı" bir süreç olarak atfedilen çocukluk fikri (Heywood, 2006), çocukları yetişkinlerin mekânlarından da ayırmaya başlar: Okul ve eğitim (Postman, 1995:62-67). Bununla birlikte 18. yüzyıl sonrasında, Hristiyanlık inancında kabul edilen ilk günahın aşama aşama düştüğü[16] ve çocuk yetiştirme metotlarında, çocuk işçiliğinde, anne refahı ölçütlerinde ve eğitimde birtakım olumlu ilerlemelerin olduğu görülmüştür (Heywood: 2006:40). Ancak modern çocukluğa ait tüm bu imkânların kapısı, yoksul çocukların kapılarının başladığı yere kadar açılır. Öyle ki, Charles Dickens ve dönemin pek çok yazarı bu sınırı bizlere çok açık şekilde anlatırlar.

---

[15] 18. yüzyıl burjuvazisine dair en önemli fikirler eğitim üzerine olmuştur. Çünkü burjuvazi az ya da olmayan bir varlık-mülke rağmen eğitimin, iyi yaşamanın kapılarını açtığını söyler (Rahikainen, 2006:4).

[16] Tarihçi Margaret Ezell (1985) özellikle John Locke'un "Soe Thoughts Concerning Education (1693) adlı eserinin çocukluğa ilişkin davranışları-tutumları etkilemede en önemli etkiyi yaptığını söylemektedir (Heywood, 2006:23). Bu eserle birlikte özellikle çocuğun bir "tabula rosa" olduğu, temel bir günahla doğmadığı söylenir (Heywood,2006:23).

Düşkünlerevleri, çalışma evleri, ceza kurumları, yoksul çocukların gidebildikleri okulların sayıca az oluşu ve bu okullarda ulaşabildikleri eğitimin kalitesizliği, tekstil, dokuma atölyeleri, maden ocakları aynı dönemde, orta sınıfın kendi çocukları için ilan ettiği modern çocukluk fikrinin asla uğramadığı yerler olmuştur (Postman, 1995:73) [17].

Çocuk emeğine ilişkin görüş ise, çocukların çalışmasını olumlayan bir yöndedir. Modern dönemlerde, burjuva entellektüelleri pratik bilgiyi ve işi, gelişimin bir gereği olarak görürdü ve erdemli bir ekinlik olarak nitelerlerdi. Bu anlamda çocukların çalışması doğal karşılanırdı (İnal, 2010:13).

Çocukluğun yeniden yapılandırılmasını sağlayan ise Jean-Jacques Rousseau olmuştur (Heywood,2006:24): Emile adlı eserinde Rousseau çocukların çalışmasına olumlu bakar ve onların çalışmasında bir sakınca görmez:

"Emile toplum içinde yaşar, o hâlde toplumsal ilişkileri incelemelidir. Ancak ona toplum, sadece ahlaki yönüyle gösterilmeyecektir. Onun dikkati öncelikle insanları birbirine yararlı kılan sanayi ve mekânik sanatlara yönelmelidir. Genel kanının tersine olarak Emile, onların gerçek yararlarıyla doğrudan ilişki içinde olan farklı sanatları takdir edecektir. İlk plana tarım gibi, demircilik gibi, nalbantlık gibi kullanımları insanlara gerekli ve çok genel olan sanatlar yerleştirilmelidir. Ekonomi politikası üzerine Emile, yalnızca mülkiyetle ilgili ve paranın kullanımı hakkında bir şeyler bilecektir. Para en gerçek toplumsal bağdır, çünkü toplumun temeli olan emek değişimine izin verir" (Rousseau, 2000:115).

[17] Çocukluğun inşası pek çok kültürel etki altında da kaldığını görmekle birlikte, aslında, çocukluğun ekonomik gelişim ile olan ilişkisinin de açığa çıktığı görülmektedir (Heywood,2006:40).

1.2.4.2. Modern Çocukluk II: Daha Uzun Bir Çocukluğa Doğru

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları, modern çocukluk anlayışının doğuş tarihidir (Heywood, 2006:27). Viviana Zelizer (1985:3-6) 1870'li yıllar ile 1930'lu yıllar arasında, Amerika'da "ekonomik olarak değersiz ancak duygusal-manevi olarak paha biçilemez çocuk" anlayışının ortaya çıktığını söyler bizlere (Heywood, 2006:27) ve "ekonomik olarak bir değeri olmayan çocuk" anlayışının, kentin orta sınıfı tarafından 19. yüzyıl ortalarında bile benimsenmiş olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bununla beraber önemli olan şey, işçi sınıfı ailelerinin çocuklarına atfedilen çocukluk anlayışıdır ki bu anlayış, yükselen burjuva değerleri ile sarmalanmış "ekonomik olarak değersiz çocuk" anlayışının tam karşısında yer almaktadır (Heywood, 2006:28): Zorunlu eğitim ve çocuk işçiliği ile ilgili yasal düzenlemelere kadar da işçi sınıfının çocukları ekonomik olarak değerlidir, çünkü onlar bir "geçim stratejisidir".

Amerikan reformistleri çalışan çocuğu çalışma alanlarından çekerken bir "kutsanmışlık" geliştirmişlerdir. Bu anlayış gerek işçi sınıf gerek orta sınıf için çocuğa olan duygusal ilgiliyi artırmıştır. Carolyn Steedman (1990) İngiltere'de de çocukluğa ilişkin benzer bir yeninden kavramsallaştırmanın yapıldığına vurgu yapmaktadır ve sosyalist entelektüel Margaret McMilliana'nın yeni ve politize edilmiş romantik çocuk anlayışına dikkatleri çekmektedir (Heywood, 2006:28).

1900'lü yıllar aynı zamanda ergenliğin-ilk gençliğin de fark edildiği dönemdir (Gillies, 1974; akt. Heywood, 2006:28). Çocukluk, yaş yaş yetişkinden ayrılan ve yaşlara göre ayrılmış okullarda geçen bir süreç gibi görülmeye başlanmıştır (Heywood, 2006:29).

19. yüzyıl sonlarında Avrupa'nın erken endüstrileşen güçleri, yeni endüstrileşen güçlerle (Almanya, Rusya, Amerika ve Japonya) karşı karşıya kalmışlardır. Bununla beraber Avrupa'da düşen doğum oranları, ordunun ve endüstriyel gücün, yeni endüstrileşen bu güçler karşısında iyice zayıflayacağı düşüncesini doğurmuştur (Heywood, 2006:29). Buna ek olarak, bir yanda da Batı'da "toplumun-ulusal stokun

dejenerasyonu" olarak tanımlanan durumlar ortaya çıkmıştır. 1900'lü yılların Londra'sında Tehditkar holiganlar ve "Apache Parisian"lar ortaya çıkmıştır (Pick, 1989;Heywood, 2006:29-30) ki bu gelişmeler, kapitalizmin toplumda yarattığı ahlaki çöküntünün örnekleridir ve çocukluğa verilen önemi daha da artmıştır. Aslında çocuk, bir ulusun gelecek ordusu için asker, endüstrisi için emek gücü olarak korunması ve kalkındırılması gereken ekonomik bir aktördür. Bir ulus, rekabet gücünü kaybetmemek için bu çocuklara muhtaçtır ve bu anlamda da çocuk, Çocuk Çalışmaları (The Child Study Movement) yürüten kurumlar ve örgütlü gençlik hareketlerini yürüten ("The Scouts" ya da "The German Wanderogel" gibi) (Heywood, 2006:30) kurumların yaptığı çalışmalarla ve çocuk refahına odaklı yaklaşımla devlet müdahalesinin konusuna girmektedir.

Sonuç olarak, 17. yüzyılda ve 18. yüzyılda çocuk; adım adım işçileştirilirken bir yandan da yoksulluk yasaları ile, Fabrika Yasaları ile; 18. yüzyılın sonlarında-19. yüzyılın başlarında da güçlü üretici sınıfın kendi avantajını koruyabilmek için çocuk işçiliğinin yasaklanmasına ilişkin düzenlemeleri savunan ve çocuğu da koruyormuş gibi yapıveren Çocuk İşçi Yasaları ile; 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında, kapitalizmin yarattığı toplumsal etkilerden kurtulabilmek için, sadece çocuğun işçileşmesi bağlamında değil, ulus devletin ordusunun ve emek gücünün, ulusal stokun bir parçası olarak korunması ile devletin müdahale alanı olmuştur.

Aslında ulus devletin bu müdahalelerine Foucault, biyo-politik iktidar demektedir. Öyle ki devlet, iktidarını yaratırken insana ait her şey, siyasi tekniklerin alanına girer: Doğum ve ölüm oranları, çocukların sağlıkları, yaşam süreleri, doğurganlık kapasitesi, sağlığın korunması, beslenme, hastalıkların önlenmesi ve tedavisi gibi, nüfusun niceliksel ve niteliksel olarak iyileştirilmesine ilişkin yaşam alışkanlıklarına müdahaleler modern devletin yeni iktidar teknolojilerinden kaynaklanır (Foucault, 1990:25). Amaç ulus devletin, yeni iktidar makinesinin yeni disiplin toplumunda insan bedeninin itaatidir. Tam da bu nedenle, nüfus artışı ve üretkenliği önemsenir. Bu nedenle

modern devlet alt yapısal iktidar kurma çabası anatomo-politika, Foucault'nun deyişiyle disiplin[18] ve insan yaşamını iktidarın nesnesi hâline getirme ve insan yaşamının devamına ilişkin tüm politikaları kapsayan biyo-politika ile, yani modern devletin yeni iktidar teknolojilerinin bütününü ifade eden gibi yeni iktidar teknolojileri ile iç içe bağlıdır.

Çocukluğun, ergenliğin de bu sürece dâhil oluşuyla daha uzun süreçte ele alınışı 20. yüzyıla tekabül eder. Gelecek neslin sağlığı, eğitimi ve ahlaki sosyal refahı önemsenmeye başlanmıştır ve bu bağlamda çocuğun geleceği elinde tuttuğu vurgulanmaya başlanmıştır: bir İngiliz gazetesi 1910'da "Yarının krallığının anahtarı bugünün çocuğun elindedir" yazmıştır (Heywood, 2006:30).

Sonuç olarak, Orta Çağ sürecinde çocukluğa ilişkin bazı keşif ve değişimler olmuştur. Bunlar ekonomik ve sosyal değişimden kaynaklanmıştır. Avrupa'da bu dönemde yaşanan tarımdaki dönüşüm, artan nüfus, Rönesans ile getirdiği hümanist düşünce ve "kendini keşfin önemsenmesi", kültürel değişimler gibi pek çok farklılaşma aslında sonuç olarak çocukluk kavramına da yenilikler getirmiştir ve bunun en temel sonucu da çocuğa sosyal ve fizyolojik yatırım olmuştur (Heywood, 2006:21-22). Çocuğun eğitime, sağlığına daha çok kaynak aktarma gibi.

Orta Çağ'da "eksik bir yetişkin olan çocuk" ve Hristiyan anlayışı ile "bir günahla doğan" çocuk anlayışının 15. yüzyıl ve 18. yüzyıl arasında Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşuyla değiştiğini görüyoruz. Kapitalizm yarattığı orta sınıf ve değerleri ile beraber bu sınıfa mensup ailelerin çocuklarının ve çocukluğun ailelerinin zenginliklerini ve mirasını koruyacak değer ve yeteneklere sahip olabilmeleri için önemsenmeye başlandığını (Thane, 1981:10; akt, Heywood, 2006:22-23), bu sürecin "ayrı ve masum" bir süreç olduğu vurgusunu görmekteyiz. Ayrıca eğitime de vurgu yapılmıştır. Ancak

[18] Disiplin, "…toplumsal gövdeyi en ufak unsurlarına varıncaya kadar denetleyebilmeyi, bizzat toplumsal atomlara, yani bireylere ulaşmayı sağlayan iktidar mekânizmasıdır. Birini nasıl gözetlemeli, davranışını, tavrını, becerilerini nasıl denetlemeli, performansını nasıl pekiştirmeli, yeteneklerini nasıl çoğaltmalı, en yararlı olacağı yere onu nasıl yerleştirmeli gibi sorulara karşılık olarak üretilen pratikler[dir](Foucault, 2000:149-150).

aynı yüzyıllarda oluşmakta olan işçi sınıfı vardı ve bu sınıfın çocukları da işçileşmekteydi. O hâlde kapitalizm, çocukluk kavramına ilişkin sınıfsal bir kırılma yaratmıştı. Bir yanda orta sınıf ve çocukları, bir yanda işçi sınıf ve çocukları. Kapitalist üretim tarzı, çocukluk kavramını sınıf temelinde ayırarak farklı çocukluk kavramları ortaya koymuştur. Tarihsel olarak çocukluk sürekli bir hareket hâlinde olan, farklı anlamlar yüklenilen ve aslında sürekli bir müdahale alanı olarak görülüp kavramsallaştırılmaya çalışılmış bir süreçtir. Çocukluğun tanımı ve bu sürece ilişkin müdahaleler ise toplumsal, ekonomik ve siyasal olanla yakından ilişkili olarak sürekli kayışlar yaşamıştır. Çocuk bir günahla mı doğar yoksa masum mudur? Bembeyaz bir sayfa mıdır ya da belirli karakteristik içinde mi doğar? Çocukluk kısa mıdır yoksa uzun mu? Yahut çocukluk ailenin üzerine titrediği bir korumacılıkla mı yoksa doğrudan yetişkin dünyasına ait ve onun bir parçası olarak mı tezahür eder-etmelidir? Tüm bu sorular çerçevesinde çocukluğun tarihindeki kayışlar içinde çocuğa; aile, devlet ve piyasa için farklı anlamlar yüklenmiştir ve çocukluk buna göre şekillendirilmiştir. Bugün ise çocuk, korunması gereken ve tükenmesinden korkulan bir emek gücüdür. Ayrıca bir tüketicidir. Geleceğin ulusal stoku olan çocuğun emeğinin işçileşip işçileşmeyeceği ise kapitalizmin doğuşuyla beraber ortaya çıkan sınıfsal ayrım temelinde, çocuğun hangi sınıfa ait olduğuna bağlı olarak bir belirlenim içinde olacak, en azında böyle başlayacaktır. Buna dair tarihsel pek çok örnek karşımızda durmaktadır. Çocuğun değerli kılındığı ve eğitiminin yüceltilmeye başlandığı 18. yüzyıl ve 19. yüzyıllarda, iyi eğitim fırsatlarına sahip olabilmenin sınıfsal ayrıma bağlı olduğunu aklımızdan çıkarmamak gerekir. Çocuğa ve işçi çocuğa ilişkin devlet müdahalesini düşünürken sınıf meselesi belirleyicidir. Toplum, Marx'ın da dediği gibi sınıflı toplumdur.

2. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE ÇOCUK EMEĞİ

2.1. Çocuk Emeğinin Üretim Tarzındaki Kırılmalar Bağlamında Değerlendirilmesi

Çocukluk tarihinden geçerek çocuğa ve emeğine bakmaya çalıştığımızda sorabileceğimiz ilk şey, çocuğun ne zaman işçileşmeye başladığı ve ne zamandan beri ve hangi faaliyetlerinin iş gücü (ekonomik rol) olarak kabul edildiğidir. Başka bir deyişle tarihsel, ekonomik ve toplumsal süreç ilerleyedururken, çocukluğun nasıl algılanıp kabul gördüğüne paralel de olarak çocuk emek tarihini nereden ve nasıl başlatabiliriz? Bu başlatışın arkasındaki dinamiklerin, bizlere, çocuk emeğini anlamada yardımcı olacağını düşünüyorum.

Kuşkusuz çocuk emeğinin sömürüsü dediğimizde bu olgu, E.P. Thompsan'ın da belirttiği gibi, İngiliz sanayileşmesinin en utanç verici özelliklerinden biriydi; ancak sadece bu süreçle sınırlı değildi. Bu anlamda çocuk emek tarihinin yetişkin emek tarihi ile paralel gittiğini; endüstriyel kapitalizm sürecinin öncesinde de örneğin Orta Çağ'da da çalışan çocuğun göz ardı edilemez bir gerçek ve ek emek gücü olduğunu görmekteyiz (Rahikainen, 2017:5-6). Örneğin, sanayileşme öncesi tarıma dayalı toplumlarda çocuk emeğine baktığımızda, aile ve akraba ilişkilerinde yaygın olarak kullanılan, eğitim ve çalışmanın iç içe geçtiği bir durumun ifadesi olduğunu fark ederiz (Duyar ve Özener, 2003:11-12).

Peki çocukların hangi faaliyetleri iş gücü olarak kabul edilir; bir başka deyişle çocukların ekonomik rolünü ifade eder? Buna ilişkin bir analitik bakış açısına varmak, kavramsallaştırmaya ulaşmak, çocukların ekonomik rolünü de anlamamızı sağlar. Çocukların faaliyetlerine ilişkin bir tipoloji çıkarmaya çalıştığımızda ise belirleyici olan sosyal sistemin doğası ve var olan üretim tarzıdır (Rodger ve Standing, 1981:1).

Bir üretim tarzı, belirli sosyal üretim ilişkisini ve üretim güçlerinin gelişmesiyle ilgili dağılımın ifadesidir ve çocuklara ilişkin politikalar ve çocukların ekonomik rolü, üretim tarzına göre belirlenir[19] (Rodger ve Standing, 1981:13). Bu bağlamda, bu bölümde vurgulanmak istenen, tarihsel olarak gerek kapitalizm öncesi üretim tarzından, kapitalist üretim tarzına geçişte olduğu gibi, gerek sosyalizm içinde farklı üretim tarzları arasındaki geçişlerde olduğu gibi, üretim tarzındaki farklılaşmanın çocuk emeğini etkilediğini ve bu bağlamda üretim tarzı değiştikçe çocuğun çalıştığı mekânın, çocuk emeğinin kullanım yoğunluğunun ve biçiminin, çalışma ilişkilerinin ve yapılan iş türlerinin de değiştiğini göstermektir. Acaba çocuklar bugünkü "işçi çocuk" tanımlamasına tarihsel serüvenlerinde nasıl ve hangi aşamalardan geçerek yerleştiler? Asıl belirleyici güç ve güçler neydi?

2.1.1. Feodalizmde Çocuk: Tarımsal Toplumlarda Çocuğun Rolü-Feodal Üretim İlişkileri ve Köylü (Aile) Üretim Sistemi

Sanayileşme öncesi tarıma dayalı toplumlarda çocuk emeği, aile ve akraba ilişkilerinde yaygın olarak kullanılan ve eğitim ile çalışmanın iç içe geçtiği bir durumun ifadesidir (Duyar ve Özener, 2003:11-12) ve Orta Çağ Dönemi'nde tarım toplumlarında çocuk emeği hem yetişkin işlerini öğrenme anlamında, bir tür çıraklık veya eğitim anlamında kabul edilir bir durumdur (İnal, 2007a.:30). Bu anlamda özellikle kırsal alanda çocukların çalışmasına olumlu bakılırdı[20] ve çocukların sosyalizasyon süreci olarak kabul edilen bu süreçte çocuğun çalışması hem bir iş-meslek öğrenme ve aile gelirine katkıda bulunma anlamında hem de bazı çalışma

[19] Düşük gelirli ülkelerde çocuk istihdamının yapısal sosyo-ekonomik bileşenlerinden birisi, üretim tarzı; diğeri ise istihdam piyasasının yapısıdır. (Rodger ve Standing, 1981:13).

[20] Bununla birlikte çocuğun çalışması, çocuğun bedenini fiziksel olarak kötü etkileyen, ayrıca eğitimsel, duygusal ve ahlaki açıdan da zarar veren bir olguydu (Altan,2004:210). Bequele;Myers, s.7-16'da çocuk çalışmasının psikolojik ve fiziksel zararlarını ortaya koyarlar. Duyar; Özener (2003) ise çocuk çalışmasının çocuğun bedeninde yarattığı anormal sapmalar tıbbi bulgular aracılığıyla incelenmektedir (akt. Makal,2011:320).

biçimlerine özgü olarak da çocuk ve ailesi tarafından bir statü, gurur ve bağımsızlığın ifadesi olarak görülürdü (Rodgers, Standing, 1981).

Bu bağlamda tarımsal toplumlarda çocukların okula gitmesinin getirisi negatifti. Köylü aile için asıl önemli olan okula gitmektense çalışarak hayatını kazanmasını sağlayacak becerinin kazanılmasıydı[21] (Rodger ve Standing, 1981:15). Çalışabilecek yaşta olan yetişkin, daha emek yoğun işleri yaparken çocuklar daha zaman yoğun işlerle uğraşmışlardı (Rodger ve Standing, 1981:13). Ancak tarımsal toplumlarda yapılan iş düzeyi daha düşük olsa da yapılan işler sömürü ilişkisi içinde gerçekleşmişti[22].

Feodal toplumun erken dönemi, zenginliğin kaynağının ve yaşanan pek çok savaşın nedeninin sahip olunan toprak olduğu bir dönemdir; önemli olan tüm mallar topraktan üretilir (Huberman,2014:20). Malikane sisteminin geçerli olduğu feodal sistemin en önemli parçalarından biri en büyük toprak sahibi olarak kilisedir. Diğerleri ise toprak sahibi soylular ve az ya da çok toprağa bağımlı olan hem kendi topraklarında hem de kiracısı oldukları lordun toprağında çalışmak zorunda olan (Huberman, 2014:14-15), topraktan ayrı olarak satılamayan, toprağını bırakıp gidemeyen (Huberman, 2014:7) köylü, yani serftir.

Feodal dönem mülkiyet ilişkisi, kapitalist üretim tarzından farklıdır. Orta Çağ feodal toplumunda bir üst lord, belirli ekonomik taleplerini karşılamak üzere üreticiye kendi iradesi dışında ve zor yoluyla, "ekonomik dışı zor" yükümlülükler yükler ancak burada üretim araçları üreticiye aittir, yapılan üretim halkın ve köylülerin gereksinimine

---

[21] Teknolojik olarak ilkel, pastoral ve avcı-toplayıcı toplumlarda da çocuk emeği bir tür kültürlenmeyi ifade ediyordu ve çocuklar akraba ve aile işlerinde yaygın olarak çalışıyordu (Chassagne, 1998:239;akt. İnal, 2010) ve bu tür toplumlarda günlük işler görece daha azdı (Sahlins, 2012) ve toplumsal iş bölümü sınırlıydı; yaş, cinsiyet ve kişisel kapasiteye bağlıydı.

[22] Bu sömürü ilişkisine örnek, Chayanov'u bağımsız köylü aile modelinde veya özellikle Afrika'da yaygın olan "lineage mode of production"da görülebilir: Doğrudan üretici, ürettiği fazla ürünü belirli bir gruba aktarır (Rodgers ve Standing, 1981:14).

Köylü aile üretim sisteminde toplumsal olarak kabul görmüş yaş, cinsiyet ve akraba ilişkilerinde haneler arası sömürü söz konusuydu. Çocuklar bu üretim sistemine entegre olmuşlardı. (Çocuklar, akrabaları tarafından evlat ediniliyordu Nijerya'da, yani çocukların büyük kısmı ailelerinden uzak yaşıyordu. Asya ülkelerinde ise ailelerin yanında olsa da çocukları üretici olarak görülüyordu ve olabilecek en erken yaşta çalıştırılıyorlardı (Rodger ve Standing, 1981:14).

göredir (Dobb, 2007:33; Godbout, 2003). Bununla birlikte "[…] kapitalist sistemde emekçi, ilkin (kölelikte olduğu gibi) artık bağımsız bir üretici değildir; sahip olduğu üretim araçlarından ve kendi geçimini kendi sağlama olanaklarından kopartılmıştır […]" (Dobb, 2007:34).

Tarihsel olarak feodal üretim ilişkileri büyüdükçe, iş yoğunluğunda ve sömürüsünde artış yaşanmıştır ve feodal yükümlülükler temelinde sistematik olarak fazla ürün, köylüden lorda veya faydalanıcı diğer sınıflara aktarılmıştır. Klasik bir feodal ilişkide köylü aile, iş gücü hizmeti sunmuştur. Çocuklar da feodal kiraya katkıda bulunmak zorundadırlar. Çünkü feodal ilişkilerde tüm ailenin çalışması varsayımı vardır. Eğer kiracı köylüyse, ev içi ya da zanaat işlerinde, toprak kirası sözleşmesi uyarınca, tüm aile üyeleri çalışmaktadır (Rodger ve Standing, 1981:15).

Bu anlamda çocuk emeğinin de yoğun olarak toprakta kullanılmakta olduğunu fark ediyoruz: Toprakta çalışan çocuklar. Feodal dönem Avrupası'nda, en azından sanayileşme dönemine kadar Avrupa ve Amerika'da, çocukların çoğunluğunun da kırsal kesimde yaşadığı (Heywood, 2006:123) görülmektedir ve karşımıza toprak üzerinde çalışan çocuklar çıkmaktadır. Orta Çağ Dönemi'nde toprakta çocuk emeği kullanımı bu anlamda oldukça yaygın olmuş ve tarımda çocuk emeği kullanımıyla çocukların yetişkinlere ait işleri öğrenmelerini de sağladığı düşünülmüş ve bir tür çıraklık ve eğitim anlayışı içinde kabul edilmiştir (İnal, 2007a:30). Bu çocuklar toprak sahiplerinin kendi çocukları ya da toprakta kiracı olanların çocuklarıdır (Rahikainen, 2004).

Feodal toplumda, erkek ve kız çocukların altı yedi yaşında çalışmaya başladıklarını görmekteyiz. Bunun nedeni tarımda yapılan pek çok işin çocukların iş gücü kapasitesinin çok üzerinde olması, güç ve dayanıklılık gerektirmesidir. Bu nedenle çocuklar ancak 6-7 yaşlarına geldiklerinde faydalı olabilmektedir. Öyle ki Amerikan köle tacirleri, 10 yaş altındaki çocukları "net borç" olarak görmüşlerdir (Heywood, 2006:123). Bir başka deyişle, çocuklar büyüdükçe aile için daha önemli olurlar ve daha sonra bu

öğrendikleri sayesinde bir çiftliği idare edebilirler (Olsson, 2009:593). Orta Çağ Avrupası'nda 6-7 yaşlarına gelen çocuğun P. Ariés'in (1973; akt.İnal.2010:8) de belirttiği gibi yetişkin sayılması, aslında feodal dönemin üretim biçiminden kaynaklanır. Öyle ki çocuğun yetişkin gibi davranması, feodal dönemin üretim biçiminde aile bireylerinin iş gücünün esas kaynağı olmasından kaynaklanır (İnal, 2010:8). Aile, bu anlamda, çocuğun bilincinin yeniden üretimini sağlar ve kendi ekonomik durumuna uygun konumlar için hazırlar (Bowles ve Gintis, 1976:143).

Feodal dönemde çocuklara verilen işler ise ev işleri, hayvan bakımı, kıyafet yapımı gibi yaşlarına ve fiziksel güçlerine uygun işlerdir (Olsson, 2009:593). Örneğin 14. yüzyılda yaşamış olan Jean de Brie, hayatına 7 yaşında birkaç kazı gütmekle başlamış ve 8 yaşında domuzlarla ilgilenmek, 9 yaşında sığır çobanlığı yapmak ve 11'ine geldiğinde 80 kuzudan oluşan bir sürüyle ilgilenmek gibi işlerle devam etmiştir (Riché ve Alexander-Bidon (1994:167; Heywood, 2006:124). Yani Jean de Brie yaşı ve yaşına göre beliren güç ve dayanıklılığı ölçüsünde artan iş sorumluluğu ile ailesine yardım eden çalışan bir çocuk olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım ve hayvancılık işleri etrafında büyüklerine yardımcı olan çocuklar daha çok hasat zamanları çalışmışlardır (Sanayileşme ile birlikte çalışma koşulları çok daha ağırlaşacak, yapılan işler için çocukların güç ve dayanıklılığına bakılmayacaktır; bu nedenle feodal dönemde çocukların çalışması, çocuk emeği tarihinde karşılaştırma yapabilmemiz için önemlidir). Diğer yandan, kiracı çiftçilerin çocuk çalışanları, toprak sahibine rant ödemesine katkıda bulunmaktadır. Özellikle süt besiciliğinde kız çocuğu önemlidir. Kiracı olmayıp toprak sahibi olanlarda ise çocuklar üretime yardım ederek vergi ödemesine de yardım etmiş olurlar. Yoksul ailelerin çocukları ise ya dilencilik ya da hırsızlık yapmaktaydılar. Stockholm'da bunlara ilişkin kayıtlar mevcuttur (Olsson, 2009: 593).

Orta Çağ İngiltere'sine baktığımızda da çocuk emeği görünmeyen bir şey değildi: Çocukları 9 yaşında iplik eğirici, 6 yaşında hizmetçi, 15 yaşında bir hemşire görmek

mümkündü. Orta Çağ Londra'sında bazı ticari şirketler en az 16 yaşında çırakları kabul ettiğini biliyoruz, Barselona'da ise çırakların önemli bir kısmının yaşları 10 ile 15 yaşları arasında değişiyordu. İtalya'da ise 6 veya 7 yaşlarında çıraklık yapan veya evde hizmetçi olan çocuklar vardı. İtalyan kentlerinde 8 yaşında küçük hizmetçiler oldukça yaygın iken, çocuklar evlilik yaşına gelene kadar yatak ve kıyafet karşılığında çalıştırılıyordu (Heywood, 2006).

Orta Çağ'da çalışan çocuk göz ardı edilemez bir gerçek ve ek emek gücüydü (Rahikainen, 2017: 5-6). Tarım toplumu ve zanaatkârlıkta çocuk emeği için ortak bir şey bulunmaktadır: İşler basitten başlamakta ve aşama aşama zorlaşmaktadır (Olsson, 2009: 593). Yani kapitalizm öncesi çocuk emeği, yaygın biçimiyle çıraklık, hizmetçilik, çobanlık ve serf aileler içi tarım işçisi biçimdedir diyebiliriz.

2.1.2. Feodalizmin Çözülüşü ve Çocuk Emeği: Erken Modern Manifaktürcü Dönem-Fabrika Sisteminde Erken Dönem

Sanırız ki Marx'ın Kapital I. cildinin "İlk Birikim" bölümü İngiltere'de feodalizmin çözülüşünün en çarpıcı anlatımıdır. Marx'a göre kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Kapitalist üretimin ilk belirtileri Akdeniz kentlerinde 14 ve 15. yüzyılda başlamışken, kapitalist dönem ancak 16. yüzyılla başlamıştır (Sombart, 1966; Hill, 1968; akt. Castel, 2017: 118).

Marx, Kapital'de şöyle der: "Feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş iki şekilde meydana gelir: Üretici, tüccar ve kapitalist olur; doğal tarımsal ekonomiye ve Orta Çağ kent sanayisinin loncalar hâlinde örgütlenmiş el zanaatkârlarına karşı koyar. Gerçekten de devrimci olan yol budur. Ya da tüccar üretime doğrudan el koyar. Bu sonuncu süreç, tarihsel olarak bir geçiş evresini temsil etse de - örneğin bağımsız olmalarına rağmen, dokumacılara yün satarak ve ondan kumaş satın alarak denetim altına alan 16. yüzyıl kumaşçılarında olduğu gibi - eski üretim tarzında başlı

başına devrime yol açmaz, tersine eskisini sürdürür ve onun bizzat kendi varlık koşulunun korur (Castel, 2017:123). İlk birikimin kaynaklarından biri, kır üreticisinin, köylünün toprağından yoksun bırakılmasıdır[23]. Peki bu süreç nasıl olmuştur? Flaman yünlü manifaktürünün gelişmesi yün fiyatlarını yükseltmiş, bu fiyat artışından yararlanmak isteyen feodal beyler ortak toprakları zapt ederek köylüleri topraksız bırakıp bu alanlara egemen olmuşlardır. Köylülerin ve işçilerin kulübeleri zor yoluyla yıkılmaya başlanmıştır. VI. Henry Dönemi'nde asgari 20 acre toprağı olmayan köylülerin kulübelerini yıkmaları yasaklanmış, I. Charles Dönemi'nde ise en az 4 acre toprağı olanların kulübe yapmalarına izin verilmiştir. Böylelikle pek çok köylü topraklarından mahrum bırakılmıştır. Reform hareketi de köylü nüfusun mülksüzleştirilmesi sürecine katkıda bulunmuştur. Katolik kilisesinin elindeki mallar, Reform hareketiyle beraber kral ve kralın yakınlarına dağıtılmış; buralarda barınan köylüler ise kapı dışarı edilmiştir. Keza durum o kadar vahimdir ki I. Elizabeth gördüğü yoksulluk manzarası sonucunda yoksulluk vergisi çıkartmak zorunda kalmıştır (Marx, 2009: 670-687).

14. yüzyıl sonunda feodalizm bunalıma girmiş; toprakların bölünmesi başlamış ve topraklar sıklıkla el değiştirerek kırsal dünyanın "güçlü toprak sahipleri" ile "topraksız kalan köylüler" arasındaki çift kutupluluğu belirginleşmiştir. İşte buradaki "topraksız kalan köylüler, 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar tarım proleterlerini oluşturmuştur (Castel, 2017:85).

14. yüzyıl, feodalizmin kırılmaya başladığı ve "gezgin sergiler", "dilenciler", "lüzumsuzlar" diye nitelendirilen yoksul ve vasıfsız işçileri, devletin onlara karşı şiddet önlemleri aldığı, ücretli emeğin en saf hâlinin ve sosyal sorunun ifadesi olan; 14. yüzyıl ve 17. yüzyılda çalışma evlerinde çalıştırılan, idam edilen ya da kolonilere sürülen bir yığını oluşturur: Toprağını kaybeden köylü ve iflas eden zanaatkârlar.

[23] Marx'ın anlattığı bu süreçte yoksulları kontrol etmek amacıyla pek çok yasa çıkarıldı. Bu yoksul yasaları, çocuk işçiliğine dair düzenlemeleri içermekteydi.

Ücretli emeğin ilk ifadesi olan bu yığın, 18. yüzyılda hayatını kazanmak için emeğinden başka zenginliği olmayan "özgür" emek, bir başka deyişle "proleteryanın atası"dır (Castel, 2017:14).

Peki feodal dönemin çözüldüğü aşamada, 14. yüzyıl sonundan 17. yüzyıla kadar olan süreçte çalışan çocuk kimdir, bu dönemde bu çocuklar ne gibi işler yaparlar ve çalışan çocuğa devletin müdahaleleri nasıldır? Feodal dönemde toprakta çalışan çocuk, 14. yüzyıl sonunda ya tarım çocuk proleteri ya da ticaret ve zanaatın geliştiği ancak henüz istihdam yaratacak durumda olmayan kente (Castel, 2017:86) göçen çocuk olarak karşımıza çıkar.

Kente göçen çocuklar, toprak yoksullarının sanayi öncesi dönemde ücretli ya da yarı ücretli emek biçimlerinden olan (Castel, 2017:136-138) ev hizmetleri, uşaklık, çıraklık, tam zamanlı tarım hizmetçisi ya da kesintili, mevsimlik yoksul tarım işçisi, madenler, kağıt imalathaneleri, demirhanelerde çalışan kırsal kesimlerdeki köylü işçiler, mevsimlik işçiler gibi emek biçimlerinde çalışırlar (Heywood, 2006 ve Kirby,2003). Bu bağlamda, çocuk emeğini feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında tarihsel emek serüveni içinde kavramaya çalıştığımızda çalışan çocuğun hikayesi, Castel'in (2017) vurguladığı "toprak yoksulları"nın çocukları ile başlar ve işçi sınıfının çocukları olarak devam eder; bunun yanı sıra sokaklarda yaşayan, dilencilik yapan ya da ev içi hizmetlerde ücretsiz olarak çalıştırılan çocuklar da vardır. 1750-1870 yılları arasında işsiz çocuklardan bahsedilir ki aslında bu çocuklar, pek çok düzensiz işte çalışan ve bu sebeple de işsiz sayılan çocuklardır (Kirby, 2003:80). Bu anlamda işsiz sayılan ancak emeklerini ortaya koyan çocukların emekleri bir hesaplanma sorunu yaşar; tıpkı bugünün kayıt dışı ekonomilerinde, ev içinde, aile işyerlerinde ücretsiz olarak çalıştırılan işsiz işçi çocuklar gibi.

Buna ek olarak, erken modern manifaktürcü dönemde çocukları ve çalışmalarını etkileyen önemli bir diğer unsur da savaştır. Endemik savaşlar toplumları bir yandan sıkıştırıp yıkarken, diğer yandan çocuklara yönelik olumsuz anlamda bir hassaslığın gelişmesine neden olmuştur. Öyle ki yoksulun çocuğunun çalışmakla yükümlü ve

bundan sorumlu olması bunun bir göstergesidir. Bu bağlamda Avrupa'nın pek çok yerinde savaş, çocukların hayatlarını pek çok açıdan etkilemiştir ve çocuk işçi sayısını da uzun dönem için etkilemiştir (Rahikainen, 2004:20).

Ek olarak bahsettiğimiz dönem merkantalist düşüncenin hâkim olduğu bu zamanlarda yavaş yavaş modern Avrupa'nın ulus devletlerinin ortaya çıktığı ve bu bağlamda devletin giderek daha fazla insan ve mali kaynağa ihtiyaç duyduğu ve bunun içinde nüfus sayımlarından istatistiğe kadar pek çok araç geliştirip kullandığı bir dönemdir (Yılmaz, 2012 ve Rahikainen, 2004). İşte bu gelişmeler çocukların çalışmasını vurgulayan ve odağa alıp artmasına neden olan önemli olgulardır.

Ayrıca bu dönemde savunulan bir diğer şey, merkantalist doktrinin de savunduğu emeğin çalışma disiplinine sokulması ve çalışma yıllarının uzatılması olmuştur (Rahikainen, 2004:48). Erken manifaktürcü dönemde yoksul nüfus aslında hem devletin hem de manifaktürün aradığı şeydir: Yoksul nüfusun çokluğu hem devlet hem manifaktür için ucuz iş gücü arzı yaratmıştır. Jan de Vries'in de belirttiği gibi yoksulluktan başka daha etkili bir araç yoktur ki emeği çalışmaya zorlasın ve üretkenliğe katkı sağlasın (Rahikainen, 2004:48). Bu bağlamda merkantalist görüş, çocukların da olabilecek en erken yaşta çalışmaya başlaması gerektiğini savunarak "Hiçbir çocuk endüstride çalışmak için çok genç değildir" demişlerdir. Bentham'ın da vurguladığı gibi, çocuk potansiyel emek olarak boşa harcanmaması gereken emektir.[24]

2.1.2.1. Yetimler ve Çalışma Evleri

Erken manifaktürcü dönemde çalışan çocuklara başka nerelerde rastlarız ve bu çocuklar kimlerdir? Bu sorumuza cevap ararken karşımıza yetim çocuklar ve çalışma evleri çıkar.

[24] Rahikainen, çocukların düşük üretkenliklerini ihmal ettiklerini ve çocuk emeğini aşırı değerli bulduklarını söylemiştir.

Avrupa'nın pek çok yerinde, 16. yüzyıldan itibaren yoksul sayısı emek piyasasındaki yapısal değişimler, işsizlik, reel ücretlerdeki uzun süreli düşüş ve artan nüfustan dolayı artmıştır (Rahikainen, 2004:24) ve Avrupa'da bu gelişmelere paralel olarak dilenmeyi yasaklayan ve yoksulu hayır ve ceza kurumlarında çalışmaya mecbur ederek aylaklıktan kurtaracağını söyleyen bir doktrin yaygınlaşmaya başlamıştır. Örneğin, 16. yüzyıl Fransa'sında yoksul ve yetim çocuklar için "hopitaux" adı verilen kurumlar açılmış ve bu kurumlarda çocukların zorunlu olarak çalışması benimsenmiştir. Bu dönemde artan nüfus ile beraber dilenci çocukların yaygınlaşması ve yaşanan kıtıkla beraber 1530'larda "the foundling hospital"- kimsesizler kurumlarından çıkarılan yaklaşık 300 yetim ve terkedilmiş çocuk için yeni iki "hopitaux"un kurulduğunu görmekteyiz. Buradaki önemli nokta ise buradaki erkek çocuklarının çoğunun zanaatkârların yanında çırak yapılmaları, kızların ise ev işlerinde hizmetkâr olarak ya da ipek ve pazen endüstrisinde çalıştırılmak üzere eğitilmeleridir: Yani zorunlu olarak çalıştırılmalarıdır (Davis, 1975:24-51; Rahikainen, 2004:24-25).

Benzer şekilde, 16. yüzyıl İngiltere'sinde de yoksulun "aylak, başıboş" çocuklarının çalışması gerekliliğini söyleyen pek çok yasa çıkarılmıştır. Örneğin, 5-7 yaş arasındaki yoksul çocuklar dikiş, örme, dantel işi, eğirme, roze ve kart yapımı, makara ya da düğme yapımında çalıştırılmıştır. Londra'da 1552 yılında Christ's Hospital (The Blue-Coat School) açılmış ve hepsi mavi üniformalar giyen 340 çocuk, giyim ve çarşaflarda kullanılan branda bezleri eğirmişlerdir (Cunningham, 1990:132;Cunningham, 1992:24-30; Rahikainen, 2004:25-26). Ancak bu tür kurumların çoğu kısa ömürlü olmuştur. Üretim maliyetli olmuş ve satışlar kötü gitmiştir. 18. yüzyıl boyunca düşkünlerevleri (pauper hospitals) giderek daha da kalabalıklaşmış ve burada yaşayanlar için şartlar kötüleşmiştir. Örneğin, Turin düşkünlerevine yaşı en az 7 olan çocuklar kabul edilmiş ve 7 yaşın altındaki çocuklar "işe yaramaz kişiler" olarak görülerek kabul edilmemiştir (Rahikainen, 2004:29). "The great confinement" olarak adlandırılan bu sürece tepkiler

olduğu gibi, bu tür hayır hastanelerine çocuklarını bırakıp giden aileler de olmuştur (Rahikainen, 2004:24). Ancak geç "Ancién regime" ile sona eren bu yaklaşım, yetişkin ve çocuklara zorunlu çalışma bağlamında büyük değişiklikler getirmemiştir (Schwartz, 1988:89-92; Moch, 1992:88-93; Rahikainen, 2004:24).

Sonuç olarak Avrupa'nın pek çok yerinde ismi gerek çalışma evleri, "hopitaux" olsun gerek düşkünlerevi olsun, benzer kurumlar yoksul çocuğu zorunlu çalışmaya mecbur etmiştir. Yoksul çocukların başıboşluk, serserilik ve dilencilik gibi durumları dayak cezası gibi pek çok ceza ile cezalandırılmıştır. Bu kurumlarda zorunlu olarak çalıştırılan yoksul çocuklar daha çok tekstil, giyim ve özellikle spinnig-eğirme üzerine çalıştırılmışlardır. Bu süreçte çocuk işçiyi kullanan; manifaktür, ev içi endüstri ve makine gücüne dayalı fabrikalar olmuştur (Rahikainen, 2004:31-32).

2.1.2.2. Zanaatçıya Ait Atölye (Workshops) ve Manifaktürlerde Çalışan Çocuklar

Erken modern Avrupa'da, manifaktürlerin, "putting-out" endüstrilerinin (sipariş üzerine imalat sisteminin) giderek genişlemesi, makineleşme ve sermaye birikimi, zanaatkârları ve küçük üreticiyi zorlamaya başlamıştır ve bu bağlamda, bu gelişmeler Huberman'ın (2014) da belirttiği gibi piyasadaki güçlerini kaybetmeye başlamalarının ve değişen üretim tarzının habercileri olmuştur.

Kapitalist üretim tarzına geçişteki bu aşamalar, çocuk emeği açısından da birtakım sonuçlar doğurmuştur. Bu değişimler ışığında, üretim sistemi değiştikçe ve kayış yaşadıkça, loncalardan ev tipi üretim-ev sanayi ekseninde ve manifaktürlerde çalışan çocukları görürüz, bir başka deyişle, çocukların çalışma alanları kayıyor; aslında bu süreç Mendel'in de vurguladığı gibi, manifaktürün ortaya çıkışına temel hazırlayan proto-sanayileşme sürecinde kaufsystem-satın alma sistemi ve ev sanayisi-"putting out system"-sipariş üzerine imalat sisteminin ifadesidir (Tezgel, 2013:99) ve bu değişime

paralel olarak, ticarette usta zanaatkârların güç kaybettiği, loncaların çözüldüğü proto-sanayileşme sürecinde, manifaktürlerde, çırak tipi düşük ücretli çalışan işçiler ortaya çıkmıştır ve (yoksula, devlet veya yerel otorite tarafından yardım sağlayan- "poor relief" otoriteleri), hayır kurumları[25] tarafından, bir dinî ve yerel otoritede (parish)[26], ustaların yanına çırak olarak yerleştirilmiş olan yoksul kız ve erkek çocukları, bu sefer zanaatkârların yerlerinde[27] (shop) çalıştırılmışlardır (Rahikainen, 2004:32)[28].

Peki bu dönemde çocuklar nerelerde ve hangi işlerde çalıştılar? Manifaktürcü dönemde çocukların düşkünlerevlerinde, (Bunlar çalışma evleri ya da hayır veya ceza kurumları olabilir), çırak olarak ya da manifaktürlerde çalıştırıldıklarını görmekteyiz.

Bu süreçte, aslında en iyi koşullar bir ustanın yanında çalışan çıraklarındır. Ancak bu çıraklığın niteliği de çırağın, uygun bir kimsenin çocuğu olup olmadığına göre değişmektedir. Örneğin, yoksul kimsenin çocuğu "çıraklık" adı altında hizmetçi olarak kullanırken, uygun yetiştirilmiş çocukların çıraklıkları için haftanın belirli günlerinde gelmeleri yeterli görülmüştür Rahikainen, 2004:35). Yine de çıraklık zor olsa da bir çocuk için parish-mahalle çıraklığı, ileride ona çalışabileceği bir beceri de kazandıran ve itibar gören bir işi getiriyordu sonunda (Rahikainen, 2004:36-37); ancak manifaktürde çalışma ise korku ve zor aracılığıyla gerçekleştirilmiştir ve fabrika çalışmasının ortaya çıkışı,

---

25 "Poor relief", yoksullara yönelik devlet veya yerel otorite tarafından mali yardımda bulunan kurum, otorite olarak çevrilmiştir.

26 "Parish", dinî ve yerel otorite - mahalle olarak çevrilmiştir.

27 "Shop", atölye, çalışma yerleri olarak çevrilmiştir.

28 "Latince "manu factum: el ile yapılmış" kelimelerinin birleşimi doğrultusunda el ile yapılan üretimi ifade eden manifaktür, tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı işyerinde, bir ya da birden fazla işi gerçekleştiren el zanaatkârlarının (handicraftsmen) türdeş meta üretmek üzere bir arada çalışmalarıdır. Kapitalist bir üretim tarzı olan manifaktürün ortaya çıkışı, Orta Çağ zanaat üretiminin çeşitli aşamalardan geçmesi sonucunda olmuştur. Manifaktürde iş birliği doğrultusunda iş bölümünün işçiler arasında yaygınlaşması, emeğin üretkenliğinde de gözle görülür bir artış ortaya çıkarmıştır. Manifaktür, makineli sanayi ile zanaat üretimi arasında bir köprü görevi görerek fabrika sistemine geçiş için gerekli koşulları hazırlamıştır" (Tezgel, 2013:98). Manifaktürlerde iş bölümüne gidilmesi, gerek yeni gerek eski üretim alanlarında, emek yoğun tüketim mallarının üretiminde çocukların ve kadınların emek gücünün yeni ve faydalı bir kolunu oluşturmuşlarına neden olmuştur. (Çocuk iş gücü kullanımının verdiği avantajlarla emek-yoğun tüketim malları endüstrisinde, hem üretkenlikte artış sağlanmış hem de yoğun olarak kadın ve çocukların istihdam edilmesi, ücretlerin kısılmasını sağlamıştır (Rahikainen, 2004:32).

Manifaktürlerde sayıca en fazla çocuk emeği kullananlar İngiltere, sonra Fransa, İsveç, Rusya ve Almanya göre daha düşük olsa da Rahikainen sayının önemli olmadığını, bir şekilde çocukların manifaktürlerde ve bir kurumda çocukları kullandığını vurgular (Rahikainen, 2004:40).

genelde çalışma evleri ve kimsesiz çocuklarla bağlantılı olmuştur. İngiltere'de manifaktürler "başıboş, aylak çocuklar" için en iyi çare olarak görülmüştür[29].

Maxine Berg (1994), İngiltere'de kadınlar ve çocuklar aracılığı ile ucuz iş gücüne ulaşıldığını ve bunun, erken dönemin manifaktürlerinin yaygınlaşmasının bir gerekliliği ve sonucu olduğunu vurgular. Çünkü çocuklar ve kadınlar uysal, disiplin altına daha kolay alınabilen, yetenekli ve esnek iş gücüdürler ve 18. yüzyıl teknolojilerine ve çalışma organizasyonuna özellikle uygundular (Rahikainen, 2014:37). Örneğin, Peel&Yates, pamuk değirmenlerinde "calio printing firm"- patiska baskı işlerinde, 1000'den daha fazla yoksul çocuğu çırak olarak çalıştırmıştır. Çünkü bu üretime en uygun, en uysal ve en ucuz iş gücü çocuklardır ve bu çocuklar çalıştırılmak için Londra çalışma evlerinden getirtilirlermiş (Chapman and Chassagne, 1981, akt. Rahikainen, 2004:37). Fransa tekstil atölyelerinde de patiska baskıcısı olarak, the Oberkampf, niteliksiz iş gücü olarak çocuklar yoğun şekilde kullanılmıştır (Rahikainen, 2004:37). Benzer şekilde, İşviçre'de görece daha küçük manifaktürler vardır ancak burada da karşımıza zorlama ile çocukların çalıştırılması çıkar. Yün giyim manifaktürlerinde, 18. yüzyıl sonlarında, Stockholm'de anne ve babalarıyla beraber çalışan çocuklar karşımıza çıkar ki bazı çocukların çok küçük yaşlarda oldukları görülür (Bebekler ve üç yaşındakiler bile buralardaymış) (Rahikainen, 2004:38). Peter'in Büyük Rusya'sında da çocukların, zorla çalıştırıldığı görülmektedir, devlet serfi gibi; özel manifaktürler de mevcuttur ve devletin gerekli emek gücünü sağlayabilmek için çocuk emeğine müdahale ettiği görülmektedir. Çünkü Moskova'da 1774'te emek kıtlığı vardır. Devlet, manifaktürlerin çırak kullanabilmelerini, 7-10 yaş arası için garanti etmiştir. Ayrıca 10-15 yaş arası çocukların yün giyim manifaktürlerinde

[29] Manifaktürde çalışma koşulları ile ilgili İngiltere, Fransa, Almanya, İsveç ve Rusya'daki uygulamalara baktığımızda, 1750'lerden sonra çırak olma şansında-ihtimalinde, zanaatkârların işsizliği ve Napolyon savaşları sonrası demobilizasyonlar ile beraber, düştüğü gözlemlenmektedir; ancak Humphries (2003:266) ve Rahikainen (2004:33) yine de çıraklığın, ekonomik güvenliği ve sosyal konumu güçlendirmeyi devam ettiren bir unsur olarak görüldüğünü vurgulamaktadır.

çalışması için müdahalelerde bulunmuştur. (Dixon, 1999,100-104;Rahikainen, 2004:39). Rus Fabrikaları da manifaktür sistem gibi işlemiştir.

Sonuç olarak, erken modern dönemde otoriteler ve yasalar, çocukları çalıştıran düzenlemeler yapmışlar ve 16. yüzyıl ve 18 yüzyıllar arasında, ister düşkünlerevi gibi hayır kurumlarında olsun ister ceza kurumlarında ister manifaktürlerde çocuklar işçileşmişlerdir (Rahikainen, 2004:40). 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyılı başlarında ise erken sanayileşen ve bir önceki yoğun biçimde çocuk emeği kullanımında bir düşme[30] gözlenmeye başlamıştır. Peki bu gözlem, çocukların işçileşmesinin devam etmediği anlamına mı gelir?

2.1.2.3. Köylü Çocuklar: Evden Uzakta Hizmetkâr, Çoban, Tarım İşçisi ve Kır Evi Endüstrilerinde Çalışan Çocuklar

Köylü çocukların çalıştıkları ilk alan, daha önce de belirtildiği gibi tarım olmuştur. Erken modern devletler için hem insan gücü politikasının önemi hem de iş gücü kıtlığı, çocukların tarımda çalışmalarının başlıca nedenleridir. Örneğin, Roma'da da 9-10 yaşlarında, "Monelli" denilen ve tarımda çalışan çocuklar karşımıza çıkar ki bu çocuklar en yoksul durumdaki çocuklardır (Rossi, 1985:106-142;akt. Rahikainen, 2004:54). Bu anlamda çocuğun tarım işçisi olarak çalışması oldukça küçük yaşlarda görülebilen ve en yoksul durumdaki çocuklar arasında yaygın bir çalışma biçimidir.

Çocuk emeğinin tarımda nasıl kullanıldığına baktığımızda karşımıza öncelikle cinsiyet ayrımı çıkar. İlk gençlik aşamasına geçişle birlikte çocuklar, cinsiyet ayrımına göre iş dağılımı içinde çalışırlar. Tarım işçisi çocuklar içinde, kız çocuklarının evde ve bahçede günlük işler için yardımcı oldukları; oğlanların ise tarlalarda babalarıyla çalıştıkları belirtilmektedir (Heywood, 2006:125)[31]. Köylü çocuklarının yaptıkları bir

[30] Örneğin, Almanya manifaktürlerinde 18. yüzyıl sonları 19. yüzyıl başlarında çok yaygın olmadığını görüyoruz (Rahikainen, 2004:40).

[31] Ancak cinsiyete ve yaşa göre iş türü ayrımının yoksul aileler için geçerli olmadığı önemli bir farktır.18. yüzyıl İngiltere'sinde yoksul ailelerin kız çocuklarının yeri geldiğinde kış soğuğunda saban sürmek

diğer işin çobanlık olduğunu (Heywood, 1988:27-28; akt. Rahikainen, 2004:57) ve erken modern zamanların başlarında çocukların çobanlık pratiklerinin arttığını görmekteyiz[32] (Rahikainen, 2004:62).

Bunun yanı sıra, erken dönem tarımda, çocukların çalışma biçimlerinden bir diğeri, 19. yüzyılda da varlığını korumuş olan ve Avrupa tarımında ailelerinin karakteristik özelliği olarak karışımıza çıkan yaşam-boyu hizmet-hizmetkârlıktır (Rahikainen, 2004:63). Çocuk emeğinin bu biçiminde çocuklar, evlerinden ayrılarak evlerinden uzakta hizmetkâr olarak çalışırlar (Heywwood: 2006)[33]. Hizmetkâr çocuklar ve gençler, ailelerin işverenleri tarafından kiralanırlar (Kussmaul, 1981). Peter Laslett, çocukların ürettiklerinden daha fazla tükettikleri yaşlardayken de erken modern İngiliz kırsalında, yaşları 7'den 22'ye kadar değişebilen aralıktaki çocukların evlerini bırakarak dışarıda çalışmaya gitmelerinin ve 10 yaşından sonra hizmetkâr olarak kiralanarak çalıştırılmalarının bir geleneksel pratik olduğunu belirtmektedir[34] (Laslett, 1977; Rahikanien, 2004:64).

Bunların dışında, çocukların anne-babalarını izleyerek öğrendikleri esnaflık işinden, kız çocuklarının kardeşlerine bakmasına, başka evlerde bebeklere bakmaya kadar

zorunda kaldıkları not edilmiştir (Heywood, 2006:125). Benzer şekilde 19. yüzyıl Amerika'sında emek kıtlığının da etkisiyle çocukların cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin her türlü işte çalıştırıldıkları görülmektedir (Heywood, 2006:125-126).

[32] Ancak 1834 Yoksulluk Yasalarına ilişkin raporlarında, temelde bu işin çocukların yapmasını önermeyen bir yaklaşımla karşılaşırız. (Verdon, 2002; Rahikainen, 2014:57) ve İsveçli tarihçi Janken Myrdal bunun nedeninin, İsviçre'de 1690 yılı sonrasında tarımda emeğin etkili kullanımı bilincinin gelişmesi olduğunu vurgulamaktadır ve 1800'ler ile beraber zamanın kullanımına ilişkin bilgilerin basılması ve köylü çiftçilerin buna ulaşarak hangi tarımsal işe ne kadar zaman ayrılması gerektiği konusunda bilgilenmeleri, emeğin kullanımını etkilemiştir (Thompson, 1967;Rahikainen, 2004:62).

[33] Temel olarak söyleyebileceğimiz şey, İngiltere'de çocukların hizmetkâr olarak çalışmaları hizmetkâr olarak gıda fiyatlarıyla ilgili olmuştur Mark Overton 16. yüzyıl boyunca düşerek 17. yüzyılda en alt seviyeye ulaşmış, 18. yüzyıl ortalarında da en yüksek seviyesine, 18. yüzyılda gıda fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte 19. yüzyıla kadar sürecek olan bir süreç başlamıştır (Overton, 1996;Rahikainen, 2012,63).

[34] Rizhard Wall evi terk etme yaşının çok farklı olabildiğini ve bunun uzun süreli ve adım adım olduğunu söylüyor. Ann Kussmaul (1981) şunu not ediyor, çocuklar bir süre çiftçilerin yanında kiralanarak çalışırlar ve hayatlarını kazanacak kadar büyüdüklerinde yaşayan hizmetli olarak kiralanmayı umut ederler, bunu devam ettirmek istemezlerdi (Rahikainen, 2004:64). Bunun yanı sıra, Michael Anderson (1980), yoksul ailelerin bir geçinme stratejisi olarak çocuklarını çalışmaya göndermelerinin sadece İngiltere'de değil, tüm Avrupa'da yaygın olduğunu söylemektedir (Rahikainen, 2004:65). Ancak Rahikainen ise genç çocukların hizmetkâr olarak çalıştırılmalarının ve daha sonra ekstra çocuklardan kurtulmanın Avrupa genelinde yaygın olmadığını belirtir (Rahikainen, 2004:65).

pek çok hizmet işinde "child servant"- çocuk hizmetkâr olarak yer aldıkları görülmektedir. Özellikle 18. yüzyıl sonlarında, Avrupa'da burjuva ailelerinde hizmetçi kız çocuklarına çok sık rastlanılır. 15. yüzyıl Floransa'sında "little servants"- küçük hizmetçiler, 8 yaşlarında bu işe başlayabilirlerdi (Heywood, 2006:127-128). Clark Nardinelli, tarımsal ve diğer hizmetlerde çocukların evin dışında çalışmalarının 16 ve 18. yüzyıllarda arttığını; 14 ve 15. yüzyıllarda ise bu yüzyıllara göre daha az olduğunu belirtir (Nardinelli, 1990:52)[35]. Bununla birlikte kiralanan yoksul çocukların yaygınlaşması, köylüler arasında sosyal tabakalaşmaya neden olmuş ve araziyi elinde tutan çiftçiler, köylülerin çocuklarını bir hizmette çalışmaya daha gönülsüz hâle getirmiştir, 16. yüzyıl öncesinde dahi bu durum gözlemlenmiştir (Rahikainen, 2004:67). Yani köylü ailelerin çocukları hem bu kültürün taşıyıcısı olmuşlar hem de bu geleneği kırmışlardır. Ayrıca köylü çocukları arasında yaşam boyu hizmetin yönü yine köylü çiftçi aileler arasında olmuştur. Buradaki ayırıcı unsur toprak sahipliğidir. Topraksız köylü, bir çocuğu dünyaya getirir ve üretken olmadığı yıllarda bakımını gerçekleştirir ve daha sonra, çocuk üretken yaşlara ulaştığında, toprak sahibi aileye geçer ve orada emeği sömürülür ki bu mülksüz aileden mülklü aileye bir kaynak göçüdür (Rahikainen, 2004:70).

Çocuk emeğinin bir diğer önemli biçimi ise kır evi endüstrilerinde çalışan çocuklardır. Kırevi endüstrilerinde çalışan köylü çocuklara baktığımızda ise fark etmemiz gereken sosyal ve ekonomik bir dönüşümdür: Proto-endüstrileşme. Önemli büyük sosyal ve ekonomik değişimlerle bağlantılı olarak proto-endüstrileşme ortaya çıkmıştır ve aslında modern endüstrileşmenin hazırlanışı olan proto-endüstrileri, geleneksel olarak organize olmuş ama pazar-piyasa temelli işleyen ve prensip olarak kırsal ekonomilerdir

[35] 17. yüzyıl-18. yüzyıl başlarında Avusturya'da 15-19 yaş grubu daha çok hizmetkâr olarak çalışmaktadır. Tuscany'de ise 18. yüzyıl sonları kız çocuklarının daha geniş beceri sağlamak için tarlalarda çalıştırılmasını tercih etmişlerdir (Heywood, 2006:126). 16.yüzyıl ile beraber kasabalarda ve ticarileşmiş tarım sektöründe hizmetkâr olarak gençlerin, ergenlik çağındaki çocukların çalıştırılmasında bir artış yaşanmıştır (McIntosth,v1988); 16.yüzyıl sonlarında İngiltere'de bir dulun yanına yerleştirilen öksüz ya da gayrimeşru çocuklar efendilerinin denetiminde bir işe başlatılabiliyordu (McIntosth, 1988); akt. Rahikainen, 2004:63).

(Mendel, 1972:241). Bu endüstrilerde, süregelen değişimlerle beraber evlerde çalışan çocuklar önemlidir. Bir başka deyişle bu durum, üretim tazındaki kırılmanın çocuk emeği biçimini de doğrudan etkilediğini gösteren önemli bir dönüşümdür. Proto-endüstrileşme, evlerde çalışan çocuk olarak çocuk emeği biçimini dönüştürmüştür. Ülkeden ülkeye fark göstermeksizin benzer işlerde ev tipi endüstrilerde, yoğun olarak çocukların çalıştıkları görülmektedir.

Kır evi endüstrileri tarih içinde farklı amaçlara hizmet etmiş olsa da temelde kadınların ve çocukların çalıştırılmasını yoğun biçimde içermektedir. Örneğin İspanya'da kır evi endüstrilerinin kökleri Orta Çağ'a dayanır ve karşımıza 1452 yılında Castile'de olan yün eğirme manifaktürlerinin varlığı çıkar ve özellikle büyük yün eğirme, dokumada çocuklar da çalışır. Temelde köylünün çalıştığı bu manifaktürlerde ihtiyacı giderme esastır, rekabet yoktur. Giderek manifaktürlerdeki çalışma hayatında uzmanlaşma başlar. İlgi çekici olan, başlayan uzmanlaşmanın kırsal kesimi yoksullaştırmasıdır (Berg, 1994:66-72). 1840 yılına gelindiğinde Katalon bölgede, dantel ve nakış işlerinde çalışan kadın ve kız çocuklarının sayısı 30.000'e ulaşmıştır (Sarasua Garcia, 1995;akt. Rahiknien, 2004:71).

Carlo Marco Belfanti, İtalya'da 16. yüzyılın ikinci yarısında kentli tüccarların emeğin maliyetlini düşürmek için üretimin önemli aşamalarını kırsal kesime taşıdıklarını söyler (Rahikanien, 2004:71). Ancak İspanya'dan farklı olarak bu kırevi endüstrilerinde üretim aristokrat ve burjuvazi sınıfı için yapılmıştır. 17 ve 18. yüzyıl İtalya'sında, Capri şehrinde şapka yapımında bu kırevi endüstrilerinde yoğun olarak yine kadın ve çocuklar çalıştırılmaktadır.

1834 Yoksulluk Yasası raporlarına baktığımızda ise İngiltere'de de kır evi endüstrilerinde dış rekabet ve makineleşmeyle beraber dantel işi, eldiven ve düğme yapımında bir kırılma yaşandığını ve bu işlerde de yoğun olarak kadınların ve çocukların çalıştırıldığı görülmektedir (Rahikanien, 2004:73).

Bu endüstrilerde “kiralanmış çocukların” çalıştırılması ise nadirdir. Topraksız köylünün çocuklarının, toprak sahibi olan köylü ailenin gerek evinde gerek toprağında kiralanmış hizmetkâr çocuk olarak çalışması yaygındır. Bununla birlikte proto-endüstriye bakıldığında, ev tipi üretimde “kiralanmış” çocukların çalışmasının nadir olduğu görülmektedir (Rahikainen, 2004:78). Proto-endüstride aileler ücretsiz olarak kendi çocuklarını çalıştırmışlardır.

2.1.3. Tarımın Dönüşümünde Çocuk Emeği

H. Cunningham’ın da belirttiği gibi aslında, 18. yüzyıl İngiltere’sinde çocukların çalışması sıradan bir şeydir (1990:142); fakat Colin Heywood (2006)’un da belirttiği gibi yavaş yavaş, çocuklar sıradan ve fiziksel güçlerine uygun işlerden çıkarak, bu tür işlerin dışında da çalıştırılmaya başladılar (Heywood, 2006:83). Tarımın ticarileşmesi ise bu bağlamda 17. yüzyıl sonrası İngiltere’de kırsal kesimi domine etmiştir ve tarım işçisi olarak çocuk emeği biçimi yaygın olarak görülmüştür.

Tarımın ticarileşmesi sürecinde, bir yandan feodalizm çözülmüş, bu süreçte topraklar parçalanmış, serflik çözülmüş ve bu çözülüş toprak sahipliğini değiştirmiştir. Castel’in (2017) de vurguladığı gibi II. Phillip, kraliyet gelirlerini artırmak için ortak kamusal toprakları satmıştı ve aslında tüm bu süreç topraksız kalmış köylüyü doğurmuştu. Topraksız kalmış kırsal emek gücü, bu süreçte “dilenci, başıboş” olarak nitelendirilmişti. Bu bağlamda tüm bu değişimler ve yeni üretim tarzının doğuşu, çocuk emeğinde de bir şeyleri değiştirmiştir.

Eric Kerridge’nin de belirttiği gibi Elizabeth Dönemi’nde, büyük tarlalar küçük tarlalara bölündü ve bu bölünme pek çok küçük çiftçiyi, işçi ya da hizmetkâra dönüştürmüştür. 1455-1637 yılları arasında pek çok aile, çitleme ve başkasının toprağını

ele geçirme sonucu mülksüzleşmiştir. Mülksüzleşme çocuk emeğini de doğrudan etkilemiştir[36] (Overton, 1996:37-38; akt. Rahikainen, 2004:83).

Bu bağlamda, temel olarak, tarımdaki çıktı miktarındaki ve emeğin üretkenliğindeki artışı ifade eden tarım devrimi (M. Overton, 1996) kırsal emek gücünün dağılımını değiştirmiştir (Rahikanien, 2004:89). Emek yoğun evreye geçiş ile birlikte, çocuk emeğinin kullanımını artırmıştır. Tarımdaki ticarileşme ile birlikte, özellikle ihracata yönelik ürün yetiştirmeye odaklı toprak ekmede ve çiftlik hayvanı yetiştirmede, esnek ve sezonluk iş gücüne ihtiyaç doğmuştur. Rusya dahi, 1861'de, serflerin özgür bırakılması sonrası iş gücünde esnekleşmeye başlamıştır.

Tarımdaki dönüşüm, bu anlamda, pek çok açıdan çocuk emeğini etkilemiştir. 19. yüzyıl boyunca, toprak sahibi köylünün kız ve erkek çocuklarının yaşam boyu hizmetkâr olarak çalışmaları artık ortadan kalkmaya başlamıştır.[37] Bu süreç feodalitenin çözüldüğü, serfliğin yavaş yavaş ortadan kalktığı bir süreçtir ve bu durum aynı zamanda şunu anlatır: Artık tarımda çalışan çocuk ve gençler, çalıştıkları efendilerininkine kıyasen daha düşük bir sosyal orijinden gelir olmuştur. Köylü çiftçi ucuz genç iş gücü ihtiyacını kiralanmış yoksul çocuklardan, tarım işçilerinin çocuklarından, kiracı çiftçilerden ve diğer bağlı (subordinated) topraksız ailelerden veya ailelerin kendi çocuklarından karşılamıştır. Aileler kendi çocuklarını daha küçük tarlalarda kullanırken, daha büyük tarlalardaysa, aileler kendi çocuklarını kullanmak yerine kiraladıkları çocuk işçileri ikame etmişlerdir (Rahikainen, 2004:93). Bu anlamdaki tarım dönüşümünün çocuk emeği açısından şöyle bir ayrım yarattığını söyleyebiliriz: Bir yanda bir borç ilişkisiyle gerçekleşen yanaşma çocuk (indentured) ve hane dışı çocuk (farmed-out children) diğer yanda ise ailelerin

[36] Bugün Türkiye'nin doğusunda da benzer şeyler yaşandı, mülksüzleşen köylü kente göç etti ve kentlerde çocuk işçi sayısı arttı. Çünkü yoksullukları artmıştı.

[37] 1815-1820 sonraları İngiltere ve Fransa'da reel ücretlerdeki artış hizmetkâr kiralamayı pahalı hâle getirmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de tarımda emek yoğun yapı artmıştır. Gregory Clark Büyük tarlalarda Weeding, Clering Stones ve Turnip Hoeing'de özellikle bir işte uzmanlaşmamış, sıradan kadın ve çocuk emeği kiralanarak daha fazla kullanıldığını belirtir (Rahikainen, 2004:89).

kendi çocukları ve kiraladıkları çocuklar[38]. Ödünç verilerek kiralanmış çocuklar, aslında yoksul ailelerin çocukları ya da kimsesiz, terk edilmiş ve yetim çocuklardır.

Tarımsal dönüşüm sırasında çocuk emeğinin yaygın tipi budur. Yoksul ailelerin çocukları gerek kamusal müdahale diyebileceğimiz -dinî yerel otoriteler- hayır kurumları ile gerek kamu açık arttırmaları ile bir toprak sahibinin yanına ya da toprak kiracısının yanına yerleştirilmişlerdir. İngiltere kırsal kesiminde daha çok tarım işçisi olarak çalışan bu çocuklar ya çırak olarak ya da bir koruyucu, bakıcı ailenin yanına, besleme gibi alınmışlardır. İlginç olan, çocukların tüketiminin bu yaşlarda üretime katkılarından daha fazla olmasıdır ve bu sebeple aslında koruyucu aileler, çocukları çalıştıracak olsalar bile almak istemezler. Ancak görüyoruz ki devlet, bu çocukları devlet sübvansiyonları ile ailelere kabul ettirmiştir. Bu durum devletin, çocuğu işçileştirmesinin çarpıcı örneklerinden birisidir.

Bu bağlamda çok sayıda yoksul-muhtaç çocuğun varlığı, yaygınlaşmış olan yoksulluğun ve artan işçileşmenin göstergesidir. Bu dönemde kiralanan çocukları-iş gücü olarak düşünüldüğünde- yoksul çocuk sayısının artışı bağlamında da düşünmek gerekir. Yoksul çocuk arzının kendi talebini yarattığını düşünsek bile, burada karşımıza şöyle bir soru çıkar: Neden iş gücü olarak çocukların kiralanması 18 ve 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır? Bunun sebebi tarımsal modernizasyondur. Bir başka deyişle, kiralanmış çocuk sayısındaki artış ile tarımsal modernizasyon ilişkilidir (Rahikainen, 2004:93) ve bu anlamda bu üretim biçim ve ilişkilerindeki değişimin çocuk emeği biçimini ve yoğunluğunu da değiştirdiğini gösteren bir başka tarihsel kırılma noktasıdır. Tıpkı

[38] Bu bağlamda şu da tartışılıştır: Tarımda hizmetkâr olarak çalışan çocuk ve gençler ile onlara işveren ailelerin sosyal statülerinin benzer olduğu ve bazı özel örneklerde genç tarım işçilerine bu ailelerin kendi çocukları gibi davrandıkları bile görülmektedir. Ancak tarımda yaşanan dönüşümle bu eşitlik bozulmuş, işveren toprak sahibi, çiftçi ile çalıştırılan çocuklar farklı sosyal statülerden gelmeye başladıkça eşitsizlik doğmuş (Rahikainen, 2004:101) ve köylü çiftçi, dışarıdan gelip çalışan çocuklara göre kendi çocuğunu çalıştırırken bir güç ve avantaj yakalamıştır.

feodalitenin çözülmesiyle başlayan ve erken manifaktür sürecindeki kırılmanın çocuk emeği biçim ve yoğunluğunu değiştirdiği gibi.

Sonuç olarak tarımın ticarileşmesi, çiftçinin- küçük toprak sahibinin- kendi çocuğu ile dışarıda gelip çalışan çocuk tarım işçisi arasındaki farkı açmıştır. Dışarıdan gelen çocuk, oyun hakkı tanınmayan, nadiren okula gidebilen ve "çocuk" olması gerçeğinin ötesinde, sadece emek gücü olarak görülen ve sömürülen bir kaynağın ifadesi olmuştur[39] (Rahikainen, 2004:118).

Bununla birlikte 19. yüzyılda "tarım mafyalarının (çetelerinin)"[40] elinde çalıştırılan çocukların olduğu da görülmüştür (Heywood, 2006:124). Bu yapılanma içinde uzak yerlere çalışmaya gitmek üzere yürütülen, bir anlamda emeği hareketlileştiren, okula gidemeyen ve yoğun olarak çalıştırılan çocuklar görürüz (Heywwod,2006:124). "The Children's Employment Report", 1866 Çocuk İstihdam Raporunda, bu çocukların yarısının doğu ülkelerinden geldiği (Heywood, 2006:124), çalışma koşullarının ise daha ağır olduğu belirtilmiştir. Bu işlerde çalışan çocuklar, 6-18 yaş arasındadır ve sabah beşten akşam yediye kadar yetişkinlerle birlikte çalışır ve bu çocuklardan bazıları ahırlarda uyumaktadır (Heywood, 2006:124-125). Bu yapılanma içinde İtalya'da pirinç yetiştiren çocuk ve kadınlar; Belçika'da "ot toplama grubu" adı altında sabah beşten akşam yediye kadar çalışarak çalışacakları yere 1 saat yürüyen, pancar kökü, yulaf ve keten toplayıp ayıklayan çocuklar; İngiltere'de ise taş ayıklama, ot toplama, bitki köklerini temizleme ve çapalama türü işlerde çalışan çocuklar vardır (Heywood,2006:124). Çocukların yaptıkları iş türlerinin kapitalist üretim tarzına geçişle birlikte nasıl farklılaştığını görebilmemiz için iş türlerini fark etmek gerekmektedir.

---

[39] Köylü çiftçinin, kimsesiz, evlatlık ya da toprak sahibi olmayanların çocuklara ilişkin genel eğilimi paralı asker olarak yetiştirmektir.

[40] Daha sonra 1867 Gangs Act ile 8 yaş altındaki çocukların çalışması yasaklanmıştır (George Ewart Evans, akt. 1956; akt. Heywood, 2006:125).

Tarımın ticarileşmesi emek yoğun üretim hattını da beraberinde getirmiştir. Bu da kadın ve çocuk işçilerin ücretlerinde düşüşe neden olmuştur. Diğer yandan artan üretkenlik baskısı altında ölçek ekonomileri ve makineleşme, emekten tasarruf eden çözümleri mümkün kılmıştır. Tabi ki bu gelişmeler Avrupa'nın farklı ülkelerinde ve bölgelerinde farklı zamanlarda gerçekleşmiştir ve sonuç olarak bu gelişmeler ve değişimler, İngiltere ve Norveç kırsalında tarım çocuk işçi miktarında değişimlere yol açmıştır. Bu deneyimler ışığında, 20. yüzyıla doğru tarım çocuk işçiliğinde bir düşme beklenir ve bu konuda anlatı, sanki, emek yoğun işlerde çocuk işçiliği (tarımda) bitmiş gibi anlatılır ancak Rahikainen bunun yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Bu bir geçiştir ve bu anlamda tarım işçisi çocuklar hâlen vardır. Şöyle bir farkla: İşçi çocuk sadece yer değiştirmektedir (Rahikanien, 2004:119).

2.1.4. Sanayi Devrimi Öncesi Şehirlerde Çalışan Çocuklar

Aileleri için en esnek iş gücü olan, tam zamanlıdan yarı zamanlıya kadar pek çok işte çalıştırılabilen ve emeklerinin katkıları ölçülemese de ailenin değerli üyeleri olan çocuklar, ticari ve idari merkezler niteliğinde olan şehirlerde, Sanayi Devrimi'ne kadar olan süreçte, daha çok çırak olarak ve ayrıca tarım, küçük zanaat işleri ve hizmetçilik gibi alanlarda çalışmışlardır (Heywood, 2006:127-128).

Şehirlerde çocukların çırak olarak çalışması onların belirli olgunluk ve beceriye ulaşmış olmalarına bağlı görülüyordu. İlk gençlik yaşlarına ulaşana kadar çocuklar çırak olarak çalıştırılmazlardı. Bununla birlikte, İngiltere'de çok beceri gerektirmeyen kurdele dokuma gibi basit işlerde 7-13 yaş arası çocuklar çırak olarak çalıştırılıyordu. Bununla birlikte İngiltere'de Yoksulluk Yasaları ile beraber çıraklık yaşı 7-8'e kadar düşer ve çiftçi, esnaf yanlarında çırak olarak çalıştırılırlar. Bunlar dışında, evlerde hizmetçilik türüneki işleri yapan çıraklar daha büyük yaştaki çocuklardan seçilirler (Michaud-Frejaville, 1982:183-208; akt. Heywood, 2006:127).

2.1.5. Kapitalist Üretim Tarzına Geçiş ve Çocuk Emeği

2.1.5.1. Sanayi Devrimi ve Çocuk İşçiler

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıla gelindiğinde, endüstrileşme ile beraber gerek çocukların çalışma yaşında gerekse çalıştırıldıkları işlerde farklılıklar olduğunu görürüz. Sanayileşme ile beraber çocuklar sonu ölümle sonuçlanan işlerde çalışmaya başlamışlardır (Heywood, 2006:128). Bu dönemde çalışma yaşı iyice düşmüş, çocuk işçiler daha küçük yaşlarda çalışmaya başlamış, yaptıkları işlerin türleri de çeşitlenip ağırlaşmıştır. 19. yüzyıl Londra'sında çocukların tam zamanlı çalışmaya 6-7 yaşlarında başladıkları; çalışmaya katılma yaşını en geç 12 yaşına kadar erteleyebildikleri görülmüştür. Kıyafet yapımından, eşya yapımına, sokak lambalarının yapımından, ulaştırma işlerine kadar pek çok işte çalışan (Heywood, 2006:127) bu işçi çocuklar sanayileşmenin itici güçlerindendir. İşgücü açısından sanayileşme ile ilgili söylenebilecek en önemli şey aslında bu sürecin yoksulluk içinde yaşayan çocukları ve kadınları istihdam edebilmenin itici gücü olmuş olmasıdır.

İngiltere'de endüstrileşme öncesi dönemin aile ekonomisine sağladığı katkıdan dolayı daha çok sayıda çocuğu çalıştırdığı düşünülmekle birlikte, endüstrileşmenin çocukları iş gücüne daha çok çektiği varsayımı daha baskındır. Ancak çocuk iş gücünün 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında proto-endüstriyel dönemde mi yoksa fabrika sisteminin oturduğu 19. yüzyıl ortalarına doğru mu en yüksek seviyesine ulaştığının tam net olmadığı belirtilmektedir (Heywood, 2006:129). Örneğin, Goldin ve Sokoloff (1981) Kuzeydoğu Amerika'da endüstrileşmenin 19. yüzyıl başlarındaki çalışan kadın ve çocuk sayısını yüzde 10'dan, 1832'ye gelindiğinde yüzde 40'a çıkarttığını belirtmektedir (Heywood, 2006:129).

Sanayileşme belirli işlerde çalışan çocuklar için daha yoğun bir çalışma rejimi getirmiş, pamuk fabrikalarında ve çalışma şartları kötü işyerlerinde azınlıkta olan çocukları daha düzenli ve daha uzun saatler çalıştırır hâle getirmiştir. Bu bağlamda

kapitalist üretim tarzına geçiş, öncelikle işçi çocuk sayısını artıran, çalışma saat ve yoğunluklarını artıran bir süreç yaratmıştır (Heywood, 2006:129).

Sanayileşme sürecinin çocuk işçiliği üzerindeki ilk sinyalleri 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl Kuzeydoğu Avrupa'sında kırsal kesimde görülmüştür. Bunun nedeni ise pazarın genişlemesiyle birlikte (Huberman,2014) tüccarın üretimdeki kârını, "uysal ve ucuz" iş gücünden çekmeye karar vermesiyle olmuştur (Heywood, 2006:130). Kırsal kesimde çocuklar nakış, el dokuma, metal işleme, saman ayırma, dantel örme, eğirme gibi pek çok işi yapar olmuşlardır (Heywood, 2006:130).

Şehirlerde, 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda işçi çocuk üzerindeki baskı artmıştır ve uzun saatler acımasız işlerde çalışan işçi çocuklar geleneksel yaş ve cinsiyet ayrımı da gözetilmeksizin çalıştırılmışlardır. Çırak olarak çocukların da çalıştığı lonca sistemi parçalanmıştır. İşçi çocuklar, hizmetçilikten, örgü, dokumacılık ve eğiricilik işlerine geçmişler; çalışmaya başlama yaşı 6-8 yaşlarına kadar inmiş ve 12 saat gibi çok uzun saatler çalıştırılmışlardır. 10 yaşında çorap ören ve babaları kadar kazanan işçi çocuklar ya da Lyon şehrinde olduğu gibi ipek endüstrisinde uzun saatler çalıştırılmaktan kör olan işçi kız çocukları bile vardır (Quataert, 1985:151;akt Heywood, 2006:130).

2.1.5.2. Fabrikada Çocuk İşçiler

Sanayi Devrimi sonrasında çocuk emeği, Batı Avrupa ülkelerinde yoğun ve kitlesel olarak fabrika yaşamına kaymıştır (Talas, 1967:19-22)[41]. Fabrikalarda çocuk işçiliği temelde makineleşmeyle beraber gelmiştir. Özellikle tekstil sektörü, daha emek yoğun bir yapıya sahip olup yoğun olarak çocuk işçiliği kullanmıştır. Özellikle tekstil sektöründe, Orta Çağ'dan beri emek üretkenliğini artırmanın zor olduğu bir alan olan tekstilde emek maliyetlerini kısmak için kadın ve çocuklara, vasıfsız işçilere ve çıraklara

[41] Fabrikada çalışan çocukların istismarına ilişkin kapsamlı bilgiler için bakılabilir (Kessler, 1945; akt. Makal, 2011).

başvurulmuştur (Kerridge, 1985:236-241;akt Rahikainen, 2004:126-127). Bu bağlamda tekstil sektöründe fabrikalarda çocukların çalışmaya başlaması ise makineleşmeyle olmuştur. Makineleşme İngiltere'de eğirme ve dokuma işlemlerinde emek üretkenliğini artırmıştır ve bu nedenle manifaktürlerde tekstil işlerinde çalışan çocuklar, fabrikalara kaymıştır (Nardinelli, 1990:60; Rahikainen, 2004:127). Bu bağlamda çocuk işçiliğinde doruk noktaya gelinmiş; pamuk dokuma fabrikalarında, kömür madenlerinde ve sanayileşmenin fabrikalarında yığınlar hâlinde çalışan çocuklar olmuştur (Heywood, 2006:131)[42]. Makineleşme ve organizasyonel değişimle birlikte kadın ve çocuk işçiliği artmıştır[43] (Heywood, 2006:131).

Aslında tüm hikâye pazarın genişlemesi ile artan talebe cevap verebilecek üretim tarzına geçişte ve bu çerçevede bu değişime uygun iş gücü yaratımındadır[44] (Huberman, 2014).

1851 İngiltere'sine bakıldığında artık pek çok işi yapan işçi çocuklar vardır ve işçi çocuklar üretimin her alanında kullanılmaktadır. Özellikle ilk sanayileşen ülkelerde, İngiltere, Belçika, Fransa, Prusya gibi, sanayileşme süreçlerinde, imalat sanayide-manifaktürlerde kullanılan çocuk işçilerin yoğunluğu artmıştır. Örneğin, Fransa için 1839-1843 yılları arasında çocuk işçi sayısı 143.665'tir, emek gücünün yüzde 12.1'i 16 yaş altı çocuklardır. Belçika'da ise 1843'te iş gücünün yüzde 19.1'i çocuk iş gücüdür, 10.514 çocuk. (René de Herdt, 1996:26-27;akt. Heywood, 2006:133).

---

42 Kısa dönemde çocuk işçiliği talebi piyasa dalgalanmalarıyla, uzun dönemde ise üretim süreciyle ilgilidir. Üretim teknolojisi ise iki yoldan çocuk işçi talebini belirler: İlki geleneksel emek yoğun üretim olup bu üretimde pek çok ayrı aşama ve el işçiliği vardır; diğeri ise sermaye yoğun üretim ki burada ise makine gücü esas olup emek gücü bu makinaları yönlendiren, yardım eden durumdadır. Çocuklar işçiler de bu makineleri yönlendiren, bu makinelere yardım eden işlerde kullanılmıştır (Rahikainen, 2004:130).

43 18. yüzyılda ilk dokuma makinaları özellikle çocukların boyutlarına uygun dizayn edilmiştir. Amaç bu alandan kadın yetişkin iş gücünü uzaklaştırarak çocukları çalıştırmak ve böylece emek maliyetlerini düşürebilmektir. Bununla birlikte, ilk pamuk eğirme makineleri hariç, çocukların yetişkinlere yardımcı geleneksel rolleri devam etmiştir.

44 Goldin ve Sokolff, Kuzey Doğu Amerika'da, bu tarihlerde daha ayrıntılı bir iş bölümü ile daha disipline edilmiş daha geniş ölçekli üretimin başladığını not ederler, özellikle tekstil ticaretinde (Heywood:2006:132). Huberman'ın (2014) da dediği gibi iş bölümü demek üretilen malın daha ucuza üretilmesi demektir.

17. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ortalarına kadar çitleme hareketi, tarım arazilerinin büyümesine ve üretimin yoğunlaşmasına ve böylelikle çiftliklerde yaşayarak çalışan çocukların geleneksel sözleşmelerinin de düşmesine neden olmuştur. Bu tarihlerde tarımda çalışan işçi sayısı azalsa da bu çocuklar işçi hâline gelmişlerdir. East Anglia gibi yoğun üretimin olduğu yerlerde el ile çapalama, tarım alanı açma gibi işlerde kadın ve çocuklar kullanılmıştır. 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda ise tarımda çocuk emeği azalmıştır.

Britanya tarımının yapısal değişikliği emeği, el zanaatı ve dükkanlara yönlendirdi. Bu sektörler ailenin erkeğinin yönettiği küçük düzeyde imalatçılardı. 1750-1850 arasında aile emeği, yüzde 3000 olarak arttı. 19. yüzyılın ortalarında ise manifaktür üretimi arttı. Modern pamuk manifaktürde bile üretimin yarısı yirmiden az işçi çalıştıran manifaktürcülerden oluşuyordu. Çoğu pahalı olmayan ve el ile çalışan makineler ile çalışıyordu. Ayakkabıcılık, terzilik, ipek işçiliği gibi işlerde genellikle erkek çocukları yer alırken; ipek, dantel hasır işçiliğinde kız çocukları kullanılıyordu. El zanaatı ve dükkancılık yetenek gerektiriyordu. 16. yüzyılda çıraklık sabit sözleşme ile sürdürülmüştü. (Kirby, 2009: 545). Liberal yaklaşım, zorunlu sözleşmelerin özgürlüğe aykırı olduğunu ileri sürmekteydi. 1814 yılında çıraklık sözleşmeleri Parlamento kararı ile kaldırıldı, sadece yüksek yeteneğe bağlı alanlarda çıraklık sözleşmesi yapılmasına izin verildi. 19. yüzyılın ortalarında erkekler kadınlara göre daha yetenek gerektiren işlerde yer aldılar. Sanayi Devrimi boyunca kadınlar ise daha az yetenek gerektiren işlerde yoğunlaştılar. 1850'lerde dokuma ve ev işleri, kız çocuklarının yoğun olduğu yerler oldu. Kadından sınırlı iş beklentileri olan patriyarkal toplumda; kız çocuklarına bu işler ergenlik ve evlilik arasında kazanma kapasitelerini arttırmak için verildi (Kirby, 2009: 546).

Sanayi Devrimi'nin önemli özelliklerinden biri, kentleşmenin hızlanmasıydı. Kentleşme, çocuk emeği ile çeşitli sorunlar ortaya koydu. Londra'daki 10-14 yaş arası

çocuk işçisi sayısı tüm İngiltere ve Wales'den fazlaydı. Taşıyıcı ve getir götürcülük erkek çocukların yüzde 45'inin yaptığı işken, kız çocuklarının yüzde 60'ı ev işlerinde çalışmaktaydı. 19. yüzyıl boyunca bu tip işler gittikçe azaldı ve kentteki çocuk emeği hizmet sektöründe yoğunlaştı (Kirby, 2009: 546). Kız çocuklarının ev işlerinde çalışmasının yoğunlaşmasına rağmen, erkeklerde nitelik gerektiren işler azaldı. Sanayi Devrimi denizler ötesi ticareti genişletti ve kuzey İngiltere hem önemli bir liman hem de ticaret bölgesi olarak ortaya çıktı. Kömür, pamuk alanlarında çocuk işçiliği arttı. Özellikle dokuma alanında çocuk emeği oldukça talep görmekteydi. 1849'larda erkek çocuk işçiler kömür sektöründeki emek gücünün yüzde 10 ile 13'ü arasında bir toplama sahipti. 1833 yıllında çocuk emeğini düzenleyen ilk yasa çıktı ama bu yasadan sonra çocuk emeği kullanımı gittikçe yükseldi. Yasanın çocuk emeğine dair düzenleyiciliği oldukça kuşkuluydu. 1842 yılındaki yasa da belirli etkiler yarattı ve bu nedenden dolayı daha sonraki yıllarda çocuk emeğinin düşüşünü tarihçiler teknolojik gelişme ve reel gelirlerin artmasına bağladılar.

Olsson, İsveç'teki çocuk emeğinin endüstriyel kapitalizmde oldukça farklı bir sürece girdiğini söyler. Çocuk, yetenekli emeğe basit işlerde yardım ettiği için, imalatta çocuk emeğini sömürmenin yolu yöneticinin işi basit parçalara ayırma olasılığı ile ilgiliydi. Bu olasılıklar çeşitli biçimlerde seyretmiştir. 1875 yılında İsveç'te çoğu çocuk cam ve tütün ürünleri, tekstil ve ardından kibrit üretiminde yer almış, bu sektörlerde 15 yaşından küçük çocuk işçiler, tüm işçilerin yarısını oluşturmuştur. Endüstriyel çocuk işçiliği; yoksul çocukları dilencilikten korumakta, sağlıklı çocukların dilenmek yerine, kapitalistlerin hizmetine girmesi gerektiğini söylemekte ve sonuç olarak ucuz çocuk gücünün sermaye birikimine katkı sağlaması gerektiği anlayışını içermekteydi. Örneğin, Malmö'de Kockum Shipyard, dünyanın önde gelen şirketlerinden biri, yüksek kârını çocuk emeğine borçludur. Çocuk işçiliği İsveç örneğinde görüldüğü gibi, mekânizayon ve endüstriyel kapitalizmin gelişimi için oldukça önemli rol oynamıştır (Olsson, 2009: 594).

İsveç'te ise 1720 yılında işveren 10-12 yaşlarında çocukları çalıştırabiliyordu. Kapitalistler bu yasaların hem çıkarıcısı hem de uygulayıcısı olduklarından, çocuk emeğini çok kârlı bulan Suell gibi kapitalistler cezalandırılma riski olmadan tütün fabrikalarında 7 yaşından, tekstil fabrikasında ise 6 yaşından küçük çocukları çalıştırıyorlardı. Yasalar işverenlerden bağımsızlaştığında ise çocuklar, denetçiler geldiğinde saklanıyor, onlar gidince ise çalışmaya devam ediyorlardı. 1846 yılında loncalar lağvedildiğinde fabrika ve zanaatkâr dükkanlarındaki çalışma koşulları yeniden düzenlendi. 12 yaşından küçük çocuk çalıştırmak yasaklandı. 1859'lerde Parlamento'da ilk defa endüstriyel emek gücüne ilişkin ve çocuk emeğine dikkat çeken bir devlet araştırması yapıldı. 1881 yılında ise 12-13 yaşında çocukların günlük çalışma saati, 6 saate; 14-17 yaşındakiler için ise 10 saate indirildi. 1883 yılında kerestecilik ve madencilik gibi çocuk emeği talep eden alanlarda bu uygulamaya istisnalar getirildi. 1891 yılında ise bu istisna tarım endüstrisi için de geçerli oldu. Yaş limiti 10 saat çalışma için 12'ye düşürüldü. 1912 yılında ise devlet gözetimi getirildi ve çocuk işçiliği cinsiyete göre düzenlendi. Erkek çocuklar için 13, kız çocuklar için 14 yaş endüstri işine girme yaşı olarak belirlendi. İstisnalar Kosta ve Boda gibi 12 yaşında çocukları yasa dışı sömüren cam fabrikaları için uygulandı. Günlük 10 saat çalışma sınırı erkek ve kız çocukları için korundu. 1940'larda iktidarı alan Sosyal Demokrat Parti, 1949 yılında 14 yaşından küçüklerin para karşılığı herhangi bir iş yapmasını yasaklarken endüstriyel işlerde çalışma yaşı minimum 15, maden işleri için ise 18 oldu. Öte yandan ilk defa tarım ve hizmet işleri de çocuk işçiliği bağlamında yasaya eklendi (Olsson, 2009: 595).

Görüldüğü üzere İsveç'te endüstriyel emek, kapitalizmin erken aşamasında sermaye birikimi için kritik önemdeydi. Çocuk emeği 1860'lar civarında düşmeye başladı ancak bu düşüş yasalar sayesinde değildi. Erken dönem yasalar; çocuk işçiliği yasaklamıyor, düzenliyordu. Tam yasaklayıcı yasalar kapitalistlerin çocuk emeğine

ilgisi azalmadan yürürlüğe girmedi. Dikkat etmek gerekir ki 1930'larda tütün üretiminde çocuk emeği 15-18 yaş arası tüm çalışanların 3'te veya 4'te birinden yüzde 2 veya 4'e düştü. Bunun temel nedeni iş organizasyonunu değişmesi, yeni makinelerin kullanılmasıdır. Makine üreticileri (machine constructos), el işinin makineleşmesini sağlamakla yükümlüydüler (Olsson, 2009: 595). Bu süreç, fabrika işinde çocuk emeğinin kullanılması mantığıyla benzer işledi. Çocuklara uygun işler makineleşti. 1860-1870'lerde kibrit üretiminde de bu durum yaşandı. Sigara yapımında iş organizasyonun değişmesiyle kalifiye işler bile mekânik hâle geldi. 1860'larda erken dönemlerden başlayarak kalifiye erkekler, çocuk ve kadın operatörleri değiştirdiler. Bu değişim sadece kârı artırmak odaklı değil; bu yetenekli işçilerin etkisini azaltmak içindi. Süreç 20. yüzyılın başlarında kibrit ve sigara üretiminde tekelleşmeye gitti.

Sanayide çalışan çocukların azalması yeni bir sorun doğurdu. İşçi çocukları çalışmıyordu (Bazıları küçük dezavantajlı sektörlerde ve getir-götürcü- "errand boy"- olarak çalışsa bile). Kamu otoritesi, 'aylak çocuklar'ı burjuva toplumunun toplumsal düzenine tehdit olarak gördü. 1882 yılında endüstriyel çocuk emeği yasası, her çocuğun 6 yaşından itibaren okula gitmesini düzenleyen okul reformunu içeriyordu. 20. yüzyıl boyunca zorunlu eğitim; sırasıyla 7-9 yıla uzadı. 1960'lardan erken bir dönemden beri 16 yaşına kadar İsveç'te çocukların günlük hayatını eğitim düzenledi. Sadece makineleşmemiş, tarımsal alanlarda sezonluk çocuk işçisi kullanıldı. 1950'li yılların sonunda çocuklar Ekim ayında bir hafta aile çiftliğinden patates toplamak için özgür bırakılabiliyordu. 1960'larda çocuklar ailelerine tarımsal işlerde yardım ediyorduBugün ise İsveç'te marjinal sayılarda çocuk çalışmaktadır (Olsson, 2009).

2.1.5.3. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Geçerken Kent Emek Piyasasında Çalışan Çocuklar

20. yüzyılın başlarına kadar olan süreçte, kent emek piyasasında çalışan çocuklar ya göçmen çocuklar ya da kentte yaşayan çocuklardır (Rahikainen, 2004:163). Göç eden çocuklar tek başlarına ya da aileleriyle göç etmişlerdir yahut yoksulluktan dolayı evlerinden, ellerinde olmayan iş fırsatlarını yakalamak üzere göç etmeye zorlanmışlardır (Rahikainen, 2004:169)[45].

Kent emek piyasasında çalışan çocukları; sokakta çalışan çocuklar, atölyelerde (workshop) ve eve iş verme (putting out) işlerinde çalışan çocuklar ve hizmet sektöründe çalışan çocuklar olarak gruplandırabiliriz.

Bu dönemde otoritenin kontrol etmek istediği çocukları da ikiye ayırabiliriz: Birincisi sokak çocukları, sokakta başıboş dolaşan çocuklar; ikincisi okul saatleri dışında ya da okuldan ayrıldıktan sonra sokakta para kazanmaya çalışan çocuklar (Rahikainen, 2004:169).

Bu bağlamda sokakta çalışan, atölyelerde, eve iş verme şeklinde çalışan ya da hizmet sektöründe çalışan, kent istihdam piyasasında bu şekilde kendine yer edinen bu çocuklar, artık kentli işçi sınıfının çocuklarıdır. Sağlıklarını ve hayatlarını tehlikeye atarak pek çok koşul altında kendilerine iş edinen, girişimci, yenilikçi ve esnek olan kentli işçi sınıfı çocukları; monoton işlerde istikrarla çalışılmasını isteyen otoriteler için hem şaşırtıcı hem korkutucuydu. Aslında olan şuydu: Bu çocuklar rekabetçi dünyada tüketici talebine hiç gecikmeden cevap veriyorlardı, gözü açık ve aktiflerdi (Rahikainen, 2004:189).

Burada dikkatimizi çeken şey aslında çocukluk kavramında ve çalışan çocuğa ilişkin yeni bir yaratıma girilmiş olmasıydı. Değişen üretim tarzı gerekleri aslında bir kez

[45] Kadın ve çocukların göçü o kadar yaygındır ki bu durum 1. Uluslararası Emek Konferansı'na konu olmuştur (ILO,1922; akt. Rahikainen, 2004:169).

daha çocukluğu dönüştürüyordu. Kentli işçi sınıfının çocukları bunun en güzel örneklerindendi.

Britanya toplumunun 19. yüzyılın sonunda yaşadığı kriz ve bu krize bulunan çözüm modern işçi sınıfı çocukluğunu doğurmuştu. Öyle ki bu çözümlerden biri, işçi sınıfının hayatını ve yaşam biçimini kontrol etmekle ilgiliydi. Bu bağlamda, sürecin bir sonucu olarak işçi sınıfı çocuklarının kontrol altına alındığını görürüz. Sonuç olarak 19. yüzyılın sonunda işçi sınıfı çocuklarının hayatları radikal bir şekilde değişmiştir.

Bu süreçle ilgili olan pek çok önemli etken vardır ve her birinin kendisi çelişkili etkiler yaratmıştır. Bunlardan ilki işçi sınıfı ailesinin, ücretli çalışan annenin ulusun gelecek nesillerine hizmet edecek şekilde yeniden yaratılmasıydı. Bu süreç devlet, işçi sınıfı ve burjuvazi arasında toplumsal ve maddi yeniden üretimin zorluklarıyla ilgili bir rekabet başlattı ve kadınları ve erkekleri farklı şekillerde etkiledi (Lavalette, 1999: 22-23). Sonuç olarak bu durum kadının toplumsal sıkışmışlığını pekiştirmiştir. Çocuğun yerini ise çocuğun yetişmesinin en uygun olduğu yer olan ‘ev’ olarak tanımlanmasına yol açmıştır (Devlet-çocuk işçilik ilişkisini daha net görebilmek için modern işçi sınıfı çocuğunun yaratımındaki diğer etkenlere ‘devlet ve çocuk işçilik’ kısmında değineceğim).

Peki ya çocuk işçiler, onlar için de en uygun yer ‘ev’ midir?

H. Cunningham (2000) bu soruya bizlere 19. yüzyılın ayrıştırılmış (segregated) çocuk emeği piyasası ile 20. yüzyılın hizmet sektörü etrafında şekillenmiş ve çocuk emeğini kısmaya çalışan ve bu bağlamda zorunlu eğitimle bu amaca ulaşmaya çalışıldığı 20. yüzyılın çocuk emeği piyasasının birbirinden farkını sunarak bir cevap bulmamızı sağlıyor (Rahikainen, 2004:189). Cunningham (2000) Almanya örneğine bakarak şöyle diyor: 19. yüzyılın endüstriyel çocuk işçisi; 20. yüzyılda, hizmet sektöründe ya da fabrikalardan tekrar ev endüstrisine dönerek veya sipariş ve teslimat işlerinde çalışan çocuklar oldular (Peikert, 1986:207; akt. Rahikainen, 2004:190).

Bu bağlamda 18. yüzyılda dönüşmeye başlayan ve Heywood'un (2006) da belirttiği gibi çocukluk kavramını sınıf meselesi olarak okumamız gerektiğini vurgulayan yaklaşımın devam ettiğini görmekteyiz: Bir yanda sermaye sınıfı çocukları, diğer yanda işçi sınıfı çocukları. Çocuk işçiliğinin modern tanımının ifadesi olan 'işçi sınıfı çocukları' tekrar eve döndüler, ancak yine işçi çocuk olma hâlinden ayrılamayarak; kayıtlı ve/veya ücretli olarak çalıştırılmadan. İşçi çocuk, işçi sınıfı çocuğu, aslında zorunlu eğitimin ve çocuk işçiliğini yasaklayan yasaların istenmeyen bir sonucu da olarak artık ya hizmet sektöründe ya da ev endüstrisindeydi ve yine işçiydi (Rahikainen,2004:190) ve bunun temel nedenini Rahikainen, izlenen yasalardan ziyade, bu kayışın kentteki büyüyen hizmet sektörü ve ulusal ekonomiler olduğunu söylemektedir. Örneğin, İngiltere'de de yapısal değişimler olduğunu vurgulayan Peter Wardley (1990) (akt. Rahikanien, 2004:190); kaynakların tarımdan üretime kaymasından ziyade, hizmet sektörüne kaydığını belirtmiştir. İngiltere'de hizmet sektörünün ekonomideki toplam çıktıdaki payı ve bu sektörde çalışanların toplam istihdamda oluşturduğu yüzde, üretime kıyasla, giderek artmıştır; emek üretkenliği ise hizmet sektöründe daha da yükselmiştir. İngiltere'de emek üretkenliğinin görece düşük olduğu dağıtım sektörü, 1873-1913, en çok çocuk işçi çalıştırılan sektör olmuştur.

Bunun temel sebebi değişen üretim yapısıydı: değişen şey ekonomik olandı. Şöyle ki kâğıdın daha ucuz üretilmesi, kâğıt üretiminde üretim aşamasının değişimiyle olmuştu. Bu değişim ise, kâğıdın üretim aşamasında kullanılan çocuk emeğinin yerini değiştirdi. Çocuk emeği yine vardı. Bu sefer çocuk emeği, kâğıdın üretim, yapım aşamasında değil de fazlaca basılan gazetelerin satımında, yani tüketici ile buluşturulmalarında kullanılır hâle geldi.

Çocuk işçilerin, üretim aşamasında değil de satım ve dağıtım aşamasında çalıştırılması ihtiyacı, üretim yapısının değişmesinden, yani ekonomik ve teknolojik

değişimden kaynaklandı. Çocuk işçi hep vardı, yine çocuk işçinin yaptığı iş türü değişmişti (Rahikainen, 2004:190)[46].

3. ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET

3.1.Feodal Dönem'de Çocuk Emeği ve Devlet

Çocuğun çalışması her daim karşımıza çıkan bir gerçekliktir. Ancak çocuk emeğinin devletin müdahalesine hangi bağlamda girdiğini anlamak için öncelikle fark etmemiz gereken şey "yoksul olma hâli"dir. Bu hal; gerek kapitalizmin ticari aşaması olan merkantalist dönemde gerekse sanayi kapitalizmi aşamasında çocuğun çalışmasının, çalışmak zorunda kalmasının ve bırakılmasının temel nedenidir.

Öyle ki Feodal Dönem'den başlayarak kapitalist döneme getirdiğimiz tarihsel emek serüveni içinde, hâlihazırda çalışmakta olan ve endüstriyel devrimle işçileşen çocuk, toprak yoksulları ve kent yoksullarına aittir ve hikâyesi fabrikaya mahkûm edilene kadar devam eder. Bu bağlamda devletin çocuk emeğine müdahalesi ile çocuk emeği arasındaki ilişki temel olarak "yoksul olma" hâli üzerinden kurulur. Çünkü yoksul olma hâli gerek merkantalist dönemde gerekse kapitalist dönemde devam etmesi arzulanandır. Bu arzunun temelinde ise yoksul olanı "çalışmaya zorlamak" yatar. Bu anlamda, yoksulların zorunlu çalışmaya zorlandıklarını ve bunun en sistematik hâlinin de İngiltere'de 1349, 1563, 1662-1795 yasaları ile yaptırıldığını görürüz (Castel, 2017).

Erken modern manifaktürcü dönemde devletin çocuk emeğine müdahalelerini yardımseverlik, yoksulun yönetimi ve Eski Yoksul Yasaları (Cunnigham, 1995);

---

[46] Tüketim odaklı kent yaşamı emek için tabii ki iyi sonuçlar doğurmadı; şöyle ki artık bir dikiş makinası olsa da halâ onu kullanacak emek gücü gerekli idi ve tüketimle sonlanan mal ve hizmetlere ilişkin talepler sürekli artıyordu, daha spesifik ürünler, üretici de bu süreci emek maliyetleri kısma yoluna giderek aşmaya çalışıyordu. Emeğin daha ucuz olduğu ülkelerde üretim vs. gibi 20. yüzyılın son 10 yılında çocuk işçiliği tüketim mallarının üretimine ve hizmetlerine dönmüş (Rahikainen,2004:191). Benzer şekilde çocukların getir götürcü olarak çalışmalarının teknolojik ve ekonomik gelişimle ilişkili olduğunun bir diğer göstergesi (ayakçı, getir götür işi yapan çocuk, getir götürcü) iletişim amacıyla bu çocukların kullanmasının telefonun gelişine kadar olmasıdır. (Martinson, 1992:101; akt. Rahikainen, 2004:191).

feodalizmin çözülmesi bunun sonucunda ortaya çıkan yoksul kesimin çalıştırılmasına yönelik çalışma evleri, düşkünlerevleri, çıraklık (Castel, 2017) ve köylü çocuklar (tarımda dönüşüm, besleme ve hane dışı çocuklar) bağlamında değerlendirebiliriz. Kapitalizmin ticari aşamasına denk düşen ve merkantalist politikaların benimsendiği bu dönemler, çocuk emeğinin oldukça yoğun kullanıldığı dönemlerdir. Feodal dönem çözülürken, üretim biçiminde yaşanan kırılma aslında temel olarak çocukların emek piyasalarına dâhil olma biçimlerini ve çalışma biçimini değiştirmiştir (Rahikainen, 2004).

3.1.1. Eski Yoksul Yasaları Çocuk Emeğine Nasıl Bakar[47]?

Devletin çocuk emeğine müdahalesi tartışmalı bir konu olagelmiştir. Bu tartışmaya, 1500'li yıllardan, devletin ve yardımseverlerin kamusal eylemlerinin sayısız çocuğun hayatına dokunduğu ve yön verdiği eylemleri gözlemleyebildiğimiz zamandan başlıyorum (Cunnigham, 1995:3).

Bu bağlamda çocuklara yönelik politikaları incelemeden önce tarihsel olarak iki ayrımı (1500-1860 yılları arasında çocuklara yönelik politikaları iki geniş zaman dilimine ayırmak mümkündür.) akılda tutmak faydamıza olacaktır: 1500-1750 ve 1750-1860. (Cunningham, 1995:111).

1500-1750 yılları arasında, devletin çocukların hayatına müdahale nedeninin temel olarak çocuk yoksulluğu olduğunu görürüz[48]. 1750-1860 arasını belirleyen şey,

---

47 Eski Yoksul Yasaları, yoksula yardım edilmesini söyleyen, çıraklık adı altında çocukları çalıştıran, yoksulun yönetiminin esas olduğu, görece daha korunaklı bir sistemdir.

48 Avrupa tarihine bakıldığında çocukların ailelerinin durumlarında yoksulluk problemine yol açtığı görülür. Bunun en dramatik yansıması bebeklerin terk edilmesidir. Bu durum, yoksulluk sorunuyla baş etmeye çalışan yerel yönetimler ve hayırseverlerin hep karşısına çıkmıştır. Çocuklar yoksulların en geniş kısmını oluşturmaktadır. 16. ve 17. yüzyılda çeşitli İngiliz "parish"- mahallerine bakıldığında, buradaki yoksul nüfusun yüzde 42-53 arasını çocuklar oluşturur. Bunların yüzde 25'i de on yaşın altındaki çocuklardır. (Cunningham, 1995:111).

John Locke, 17. yüzyılın sonlarında bir ailenin, anne ve babanın sıradan emek güçleri ile en fazla iki çocuğa bakılabileceğini söylemiştir (Wales, 1984:375;akt. Cunningham, 1995:112) ve 18. yüzyıl sonlarında bir baba ve annenin kazancıyla ancak bir çocuğun bakılabileceğini, bu nedenle "the Charité"- hayır kurumu14 yaştan küçük 4 çocuğun olduğu bir aile için 1 çocuğu kabul etmektedir. Olwen Hufton' un ifadesiyle çocukların varlığı yoksul aileler için ekonomik felaket getirmektedir (Fairchilds, 1973:329;akt. Cunningham, 1995:112).

ulusal devletlerin bu sürece dâhil oluşlarının ölçeği ile ilgilidir. Bu süre, ulusal devletlerin müdahalelerinin oldukça arttığı zamandır.

Ancak her iki zaman dilimi için de devletlerin ve yardım kurumlarının çocuklara yönelik politikaları formüle edip yürütmelerine ilişkin temel iki neden vardır: Bunlardan birisi ailelerinin bakmaya gönüllü olmadığı ya da bakamayacak durumda oldukları çocuklardır; bu çocuklar gayrı meşru, kimsesiz ve yetim çocuklar; başka bir deyişle Marx'ın ifadesiyle yedek iş gücü ordusu. Bu çocuklar, hâlihazırda evli ailelerin çocukları da olabilir. İkinci neden ise, okullaşma ve bunun tüm topluma yayma isteğidir ki bunun temel nedenini, doğan ulus devletin mantığında kavrayacağız.

1500- 1750 yılları arasında yaygın olan yoksul olana karşı hayırseverlik hareketi[49], kilise tarafından başlatılmış ve daha sonra kilise dışına çıkmıştır (Cunningham, 1995: 112-113). Bunun temel nedeni "başıboş" ve "dilenci" çocukları kontrol etmek ve kamu düzenini sağlamaktır.

Bir başka deyişle bu hareketin kilit öznesi yoksul çocuktur. Yoksul çocuklar kent kurumlarının, kilisenin ve kamu otoritelerinin odağına girmiş, sosyal düzeni sağlamak adına müdahale konusu olmuş; terkedilmiş, kimsesiz ve yetim çocuklar için hayır kurumları yapılmıştır. Aynı zamanda çocuk sayısı dört olan ailelerden, bir çocuk alınması gibi uygulamalara dahi rastlarız.

Peki neden?

---

[49] 14. yüzyılın sonlarında İtalya, Fransa, Almanya'daki pek çok şehir hayır kurumları kurmuştur. Bu yetimhanelerin çoğu ise kilise tarafından değil, kentsel kurumlar tarafından kurulmuştur. Ayrıca zenginler tarafından, isimlerini yaşatmak gibi nedenlerle kurulan yetimhaneler de olmuştur. İtalya'da Francesco Datini bunlardan biridir (Gavitt, 1990). Bu anlamda kişisel ölümsüzlük ve devletin geleceği için, zenginler okul kurmaya, yoksul kızların çeyizleri için para ayırmaya ve yoksul erkek çocukları için çıraklıklarını finanse etmeye başlamışlardır (Gavitt, 1990;akt. Cunningham, 1995:113).

Yaşanan ekonomik krizler ve huzursuzluk, hayırseverliğin laikleşmesine neden olmuş ve Batı Avrupa'da pek çok kentte tüccarlar 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında, yönetimi ne kiliseye ne de bu kişilere ait olmayan hayır kurumları görülmeye başlanmıştır. N. Davis bunun sebebinin 1520 sonrası Avrupa'da on yıl boyunca süren refah reformlarına ilişkin uluslararası hareket olduğunu söyler (Fairchild,1976:21; akt. Cunningham, 1995:114). 1522-1545 yılları arası Almanya, Fransa, İskoçya ve İsviçre sosyal politikalarını yeniden şekillendirmiş ve Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya ve İskoçya da etkin olan merkezi otoriteler de bunu yapmıştır (Lis ve Soly, 1979; akt. Cunnigham, 1995:114). Asıl amaç sosyal kontroldür. Bu anlamda 16. yüzyıldan itibaren özellikle başıboş ve dilenci çocuklar için kamu düzenini sağlama sorunu odağa alınmıştır.

Burada dikkatimizi çeken şey, yoksul çocuğun yönetiminin 14. yüzyılda bile varoluşudur. Bu yönetim öyle önemlidir ki 16 ve 18. yüzyıl arasında kiliseden çıkarak kişisel hayırlar; kentsel kurumlar, kamu otoriteleri şeklinde devletin, kamusal olanın konusuna dâhil olmaya başlamıştır. Bu bağlamda da Eski Yoksul Yasaları uygulamaya konmuştur. Ancak devletin müdahale konusuna giren her şey gibi yoksul çocuğa müdahalenin de saklı bir anlamı vardır: Devletin yoksul çocuğu bir emek kaynağı olarak görmesi. Bu bağlamdaYoksul Yasaları bize, çocuk emeğine ilişkin devlet müdahalesini gösterir. Bu yasalar aynı zamanda devletin yoksul çocuğu nasıl gördüğünü açığa çıkaran önemli kaynaklardır.

Gerek eski gerek Yeni Yoksul Yasaları, ruhunu düzen arayışından almaktadır. Bu düzen arayışı ise temel olarak piyasayı (emek piyasasını) sermaye birikiminin gereklerine göre düzenlemeyi hedeflemektedir (Corrigan ve Corrigan, 1979; Yılmaz, 2012:123). Çünkü "… ekonomik faaliyetlerin tamamının toplumun kontrolünden kurtulup kendi kurallarına göre işleyen piyasalarca yönlendirildiği sistem…" olan piyasa sistemi oluşmaktadır ve toplum ve toplumun içindeki tüm insani ilişkiler de toplumsal olmayan, toplumdan kopuk bir mekânizmaya tabidir (Polanyi, 2013:19-20); insan doğasıyla bağdaşmayan ve toplumsal yapıyı parçalamadan var olamayacak olan bu yapı içinde, devlet kurumunun varlığı da piyasa içindir ve piyasa sisteminin işleyişi içinde metalaşan toprak ve paradan sonra emeğin de metalaşmasını gerektirir (Polanyi, 2013:127). Yükselen piyasa, bu anlamda, çocuk emeğinin hem devlet kurumu gözündeki hem ailelerin gözündeki asıl yerini billurlaştırır: Çocuk, çocuk olma hâline rağmen çalışmalıdır. Çünkü safî bir emek gücünün temsilidir.

Bu bağlamda devlet kurumunun piyasayı düzene sokma ve emeği metalaştırma çabası bağlamında bakılabilecek ilk kaynaklardan biri Yoksul Yasalarıdır. Bu yasalar, yoksulun nasıl çalıştırılabileceği ve düzen bozucu yönlerinin nasıl zapt altına alınabileceğine ilişkin, yani piyasayı düzenlemeye çalışan bir çözüm arayışının ifadesidir: Yoksul yönetilmeli

ve çalıştırılmalıdır. Bunun temel sebebi ise merkantalizmin bir ulusun zenginliğini yoksulların sayısına ve çalıştırılmalarına bağlamasında yatar (Dean, 1991). Emek ve emeğin yoksulluğu zenginliğin kaynağı olarak görülmüştür ve yoksulluk, zenginliğin devamı için ortadan kalkmaması gereken doğal bir durumdur (Bentham, 2001:2).

Peki yoksul çocuk da çalıştırılmalı mıdır? Yoksulluk karşısında çocuk, emeğini satmak zorunda kalan ve bu anlamda, yetişkin yoksulun olduğu gibi, yoksul çocuğun yönetimine de denk düşer, yoksulluk küçük bir bedende yaşasa da devlet için yönetilmesi, zapt altına alınması ve çalıştırılması gereken bir emek gücünün ifadesidir çünkü.

Bu çerçevede, çocuk emeği ve devlet ilişkisine Eski Yoksul Yasaları üzerinden bakalım:

Feodal Dönem'de, devletin çocuk emeğine müdahalesini çalışma hayatını düzenlediği Yoksul Yasaları üzerinden görebilmekteyiz. Eski Yoksul Yasaları Quigley'ye (2001) göre 14. yüzyıla kadar geriye giden bir süreç içinde ele alınabilecek yoksulluğa karşı yöneticilerin önlemlerini içeren uygulamalardır. (Kovancı, 2003:19). Bu bağlamda bu yasalar, devletin çocuk emeğine dair tutumunu göstermesi açısından ayrıca dikkate değerdir. Çünkü İngiliz Yoksul Yasaları, sadece çalışmayan yoksulları değil, çalışan yoksullarını da düzenlemektedir.

Merkantalist dönemde uygulanan bu yasalar "halktan insan" anlamıyla, toprak sahibi olanlar dışındaki tüm yoksulları kapsar: Hem çalışan durumda olan yoksulları hem de çalışamaz durumda olan yoksulları. Yani gerek kendi geçimini sağlayabilen gerek düşkün olanları kapsayan "yoksul" tanımı (Polanyi, 2013:104) bağlamında bu yardımlar, sadece yoksul oldukları için verilirdi. Bu dönemde yoksulun düşük ücrette çalışması esastır. Çünkü yoksulların çalışmayı tercih etmeyecekleri düşünülmektedir. Bu nedenle çalışma alışkanlığı kazandırmak ve uluslararası ticarette rekabet gücünü artırmanın en iyi yolu ücretleri düşük tutamaktır (Kovancı, 2003:22). Bu nedenle merkantalist dönemde yoksullar için düşük ücret

uygulaması ve yoksul yasaları savunulmuştur (Pinker, 1979;Rimlinger, 1993:14; Kovancı, 2003:14); yani ekonomik ve sosyal değişimler yoksulluğu derinleştirmiştir: Denizaşırı ticaret, yeni endüstrilerin doğması ve yok olması, artan nüfus ve çitleme hareketi gibi (Oxley, 1974:15; Kovancı, 2003:25).

Feodalizm ve kilise, İngiliz Yoksul Yasaları'nı etkileyen etmenlerdir. Orta Çağ'da feodalizmde serf, lord tarafından korunuyordu. Christoper Hill'in dediği gibi lordların hizmetkârlarına yardım etmesi kendi prestijleri için iyi bir şeydi. Anglosakson Dönem'de, yoksulların kontrolü kilisedeydi. Yoksulluk ceza verilmesi gereken bir şey olarak ele alınmıyor, ahlaksız olarak görülmüyordu. Kilise için öksüzlere, dullara yoksullara bakmak görevdi. Kilisenin otoritesi her parish-mahallede (İngiltere'de yönetim birimi) vardı. Bu durum 1536'ya kadar sürdü. Yoksulların açlığa bırakılmaması ve kiliseye bunun için tithe (kilise vergisi) verilmesi, yoksullara yardım edilmesi gerektiği gibi çeşitli dinî yoksul yardım anlayışları vardı. Bu durum VIII. Henry'nin Proteston Reformu'nda sonra kiliselere el koymasına kadar devam etti. Bununla birlikte yüne olan talebin artması ve lordların artık hizmetkârlarını ekonomik güç olarak görmemesine neden oldu. Böylelikle feodalizmin sağladığı paternalizm, feodalizmin yok oluşu ile bir boşluk doğurdu (Quigley, 1997: 1-4).

Bununla birlikte, İngiltere'de devletin emeğin örgütlenmesini zayıflatan yasalarla ve askerlerin eş ve çocuklarının iyi duruma getirmek için yapılan yardımlarla çocuk işçiliğini artırmak gibi bir niyeti olmasa da artıran bir sonuç doğurduğu da vurgulanmaktadır (Humpries, 2003:188).

Eski Yoksul Yasaları'nın çocuk işçiliğini artırmakla sonuçlanan etkisi iki şekilde gerçekleşmiştir: İlki arada sırada da olsa çok çocuklu ailelere yapılan maddi yardımlar (daha fazla yardım alabilmek için çocuk sayısının artması ve yoksulluklarının daha da artarak çocukların da çalışmasına neden olması), ikincisi ise çocukları çalıştırabilecek bir

form bulma arayışı ile doğan "çıraklık eğitimi"dir (Humphries, 2003:188). Yani temelde yoksulun çalıştırılmasına olan vurgu eski yoksul yasalarında çocukların da çalıştırılmasına ilişkindir. Eski Yoksul Yasaları, klasikler tarafından her ne kadar doğal olmayan ve bozucu bir müdahale olarak değerlendirilse de yoksul çocuklar için tasarlanan düşkünlerevleri, hastaneler vs. bu kurumların adeta çalışma evleri gibi işlev gördüğünü ve bir devlet müdahalesi olan bu yasalar aracılığıyla çocukların nasıl işçileştirildiğini görürüz ve bu anlamda eski yoksul yasaları, yoksulluğu azaltma hedefini içerse de devlet ve çocuk emeği arasında ilişki kurması bakımından önemlidir (Rahikainen, 2004; Castel, 2017; Kirby, 2003). Emeğin ücretli emek olarak dönüşümü ışığında, feodal üretim tarzı kırılırken ortaya çıkan toprak yoksullarının ve kent yoksullarının, "gezgin, serseri ve yoksullar" sıfatıyla, vasıfsız işçiler olarak 14. yüzyıl ve 17. yüzyıl arasında çalışma evlerinde çalışmaya zorlanmaları (Castel, 2017) çocuklar için de geçerli olmuştur. Bu dönemde devletin çocuğu işçileştirdiğine dair en önemli düşünce, çocuk emeğinin zorla çalıştırılmasında yatmaktadır. Erken modern dönemde emek özgür değildir ve yetimhaneler ve çalışma evlerinde çocukların çalıştırılmaları devletin çocuğu çalıştıran karakterine en önemli örneklerdendir (Kovancı, Cunningham, 1995).

3.2.Feodalizm Çözülüşü ve Kapitalist Üretim Biçiminin Doğuşu Sürecinde Çocuk Emeği ve Devlet

Feodalizmin çözülme aşamasına baktığımızda yoksulluğun daha da derinleştiğini ve yoksulun yönetiminin yine ön planda olduğunu görürüz. Ancak bu sefer modern anlamda piyasa doğmaktadır ve tam da bu nedenle çocuk emeği ve devlet ilişkisi piyasanın gereklerine göre şekillenmektedir.

Bu bölüm ile amacımız erken yoksulluk yönetiminde de olduğu gibi yoksulun sayısı ve çalışması ulusun zenginliğinin ifadesi olduğunu göstermektir. Yoksula müdahale, çocuk da olsa masumane değildir. İster hayır kurumu ister düşkünler evi adı

altında olsun devlet, kurumları ile çocukları çalıştırır, işçileştirir. Çünkü devlet için de yoksul çocuk bir iş gücüdür ve devlet bu düzenlemeleri sermaye birikiminin gereklerine göre yapar. Artık kapitalist üretim ilişkilerini yaymak ve sermayeyi genişletmek için davranan bir devlet vardır. Bu devlet, piyasanın gereklerini yerine getiren devlettir: Emeği metalaştırma görevi için gerekli düzenlemeleri yapar ta ki bir toplumsal tehlike, sosyal risk doğup, kanayan yarayı pansumanla geçiştirene kadar. Bu bölüm, bu çerçevede anlatılmaya çalışılacaktır.

Kapitalist üretim tarzına geçiş aşamasında çok yoğun bir biçimde erken sanayileşen ülkeler tarafından çocuk emeği kullanılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise erken sanayileşen ülkeler tarafından kullanılan çocuk emeğinde düşme yaşandığı gözlenir. Bunun temel sebebi olarak ise tam da bizim yanıtını aradığımız soruya cevap veren bir tartışma gelir: Fabrika Yasaları ve eğitim yasaları; başka bir deyişle devlet. Peki bu ne demektir?

Çocukların çalışması ve çocukların korunması gerek sosyal politika alanında gerek sosyal yasama alanında önemli çalışmaların doğmasına neden olmuştur ve 19. yüzyıl başlarıyla birlikte önce İngiltere'de olmak üzere çalışan çocukları koruyan hukuksal düzenlemeler[50] yapılmaya başlanmıştır (Myers, 1995).

Alfred Marshall da devlet mevzuatının-yasal düzenlemelerin çocuk emeği kullanımının düşmesinde bir araç olduğunu desteklemektedir (Nardinelli, 1980:741; akt. Kirby, 2003:93). Tarihçiler gerek 20. yüzyılın ilk yarısında gerek ikinci yarısında devletin yasal düzenlemelerinin çocuk işçiliğinin azalmasında etkili olduğu tartışmasını sürdürmüştür. Özellikle temel vurgu 19. yüzyılın devlette de bir dönüşüme yol açarak parlamentodaki araştırma ve çözümlerle "sosyal" günah olarak nitelendirilen çocuk

[50] Farklı ülkelerde yapılan hukuksal düzenlemelere ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. Kessler, 1945. Ayrıca Uluslararası Çalışma Örgütü ve diğer bazı uluslararası kuruluşlar, çocuk emeği sorunun çözümü için alınan önlemlerde, ulusal devletler kadar önemli bir paya sahiptirler. Zaman içinde gelişmiş ülkelerde çocuk emeği geriletilmiştir; ancak az gelişmiş ülkelerde varlığını sürdürmektedir (Makal, 2011:320).

işçiliğinin devletin yasal düzenlemelerine tabi tuttuğu ve bu düzenlemeler ve teftiş kurullarının kurulması aracılığı ile devletin sosyal günaha ilişkin yöntemini genişlettiğidir (MacDonagh, 1977; akt. Kirby, 2003:93).

Çocukların sanayileşme sürecine dâhil olmalarına ilişkin artan duyarlılık, emeğin parlamento tarafından kontrolüne yol açmış (Walvin, 1982:61) ve çocuklar endüstrinin bu sömürüsüne karşı kampanyaların itici gücüyle fabrikalardan, okula dönüş yaşamıştır (Seccombe, 1993:182; akt. Kirby, 2003:93).

Ancak çocuk işçiliğinin azaltmasındaki temel etkenin devlet müdahalesi değil teknolojik ve organizasyonel değişimle birlikte katlanan reel ücretlerdeki artış olduğu belirtilmektedir (Nardinelli, 1980:755;akt. Kirby, 2003:94).

Bir yanda da devletin yasal düzenlemeleri (denetleme ve parlamento araştırmaları ile), çocuk işçiliğini azaltmaya ilişkin müdahaledir. Devlet müdahalesi, çocuk işçiliğindeki düşüsün temel sebebi olarak gösterilmese de karşımıza çıkmaktadır. Ancak çocuk işçiliğine ilişkin mevzuata bakıldığında, kronolojik ve yöntemsel olarak, çocuk işçiliğinin düşmesinde devletin etkisinin daha az olduğu görülmüştür (Kirby, 2003:94).

Öyle ki 1833 Fabrika Yasaları, çocukların fabrikada çalışmalarını ancak bir yıl geciktirebilmiş ve 1874 yılında yarı zamanlı çalışan olarak fabrikalarda çocukların çalışmasına izin vermiştir, 1842 Madenler Yasası-"The Mines Act", sadece 10 yaşın altındaki çocukların çalmasını engellemiş, 10 yaşındaki çocuklar ise kömür madenlerinde çalışmaya devam etmiştir (Anderson, 1976:323;akt. Kirby, 2003:94). Ev içi hizmet kapsamında, Heywood'un (2006) vurguladığı gibi hizmetçi olarak ve atölyelere ve tarımda çalışan çocuklara ilişkin devlet sınırlaması 1860'lara kadar hiç getirilmemiş, baca temizleyiciliği çıraklığı 1875'e kadar hiçbir etkili yasaklamaya tabi olmamıştır (Strange, 1982;akt. Kirby, 2003:94).

Çocukların çalışma koşullarını iyileştirmeye ilişkin düzenlemeler de sistematik olmamış, 20. yüzyıla kadar çalışma koşulları büyük ölçüde aynı kalmış ve

denetlenmemiştir (Kirby, 1999). Çocukların çalışması da süreklilik taşımayan, dağınık işlerde görülmüştür (Keeling, 1914:9;akt.Kirby, 2003:94).

Aslında devlet politikalarında, çocuk iş gücünü etkilemede, belirli özel çocuk işçiliği yasalarından ziyade geniş çaplı uygulamalar daha etkili olmuştur[51] (Kirby, 2003:94). Bunların başında da daha önce de belirtildiği gibi, Yoksulluk Yasaları gelir.

3.2.1. Feodalizmin Çözülüşü ve Yoksul Yasaları

1531-1536 yılları arasında geniş kapsamlı Yoksulluk Yasaları çıkartılmıştır. Bu yasalarda vali, yerel görevli ve şerifler bölgelerindeki dilencileri aramak ile yükümlüdür. Bu yasalarda yaşlı, yoksul ve engellilerin dilenmesine izin verilmiştir; bu görevliler kimin dileneceğine karar vermektedir ve bu kişilere sertifika verilmektedir. Eğer engelli veya yaşlı biri izinsiz dilenirse ceza alınmaktadır. Çalışabilir durumdaki kadın veya erkek dilenirken bulunursa ceza verilmektedir. Üç tip başıboşluk tarif edilmektedir: Yoksul, çalışabilir ve işsiz. Günümüz çalışmaları bu dönemdeki başıboşluğun bugünkü evsizler gibi değil de büyük bunalımdaki işsizlere benzediğini söylemektedir (Quigley, 1997: 12). Yetkililer başıboşları cezalandırmak zorundalardır ve eğer bu görevlerini yapmazlarsa para cezası alınmaktadır. Eğer izinsiz dilencilik yapılırsa ilk önce iki gün kırbaç cezası; ikinci kere olursa iki gün kırbaç, iki saat teşhir, bir kulağın kesilmesi, tekrar yapılırsa diğer kulaklarının kesilmesi söz konusudur. Bu

---

[51] Hümanizm:

Çocuk işçiliğine ilişkin artan devlet araştırmalarının itici güçlerinden biri de Lord Shaftesbury gibi hayırsever sosyal reformcular olmuştur.

Hümanist reformculara göre çocuğun işçileşmesinde sorun endüstriyel üretimin kendisidir ve endüstriyel üretimin sanayileşme, kentleşme ve yoksul gruplar gibi sosyal ve politik ilişkiler temelinde etkileri olmuştur.

Bir yandan çocuk işçiliğine karşı olan bir yandan da bunu destekleyen ve Heywood (2006)'nın belirttiği gibi kapitalist üretime geçişle birlikte yükselen burjuvaziye uygun ideal ruhsal ve üst sınıf ailelere ilişkin geliştirilmeye çalışılan çocukluk fikri (Kirby,2003:98).

Bir yandan dinî gruplar, Protestanlar gibi, geniş ölçekli endüstrileşmenin ebeveynlerin çocuklarına ilişkin gözetimi azalttığı ve ailevi değerlerin göz ardı edilmesine neden olduğu vurgulanmıştır (Greg,1842:138;akt.Kirby,2003:98).

yasa ilk defa çalışamayacak yoksul ile çalışabilecek yoksul ayrımını yapmıştır. 1536 yılında yasa değiştirilerek dilencilik suç olarak ilan edilmiştir ve yoksul yardımına devam edilmiştir. Bu yasa dilenciliğe yönelik en sert müdahaledir. 1536 yılında VIII. Henry küçük kiliseleri tasfiye etmiştir. 1539 yılında ise büyük kiliseler tasfiye edilmiştir. Yerel idareler önceden kilisenin aldığı sorumluluğu almak durumunda kalmıştır. 1536 yasası, yerel görevlileri yoksul yardımı konusunda sorumlu kılmıştır. Ortak yardım kutusu dışında yardım almayı yasaklamıştır. Yerel görevliler dilencileri bulup çalışamayanlara bakacaktır. 5 yaşın üstünde, 14 yaşın altında olup dilenen çocuklar işe yerleştirilecektir. Yerel görevlilerin emirlerine uymayanlara ise ölüme kadar varan cezalar öngörülmüştür (Quigley, 1997: 13-14). 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Avrupa'da artan eşitsizlikler, burjuvanın aylak ve başıboş çocuklardan korkmasına neden olmuştur. Çözümlerden biri çocuklara eğitim verilmesiydir ki bu amaçla örneğin İngiltere'de iplik eğirme kursları açılmıştır. Bir başka deyişle, bu çocuklar eğitilerek aslında yine çalıştırılmaya zorlanmışlardır (Rahikainen, 2017: 7).

1563 yılındaki yasa ile iş yaşamının her aşaması tek bir yasa altında birleştirilmiştir. Bu yasa ile çalışmak zorunlu hâle getirilmiştir. Yasaya göre evli olmayan ve 30 yaş altında evli olup 40 şilin sahibi olmayan herkes bir yıllığına hizmetkâr olarak çalışmalıydı. 20-40 yaş arasındaki kadınlar evli iseler yine hizmetkâr olarak çalışmalıydı. Bir yıl, minimum çalışma süresiydi. İki sulh hâkiminden izin olmadan kimse işten çıkamazdı. Çalışanların hareketliliği oldukça düşüktü.

1601 yılındaki yoksul yasası parish-mahalleye yoksullara bakma zorunluluğu getirmiştir. Bu yasa hem yerel sorumluluk düzeyini hem de aile sorumluluğunu düzenlemiştir. Yasanın temel parçası yoksullara bakmak için yerel idarenin faaliyetlerini finanse edecek kaynaklar bulmaktı. Eğer parish-mahalle yeterli kaynak bulamazsa yoksullar başka bir parish-mahalleye götürülecekti. Keten, kenevir, yün, iplik ve önemli eşyalar üzerinden alınacak bir vergi yoksulların bakım maliyetini finanse etmek için

düşünülmüştü. Yerel otoritelere, yoksul ve engellilere bakmak için barınak yapma hakkı verildi. Ailenin çocuklara bakma yükümlülüğü büyük anne ve büyük babalara genişletildi. Eğer iki sulh hâkimi çocuğun ailesi tarafından bakılamadığını görürlerse ailesinden alınıp erkekler için 24, kadınlar için 21 yaşına kadar çırak olarak çalıştırılabiliyordu. Bu yasa 250 yıllık deneyimin birikimi olarak yapıldı (Quigley, 1997: 15-17). Söz konusu yasa, yoksul sorununu yönetme ve sorumluluk alma açısından modern devlet bağlamında oldukça ciddi bir ilerlemeydi. Aslında yine tüm çözüm ve müdahaleler yoksul çocuğun devlet eliyle çalışmaya zorlanmasına çıkıyordu.

1662 yılındaki yasa ise sulh hâkimliğine, parish-mahalleye geleli 40 gün olmuş ve yoksul yardımı alacak şekilde değerlendirilmiş veya gelecekte yoksul yardımı alabilecek kişileri parish-mahalleden atma yetkisi veriyordu. Yasanın temelinde Londra ve Westminster otoritelerinin kırsal alanlardan kente gelecek yoksullardan korkması yatıyordu. Amaç yerel idarelerinin yoksul yardımına dair sorumluluklarını azaltmaktı, Yoksul yardımına dair cezalandırıcı düzenleme ihtiyacı ise kentteki ve dışardaki yoksulları düzenleme ihtiyacıyından doğmuştu. Ancak hukuksal boşluklardan dolayı parish- mahalleden bir diğer parish-mahalleye geçiş engellenemedi. 35 yıl sonra 1697 yılında yasa ile eğer bir kişi çalışmak için parish-mahalleden bir parish-mahalleye geçiyorsa orada yoksul yardımı alması mümkün değildi (Quigley, 1997: 19). Buna ek olarak yoksullar P harfli bir arma kıyafet giymek zorundaydı. Bunu giymeyenler cezalandırılıyordu. Böylelikle yasa, yoksulluğu kişinin kendi hatası olarak görüyor ve cezalandırıyordu. Bu yasaya dair eleştiriler emeğin geçişkenliğini azaltması ve özgürlüğe aykırı olmasıydı (Quigley, 1997: 20).1722 Yoksulluk Yasası ise yoksul evleri (workhouse) kurmayı amaçladı. Bu evler her zaman vardı ama bunlara ilişkin genel bir yasa yoktu. Buradaki amaç ise yoksulluk yardımına dair maliyetleri düşürmek ve bu yardımları daha az cazibeli hâle getirmekti Yoksul evleri imalathanelerdi. Bu evlere gitmeyenler yoksulluk yardımı alamayacaklardı. Burada amaç, bir yandan yardım

maliyetlerini düşürürken bir yandan disiplin sağlamaktı. Kadınlar, dokuma ve iplik eğirme ile uğraşıyor; çocuklar manifaktür işindelerdi (Quigley, 1997: 18-22). 1732 yılında 700 kadar yoksul evi var iken, 1782 yılında her 3 parish-mahalleden 1'inde yoksul evi vardır. Yoksul evlerine dair çeşitli şikayetler mevcuttur. Yaşlı, engelli, hasta ve çocuk yoksul evleri kalabalık ve uygun koşullara sahip değildir. Raporlarda, ölen bebeklerin yüzde 82'sinin bir yaşında olduğu görülmektedir (Quigley, 1997: 23). 1795 Speenhamland sistemi kapsamında çalışan yoksullara ücret eklentisi yapılmaya başlanmıştı. Yardım, buğday fiyatındaki artışa bağlı olarak ücretlere yansıtılmıştı. Yerel Berkshire sulh hukuk hâkimliği, ekonomik sorunlara yeni ücret formulasyonu ile yanıt vermişti. Buğday fiyatındaki artış kadar ek ücret ve buna ek olarak, aile üyesi kadar ek ücret, asıl ücret yansıtılacaktı. Bu yasanın nedeni, çitleme ve ekonomik sorunlardır. 1760-1800 yılları arasında üç milyon acre alan çitlenmiştir. Ancak fiyat artışları fazla olmasına rağmen bu ücretlere yansıtılmamıştır. 1795 yılında ise Speenhamland sistemi evsiz, yoksul hastaları da kapsamıştır. Bu sistem, yani ücretlere ek vermek, gelecek nesillerin yoksullarını yönetme biçimi olmuştur. Bu sistem ücretlerin artmasına neden olduğu için eleştirilmiştir. Karl Polanyi'nin dediği gibi bu, rekabetçi bir emek piyasasını engelliyordu (Quigley, 1997: 23-25).

Çocukların sert disiplinle ve çeşitli sömürü biçimleriyle karşılaşmasının ilk türü üzerinde bazı tartışmalar yapılsa da temel olarak bu, parish-mahalle çıraklığı ile gerçekleşiyordu (Honeyman, 2016: 175) ve düşkünlerevlerinden manifaktürlere çıraklık, aylak çocuk sorunun çözümü için en iyi çözüm olarak görülmüştü. Çocuk çıraklık konusunda isteksizlikler vardı ve dolayısıyla bu noktada zorlamalar yapılmıştı. Çoğu parish-mahallede doğrudan zorlama yerine ikna etme yolu kullanıldı. Her ne kadar ikna olsa da çocukların çıraklığa geçişi zorunlu olup ailelerinin kabul etmemesi çok nadiren geçerli sayılıyordu. Çoğunlukla ailelerin çocuklarını fabrikalardan alma isteği olumsuz sonuçlanıyordu. Örneğin, Toplin fabrikasına çocuğunu göndermek istemeyen bir babaya

Woodford parish-mahallesi, çocuğun fabrikaya verilmesiyle artık, kasabaya yükünün kalmadığını söyleyen bir cevap vermişti (Honeyman, 2016: 177).

Çıraklar özgür işçiler olarak emek piyasasına girmiyorlardı. Onların yerine başkaları karar alıyordu ve[52] Yoksulluk Yasaları görevlileri tarafından yönlendiriliyorlardı (Honeyman, 2016: 177-178). Bu zorunluluk işyerinde de devam ediyordu. Tekstil sektöründe yeni teknoloji ile birlikte ağır emek gücü yerine etkinlik ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Hünerli elleri (nimble fingers) ve ince fizikleri nedeniyle çocuklar bu emek gücüne en uygun olanıydı. Ancak çocuk emeği gerekli dikkati sağlamak konusunda iyi değildi. Çocukların dikkatini ve dayanıklılığını artırmak için erken dönem tekstil fabrikalarında deneysel metotlar yürürlüğe girdi. Kurumsal (corporal) cezanın etkinliği artırmak konusundaki rolü, fabrika deneylerinin bir parçası biçiminde görülebilir. Dövmek, daha insancıl fabrikalarda nadiren görülürken, çocuk ve "parish" görevlileri tarafından açıkça kabul ediliyordu. Farklılıklara rağmen bu yöntemlerin bazıları fabrika organizasyonun içine dâhil edilerek çeşitli ödül ve ceza yöntemleri kullanılmaya başlandı. Örneğin Birch's Backbarrow Değirmeninde (değirmen veya fabrika olarak geçer) ödül olarak finansal yardım verilmekteydi (Honeyman, 2016: 178). Kurumsal cezalandırmadalar, deneyler disiplin metotlarının etkinliğini test etmekteydi. Dayak, çocuklar uyuduğunda, hata yaptığında, konsantrasyonu dağıldığında ya da keyifli başka işler yaptığında kullanılıyordu. Diğer yandan, gereksiz dayak da yaygındı. "Parish" çırakları dayak gibi cezalar konusunda oldukça korumasızdı ve kaçmak dışında onları dayaktan koruyacak bir şey yoktu. Parlamento raporlarında yer alan pek çok fabrika hikayesi, uzun süre çalışmaları için çocukların sürekliği uyarıldığı (prodding) ve bir çubuk aracılığıyla şişlendiğini (poking) gösteriyor (Honeyman, 2016: 179).

[52] "Michael Lavalette'nin Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries" isimli eserine bakılabilir.

Daha "kibar" yöntemler de kullanılıyordu. Marshall'ın Shrewsbury fabrikasında, gözlemci (overlooker) uyuyan çocuğu omuzuna dokunarak uyandırıyor ve yanına çağırıyor, ardından çocuğu ayaklarından tutarak demir su deposuna batırıyor ve çalışmaya gönderiyordu. Yoksul evleri ile "parish" çıraklık disiplin rutinlerinin benzerliği, onları fabrika disiplinine alıştırıyor olabilirdi. Öyle değilse bile hafif suçların cezalandırıldığı sisteme çabuk adapte oluyorlardı. "Parish" görevlilerini ziyaret için ceza vakaları anlatıldığında, çıraklar özür dileyen bir hâlde ceza vakalarının kendileri hak ettiği için meydana geldiğini belirtiyordu. Bu da "parish" görevlileri ve işverenler arasında gerçekleşen gizli anlaşmayı çırakların kabul ettiğini göstermektedir. "Parish", dövme ve diğer suistimallere göz yummaktaydı. Buna rağmen çeşitli şikâyetler "parish" görevlisine geliyor, görevli ise çocukların disipline ihtiyacı olduğunu söylüyordu (Honeyman, 2016: 180).

Çocukların dayak ve diğer suistimallerden kurtulma yolu kaçmaktı (Honeyman, 2016: 183). Richard Arkwright, "parish" çırağı kullanmasa da işletmesinde çalışanları çeşitli biçimde kaba güce maruz bırakıyordu (Honeyman, 2016: 185). Hem kız hem de erkek çocuklara cinsel suistimaller de yaşanmaktaydı. Cinsel istismarı sömürünün başka bir biçimidir. Rober Gray'in araştırması 1840 ve 1850'lerde bir genç kızın yöneticileri ve gözlemcileri tarafından cinsel olarak suiistimal edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Lane'de parlamento komisyonlarının raporları, çocuk işçilere karşı cinsel istismarın yaygın olduğunu göstermektedir. Ancak en azından bu çalışmanın dikkate alındığı dönemler içinde bu konu çok tartışılmamıştır. 1802 Act ahlaki konuları ele almış ancak sadece kız ve erkek çocukların uyku alanlarını ayırmış, yani sadece çıraklar arası bazı sorunlara odaklanılmış ve büyüklerin cinsel istismarı dikkate alınmamıştır (Honeyman,2016: 185-186).

Fabrika öncesi çalışmanın özelliklerinden biri yoğun çalışma süreleridir. 1770 yılına ait bir belge, bir günde 12 saat kesintisiz çalışmadan bahsetmektedir. Erken

dönem "parish" çıraklığının günlük çalışma saati en az 12 saatti, hatta genel olarak daha fazlaydı. 1816 yılında belirlenen norm, 14 ve 15 saat idi. Gece çalışma ise aşılmadık bir şey değildi. Bir fabrikaya ait sağlık kayıtları, çocukların bacak ve gözlerinde sorunlar olduğunu kaydetmiştir. Uzun çalışma saatleri, yemek aralarının da oldukça kısa olmasını gerektiriyordu. Öğlen yemeği için bir saatlik ara oldukça lükstü. Örneğin, bir yerde bir mil (1,6 km) ötede yemek odasına gidip yemek yiyip gelmek için yarım saat veriliyordu. Çoğu çırak ise öğlen aralarını veya hafta sonlarını makineleri temizlerken geçiriyordu (Honeyman,2016: 187-188). Su değirmeni ile iplik eğirme, katır gücü ile iplik eğirmeden daha düzensiz ve daha fazla çalışma gerektiriyordu. Su değirmeni ile çalışan fabrikalar, 1830'lar ve sonrasında su kıtlığı veya sel baskınlarından dolayı düzensiz çalışmaya başlamışlardı.

Ücretsiz çalışan çıraklar mesai yaparak çok düşük ücretler almaktaydılar. Peel's Lancashire fabrikalarında 15 saat çalışılıyor, fazla mesainin ise bir kısmı ödeniyordu. (Honeyman, 2016: 189). Özgür çocuklar gece çalışamadıkları için "parish" çıraklarının gece çalışması oldukça önemliydi (Honeyman, 2016: 194-195).

Kırsal yoksulluğun artmasıyla birlikte "parish" çıraklık gittikçe artmıştı. Londra'daki parish-mahalleler, parish-mahalle dışındaki çocukların yüzde 90'ına bakar olmuştu. 1760 ile 1811 yılları arasında çıraklık sayısı iki kat artmıştı. 1830 Yoksul Yasaları ise bu çıraklık türüne karşı düzenlemeler yapmıştı. 19. yüzyılda kent manifaktürün artışıyla bu tür çıraklık azalışa geçmişti (Kirby, 2009: 546).

3.2.2. 1834 Yoksulluk Yasaları, Devlet ve Çocuk Emeği

Çocuk emeği üzerinde önemli sonuçlar doğuran bir diğer unsur, yoksulluk yasalarının 18 ve 19. yüzyılda geçirdiği değişimdir (Dunlop ve Denman, 1912:240; akt. Kirby,2003) ve Speenhamland sistemi aile yoksulluğunu ortadan kaldırmak için vardı. Çünkü özellikle 18. yüzyıl sonlarına doğru, güney ve doğu parish-mahallelerde yaşayan

çocuklu tarım işçilerinin ücretleri asgari geçim seviyesinin altındaydı. Ancak 1834 sonrası, Yoksulluk Yasası Komisyonu-"Poor Law Comission", ailedeki çocuk sayısına göre alınan ödenekleri-"allowance" kaldırmayı denedi ve çocuk yardımları-ödeneklerinin olmadığı durumda, yoksul aileler için çocukların kazançları çok daha önemli hâle geldi ve bu daha fazla çocuğun çalışmasına neden oldu (Kirby, 2003:29-30).

1834 Yoksulluk Yasası aynı zamanda evli olmayan annelerin mali sıkıntılarını, yerleşik olmayan babadan gelen nafakanın alınmasını da kaldırarak arttırdı (Snell, 1985:328; akt. Kirby, 2003:30). Babasız çocukları etkileyen sosyal politikadaki değişimler hem demografik hem de iş gücü piyasasındaki değişimlerle daha da pekiştirildi.

1834 yılındaki reform ise yoksullara verilen yardımların çalışmaya olan teşviki düşürdüğünü söylüyor, emek piyasasının ücretli işçi kalitesinin azaldığını dile getiriyordu. Din adamları, yoksullara yardım vermenin ahlak dışı ve verimsiz olduğunu düşünüyordu (Quigley, 1997: 26). Hatta tüm yardımların kaldırılması gerektiği ancak ailelerin bakıp bakmama durumlarına göre 16 yaşındaki çocuklara yardımların verilmesi gerektiği söylenmiştir. Bu yasa ile yoksul yardımları merkezileşmiştir ve başıboşlara yardımlar azalmıştır. Çalışmayan yoksulların çalışan yoksullara göre daha az yardım alması düşünülmüştür. Speenhamland yasasından kalanlar kaldırılmıştır. Kamu refah sistemini iyileştiren bir parish-mahalle ölçeklendirilmesi yapılmış, yoksullara olan yardımlar daha az çekici hâle getirilmiştir. Üçüncü olarak "daha az olanaklı" şeklinde bir kavram getirilmiş ve çalışmayan yoksulların, çalışan yoksullara göre daha az yardım aldığı konusunda emin olunmak istenmiş, çalışmak özendirilmiştir (Quigley, 1997: 28-29). 1834 yılındaki yoksul yasası aslında refah ödemelerini çalışabilecek durumda olan kişilerden alarak yoksulluğu artırmıştır ve bu politikalar yoksul ailelerin çocuklarını yüksek derecede çalışmaya itmiştir (Kirby, 2009: 548).

1834 Yoksulluk Yasaları, emek maliyetlerini düşürmede önemli sonuçları olan bir devlet müdahalesidir (Kirby,2003:94-95). Öyle ki, bakıma muhtaç kimselerin çocuklarının devamının maliyetinin yüksekliği, cezalandırıcı bazı yaptırımlara yol açmış ve aile ölçeğinin üstünde maaşların kesilmesine ve eli ayağı tutan sağlam yetişkin inancının da kırılmasına neden olmuştur. Bu tür politikaların yoksulluk üzerindeki etkisi ise aile gelirinin çocuklara olan bağımlılığının artması ve daha fazla çocuğun çalışmaya itilmesi şeklinde olmuştur (Snell, 1985:328;akt. Kirby, 2003:95). Bu bağlamda Yoksulluk Yasaları, kadın ve çocuk iş gücünün artmasında çok önemli bir etki yaparak ailenin ihtiyacı olan geliri elde edebilmesi için çocuğun çalışmasına olan ihtiyacı artırmıştır (Hasbach, 1920,225; akt. Kirby, 2003:95). Bu nedenle çocuk işçi yasalarına-"child labour laws"- odaklanan tarihçilerin çocuk işçiliğindeki azalış ve artışları anlamlandırma çabası yanlıştır.

3.2.3. Devletin Emek Piyasasına Müdahaleleri

Erken 19. yüzyıl devleti, aynı zamanda çocuk ve genç (ergen) iş gücü piyasalarını deregüle etmede de aktif rol oynamıştır[53]. Bunlardan en önemlisi ise, 1814 yılında çıraklıkla ilgili hükümleri içeren 1563 Zanaatkârlar Kanunu'nun feshedilmesidir (Eliz, 1563;akt. Kirby, 2003:95). Bu geleneksel çıraklık yasaları, aslında bir çırağın bir ustanın yanında çırak olarak en az 7 yıl çalışmadan-hizmet vermeden bir ticareti, işi pratik etmelerini engellerdi. Bu yasalar Elizabethan Devleti Dönemi'nde emeğin hareketliliğini kısıtlamak ve ücretlerin yükseldiği ve durgunluğun yaşandığı bu dönemde emeğin arzını devam ettirilmesi için oluşturulmuştu (Fisher, 1965;akt Kirby, 2003:95). 18. yüzyıl

[53] Klasik iktisatçılar, çıraklığın deregülasyonunu, piyasanın serbest işleyişini olumsuz etkilediği gerekçesiyle meşrulaştırmaktadırlar. Buna ilişkin yasalar çocuk işçiliğini regüle etmek üzerinedir. Laisser-faire yaklaşımı ile emek piyasasına müdahale çocuklardan yana değildir (Kirby, 2003:96).

Pek çok politik iktisatçının çocuk işçiliğinin düzenlenmesine ilişki düşüncelerinin temeli, yoksulluğu yaratan ve yoksul çocukları çalışmaya zorlayan korumacı "corn laws"-mısır yasasını suçlamalarından gelir (Kirby, 2003:96-97). 1830 ve 1840'larda erken yoksulluk yasaları ve fabrika yasalarının doğuşunda politik iktisatçıların önemli etkisi olmuştur (Kirby, 2003:97).

boyunca artan çocuk ve gençlerin sayısı ile yeni endüstri ve ticaret alanlarının ortaya çıkmasıyla birlikte, çıraklığa ilişkin bu yasalar çağdışı görülerek ortadan kaldırılmaya başlandı. Parlamentonun bu dönemdeki eğilimi de emek piyasası düzenlemelerine karşı idi. 1810-1811 tarihlerinde pamuk dokumacıları, bu konuda becerisi olmayan genç ve çocukların bu işe girişinin sınırlandırılmasına ilişkin dilekçeler vermişlerdir ama bu dilekçelere ilişkin raporlarda görülmüştür ki bu konuda, çıraklıkta olduğu gibi, çocukların bilgi ve becerisi olmamasından dolayı sınırlandırılmasından ziyade, üreticinin gelişme gösterdiği dönemde çalışan sayısını kısıtlamaya gitme şeklinde bir uygulama söz konusu olmuştur (Dunlop ve Denman, 1912;akt. Kirby, 2003:95).

Bir diğer müdahale, ucuz emek arayışı sağlamaya yönelik emek politikalarıdır. Pazarın genişlemesi ve bu pazara yetecek üretimin yapılması lonca sisteminden çıkılmasını gerektiriyordu. 1814 yasasının feshi, çocuk ve genç emeğin liberalizasyonuydu. Her işte ve her yerde çalışabilecek ucuz emeğe ihtiyaç devletin, çocuk ve genç çocuklara ilişkin emek politikalarına da müdahaleyi gerektirdi. Bu dönemde Adam Smith'in çıraklığa ilişkin olarak, 7 yıllık sürecin gereksiz şekilde uzun olduğu ve işin daha kısa sürede öğrenilebileceği vurgusu göze çarpar (Simonton, 1991:229-230;akt Kirby, 2003:96).

Tüm bu müdahaleler olurken gerek hayırseverler gerekse hümanistler çocuk işçiliğinin ahlaki temelleri üzerine tartışırken, yoksul ailelere ilişkin önerilerinin ekonomik sonuçlarıyla çok ilgilenmemişlerdir. Bu anlamda çocuk emeğini regüle eden yasalar, her zaman yoksul ailelerin geliri üzerinde olumsuz etki yaratmış; çocukların kazancının kaybını karşılamaya ve yoksul aileleri desteklemeye yönelik önerileri içermemiştir (Kirby, 2003:98).

Meselenin özü şuydu: Kapitalist üretime geçiş sonrası, toplumsal olarak çocuk işçiliği meselesi tartışılıyordu ve devlet bunların itici gücüyle ancak sermayenin farklı fraksiyonları arasındaki rekabette güçlü olan lehine olan çocuk işçiliği yasaları

çıkarıyordu; ancak bu düzenleme sırasında asıl sorun, yani yoksulluk ıskalanıyordu. Yoksulluk derinleştikçe, emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan yoksul aileler ve dolaysıyla çocukları da işçileşiyordu. Fakat şu göz ardı ediliyordu: Yoksul aile, devlet tarafından desteklenmedikçe, tüm çocuk işçi yasalarına ve diğer koruyucu müdahalelere rağmen, çocuklar çalışmaya devam ediyordu.[54]

3.2.4. Yoksulun Yönetimi: Çalışma Evleri ve Düşkünlerevleri

"Ancién regime" boyunca devletin ve politik olarak güçlü olanların, çocukların işçileşmesindeki rolü büyüktür. Çocuk, sömürülmesi gereken potansiyel ve gerçek emek gücü olarak görülmüştür. Bu bağlamda yetim ve yarı kimsesiz çocuklar, çırak veya hizmetçi olarak çalıştırılmış, akrabalarının yanlarından gönderilmiş (Fauve-Chamoux, 1996;akt. Rahikainen, 2004); yetimhaneler ve çalışma evlerinde çalıştırılmışlar ve baskılayıcı yasa ve cezalarla yoksul çocuklar çalışmaya zorlanmışlardır (Rahikainen, 2004:48). Örneğin, Büyük Kuzey Savaşı'nda Rusya'da, 18. yüzyılda İngiltere'de çalışma evleri çocuklarla dolup taşmıştır. Çocuklar bu süreçte yetimhanelerde, çalışma evlerinde, atölyelerde ve manifaktürlerde çalışmışlardır (Rahikanien, 2004:24-48). Bu bağlamda güçlü manifaktürün ve devletin, yoksul çocukları işçileştirdiğini görebiliriz; yetimhanelerin ve çalışma evlerinin, Rahikainen'in (2004) de belirttiği gibi, çalışan çocuklarla dolup taşması bunun en açık örneğidir. Bu bağlamda çıkarılabilecek bir diğer sonuç, yoksulluğun en iyi ifadesi olan işçileşmedir (Köse ve Bahçe,2012:24). Bu dönemde yoksul çocuğun işçileşmesi artmıştır.

Sonuç olarak Kirby'nin (2003) ve Heywood'un (2006) da vurguladığı gibi Feodal Dönem'de çocuklar yoğunlukla toprakta çalışıyorlardı. 17 ve 18. yüzyıllarda durum değişmemiş çocuklar çalışmaya devam etmiştir. 17 ve 18. yüzyıllarda çalışma evlerinde,

[54] Çocukların işçileşmesinin ahlaki sorunlara yol açtığı tartışılmıştır (Kirby, 2003:99-100-101).

manifaktürlerde, yetimhanelerde çocuklar çalıştırılmış; hatta savaşlar çocuk emeğinin artmasına neden olmuş, tarihsel olarak yoksulluğun yaygınlaştığı bir dönem yaşanmış, yoksulluğun artması işçileşmeyi artırmıştır. En önemlisi de üretim tarzı değişmektedir ve bu değişime paralel de olarak, yavaş yavaş ulus devletler ve klasik liberalizm doğmuştur. Tüm bunların etkisiyle yoksullaşan çocuklar işçileşmiş ve devlet eliyle açılan bu yetimhaneler, çalışma evleri ve güçlü manifaktür, çocukları işçileştirmiştir. İşte tüm bunlar devletin ve sermayenin çocuğu işçileştirdiğine dair birer göstergedir.

Ancak uluslar için bu dönemde yoksulun ayrı bir önemi vardır. Durgunluğun yaşandığı ve üretkenlik düzeyinin düşük olduğu bir dönem olan merkantalist dönem, yoksulun yönetimine ilişkin Erken Dönem'in anlayışını yansıtır bize: Yoksul sayısı ve yoksulun çalıştırılması, bir ulusun zenginliğinin ifadesi olarak (Dean, 1991) görüldüğünden yoksulun yönetimi, devlet için bu dönemde de kıymetlidir (Dean, 1991). Bu dönemde gerçekleşen çitleme hareketi, göçler, savaşlar, kara veba gibi salgın hastalıkların da etkisiyle yoksulluk derinleşmiştir. Peki bu yoksulları ne yapmak gerekir? Devlet bu soruya yanıtı yoksulun yönetimi bağlamında verir: Yoksullara müdahale; çalışma evleri, düşkünlerevi (Yılmaz, 2012:101-124), yoksula yardım sistemi, çıraklık okulu (Humphries, 2003) biçiminde şekillenmiştir. Yoksulun nasıl işe koyulacağını gösteren, aylak, "dilenci ve başıboşlara", çocuk da olsalar, düzen ve kontrol getiren; böylece yoksulluğun sonucu oluşan "belirsizliği" yöneten devletin, çocuğu işçileştirdiği yöntemlere ve kurumlara en güzel örneklerdendir bu kurumlar ve sistemler. Bununla birlikte, devlete yoksulu yönetme ve zapt altına alıp çalıştırma tavsiyesi yapan nedir? Bentham bu sorunun cevabını açıklarken "sermayenin alanını genişletmek ve kapitalist toplumsal ilişkilerin sürekliliğini sağlamak" olduğunu vurgular (Yılmaz, 2012:126). Bu anlamda, yoksul yasalarının oluşumu için önemli olan şey, aslında, sermaye adına emek piyasasının düzenlemek ve bunun için düzen bozucu unsurları zapt altına almak ve yoksulları çalışmaya zorlamaktır (Corrigan ve Corrigan, 1979; Yılmaz,2012:123).

Devletin çocuk emeği konusundaki bu tartışmalı rolünü aydınlatmaya ve çocuk işçiliğinin nasıl oluştuğunu anlamaya çalışırken çocuk işçiliğini, incelediğimiz yüzyıllar itibariyle analiz edebiliriz. Bu anlamda feodalizmin çözülüş aşamasına da denk düşen Erken Modern Dönem manifaktürlerde çalışan çocuklar ve onlara ilişkin devlet müdahalesi ilk bakmamız gereken yerdir. Bugünkü çocuk işçiliği formundan çok farklı olsa da çocuklar "yardım ve hayır kurumları" adı altında, bir başka deyişle yoksul çocuğu çalıştıran kurumlarda ve manifaktürlerde endüstriyel işler yaparak çalıştırılırlardı (Rahikainen, 2004).

Bu dönemde devletin çocuğu işçileştirdiğine dair en önemli düşünce, çocuk emeğinin zorla çalıştırılmasında yatmaktadır. Erken Modern Dönem'de emek özgür değildir ve yetimhanelerde ve çalışma evlerinde çocukların çalıştırılmaları, devletin çocuğu çalıştıran karakterine en önemli örneklerdendir.

16. yüzyılın erken dönemlerinden 19. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'da yaşam standartlarında artan eşitsizlik ve varsıla karşın yoksulun tükettiği gıda fiyatlarındaki artış, varsılın göreli yaşam maliyetinin, vasıfsız emek ücretlerinin ve varsılın çalıştırdığı hizmetkâr maliyetlerinin düşmesine neden olmuştur. Bu durumun temel olarak iki şeye yol açtığı görülmüştür: İlki, varsıl kesimin lüks harcamalarının artmasıdır. Bu bağlamda orta sınıfın çocukları için özel öğretmenler tutmak gibi, kendi çocuklarına daha çok eğitim fırsatı sunabilmeleridir. İkincisi ise (1650 ve 1750 yıllarında da yoğun biçimde hissedilen kıtlıktan da anlayabileceğimiz gibi) yoksulun temel gıda maddelerini alamaz hâle gelmiştir ve yoksulun durumu kötüleşmiş ve çocuk emeğinin arzının artmasına neden olmuştur (Rahikainen, 2004:7).

Modern Avrupa'da çocuk emeğinin kullanımını savunanlar devlet ve varlıklı mülk sahibi sınıftır. Öyle ki 16. yüzyılın son yılında, Elizabethan İngiltere'sinde, yasalarla çocuk emeğinin kullanımı açıkça savunulmuştur (Rahikainen, 2004:7).

Cunningham'ın (1995) da vurguladığı gibi en azından 16. yüzyılda sorun, feodalizmin çözülmesi ile adlandırılan "başıboşlar, lüzumsuzlar" sınıfına mensup çocuklar için de geçerli olan[55] ve yoksulun varlığının hem devamı hem de tehlikesinin yönetimi bağlamında devletin diline pelesenk olmuş "başıboşluğun" yönetimiydi. Çocukların başıboş ve lüzumsuzluğu acaba 16. yüzyılda devlet için ne ifade etmekteydi de minik bedenlerden çekilen çocuk emeği devletin yasalarına konu olmuştu?

Çocukların R. G. Bouyer'in de vurguladığı gibi 13-14 yaşlarına kadar "başıboş" olarak addedilmeleri, bir anlamda emeklerini ortaya koymadan, dilenerek vs. dolanmaları çocuk arzını ve talebini bu dönemde sınırlandıran bir neden olmuştur (Rahikainen, 2004:7).

Peki devletin ve varsıl sınıfın çocukların başıboşluğuna müdahalesi, çalışma evleri ve düşkünlerevleri dışında, nasıl olmuştur?

3.2.5. Zorunlu Askerlik: Savaşta Çalışan Çocuklar ve Asker Çocuklar

Erken modern manifaktürcü dönemde çocukları ve onların çalışmasını etkileyen önemli bir unsur, savaştır. Endemik savaşlar toplumları bir yandan sıkıştırıp yıkarken diğer yandan, çocuklara yönelik olumsuz anlamda bir hassaslığın gelişmesine neden olmuştur. Öyle ki yoksulun çocuğunun çalışmakla yükümlü ve bundan sorumlu olması bunun göstergesidir. Bu bağlamda savaş Avrupa'nın pek çok yerinde hem çocukların hayatlarını hem çocuk işçiliğinin miktarını hem de çocuk işçiliğinin uzun dönem göstergelerini etkilemiştir (Rahikainen, 2004:20). 1618-1648 yılları arasında yaşanan Otuz Yıl Savaşları sırasında pek çok çocuk ailesiyle birlikte savaşa gitmiş ve asker olarak yetiştirilmiştir. 18 ve 19. yüzyılın 'sezonluk emek göçleri', bu savaşlar sırasında Voralberg'de çocuklar tarafından gerçekleşmiştir. Bu anlamda bu savaşlar sırasında ordu, Alman kırsal kesimini bir karmaşaya sürüklemiş ve göçmen çocuklar için bir emek

[55] R. G. Bouyer, çocukların 13-14 yaşlarına gelene kadar başıboş ve dilenci olduklarını vurgular (Rahikainen,2004:7).

piyasası oluşturmuştur (Rahikainen, 2004:21). Savaş zorunlu askerliği getirmiş, öyle ki çocuklarını askere göndermek istemeyen aileler çocuklarını sakatlamıştır. Orduya alınma yaşları 15'tir. Yeterli sayıya ulaşılamadığında 1660-1680 arasında İsveç'te parish-mahalle Pohjanmaa'dan küçük çocuklar ithal edilmiştir. Çocuklar ithal edilirken daha ucuz olduğu için özellikle yaşça daha küçük olanlar tercih edilmiştir. Bu çocukların arasında iki yaşında olanlar bile vardır. Bu çocuklar savaşa katılmak için ayrılana kadar satın alındıkları evlerde çobanlık yapmışlar, tarım işçisi olarak çalışmışlardır (Villstrand, 1992; akt. Rahikainen, 2004:21).

17 ve 18. yüzyıl boyunca süren uzun süreli savaşlar, çocukların gerek insan gücü kıtlığında pek çok işte çalıştırılmalarına gerek savaşta asker olarak yetiştirilmelerine neden olmuştur. Merkantalist düşüncenin hâkim olduğu bu zamanlar, yavaş yavaş modern Avrupa'nın ulus devletlerinin ortaya çıktığı ve bu bağlamda devletin giderek daha fazla insan kaynağına ve mali kaynağa ihtiyaç duyduğu ve bu nedenle, nüfus sayımlarından istatistiğe kadar pek çok aracın geliştirip kullandığı bir dönemdir. İşte bu dönemde savunulan bir diğer şey, merkantalist doktrinin de savunduğu, emeğin çalışma disiplinine sokulması ve çalışma yıllarının uzatılması olmuştur (Rahikainen, 2004:48) ve yoksul nüfusun çokluğu hem devlet hem manifaktür için ucuz iş gücü arzı yaratmıştır. Bu bağlamda, Jan de Vries'in de belirttiği gibi, emeği çalışmaya zorlayacak ve üretkenliğe katkı sağlayacak en etkili araç yoksulluktur (Rahikainen, 2004:48). Bu bağlamda merkantalist görüş; çocukların da olabilecek en erken yaşta çalışmaya başlaması gerektiğini savunarak hiçbir çocuğun endüstride çalışmak için çok genç olmadığını belirtir. Bentham'ın (2001) da vurguladığı gibi çocuk, potansiyel emek olarak boşa harcanmaması gereken emektir ve Rahikainen (2004), çocukların düşük üretkenliklerinin ihmal edildiğini ve çocuk emeğinin aşırı değerli bulunduğunu söylemiştir.

3.2.6. Çocuk İşçi Yasaları, Devlet ve Çocuk Emeği

Şimdiye kadar yürüttüğümüz tartışmalardan da hareketle, devletin çocuk emeğine ilişkin müdahalesi oldukça tartışmalı bir konudur. Devletin bu konudaki müdahalesi ise temel olarak emek maliyetlerini düşürmeye yönelik olmuştur ki bu amaç, çocuk işçiliğini etkileyen bir unsurdur. Bu anlamda, Sanayi Devrimi'nde anahtar endüstrilerde rekabetçi başarı için çocuk emeği çok önemlidir. "Çocukların çalışması zorunlu bir günahtır" (Engermon, 2003;akt. Humphries, 2003:183). Aslında çocukların çalışmaya yollanması aileler için de bir zorunluluktu. Aileler çocuklarını çalışmaya yoksulluktan dolayı gönderiyorlardı (Pollock, 1983); bununla birlikte sanayileşme sürecinde bazı ailelerin kendilerinin çalışmayıp çocuklarını alkol, tütün almak için çalıştırdıklarını gösteren örnekler de vardır (Nardinelli, 1990; Humphries, 2003:186).

Bu durum aslında bize başka bir şeyi gösteriyordu: Çocuk emeğinin kullanımına izin veren devletin varlığı. Öyle ki bu devlet; sanayileşme sürecinde ailelerin çocuklarını çalıştırmalarına müsaade etmiş ve kendi uygulamaları ile çocuk emeğini kullandırarak, (Cunningham, 2000:412; akt. Humshries, 2003:189)[56], yetişkin ücretlerinin ancak artabildiği 1850'li yıllara kadar yoğun bir şekilde çocukların çalıştırılmalarına izin vermiştir (Feinstein, 1998, akt. Humphries, 2003:186).

19. yüzyılın başlarıyla birlikte ise, devletin çocuk işçiliğine müdahale sesleri bu sefer çocuk işçiler lehineymiş gibi yükselmeye başladı. Oysa ki toplumsal sonuçları bağlamında tepki çeken çocuk işçiliği meselesine devletin müdahalesi, sınıf mücadelesi temelinde cevap bulacaktı.

---

[56] Çocuk emeği ve teknoloji karşılıklı bir ilişki içindedir (Bolin-hort, 1989:17; akt. Humphries, 2003: 181). Erken dönem teknoloji; yetişkin emeği yerine, çocuk emeği kullanımını mümkün kılmıştı (Nardinelli, 1990:181). Buhar gücü ve makineleşmeyle birlikte erkek gücüne ve becerisine duyulan ihtiyaç azalmış, kadın ve çocuklar daha yaygın kullanılır olmuştu. Emek maliyetlerini kısmak için, çocuk emeği kullanımına göre ilk makineler yapılandırılmıştı (Macleoad, 1988:82). İlk tahta tekstil makineleri yere yakın olduklarından çocuk emeği elzemdi (Tuttle, 1999:181). Ya da kömürlerin çıkarılmasında dar mekânizmalarda yine çocuk işçiler kullanılmıştı. Tüm bu gelişmeler olurken devlet bunlara müsaade etti.

Çocuk emeğine devlet müdahalesi dediğimiz zaman 19. yüzyılda da aklımıza ilk gelen şey Çocuk İşçi Yasaları'dır. Peki bu yasaların amacı neydi, çocuk emeği açısından kazanımları oldu mu? Bu soruları sorarak ve sınıf mücadelesini aklımızda tutarak özellikle İngiltere üzerinden bu yasalara bakalım.

Devletin çocuk emeği ile ilgili yasal düzenlemeleri, 18. yüzyılın sonlarıyla birlikte başlamıştır; ancak 1833 Fabrika Yasalarına kadar, fabrikalarda çalışan çocuklara ilişkin uygulamaların düzenlenmediğini görmekteyiz. Fabrika Yasalarına kadar, çocuk işçiliğini yasaklayan nitelikte olmayan, sadece çocukların çalıştıkları işlere ilişkin düzenlemeler getirmeye çalışan ve çocuk işçiliğini sınırlandırmaya yönelik ilk çabalar olan ve başarısız olan bu yasal düzenlemeler şunlardır:

Bunun en göze çarpan örneği, baca temizleyicisi olan çocuklarla ilgilidir. Çalışmaya 8 yaş sınırı getiren "Climbing Boys" Yasası, 1788'de çıkmasına rağmen, uygulanması ancak 1875'de mümkün olmuş.

1780'lerde Manchester'da, fabrikalarda çalıştırılan yoksul çırakların hapsedilmesi, çocuk işçi çalıştıranlar için biraz sınırlama etkisi yaratmıştır. Yerel yargıçlar, özellikle gece çalışmayı ve madenlerde 10 saatten uzun süre çalışmayı yasaklamışlardır (Paterson, 1995:55, akt. Kirby, 2003:104).

Çırakların sağlığına ilişkin ilginin devam etmesi, tekstil imalathanelerine yönelik ilk ulusal ve yasal düzenlemeleri getirmiştir (Rose, 1989 akt. Kirby, 2003:104). "The Health and Morals of Apprentices Act of 1802" yün ve pamuk imalathanelerde gece çalışmayı yasaklamış ve 12 saat çalışma saati sınırı getirmiştir (Blaug, 1958:212 akt. Kirby, 2003:104). Ancak 19. yüzyılın erken dönemlerindeki yasaların pek çoğu yerel yargıçların denetimine bırakılmıştır ki bu durum, hâkimlerin ilgili imalathanelerle finansal çıkarları olduğundan pek çok işyerinin denetlenmemesi ile sonuçlanmıştır (Rose, 1979:161 akt. Kirby, 2003:104).

1816 yılına baktığımızda, "mills"-değirmenler ve fabrikalarla ilgili pek çok yasadan bihaber bir durum vardı. 1802 yılındaki yasa, sadece yoksul çıraklara uygulandı ve aslında çırak olmayan yoksul ailelerin çocuklarıyla yoksul çırak çocukların istihdamının yer değiştirmesinden başka bir işe yaramadı (Kirby, 2003:104). Bu önemlidir, çünkü yoksul çocuk her zaman işçileşmenin öznesi idi ve çırak çocuklarla ilgili bu yasa, çırak çocukların da ötesine geçerek çıraklığa dair gözlemlenen sorunların tüm yoksul çocuklara yayıldığını göstermektedir.

Daha sonra 1819 Fabrika Yasası ile 9 yaş altında pamuk fabrikalarında çocukların çalışması yasaklanmıştır ve 9-16 yaş arası çocuklara, 12 saat çalışma sınırı getirilmiştir; 1825 ve 1831 yasaları sınırlı yöntem ve uygulama bulmuştur. 1833 Fabrika Yasalarıyla fabrikada çalışan çocuğa tam anlamıyla müdahaleye ulaşılabilmiştir (Kirby, 2003:104).

19. yüzyıl başlarıyla beraber çocuk işçiliğini sınırlandırmaya yönelik pek çok devlet müdahalesi olmuştu: İngiltere'de pamuk değirmenlerinde çalışan çocukları korumaya yönelik olarak 1802 yasasından 1819 yasasına; İngiltere'de çocuk işçi çalıştıran işverene "vergi" yükleyerek çocuğun okula gidememesinin sorumluluğunu yükleyen ve bir anlamda denetleyen 1833 Althorp Yasasından (Nardinelli, 1990:742-743), kadın ve 10 yaş altı çocukların madenlerde çalışmasını yasaklayan 1842 Maden Yasasına; yarı zamanlı çalışmayı getirerek çocukların okul ve çalışmayı birlikte yürütebilmesini sağlayan 1844 Fabrika Yasalarından, çocuk işçilerle ilgili bu tür düzenlemeleri tekstil endüstrisinden 1867 Fabrikalara Genişletme (Extension) Yasasına (Heywood, 2006:141); Prusya ve Fransa'da 1840, 1853 ve 1874 tarihli çocuk işçiliği yasalarına (Heywood, 2006:141-142) kadar pek çok yasal düzenleme ile devletin çocuk işçiliğine müdahalesini görmekteyiz. Ancak bu düzenlemelerle devlet; çocuk işçiliğini tamamen ortadan kaldırmaya değil, regüle etmeye çalışmıştır. Çocuğa yasal düzenlemeleriyle müdahale eden devlet, işçi çocuğun çalışacağı minimum yaşı belirleme, yaşa göre çalışma saati ayarlama, belirli oranda okula gitme zorunluluğu, çalışma

yerlerine sağlık koşulları getirme ve gece çalışmayı yasaklama (Heywood, 2006:142) gibi konulara değinir: yani, bir anlamda çocuğu işçileştiren, ancak bu işçileşmeye ilişkin belirli sınırlar belirleyen bir devlet karşımıza çıkar adeta.

Amerika'da da 1840'lı yıllarda pek işe yaramasa da çocuk işçiliğinin regüle edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Aynı zamanda, aileler izin verdiği sürece, yetim ve engelli çocukları desteklemek adı altında, çocukların belirlenmiş minimum çalışma yaşının altında ve uzun saatler çalışmasına izin de verilmiştir. (Heywood, 2006:142).

Bu çerçevede bu tür çocuk işçiliğini düzenlemeye ilişkin devlet müdahalelerinin etkisi sorgulanmaya açıktır: Bir yandan bu tür düzenlemeleri, çocuk işçileri denetlenmesi zor, kayıt dışı çalışmaya veya yasal düzenlemelerden muaf alanlara kaydırırken bir yandan da çocuk işçiliğinin en kötü hâli üzerine olumlu etkisi de olmuştur ve çocuğu çalışmaktan okula kaydırmıştır (Heywood, 2006:142). Myron Weiner, okula katılım olmasa idi, çocuk işçiliğine ilişkin yasal düzenlemelerin de hiçbir anlamı olmayacağını söylemektedir (Heywood, 2006:142).

Peki ya 1833 ve 1844 Fabrika Yasaları?

1833 Fabrika Yasaları, 9 yaş altı çocukların çalışmasını yasaklayan ve 9-13 yaş arası çocukların çalışmasını da ancak okulda öğretmenleri tarafından en az 2 saat süreyle okula katıldıklarına dair bir belge getirmeleri şartıyla izin veren bir temel prensibe sahiptir: Okula devam şartı ile çocuğun çalıştırılması. Yasa, tekstil endüstrisinde de 10-12 yaş grubu çocuk için 9 saat çalışma sınırı getirmiştir. Ancak bununla birlikte çalışma saati 10 saat olan ipek endüstrisinin bu yasaklamaya tabi olmadığı görülmektedir. Çünkü bu sektör özellikle çocuk işçiliğine bağımlıdır ve çalışanlarının %80'i 16 yaş altıdır (Pollard, 1964;akt. Kirby, 2003:104-105) ve devlet burada çalışan çocuklara ilişkin düzenleme yapmamıştır, yani işçileşmelerine izin vermiştir.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra çocuk işçiliğe dair bu gelişmeleri Marx, Kapital'in I. Cilt'inin 10. Bölümü'nde "İş Günü" başlığı altında, 1844-1853 yılları

arasında çıkan İngiliz Fabrika Yasalarında iş günü düzenlemeleri konusundaki değişimler üzerinden oldukça çarpıcı anlatmaktadır. Marx iş gününü diyalektik olarak görür ve iş gününe ilişkin sınırlardan bahseder.

> "İşgünü sabit olmamasına karşın, akıcı bir niceliktir, öte yandan da ancak belirli sınırlar içerisinde değişebilir. Ne var ki asgari gene de belirsizdir... İşgünün bir de azami sınırları vardır ve belli bir noktanın ötesinde uzatılmaz. Bu azami sınır iki şeyle koşullanmıştır. Birincisi emek gücünün fiziksel sınırlarıyla. Doğal bir günün 24 saatinde bir kimse yaşamsal gücünün ancak belirli bir kısmını harcayabilir. Günün bir kısmında bu gücün dinlenmesi, uyuması; diğer kısmında beslenme, yıkanma ve giyinme gibi diğer fiziksel gereksinimleri karşılaması gerekir. Bu salt fizik sınırlamalardan başka, iş günün uzatılması moral sınırları ile karşılaşır. İşçinin entellektüel ve toplumsal gereksinimlerini karşılaması için zaman gereksinimi vardır; bu gereksinimin büyüklüğü ile sayısını toplumsal genel durum belirler" (Marx, 2009:229).

Marx, 1844'ten 1853'e kadar çıkarılan Fabrika Yasalarını ise şöyle tanımlar: "Bu yasalar, sermayenin emek gücünü sınırsız biçimde soğurması tutkusunu, kapitalistler ile toprak sahiplerinin yönettiği bir devlet tarafından yapılan düzenlemelerle iş gününe zorunlu sınırlamalar koyarak önlüyordu" (Marx, 2009:235). Dolayısıyla Marx'ın, devleti, sermayenin bitmez bilmez sömürüsünü, iş günün uzatılmasına ilişkin fiziksel ve ahlaki sınırlarından kaynaklanan bir nedenle yine sermaye lehine sınırlayan bir kurum olarak konumlandırdığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda devletin çocukları işçileştirmediği sonucuna değil; devletin, emeğin fiziksel ve ahlaki sınırlarından dolayı ve child labour laws-çocuk işçi yasaları ile sermayenin farklı fraksiyonları arasındaki rekabeti güçlü olan sermaye lehine düzenlemeye ilişkin bir uygulama olarak görmek gerekir.

Çocuk emeğine dair de ipuçları barındırması bakımından Marx'ın 1833'ten 1853'e kadar iş günü uzunluğu üzerinden süren mücadeleyi nasıl analiz ettiğini incelemek çok öğretici olacaktır.

1833 tarihli Fabrika Yasası ile genç insanların çalışma sınırı 15 saat ile düzenleniyordu. 9 ile 13 yaşındaki çocukların günde 8 saat çalışma sınırı vardı; gece işi, yani akşam sekiz buçukla sabah beş buçuk arasında çalışma, 9 ile 18 yaş arasındaki herkese yasaktı. Sermayenin baskılarına dayanamayan hükümet, 1835'te çocukluk yaşının sınırını 13'ten 12'ye çekti. Bu yasa çocukların yetişkinlere başat bir süreyle çalışmasının farklı yollarını bulmayı zorluyordu. O zaman 9 ile 13 yaş arasındaki çocuklar sabah beş buçuktan öğleden sonra bir buçuğa kadar bir posta, başka bir posta çocuk öğleden sonra bir buçuktan sekiz buçuğa kadar çalışacaktı, yani vardiya sistemi keşfedilmişti. Dolayısıyla, yasanın uygulanmasının denetlenmesi imkânsız oluyordu. İşçiler on saatlik yasayı seçim sloganı hâline getirdiler. Fabrikatörlerin ise Tahıl Yasalarının kaldırılması için desteğe ihtiyaçları vardı ve işçiler lehine ağız değişikliği yapmaları gerekliydi.

1844 Yasası bu koşullarda ortaya çıktı ve yasa, genç kadınların çalışmasını 12 saat ile sınırlıyor; gece çalışmasını yasaklıyordu. Yasa vardiya ve yemek aralarına ilişkin kesin düzenlemeler getiriyordu. İkinci büyük Fabrika Yasası olan 1844 yasasının, fabrikada çalışan çocuklara ilişkin pek çok düzenlemesi vardır: Yaş sınırı 9'dan 8'e indirilmiştir ve 8-12 yaş grubu için okula her gün 3 saat devam şartı getirilmiştir ve çalışma saati 6.5 saate düşürülmüştür (Bolin-Hort, 1989; Kirby, 2003:105). Bu yasa aynı zamanda ipek endüstrisine de sınırlama getirerek bu sektörde çalışma yaşını 8'e çekmiştir. 8-11 yaş aralığındaki çocukların da günlük çalışma saati azami 7 saat olarak belirlenmiştir (Kirby, 2003:105).

Sonuç olarak; 1833 Fabrika Yasaları ile fabrikalarda 9-12 yaş arası çalışma yaş sınırı, okula devam şartı ve vardiya usülü çalışma gelmiştir. Çocukların fabrikalarda yarı zamanlı çalışmasını oturtan yasa da 1844 Fabrika Yasasıdır (Hutchins ve Harrison, 1926,akt. Kirby, 2003:108). Ancak yarı zamanlı çalışma çocukların farklı fabrikalarda çalışmasına da neden olmuştur (Kirby, 2003:108). 1847 yılında genç çocukların (13-18

yaş arasındaki) çalışma saati 11'e indirildi. Diğer yandan 1846-47'deki bunalımlar nedeniyle pek çok fabrika kapanmış, işçi sınıfı borçlanmış ve bu yıllar, borçlarını ödemek için daha çok çalışma gereksinimin doğduğu yıllar olmuştur. Fabrikatörler bu koşullar altında çalışma saatinin 11'e indirilmesine karşılık olarak ücretlerde en az %25 indirim yapmışlardır (Marx, 2009).

Çocuk işçiliğini bir nevi sınırlandırmaya yönelik Fabrika Yasaları aslında belirli manifaktür-üreticinin elindedir. Howard Marvel, İngiltere'de 1833 Fabrika Yasalarının İngiltere'deki tekstil endüstrisindeki kentte konumlanmış büyük üreticilerin çıkarlarına göre dizayn edildiğini belirtmektedir. Kırsal kesimdeki tekstil üreticisi su gücü kullanırken, kentteki üretici buhar gücüyle çalışan makinalar kullanıyordu. Bu nedenle üretimdeki eksiklerini tamamlayabilmek için artık kırsal kesimdeki üreticinin aksine uzun saatler çalışmaya ihtiyaç duymuyorlardı (Heywood, 2006:141). Dolayısıyla kentteki büyük manifaktürün istediği şey daha dayanıklı, zeki ve daha kolay yönetilen işçiye dönüşmüştü (Heywood, 2006:141). Bu nedenle, çalışanların hayatta kalabilmesi ve asıl 'üretici' olan emeğin üretimi için de emeğin kendini yeniden üretebilmesi ve iş gücünün devamı önemli hâle gelmişti. Bu çerçevede İngiltere'deki tekstil şirketleri ve dokumacıları 1830'lar ve 1840'larda "ten hours movements"- on saatlik çalışma hareketi ile emeğin üzerindeki yükü hafifletmeye çalıştılar.

Yetişkin erkeklerin kazanımları çocukların dezavantajıyla dengelenirken, sermaye kesimi, ücret düşüşleriyle yetişkin emeğe de saldırmıştı.

On Saatlik Çalışma Yasası 1848'de yürürlüğe girmiş, işçi sınıfı Avrupa'nın her yerinde ve İngiltere'de de kanlı şekilde bastırılmış, bu kargaşa Marx'ın kendi ifadesiyle "İngiltere'de egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını, toprak ağaları ile kapitalistleri, borsa kurtları ile dükkancıları, himayeciler ile serbest ticaretçileri, hükümet ile muhalefeti, rahipler ile zındıkları, genç orospular ile yaşlı rahibeleri mülkiyetin dinin, ailenin ve toplumun kurtarılması ortak feryadında birleştirmiştir" (Marx, 2009:278).

1833, 1844 ve 1847 Fabrika Yasaları 18 yaş üstü erkek işçilerin iş gününü sınırlamadığı gibi, 15 saat yasal iş günü olarak kalmış, önce 12 saat olarak belirlenen ve sonra 10 saate düşürülen iş, gençler ve kadınların belirli koşullar altında çalışma süresi olarak hesaplanmıştır. Vardiya sistemiyle yasalar uygulanmamaya devam ettiği gibi yemek araları için de aynı durum söz konusu olmuştur. Ve sonunda 1850'de Maliye Mahkemesi'nin kararı ile on saatlik iş yasası kaldırılmıştır.

"Fabrika Yasası, ne zaman daha önce müdahale edilmemiş sanayi kollarında çocukların çalışmasını 6 saatle sınırlasa fabrikatörlerin feryatları yeniden duyuluyor ana ve babaların bir bölümü çocuklarını henüz çalışma özgürlüğünün hüküm sürdüğü yani 13 yaşından küçük çocukların yetişkinler gibi çalışmaya zorlandıkları ve dolayısıyla da daha yüksek bir fiyatla elden çıkarabildikleri sanayi kollarına satmak için yasanın kapsamında sokulmuş bulunan sanayi kollarından çekiyordu. Ama sermaye doğası itibariyle bir düzenleyici olduğundan yani bütün üretim alanlarında emeği sömürme koşullarının eşitliğini doğuştan gelen bir hak olarak talep ettiğinden çocuk çalışmasının bir sanayi kolunda yasayla sınırlandırılması başka kollarda da sınırlandırılmasının nedeni olur." (Marx, 2009: 381).

Görüldüğü gibi devletin yaptığı uygulamalar doğrudan sermayenin istekleri doğrultusunda değil, sınıf mücadelesinin sonucunda ortaya çıkmaktadır ve Marx bu durumu "...zaman sınırlarını, paydos saatlerini, askeri bir disiplinle saatin tik-takları ile düzenleyen bu hassaslık asla parlamentonun eseri değildir. Bütün bunlar, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak koşullardan giderek doğmuştu. Bunların biçimlenmesi, resmen tanınması ve devlet tarafından ilan edilmesi, sınıfların uzun savaşımlarının sonucu olmuştur…" (Marx, 2009: 275) şeklinde dile getiriyordu.

Benzer şekilde Fransa'da "the Société Industrielle de Mulhouse", 1820'lerden itibaren çocuk işçiliğinin azaltılmasını savunageldi. Bunun amacı çocukların daha kısa süreli çalışmasıydı. Çocuk işçiliğinin azaltılması, daha kısa süreler çalıştırılması ve iş

yükünün hafifletilmesine ilişkin bu tartışmalar, aslında kapitalist manifaktür sınıfın kendi aralarındaki rekabetle de şekillenmiştir. Kırsal kesimdeki üretici, uzun saatler çalıştırabileceği çocuk iş gücüne ihtiyaç duyarken kentteki buhar gücüne sahip tekstil, üreticinin bu teknolojik yenilik karşısında artık uzun saatler değil de sürekli ve dayanıklı iş gücüne duyduğu ihtiyaç çerçevesinde devlet çocuk işçiliğine müdahale etmiştir. Bu müdahale çocuk işçiliğini yasaklamak şeklinde olmamış, çalışma saatlerini sınırlamaktan öteye gitmemiştir.

Bu anlamda, pek çok tarihçi, pek çok çocuk işçiliği yasalarından bahsetse de bu yasaların uygulanmasına ve etkinliğine ilişkin eksiklikler vardır. Bu kısımda İngiltere'de çocuk işçiliği yasalarına ilişkin, denetim ve yaptırım çerçevesinde değerlendirmeler verilmeye çalışılacaktır.

Aslında söylenebilecek ilk şey, denetime ilişkin zorluklar ve bu denetimin yapılmasının finansal kısıtıdır. Bu anlamda bir bölgedeki tüm fabrikalar denetlenmemiş, bazılarından fabrika sahiplerinden raporlar istenmemiştir (Kirby, 2003:106).

Çocuk işçiliği düzenlemelerinin uygulanabilirliği yoktur. Fabrika ve maden yasaları, denetçilere cezadan ziyade yaptırım gücü vermiştir. Çocukların ücretlerinin de ailelerine ya da diğer işçilere ödendiğinden tespiti zordur. Ayrıca cezalar verilse de bu cezalar fabrika sahiplerine değil de örneğin o işi yaptıran ip eğiricilere verilmektedir. (Hutchins and Harrison, 1926;akt. Kirby, 2003:106).

Marvel'e göre 1833 Fabrika Yasaları aslında çıktıyı, artan fiyatları sınırlamak ve daha küçük marjinal üretici üzerine ağır iş gücü maliyetlerini koymak içindi (Marvel, 1977;akt. Kirby, 2003:108). Kentteki büyük üretici ile kırsaldaki küçük üretici arasında rekabet vardı. Aslında kentteki üretici (mills-değirmenler) kırsaldaki üretici gibi emek arzı problemi çekmemişti. Fabrika Yasalarının eğitim şartı da aslında kırsal üretici için örtük bir vergi gibiydi. Okulların olmadığı bu yerlerde çalışan çocukların eğitim

masrafları yüksekti ve bu bağlamda, Sanderson (1967) özellikle kırsal küçük üretici tarafından bu eğitim şartının ihmalinin yaygın olduğunu belirtmiştir (Kirby, 2003:108).

19. yüzyıl yasa koyucuları ve reformcuları için temel amaç, çocuk işçiliğini düzenlemekti. Bu anlamda çocuk işçiliği tamamen uygunsuz ve sakıncalı olarak görülmüyordu. Temel odakları da çalışmaya başlamaya ilişkin minimum yaşı belirlemekti. 19. yüzyılın ilk yarılarında 8-9 olarak kabul edilen çalışmaya başlama yaşı, ikinci yarısında 9-10-12 şeklindeydi; yani, hâlâ oldukça erken yaşlardı (Rahikainen, 2004:150).

19. yüzyılda, reformcular ve yasa koruyucular için çocuk işçiliğini kaldırmak fikri çok uzaktı ve bu yasalar da bu fikrin öncüleri değillerdi (Rahikainen, 2004:154).

Temel olarak bu yasalarda minimum yaş düzenlemelerine dahi baktığımızda, 20. yüzyılın başlarında ancak daha da erken yaşlara çıkarıldığını görmekteyiz. Fransa'da örneğin, 9 yaş önerisi ertelemiştir. Sadece yoksul aileler için değil, çocukların sokaklarda aylakça dolaşmalarındansa fabrikalarda çalışmaları daha iyi görülmüştür. Louis Reybaud da geniş ölçekli eğirme imalathanelerinde, 1856'da kadın ve kız çocuklarının çalışmasını övmüş ve ipek endüstrilerinde çalışmaktansa, buralarda daha iyi ücretle ve ahlaki refahlarını tehlikeye atmadan çalışabileceklerini vurgulamıştır (Dupin, 1840;akt. Rahikainen, 2004:151).

Benzer şekilde Henry Hendrick, İngiltere'de de çocuk işçiliğinin tamamen kaldırılması düşüncesinin nadir olduğunu ve yarı zamanlı çalışmada da yaşın 12-13 olmasının, 20. yüzyılın başlarında hâlen tartışılır bir konu olduğunu söylemiştir. Ancak 1930'lara kadar, yarı zamanlı çalışanlar olarak kız çocukları çalışmaya devam etmiştir (Bolin-Hort, 1989; Rahikainen, 2004:151).

Sonuç olarak 19. yüzyıl, özellikle çocuk işçiliği kullanımında bir düşüşün yaşandığı ve okula kaydın arttığı bir yüzyıl olmuştur. Colin Heywood, Fransa'yı tartışken

çalışmasında 1870 ve 1880'lerin çocuk işçiliğine yaklaşımında ve istihdamında radikal kayışların yaşandığını söylemiştir (Heywood, 1981; Rahikainen, 2004:154).

Çocuk işçiliğinin azalmasındaki bu eğilimin arkasında birtakım dinamikler vardır: 1870 ve 1880'li yıllar boyunca süren uzun durgunluk dönemi sürecinde yaşanan kârlılık sorunları aslında temel nedendir. Bu sürece eşlik eden artan üretkenlik, işveren bilinci, yönetimsel yeterlilik de bunlara eklenir. Ayrıca çocuk ve kadın emeğini sınırlayan çocuk işçi yasaları da bir başka nedendir (Rahikainen, 2004:154).

Buradaki temel tartışma şudur: Çocuk işçiliğinin azalmasına neden olan şey neydi? Zorunlu eğitim mi, fabrikalarda artan denetim mi, İngiltere'de artan yaşam standartları ve okula yatırımın artan ekonomik değeri mi?

Gerçekten de Heywood'un (1981) çalışmasına baktığımızda 20. yüzyıla varırken Fransa'da 1874 sonrası fabrika denetim sisteminin arttığını ve zorunlu ilköğretimin getirildiğini ve bu zaman diliminde çocuk işçiliğinin azalmakta olduğunu görürüz (Heywood, 1981; Rahikainen, 2004:154). Hugh Cunningham (1995) da çocuk işçiliği yasalarının önemli etkisi olduğunu ve tarihsel açıdan da pek çok katkısının bulunduğunu söylemektedir. Ancak örneğin, İngiltere'de artan reel ücret melesine geldiğimizde ise Sara Horrell ve Jane Humphries (1992) ise bize, yetişkin erkek reel ücretlerindeki artışa rağmen ailelerde çalışan çocuk oranın değişmediğini ortaya koymaktadır. O hâlde çocuk işçi sayısındaki azalmanın asıl sebebi nedir? (Rahikainen, 2004:155).

Ancak Lars Olsson; hümanizmin ya da hiçbir çocuk işçiliği yasasının çocuk işçiliğini kaldırmadığını vurgular[57] (Rahikainen, 2004:155). Aslında bu yasaların amaçları da hiçbir zaman bu olmamıştır. 19. yüzyıl yasa koyucuları için endüstriyel çocuk

[57] Moehling (1999) çalışmasında yasal yasaklamaların çocuk işçiliğinin azalmasının bir nedeni olmadığını, aksine çocuk işçiliğinin azalmasının bir sonucu olarak doğduğunu ortaya koyar. Çalışmasından ABD'de 1880-1930 yılları arasında yasal düzenlemelerin çocuk işçiliği üzerindeki etkisine bakmıştır ve bu düşüşün bu yasal düzenlemelerden kaynaklanmadığını bulmuştur.

işçiliğini sonlandırmak çok uzak bir fikirdi[58] (Rahikainen, 2004:154). Bu bağlamda asıl sebep emek gücü sömürü biçimdeki ve üretim biçimdeki değişimdir (Rahikainen, 2004:155). 19. yüzyılda çocuk emeği kullanımı zaten düşmekte idi. Bu düşüşün de temel sebebi, Clark Nardinelli'nin de belirttiği gibi, artan reel gelir ve teknolojik değişimdir. Fabrika Yasaları sadece zaten düşmekte olan çocuk işçi hızını hızlandırmıştır (Nardinielli, 1980)[59]. Çocuğun işçileşmesi meselesi aslında yoksulluk yasalarıyla başlayan bir süreçtir. Devletin yoksul, özellikle de kimsesiz ve yetim çocukları işçileştirdiğini görürüz. Bununla birlikte 19. yüzyıla gelindiğinde erken kapitalistleşen İngiltere, Fransa, Prusya, Belçika gibi ülkelerde (Humphries, 2003) ilk cevap çocuk işçiliğinin artması olmuştur. Bu ülkeler çocuk işçiliğini yoğun şekilde kullanmışlardır.

---

[58] Chang (2002) tarihsel kayıtlar üzerinden yasal düzenlemelerin etkili olduğu zamanları bulmaya çalışmıştır. Bu uygulamaların uzun vadeli değil, kısa vadede sonuç doğurduğunu belirtmiştir. Chang'in amacı gelişmekte olan ülkelerde çocuk işçi standartlarını ortadan kaldırmak içindir. Chang, gelişmiş ülkelerin kalkınma yolunda iken kendilerinin yoğun bir biçimde çocuk işçi kullandığını belirtir ve bugün, bu uygulamayı gelişmekte olan ülkelere tavsiye etmemelerinin nedeninin, çocuk işçiliğine karşı olduklarından değil, bu ülkelerin kendilerine rakip olmamalarından kaynaklandığını belirtir. Chang, çocuk işçiliğine ilişkin daha geniş çaplı yasaların çocuk işçiliği üzerinde bazı etkilerinin olduğunu ortaya koyar.

[59] Nardinelli (1980) "Child Labor and The Factory Acts" adlı eserinde, 19. yüzyıl sonlarına doğru İngiltere'de çocuk işçiliğindeki azalma eğilimine odaklamakta ve bunun nedenini araştırmaktadır. Bu azalmanın, çocuk işçiliğine devlet müdahalesinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusunu araştırmıştır. Tekstil endüstrisinde çalışan çocuk işçilerle ilgili verileri kullanarak yaptığı analize göre İngiltere'de çocuk işçiliği, çocuk işçiliğine devlet müdahalesi olan 1833 Fabrika Yasalarından önce zaten düşme eğilimine girmiştir. Öyle ki İngiltere'de 1816 yılında tekstilde çalışan çocuk işçi oranı 13 yaş altı için % 20 iken, 1835 yılına gelindiğinde % 13.1'e düşmüştür. Ve benzer şekilde ipek endüstrisi Fabrika Yasaları kapsamında olmamasına rağmen, ipek değirmenlerinde çalışan çocuk işçi sayısı 1840'lar ve 1850'ler de düşmüştür (Nardinelli, 1980; Heywood, 2006:140). Benzer şekilde Goldin ve Sokoloff'da (1982) Kuzeydoğu Amerika'da 1840'lı yıllarla beraber endüstride çalışan kadın ve çocuk işçi sayısında düşme yaşandığını ve düşmesinin, çocuk işçiliğine ilişkin devlet müdahalelerinin henüz yeni başladığı sırada görüldüğünü söylemiştir.

O hâlde çocuk işçiliğinde devlet müdahalesinin bir etkisi olsa da 19. yüzyıl İngiltere ve Amerika'sında yaşanan düşme eğilimi, tam olarak devlet müdahalesinin bir yansıması olan 1933 Fabrika Yasalarından kaynaklı değildir.

Çocuk işçilerin tespitinde belgelenme sorunu vardır: İngiltere'de 1851 öncesi için ekonomik olarak aktif olan çocuk işçi sayısındaki düşüş belgelenememektedir. Bununla birlikte 10-14 yaş arası çocuk işçiler, onar yıllık süreçlerle düşme eğilimdedir. 1851'de bu yaş grubunun %30'u çalışırken bu oran 1901 ile beraber %17'ye düşmüştür. Çocuklar 1901 ile beraber hizmet sektöründeki daha küçük işlerde çalıştırılmaya başlandığı kaydedilmiştir. Değirmenlerde, gazete dağıtımında, posta ulaştırmada kısmi zamanlı çalışan çocuklar görülmüş ve okula katılım daha belirginleşmiştir. İngiltere dışındaki ülkeler çocuk işçiyi sayma meselesine daha az kafa yormuşlardır. Örneğin Fransa 1896 yılına kadar bir sayı yayımlamamıştır. ABD ise 19. yüzyıl sonuna kadar çocuk işçileri saymamış; 1890'da ise 10-14 yaş grubundaki çocuk işçilerin %18 olduğu kaydedilmiştir (Cunningham, 2000: 412-413; Heywwod, 2006:140).

Bu kullanımda kapitalist devlet çocuğu işçileştirmede yasaklayıcı değil, regüle edici düzenlemeler yapmıştır. Ancak belirli bir aşamaya gelindikten sonra sanayileşmede, teknolojik ve sanayileşme bağlamında, gerek sermayenin güçlü fraksiyonu, kentte buhar gücünü elinde bulunduran tekstil üreticilerinin yaptığı gibi, kapitalist üretime devam edebilmek için emek gücü açısından ihtiyaç duyduğu şeyler değişmeye başlamıştır: Kapitalist devletin artık ihtiyaç duyduğu şey; uzun saatler çalışılmasından ziyade daha dayanıklı, zeki ve kolay yönetilebilen bir iş gücünü sağlamak ve bunun için de daha kısa saatler çalışan yetişkin ve çocuk iş gücü olmuştur. Bu tarihsel noktada İngiltere'de 1833 Fabrika Yasası, 10 Saat Çalışma Hareketi Fransa da "the societe" gibi oluşumlar ve kapitalist devletin oluşumu karşımıza çıkar. Devlet, üretici kesimin istekleri doğrultusunda çocuk işçilere birtakım müdahalelere başlamıştır.

1879 ve 1880'li yıllar boyunca yeni çocuk işçiliği yasaları gündeme gelmiştir. İlgi çekici olan 1889 yılında Berlin'de ilk defa uluslararası gündemde de çocuk işçiliğinin tartışılıyor olmasıydı. Bu konferansta, kız ve erkek çocuklar için minimum yaş 12, Akdeniz ülkeleri için 10'du (Rahikainen, 2004:156). Bu aslında şu demekti: Tüm ekonomik güçler, yani rakipler, aynı kurallarla oyunu oynadıklarından emin olmak istiyorlardı. 1879 -1880'li yıllardaki endüstriyel yeniden yapılanma ve zorunlu eğitim yasalarıyla beraber sanayi piyasasında çocuklar yerini kaybetmeye ve okula kaymaya başladı (Rahikainen, 2004:156).

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çocukların çalışmamasına ilişkin devlet müdahalelerini görmekteyiz. Bunun nedenleri hem kültürel hem sosyo-ekonomiktir. Öyle ki nedenlerden ilki 18. yüzyıl başlarında çocukluğa ilişkin gelişen yeni fikirlerdir: Çocukların başıboş ve aylak oldukları ve çalıştırılmaları gerektiğine dair Ortodoks çocukluk düşüncesi değişmeye başlamıştır. Jean Jack Rousseau'nun kapitalizmle beraber doğan orta sınıfa hitap eden çocukluk anlayışı doğmuştur. Bu anlayışta "love childhood"

fikri ile çocuklara "duygusal" bir bakışla bakılmıştır. Bunun en önemli nedeni ise aslında burjuvazinin çocuklarının korunmasına ilişkindir ve çocukluk üzerinden de sınıfsal ayrım yaratan bir fikirdir.

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Henry Hendrick (1992:79) ise çocukları "masum, cahil, bağımlı, düşkün, eksik ve korunmaya ve disipline edilmeye ihtiyaç duyan" olarak anlatmıştır (Heywood, 2006:143). Bir başka deyişle, çocukluk fikri üzerinden çocuğun çalışmasına ilişkin fikirler de farklılaşmaya başlamıştır. Bu fikirler bir yanda da emek hareketleri içinde vurgulanan "aile ücreti"ne ilişkin talebe de denk düşmüş; eş ve çocuğun çalışmadan yeterli bir "breadwinner-ekmek kazanan" ücretine vurgu yapılmasına da imkân tanımıştır. Emek piyasasındaki değişim, aslında çocukların çalışmasıyla ilgili devletin müdahalesine ilişkin yasal düzenlemelerin bir nedenidir. 19. yüzyıl başlarıyla beraber emek piyasası da değişim göstermeye başlar. Gerek reel ücretlerdeki artış ile gerekse endüstrideki teknik ilerlemeler ile çocukların işçileşmesi azaltılmış ve çocukları çalışma hayatından okula kaydırmıştır. (Heywood, 2006:143).

Bu bağlamda, Henrry Hendrick'in (1997) ve Colin Heywood'un (2006) da belirttiği gibi, çocuk işçiliği meselesini daha geniş kapsamlı ve uzun perspektiften değerlendirmek gerekir. Tabii ki çocuk işçi yasalarıyla ve zorunlu eğitimle birlikte gelen kazanımlar vardı; ama asıl sebebi bulmak için böyle bir bakış açısı yeterli değildir.

Örneğin 1833 yılındaki "on saatlik çalışma yasası", fabrikalarda sömürülen çocuklar için bir harekettir. Hem yetişkinlerin hem çocukların çalışma saatlerini indirmeye çalışan bu hareketin arkasında işçi sınıfının kazanımlarını sınırlandırmaya çalışan bir sınıf mücadelesi vardır. Hem yetişkinlerin hem çocukların çalışma saatlerini indirmeye çalışmışlardır ancak "the Sadler Committee" 1833'te fabrika yasalarını ilan etmiştir (Kirby, 2003:101-102). Sonuç olarak sadece çocuklar için bu süre azaltılmıştır ve ardından 1833 Fabrika Yasaları gelmiştir.

Aslında işçi sınıfının kazanımını sınırlamak için sınıflar arası bir mücadele vardır. Bunun en karakteristik örneklerinden sadece bir tanesi "on saatlik çalışma" yasasındaki Heywood'un (2006) da belirttiği gibi, başka bir amaçtır. Bu amaç, sermaye sınıfının bu yasaya izin veriş nedeninde saklıdır. Olan şudur: Teknolojik ilerleme ile birlikte artık, uzun saatler çalışan iş gücü ihtiyacı azalmıştır. Kentteki fabrika sahipleri, yani buhar gücünü elinde bulunduran üretici, bu harekete destek vererek kırsaldaki rakiplerini sıkıştırmıştır. Kırsal üreticinin çocuk emeğini kullanarak rekabet avantajı elde etmemesi için 1840'larda Fransa'da, 19. yüzyılın ortalarında da işverenler çocuk işçiliğini azaltma kampanyası başlatmışlardır (Marvel, 1977; Humphries, 1981).

Yani bu düzenlemelerde amaç, aslında çocuğun refahı değildir. Nardinelli'nin de vurguladığı gibi "reformlar çerçevesinde alınan ölçütler doğrudan çocuk işçiliği üzerindeki etkisinden dolayı değil, yetişkin iş gücüne ilişkin dolaylı etkileri üzerinden değerlendiriliştir" (Nardinelli, 1990:11; Kirby, 2003:102)[60].

Devlet çocuk işçiliğini yasaklamaya çalışamamıştır; sermayenin farklı fraksiyonları arasındaki rekabeti, gücü olan adına düzenlemiş ve bu nedenle sadece çocuk işçiliğini azaltmaya ve düzenlemeye yeltenmiştir.

---

[60] Çocuk işçiliğini etkileyen bir diğer unsur ise emek piyasası içindeki rekabete bağlı olarak işçi sınıfının verdiği tepkidir. İşçi sınıfının kendi içinde çocuk işçiliğine karşı çıkışı zamansal olarak farklılaşmıştır. Rostow, büyük Fabrika Yasalarına baktığı zaman, 19.yüzyılın ilk yarısında, çalışanların kadın ve çocuk iş gücünü dışlamaya en yatkın olduğu zamanların; ticaret döngüsünün en düşük noktasına denk düştüğünü görmüştür. Bu zamanlarda bu tür yasalar kabul görmüştür. Humphries de işçi sınıfının yetişkin erkeklerinin çocuk ve kadın iş gücünü dışlama taktiklerine dikkatleri çeker (Kirby,2003:102-103).

Çocuk işçiliğinin düzenlenmesine ilişkin tepkiler, o üretimde çocuk işçiliğinin ne ölçüde uygulanabilir bir faktör olduğuna bağlı olarak belirmiştir. Örneğin madenlerde çocukların çalışmasının düzenlemesine ilişkin tartışmaların sürdüğü 1842 yılında, çocuk işçiliğinin düzenlenmesine ilişkin gelen dilekçelerin %86'sı teknolojik olarak daha geri ve yoğun biçimde çocuk işçi kullanan West Riding, Lancashire ve Scotland'dan gelirken, bu orandan daha azı Northumberland ve Durham'dan geldi ki buralar, daha ileri teknoloji kullanan ve çocuk işçiliğinin kullanışsız olduğu bölgelerdi (Kirby,2003:103).

3.2.7. Okullaşma ve Çocuk Emeği

Çocuk emeğine ilişkin, devleti görünür kılan en önemli müdahalelerden biri, eğitim-okullaşmadır. Okullaşma, bir başka deyişle eğitim fırsatları ve biçimleri, sınıf meselesi temelinde şekillenir ve öznesi, yoksul ve işçi sınıfının çocuğu olduğu zaman ise bir sosyal kontrol mekânizması hâlini alır. Bu bağlamda, bu bölümde temel olarak değişen üretim biçimine eşlik eden eğitim fırsatlarına ve bir sosyal kontrol mekânizması olarak okullaşmaya bakılacaktır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise okullaşma, modern ulus devletin bir müdahalesi olarak irdelenecektir.

Toplumsal olarak çocukluğun kabul şekli, aile ve devlet için de çocukluğun[61] kabulünün biçimini yansıtır. Tarihsel olarak bakıldığında, çocukluğun, aslında sınıfsal olarak şekillenen ve tanımlanan bir kavram olarak geldiği gibi, çocuğa yönelik eğitimin de sınıf meselesi temelinde ve yetişkinler eliyle şekillendiğini görürüz.

Öyle ki aristokrat sınıfına ait bir çocuğa yönelik eğitim ile işçi sınıfına ait bir çocuğun geçtiği eğitim süreci arasındaki fark dahi bize çocuğu ele alırken bireysel ve toplumsal öngörüde sınıf meselesini aklımızda sıkıca tutmamız gerektiğini hatırlatır.

Aristokrat sınıfın kız ve erkek çocukları eğitimin geçmişteki enformel ifadesi olan oyunun ve yetişkinleri taklit etmenin en iyi koşullarına sahiplerdir (Heywood, 2006:158).

---

[61] Çocuk işçiler, yetişkin işçilere göre farklı bir özellik taşımaktaydılar. Çalışma konusunda özgür değil, aileleri aracılığıyla kapitalistlere satılmaktaydılar ve bazen bu satış o kadar acımasız olmaktaydı ki Marx (2009) bunu köle satışlarına benzetmişti:

"Kapitalist ve işçi birbirlerine karşı emek gücü sahibi ve üretim aracı sahibi olarak bağımsız meta sahipleri olarak birbirlerinin karşılarına çıkıyorlardı. Sermaye şimdi söz sahibi olmayanları ya da yarı söz sahip olanları satıyor. Karısını ve çocuğunu satıyor. Köle tüccarı oluyor. "Çocuk işçi aranırken verilen ilanlar çoğu zaman biçimsel olarak daha önce zenci köle arayanların Amerikan gazetelerinde görünen ilanları andırır… Fabrika Yasaları çocukların 13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır der. 13 yaşından küçük çocuklar sadece yasaya göre 6 saat çalışabilirler. Fabrikatörler bu yüzden 13 yaşında görünen çocuk ararlar. Fabrikatörlerin son yirmi yıllık istatistiklerde 13 yaşından daha küçük yaşta çalıştırdıkları çocukların dikkat çekici şekilde düşmesi, 'kapitalistlerin sömürü hırsıları ve ana ve babaların bezirganca ihtiyaçlarına uygun olarak çocukların yaşlarını yüksek gösteren "certifying surgeon"- sertifikalı cerrahların marifetidir'… Londra'nın meşhur Bethnal Green mahallesinde, her pazartesi ve Salı sabahı her iki cinsiyetten 9 yaşında ve daha büyük çocukların kendilerini Londralı ipek fabrikatörlerine kiraladıkları bir açık Pazar kurulur. Bu pazar açık kaldığı sürece işitilen sözler ve görünen manzara tiksindiricidir. "Kadınların çalışma yurtlarındaki çocukları alıp bunları isteyen her alıcıya haftalığı 2 şilin 6 peniden kiralamaları İngiltere'de hâlâ görülen bir şeydir." (Marx, 2009: 380-381).

Bununla birlikte, bu eğitim fırsatını ancak bir hizmet ya da çıraklık aracılığıyla kazanabilen çocuklar vardı ki David Nicholas'ın (1995:1103-31; akt. Heywood, 2006:157) da belirttiği gibi bu çocuklar, örneğin, Orta Çağ'da kimsesiz kalmış ya da yıkık dökük bir evden gelen dokumacı çocuklardır.

Bu bağlamda formel eğitim ve okullaşma, aristokrat ve burjuvazi sınıfının sosyal ayrım aracı hâline dönüşmüştür (Heywood, 2006; Rahikainen, 2004:41) ve toplumda eğitim yukarı doğru bir sosyal hareketlilik imkânı olarak görülmüştür. Peki tüm çocuklar için geçerli midir?

18. yüzyıl burjuvazisinin vurguladığı gibi, eğitimin iyi yaşamın kapılarını açması fikrinin (Rahikainen, 2006:4) yoksul çocuk için mümkün olmadığını görürüz. Örneğin 18. yüzyılda işçi sınıfı çocukları "pazar günü okulları"na gitmektedir. Böylece hem çalıştıkları işteki geliri ellerinde tutmuşlardır hem de bu çocukların çalışma haftası boyunca daha disipline oldukları tartışılmıştır (Snell, 1985; Kirby, 2003:113). 19. yüzyıl ortalarında işçi sınıfının çocukları çoğunlukla özel okul ve özel kız okullarına devam ederler ancak bu okullardaki öğretmenler ya engelli ya çok yaşlı ya da okuma bilmiyordur. Çocukların okula düzenli devamı da yoktur; bununla ilgili kayıt da tutulmamaktadır. Kırsal kesimlerde de kısmi zamanlı okul ve sezonluk okula katılım olduğu gözlemlenir (Kirby, 2003:113-114).

Bu bağlamda 18. yüzyıl okullarında işçi sınıfı çocuklarının aldığı eğitimle orta sınıfın çocuklarının aldığı eğitim ve katılım çok farklıdır (Kirby, 2003:112). Yoksul çocuğun aldığı eğitim gerek kendisinin gerekse ailesinin çalıştırılabilmesi ve disipline edilmesi içindir. Cunningham (1992:28), endüstrilerin okullarını yoksullara ilişkin düzen-kontrol problemini çözmede en sürdürülebilir çaba olarak görmüştür (Rahikainen, 2004:47). Benzer şeklide "sunday schools"-pazar günü okulları, 19. yüzyılda temelde çocukların çalışmasından vazgeçilmeden okula devam edebilmeleri için dizayn edilmiştir. Yoksul çocuklar için ücretsiz olan "ragged schools" ve "çıraklık" adı altında

verilen eğitim yine çocukların çalışmaya devam etmesini sağlamaya yöneliktir (Humphries, 2003:191-192)[62]. İşçi sınıfı çocuklarının okula gitme şartını işverenin çalışanları arasındaki disiplini sağlama aracı olarak görenler de vardır[63] (Zaten işçi sınıfı anne babaları çalıştıkları için bu çocuklara hem göz kulak olacak bir yer gerekli idi. Bu yer, eğitim seçenekleri çok olmadığından, belirli okullar olmuştur. Bu anlamda, tam bir eğitim fırsatı denemez).

Bu bağlamda devletin, tarihsel olarak ilerlerken okullaşma aracılığı ile yaptığı müdahalenin asıl amacını görebiliriz: Çocuğu işçileştirir. Yani okullaşma, çocuğun işçileşmesine engel olmadığı gibi, ailesinin ve kendisinin çalışabilmesi için bir yoldur da. Marx'ın bu konudaki görüşleri şöyledir:

> "Ama küçük yaştaki henüz olgunlaşmamış insanların yalnızca artık değer üretimine yarayan makineler hâline getirilmelerinin yapay olarak ürettiği ve aklı, kendi gelişme yeteneğine kendi doğal üretkenliğine zarar vermeden atıl tutan bildiğimiz doğal cehaletten tümüyle farklı olan zihinsel yıkım en sonunda İngiliz parlamentosunu bile Fabrika Yasasına tabi bütün sanayilerde ilköğretimi 14

---

62 Bu okul türleri dışında "charity schools"- yardım okulları ve "free state schools"- ücretsiz devlet okulları mevcuttur.

63 19. yüzyıl endüstricileri ve eğitimcileri işçi sınıfının huzursuzluğunun temelinde cahilliğin yattığını söylerler ve okullaşma bu bağlamda sosyal düzeni sağlayarak saygı ve itaati getirecektir. Erken 19.yüzyılda çocuk işçiliğine karşı kampanyaları da altan alta desteklemiş olan Bu tür varsayımlar işçi sınıfının ahlâki eğitimi gibi deyişlerde de açıktır (Pincbeck ve Hewitt, 1973;akt. Kirby, 2003:114).

Erken Viktoryen Dönem'de eğitim, işçileşme karşısında aslında işlevleri ortadan kalkan işçi sınıfı ebeveynlerinin yerini almıştır. Çünkü işçi sınıfı ebeveynleri sürekli iştedir. Bu anlamda, eğitim ailenin yerine geçecek bir otorite olarak anlaşılmıştır (Children Employment Comission, Trades and Manufactures,1843;akt. Kirby, 2003:114). Colls (1976) eğitimin sosyal kontrol aracı olmasının, işverenlerin okul yapmalarına kadar genişlediğini ve kömür madeni sahiplerinin okul inşa etmeleri için motive edildiğini belirtmiştir: Okul ile geleceğin işçilerinin davranışları şekillendirilecektir ve böylece geleceğin işçilerinin işverenine düşmanca davranışları azaltılmış olacaktır. Kuzey doğudaki bir kömür madeni sahibi Lord Londonderry önce bu düşünceye karşıdır. 1844 yılında madencilerin grevi ise eğitimin bir sosyal kontrol için faydalı olabileceğini düşündürtmüştür (Kirby, 2003:114).

Heesom (1981) ise aksini tartışarak devlet raporlarında ve kuzeydoğudaki kömür maden sahiplerinin görüşlerinin aksine, tam olarak endüstriyel huzursuzluğa cevaben okulların inşa edildiğinin söylenemeyeceğini belirtmiştir (Heesom, 1981; akt. Kirby, 2003:114).

1840'lardan öncesinde madenci çocukları için okulların inşa edilmesinde kilisenin de çabası olduğu; bu nedenle tam anlamıyla okulların bir sosyal kontrol aracı olduğuna dair tarihsel bir kanıt olmadığını savunanlar da vardır (Colls, 1981; akt. Kirby, 2003:115). Ancak fabrika bölgelerinde de aynı şekilde okullar yapılmıştır. Yani okulun ve eğitimin bir sosyal kontrol olup olmadığı açık bir sorudur. İşverenin istediği konularda eğitim verilmesi, bir kanıt değildir; çünkü o zamanlar yerel ve merkezi yönetim değil, işverenlerin kurduğu okullar genel olarak yaygındır ve zaten işçi sınıfı ailelerini, çocuklarını bir okula göndermek için başka şansları da yoktur, işçi sınıfı aileleri, çocuklarını mecburen söz konusu okullara göndermişlerdir. (Kirby, 2003:115)

> yaşından küçük çocukların üretici şekilde kullanılmalarının yasal koşulu yapmak zorunda bıraktı". "Kapitalist üretime egemen olan ruh fabrika yasalarının eğitim hükümlerinin gelişigüzel bir biçimde kaleme alınışlarında bu öğretim zorunluluğunun büyük ölçüde gene hayalden ibaret bir şey kalmasına yol açan yönetim mekânizması yetersizliğinde, bizzat fabrikatörlerin kendilerinin bu öğretim yasasına karşı gösterdikleri muhalefette ve bunun üstesinden gelmek için pratikte bulunup uyguladıkları hile ve hurdada pırıl pırıl parlıyordu: Bütün kabahat yasa koyucudadır; çocukları eğitme görünüşü altında bu öngörülen amacın sağlanmasına yarayabilecek bir tek hüküm içermeyen bir hayalî yasa çıkarmıştır. Yasa çocukların günde belirli bir süre (3 saat) okul adı verilen dört duvardan ibaret bir yerde kapalı tutulmasından ve çocuğu çalıştıran kimsenin her hafta, öğretmen olarak imzasını atan bir kişiden bir belge almasından başka hiçbir hüküm getirmemektedir" (Marx, 2009:384).

İskoç fabrikatörler okula gitmek zorunda olan çocukları mümkün olduğu ölçüde işe almamaya çalışır. Bu durum kendine has düzenlemeleri olan keten iş kolunda çok farklı bir hâl alır. Burada her çocuk böyle bir işyerinde çalışmaya başlamadan önce 6 ay boyunca en az 30 gün-150 saatten az olmamak üzere okula devam etmek zorundadır… Böylelikle çocuklar 150 saat doluncaya kadar fabrika ile okul arasında itilip kakılır (Marx, 2009:385-386).

19. yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında, aile üyelerinin arasında "Okul mu, çalışma mı?" tartışması başlamıştır.

İşçi sınıfı aileler ise okula yatırım çerçevesinde, çocuklarının okula gitmelerinin fayda ve maliyetini değerlendirmişlerdir (Heywood, 2006:139).

Yaşamı kazanma ihtiyacı çocukların tam olarak okullaşmasına engel olmaktadır. Kış aylarında okula giden çocuklar hasat zamanı çalışıp çalışma saatlerinin öncesinde ya da sonrasında okula gitmektedir (Heywood, 2006:139). Ancak 19. yüzyıl sonlarıyla beraber bu ayrımlar kaybolmuş ve çocuklar için okul, çalışmanın önüne geçmeye başlamıştır (Maynes, 1977:72; akt. Heywood, 2006:139). Ancak çalışmak yerine okula gitmek hangi çocuklar için öne çıkmaya başlamıştır? Öyle ki okul türlerine bakıldığında, türlerine göre gidilen okullardaki çocukların sınıfsal ayrımı göze çarptığı gibi, bu

okullardaki eğitimin amacı da farklılaşmıştır. Örneğin, resmi-formel eğitim ve "common schools"- genel okullar ayrı şeylerdir. Okul, yoksul çocuğun disipline edilmesi için gereken bir şeyken, burjuvanın çocuğu için anlamı farklıdır (Rahikainen, 2004:45).

Bu soruya dönemsel olarak bakmak yerinde olacaktır. Tarımdaki dönüşüm sürecini düşünelim. Tarımdaki dönüşümün[64] çocukların eğitim fırsatları üzerinde etkisi olmuştur. Özellikle başarılı köylü çiftçiler, çocuklarını okula göndermede daha istekli olmuşlar; ancak diğer yandan "hane dışı çocuklar" için tam zamanlı çalıştırma eğilimleri ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni köylü çiftçinin okula gönderdiği çocuklarından kaynaklanan kaybolan emek gücü ve okula gitmelerinden doğan maliyetten gelmektedir (Rahikainen, 2004:112). Bu anlamda eğitim ve okullaşma da sınıfsal bir meseledir ve her ülke deneyimi farklılaşmaktadır.

Örneğin Almanya'da çocukların okula gitmesi, yoksul çocuklar için çok zordur ve hatta çocukların okula gidebilmek için gidecek ayakkabısı bile yoktur. İngiltere'de ise yoksul çocuğa yönelik eğitim, dinî eğitimdir ve temel beceriler, okuma-yazma, aritmetik için bu çocukların uygun olmadığı vurgulanır. İskoçya'da ise 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, çocukların görece küçük okullara gitmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu uygulama kışın okullaşma oranını artırmış, yazın ise daha çok çalışmaya kayış şeklinde olmuştur (Isacson ve Magnusson, 1987;akt. Rahikainen, 2004:114). Fransa'da 1833

[64] Tarımın ticarileşmesi sürecinde, bir yandan feodalizm çözülüyordu. Bu süreçte topraklar parçalanıyordu, serflik çözülüyordu ve bu çözülüş toprak sahipliğini değiştiriyordu. Tüm bu değişimler ve yeni üretim tarzının doğuşu çocuk işçiliğinde de bir şeyleri değiştiriyordu. Castel'in (2017) de vurguladığı gibi, 2. Philip kraliyet gelirlerini artırmak için ortak kamusal toprakları satmıştı ve aslında tüm bu süreç topraksız kalmış köylüyü doğurdu, topraksız kalmış kırsal emek gücü bu süreçte "dilenci, başıboş" olarak nitelendirildi.

Eric Kerridge'nin (1973) de belirttiği gibi Elizabeth Dönemi'nde büyük tarlalar küçüklere bölündü ve pek çok işçi ya da hizmetkâr olarak dönüştürdü. 1455-1637 yıllar arasında pek çok aile, çitleme ve başkasının toprağını ele geçirme sonucu mülksüzleşti ve bunun sonuçları bu ailelerin çocukları için de geçerli oldu ve onları da etkiledi (Kerridge, 1973; akt. Rahikainen, 2004:83). Sonuç olarak H. Cunningham'ın (1990) da belirttiği gibi, 18. yüzyıl İngiltere'sinde çocukların çalışması sıradan bir şeydi ve çocuklar sürekli olmasa da bir çalışma içindeydi. Colin Heywood'un (2006) da belirttiği gibi yavaş yavaş çocuklar o sıradan ve fiziksel güçlerine uygun işlerden çıkarak bu tür işlerin dışında da çalıştırılmaya başladı (Rahikainen, 2004:83). Ticarileşen tarım 17. yüzyıl sonrası İngiltere kırsal kesimini domine etti.

yılında her bölgede, temel okula, ilkokula, gitmek zorunlu hâle gelmiş; ancak kırsal kesimde azınlık okula gidebilmiştir (Rahikainen, 2014:114).

O hâlde okul ne demektir ve çocukların okula gitmesinin asıl amacı nedir?

Orta Çağ'da Philippe Ariés'in (1962:354) de belirttiği gibi, eğitim çıraklık demekti. Erkek çocukları yaşam becerilerini, değerleri yetişkinlerin yanında yaşayarak ve çalışarak öğrenirlerdi (Heywood, 2006:138). Çıraklıkla özdeşleşen eğitim anlayışının yerini akademik bir eğitim aldı. Eğitim ve çıraklık birbirinden ayrıştı. Öyle ki sanayileşme sonrası makineleşme ve emeğin iş bölümüyle, fabrikalarda "çıraklık" adı altında çocuklar görülmeye başladı (Heywood, 2006:138). Okulun işçi sınıfı çocukları için ilk amacının dinî doktrini öğretmek olduğunu görürüz. İkinci amacı ise düzen ve disiplin getirmektir. Bu ikinci amaç bizim çalışmamız için de önemlidir: Düzen ve disiplin. Bu bağlamda şöyle bir ayrım çıkar karşımıza: Hangi okullar, hangi çocuklar?

18 ve 19. yüzyılın başları ile birlikte zorunlu eğitim sistemi kurulmaya başlanmıştır. Ancak kırsal kesimdeki yoksul çocuklar bu haklardan yararlanamamışlardır (Rahikainen, 2014:118). Tarım ticarileştikçe bununla uğraşan köylü ve çocukları okuryazar hâle gelmiştir ancak temel olarak 19. yüzyılda kırsal kesimde formel eğitim ve okullaşma sınırlı kalmıştır (Rahikainen, 2004:79).

18. yüzyılla beraber ulus devletler okullaşmada önemli rol oynamaya başlamıştır[65]. 1750 -1860 yılları arasında, çocuklarla ilgili programlara ulus devletlerin daha fazla dâhil olduğu görülmüştür. Ek olarak yoksul çocuk sayısındaki hızlı artış[66] ulus devletlere proaktif bir rol de vermiştir. Bu anlayışa paralel olarak da aydınlanma

[65] 16 ve 17. yüzyıllarda ise okul sayısı çok artmış, İngiltere'de 1480-1660 yılları arasında 800 yeni okul açılmıştır (Cunningham, 1995:118).

[66] 18. yüzyıla kadar yoksul çocuklarla ilgili çözümler örneklenmiş (Cunningham, 1995:115-117). 16, 17 ve 18. yüzyıllarda çocuk yoksulluğunun yaygınlığına ilişkin örnekler verilmiştir (Cunningham, 1995:114). Lyons'da 16. yüzyılda sokaklarda ve kiliselerde ağlayan, açlıktan bağıran, soğuk gün ve gecelerde kentlerde gezen küçük çocuklar vardı. Venedik'te 16. yüzyılın ortalarında çocuk dilenciler endişe verici düzeyde artmıştı, çocuklar geceleri kapı önlerinde uyuyorlardı. 17. yüzyılda Stockholm sokakları başıboş ve dilenci çocuklarla doluydu (Sandin, 1988; akt. Cunnigham, 1995:114). 16-18. yüzyıllar arasında devletten ya da yerel bir yardımsever girişimden vs. yardım alan çocuklar kamu ritüellerinde görev almışlar, cenaze törenlerinde çalıştırılmışlardır (Cunningham, 1995:117).

mutlakiyetçileri, ulusal eğitim sisteminin kurulmasından bahsetmişlerdir ve amaç kiliseye değil, devlete hizmet edecek hizmetkârlar yetiştirmek olmuştur (Cunningham, 1995:121). Peki bu süreçte okulun anlamı nedir? Devletin kurallarına, kitaplarına, eğitme yaklaşımına uygun ulus yetiştirme fikridir (Cunningham, 1995:122). Bu anlamda okul demek, ulusal kimliğin inşası için bir araç, enstrüman demektir. Maria Theresa, 1770 yılında okulun her zaman bir devlet sorunu olduğunu söylemiştir- politicium (Cunningham, 1995:122).

Temel olarak dikkat çeken şey, 19. yüzyılda eğitimin hem toplumun hem bireyin şekillendirilmesinde önemli bir araç olarak görülmesidir. Eğitimin çocukların hakkı olduğu ilk defa 1. Uluslararası Çalışanlar Birliğinde, "The International Working Men's Associations", gündeme gelmiştir (Devreese, 1999;akt. Rahikainen, 2004:143).

Okullaşmanın çocuk emeği kullanımı üzerindeki etkisine baktığımızda, uzun dönemde de pek çok ülkede okullaşma oranı artarken endüstriyel çocuk işçiliğinin düştüğü görülmektedir. Ancak fabrikada çalışan çocuklar için eğitim fırsatları çok kısıtlı olmuştur. Endüstri işçisi bu çocuklar, uzun saatler boyunca ve haftanın 6 günü çalışan çocuklardır ve çok küçük yaşlarda çalışmaya başlamışlardır (Nardinelli, 1980,akt. Rahikainen,2004:145).

İngiltere'de ise, 1820'lerde bazı imalathaneler ve fabrikalar kendi okullarını kurmuşlardır. Burada amaç okuma-yazma, temel matematik öğretmektir. Ancak sağlanan bu ilkokul imkânı zamanla giderek azalmıştır. Ayrıca işçi sınıfının çocuklarını okula göndermeye ilgisi de düşüktür. Bu nedenle okula gidenler ya çok küçük yaştakilerdir ya da çalışmaya hazır olmayanlardır (Hopkins, 1994;akt. Rahikainen, 2004:145). Yani çocukların okula gitmesine yönelik bir düşüncenin çok da güçlü olmadığı görülmektedir. Çocukların çalışabilecek yaşta olup olmaması ve durumları okula gitmelerini belirlemektedir.

Fransa'ya baktığımızda da benzer bir eğilim vardır. 19. yüzyıl başlarında Fransız manifaktürleri okullar kurmuştur ama okullaşma oranı düşüktür. Colin Heywood sanayileşmedeki gelişmenin 1830 ve 1840'lı yıllarda düşük okullaşma düzeyinin nedeni olduğunun söylemektedir. Örneğin, Reim'de 1830'larda 8 yaşında okula giden ve çalışan bir çocuk günde 3 sous kazanırken 10 yaşında ve okula gitmeyen bir çocuk günde 50 sous kazanmaktadır. Bu nedenle endüstrileşmiş kantonlarda çocuklar olabildiğince erken işe verilmekte ve çalışma sonrası okul için ya çok az zamanları kalmakta ya da hiç zamanları kalmamaktadır (Heywood, 1988;akt. Rahikainen, 2004:145).

1841 Fransız Çocuk İşçi Yasası, 8 yaşındaki bir çocuğun çalışabilmesi için iki yıl okula gitmesini zorunlu kılmıştır ama bu, 12 yaş altı çalışan çocuklar için uzun çalışma saatlerinden dolayı mümkün olmamıştır. Yasa gereği 12 yaş altındaki çocuklar işten çıkarılmış ve bu da yoksul aileleri zor duruma düşürmüştür. 1881 ve 1882 eğitim yasaları ile eğitim zorunlu olmuştur ancak okula devam zorunlu olmamıştır.

Bu anlamda, temel olarak örnek uygulamalara baktıktan sonra şunu söyleyebiliriz: İtalyan ve İspanyol örneklerinde görüldüğü gibi asıl mesele, çocuk işçiliğine talebin devam etmesidir. Diğer bir anlatımla asıl mesele, çocukları okuldan uzak ya da yakın tutmak istenmesi değildir. Sonuç olarak, çalışmak yerine okula giden yoksul çocuklar, ödeyemeyecekleri bir fırsat maliyetiyle de karşılaşmışlardır. B. Eklof (1986) 12 yaşın altında olan çocuk işçilere talebin az olduğunu, bu nedenle de bu yaşlarda okullaşma oranının yüksek olduğunu; 12-15 yaş arası çocuk işçilere talebin yüksek olmasından dolayı okullaşma oranının bu yaş aralığında düşük olduğunu belirtmiştir (Rahikainen, 2004:150). Yani, çocukların okullaşmaları temel olarak emek gücü olarak çalıştırılabilecekleri yaş düzeyine bağlı olmuştur. Fabrikaların 12-15 yaş aralığındaki çocuk işleri talep etmesi bu yaş grubu için okullaşmayı düşürmüştür. Emek gücü olarak talep edilmeyen yaş aralığı için ilkokulda okullaşma artmıştır. Yani devlet çocukların işçileşmesine izin vermiş; 12-15 yaş arasına zorunlu eğitim getirdiği hâlde, bu yaş

aralığındaki çocuklar için okullaşmayı artırmamıştır, bir etkisi de olamamıştır. Çünkü önemli olan asıl belirleyici, tüm zorunlu eğitim yasalarına rağmen iş gücüne taleptir (Rahikainen, 2004).

Tarımın ticarileşmesi aşamasında ise tarımla uğraşan köylü ve çocukları okuryazar hâle gelmişler; ancak temel olarak 19. yüzyılda kırsal kesiminde formel eğitim ve okullaşma sınırlı olmuştur (Rahikanien, 2004:79). Tersine, Finlandiya ve Rusya'da ise eğitim zorunlu olmadığı hâlde artan okullaşma, okulda artan çocuk sayısı ve artan okuryazarlık vardır. Sonuç olarak Batı Avrupa'da zorunlu eğitimin 19. yüzyıl sonlarında geldiğini görmekteyiz ama kırsal kesimdeki yoksul çocuklar bu haklardan yararlanamamışlardır (Rahikainen, 2014:118).

Peki ya 19. yüzyılın modern devleti ve zorunlu eğitim?

Temel olarak dikkat çeken şey; 19. yüzyılda artık eğitimin hem toplumun hem bireyin şekillendirilmesinde önemli bir araç olarak görülmesidir (Rahikainen, 2004:143).

Şimdi eğitim yasalarının işçi sınıfı çocuklarının okullaşma ve çalışma üzerindeki etkisine bakalım.

İngiltere'de 1870 yılında, 10-14 yaş arası çocukların çalışmasında, zorunlu eğitime başladıktan sonra bir düşüş yaşandığı da belirtilmektedir (Humphries, 2003:191). Ancak zorunlu eğitimin çocuk işçiliği üzerindeki etkisini açıklamak için, başka olası açıklayıcı değişkenlerdeki değişimlere bakılması gerektiği de vurgulanmaktadır.

Zorunlu eğitim ve çocuk işçiliğini yasaklayan yasalarla istenmeyen bir sonuca ulaşılmıştır: Çocuk işçiler fabrikalardan ev endüstrisine kaymıştır (Peikert, 1986;akt. Rahikainen, 2004:190). Bununla birlikte Walvin (1982), yaygın çocuk işçiliğini İngiltere'de sonlandıran şeyin, tarım sanayide çalışan çocuklara ilişkin yasalardan ziyade, eğitimin olduğunu tartışmaktadır (Minge-Kalman, 1978:454; akt. Kirby, 2003:111). Eğitim ihtiyacı da yine sanayileşmeye bağlı olarak emeğin artan seviyesi sonucu, daha eğitimli emek gücüne olan ihtiyaçtan doğmuştur. Okullaşmanın çocuk işçiliğini ortadan

kaldırdığına ilişkin varsayım, gelişmekte olan ülkelerde çocuklara yönelik modern sosyal politikaları etkilemiştir. Walvin'in (1982) Hindistan'da yaptığı zorunlu ilköğretim politikasının etkili şekilde çocuk işçiliğini ortadan kaldırdığı görülmüştür (Weiner, 1981; akt. Kirby, 2003:111).

Ancak İngiltere'de devletin sunduğu formal eğitim yasalarına da tarihsel olarak bakıldığında, formel eğitim yasalarının çocuk işçiliği üzerindeki etkisinin minimum düzeyde olduğu görülmektedir. Zorunlu eğitime İngiltere'de 1880'lerde geçilmesi bunun en önemli göstergesidir. 5-11 yaş arası çocuklar için ve tarihsel olarak bakıldığında 1851 yılından bu yana, 5-9 yaş arası çocukların istihdamının düşmekte olduğu görülmektedir (Kirby, 2003:112).

Yani çocuk işçiliği zaten düşme eğilimindedir ama sebebi eğitim değildir.

Bu anlamda İngiltere üzerinden çocuk işçiliğinin azalmasının nedeni ne okullaşma ne çocuk işçiliği yasaları ne de fabrika yasalarıdır. Başka bir dinamik var ki bu da sermayedir. Sermaye sınıfı ve sanayileşme, gelişebilmek adına çocukları fabrikalarda işçileştirmiş ve yine bu üretim tarzının devamı adına kısmi zamanlı okula giden ve kısmi zamanlı çalışan işçi çocuklar yaratmış, kırsal kesimde yoksul hanelerin varlığı sebebiyle bu uygulamaları hayata geçirmemiş-geçirememiş, kentte bazı uygulamaları da kentteki manifaktür için yapmıştır. Kapitalist devlet, sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda çocuk işçiliğine müdahale etmiş, onu düzenlemiş ancak amacı hiçbir zaman çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak olmamış, aksine çocuğu işçileştirmiştir.

3.2.8. Köylü Çocuklar ve Devlet

Erken modern dönemde devletin çocuk emeğine müdahalelerinden biri de köylü çocuklar üzerindendir[67]. Tarımdaki dönüşüm sürecinde emek yoğun süreç, çocuk emeği

[67] Köylü çocuklar da insan gücü politikasının bir parçası olarak devletin politikalarına girmişlerdir. Tabii ki tarımsal çalışma, manifaktür çalışmada olduğu gibi, daha çok zorlamaya dayanıyordu ve sınırları keskin, belirli idi ve bu nedenle devletin yasalar ve statülerle çok müdahalesini görmüyoruz. Devletin evlerinden ayrılıp (hizmetkâr olarak) çalışan köylü çocukların emek güçlerine ilişkin ilgisi daha sınırlı

kullanımına da gereksinim duymuştur. Tarımdaki dönüşüme[68] ek olarak artmış olan yoksulluk da çocukların çalıştırılmasına neden olan bir diğer etmendir. Her iki sürecin itici gücüyle köylü çocukların kiralanarak çalıştırıldıklarını görmekteyiz. Bu uygulama ise iki şekilde gerçekleşmiştir (Rahikainen, 2004:93).

İlki kimsesiz, terkedilmiş ve yetim çocukların onlara bakacak ailelere yerleştirilmeleri ancak bu ailelerde çalıştırılmalarıdır.[69] Diğeri ise, bir parish-mahalleye ustanın yanına çırak olarak verilmeleri şeklindedir. Ancak bu durum çocuklara bakan ustalar ya da aileler için, çocukların çalıştırılmasına rağmen istenen bir durum değildir. 19. yüzyıl başlarında İngiltere'de çiftçilerin çalışma evlerinden ve yoksul çocuklar arasından kamu otoritelerince, parish-mahallelere, çırak olarak alınmalarına ilginin de azaldığı görülmektedir. Çünkü çıraklık çiftçi üzerinde bir yük ve harcama demekti ve bu nedenle çiftçiler bunu istemiyorlardı[70] (Rahikainen, 2004:94). Tim Wales'e göre yoksul çıraklığı, onlara bakamayacak olan aileden, maddi anlamda bakabilecek olan aileye transferleriydi[71]. Bu uygulamada konumuz açısından önemli olan şey ise çocukları bir tür evlat edinme ile alan ailelerin bu çocukları almalarının karşılığında; devletten, kamu fonlarından sağlanan bir sübvansiyon almalarıydı (Rahikainen, 2004:100). Devletin köylü çocukların bir ailenin yanına ya da bir ustanın yanına çırak olarak yerleştirilmeleri ve aslında bu ailelerde çalıştırılmaları köylü çocukların hızla işçileşmesi sonucunu

yasalar bağlamında olmuştur. Ancak tabii ki devletin müdahale konusuna girmiştir. Erken modern devletler için insan gücü politikası çok öncelikli olmuştur. (Rahikainen, 2004:53).

68 Bu bölümde Rahikainen tarımsal modernizasyonun neden ve nasıl çocukların kiralanarak -besleme olarak- çalıştırılmasına neden olduğunu inceliyor. (Rahikainen, 2004:94).

69 Bu genel anlamıyla şu demekti: Çocuğu besleyen, işveren bir aile vardır ve çocuk burada kiralanıyor ya da emek hizmetinde bulunuyordu. Çocukların bu şekilde yerleştirilmesi ve çalıştırılmaları; kimsesizler yurtları, yetimhaneler ve sosyal yardım otoriteleri tarafından yönetilirdi. Almanya ve İskandinav ülkelerde kırsal kesimde yaşayan yoksul çocuklar aynı zamanda kamu açık artırmaları ile de yerleştirilirlerdi. Ülkeden ülkeye bu deneyimler farklılaşmıştır (Guidi, 1999; akt. Rahikainen, 2004:94).

70 Ancak pek çok tarihçi, en azından 15 yaşına kadar bir çocuğun tüketiminin ürettiğinden daha fazla olduğunu vurgular; bu da şu demekti, besleme çocuğa bakan, büyüten ailelerde, çocuk emeğinin kullanılması bir sömürüye varıyordu (Rahikainen, 2004:100).

71 Bir tür evlat edinme gibi. Birinci Dünya savaşı ile bu durum değişmeye başlıyor. Modern evlat edinme yasaları ile birlikte ustaları ya da "foster" aileler- besleme alan aile için çocukların çalışması gerektiği yaklaşımı son buluyor (Rahikainen, 2004:101).

getirmiştir. Bu sonucun gerçekleşmesinde devletin yaptığı sübvansiyon, bağışlar ve yardımlar, köylü çocukların işçileşmesinde devletin etkisini gösteren önemli göstergelerdir.

18. yüzyıl İngiltere'sinde çocukların kiralanması yaygındı. 19. yüzyıl başlarında 9 yaşında bir çocuk, ailesine sorulmaksızın yerel otorite tarafından ailesinden alınıp başka bir ailenin yanına yerleştirilebiliyor ve tarımda çırak hâline getirilebiliyordu. Örneğin, 1841 yılında Colyton, Devon'da 15 yaş altındaki çocukların üçte ikisi evden uzakta yaşamış, 10 yaştan çok daha erken bir yaşta ailelerinden ayrılmış oluyorlardı (Cunningham, 1990; Hopkins, 1994; Rahikainen, 2004:94).

1740'lardan itibaren Fransa'da, 7 yaşındaki yoksul bir çocuk, "hopitaux"tan kırsal kesimde bir işçi olmak üzere kırsalda ya da kentte bir aileye gönderilir ve tarım işini öğrenirdi. Fransa'da da "foster child"-evlat edinilen-besleme çocuklardan yararlanılmıştır. Bu çocuklar özellikle toprak sahiplerine kazanç sağlamışlardır (Rahikainen, 2004:96). Kırsal kesimde kimsesiz çocukları alan aileler ise çok düşkün durumda olduğundan, Paris otoriteleri tarafından, bu çocuklar alınsın diye İngiltere'deki gibi bir devlet yardımı görülmekteydi (Bu çocuklar devlet tarafından yılda bir kez giydirilirdi ve bu kıyafetler üniforma olurdu) (Fuchs, 1984; akt. Rahikainen, 2004:95).

3.2.9. Çıraklık: Eğitim mi İşçileşme mi?

18 ve 19. yüzyıllarda çocukların bir işe girmelerini, çırak olarak eğitilmelerini ve tarımda hizmetkâr (servants) olarak çalışmalarını etkileyen kilise ve Yoksullar Yasası en önemli iki kurumsal yapıydı.

Sanayileşme öncesi yapıda ise yerel bölgelerde zanaatkârlar vardı ve lonca sistemi geçerliydi. Bu sistem, dışarıdan çalışmak için gelenlere kapalı bir yapıdaydı. İstihdamın güvenliği için birtakım yasalar mevcuttu ve bu yasalar sistemi koruyordu. Bu zanaatkâr ve esnaflar yanında çırak olabilenler, bu insanların kendi çocukları, yakın akraba ve

komşularıydı. Bu alanda gerek üretim yapmayı gerek çırak olmayı dışarıdan gelenlere kapatan ve koruyan bir sistem vardı ve bu sistem aslında bu çocuklara iş öğretiyor, bir beceri kazandırıyordu (Huberman, 2014).

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu denge bozulmaya başlamıştı çünkü kırsal kesimde artan bir nüfus vardı ve bu da yerel bölgeler arasında istihdam açısından rekabete yol açıyordu ve pek çok çırağın da iş bulmak için göç etmek zorunda kaldığı görülmüştü. Kırdan kente göçle beraber bir konuda becerisi olmayanlar, kente ve yarı kente göç ettiler ve iş bulabildiler; bir yanda da lonca sistemi çözülmeye de başladı (Snell, 1996; akt. Kirby, 2003:38). Kırdan kente göçle beraber 18. yüzyıl ortalarında parish-yerel otoritelerin geleneksel iş öğretme, beceri kazandırma değerleri değişmiş ve bu da kurumsal olarak çıraklığı dönüştürmüştü (Kirby, 2003:38).

Yoksul çocuklara bakalım. Parish-mahalle otoritelerinin muhtaç çocuklara yönelik geleneksel olarak verdikleri görevler-işler vardı. Muhtaç çocuklara, tarladan taşları temizlemek gibi niteliksiz, sezonluk veya sıradan işler vererek ve çalıştırmaya zorlayarak bir vergi ödemekle mükellef olan işverenler aynı zamanda vergi yükülerini de böylelikle azaltmaya çalışırlardı (Snell ve Millar, 1987; akt. Kirby, 2003:38). 1834 yoksulluk yasaları ile beraber yoksul çocukların kendi geçimlerini sağlayabilmek için çok erken yaşta çalıştırılmasının da yolunu açmıştır. Bu yasa sayesinde yetim, terkedilmiş, kimsesiz ve gayrimeşru çocuklar bir parish-dinî ve yerel otoritede çok erken yaşta kendilerini çalışırken bulmuşlardır (Harmondworth, 1966; akt. Kirby, 2003:38). Bu da yoksulluk üzerinden emek maliyetinin daha da düşürülmesine yol açmıştır (Kirby, 2003:38). Şöyle ki, bir çalışma evinde çalışan çocuğun iş gücü maliyeti yıllık 4 pound ise, bir efendinin yanında çalışan çocuğa biraz kıyafet yeterliydi, 5 pound ise ancak prim olarak verilirdi (Lane, 1996; Kirby, 2003:38). Ayrıca yoksul çocukların yaptıkları çıraklık ile özel çıraklık arasında ciddi fark vardı: Yoksul çocuklar çıraklık adı altında hizmetkâr, tekstil, tarım veya metal işçiliği gibi işlerde çalıştırılırken özel çıraklıklara da terzilik,

ayakkabı imalatçılığı gibi işler öğretilip beceri kazandırılırdı. Ancak bu tür çırakların sayısı da oldukça azdı (Simonton, 1991; akt. Kirby, 2003:38). Yani 1843 Yoksulluk Yasaları 'çıraklık' adı altında iş gücü maliyetini düşürmüştür ve çocukları kullanmıştır.

Bununla birlikte "çıraklık" değişmiştir: 19. yüzyılda tıpkı bugün olduğu gibi, çıraklık bir iş ve beceri kaynağı olmaktan çıkarak ucuz iş gücü için kurumsal bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. Devleti de burada 1834 Yoksulluk Yasaları ardında görürüz. Devletin çocuğu işçileştiren, çalışma biçim ve niteliğini etkileyen bir diğer önemli müdahalesi daha budur.

Yoksulluk yasaları ile parish-mahalleler, çıraklık sistemini kötüye kullanarak ilke ve değerlerinden soyutlandı (Kirby, 2003:39). Öyle ki çocuklar kendilerini sadece ucuz iş gücü arayışında olan esnaf ve zanaatkârlara bağlı buldular (Lane, 1996:8; akt. Kirby, 2003). Londra çalışma evleri kayıtları 1732'de şöyle kaydetmişti: "Harcamaları kısmak için çocuklar harcandı. Mümkün olduğunca erken yaşta çalıştırılan bu çocuklar, efendileri için sadece hesaplarına kaydettikleri küçük bir 'para' tutarından başka bir şey değillerdi" (Cunningham, 1990; Kirby, 2003:35).

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise "parish" çıraklıkları sistemi, yoksul çocukların insani sermayelerine yatırımdan ziyade, kent parish-mahallelerinde, "doğrudan vasıfsız çocuk iş gücüne geçişi sağlayan bir metot" hâline geldi (Rose, 1989; Kirby, 2003:35). Rose'un da not ettiği gibi, 1760 ve 1811 yılları arasında Londra'daki çırak çocuk sayısı iki katına ulaştı ve 18. yüzyılın son yirmi yılında, kuzeydeki tekstil girişimlerinde en yüksek sayıya ulaştı (Rose, 1979; Kirby, 2003:35). Şaşırtıcı olmayan bir şekilde "parish" çıraklıkları ciddi sağlık sorunlarına ve tehlikeli çalışma koşullarına neden oldular (Rose, 1979; Kirby, 2003:35).

Fabrikalarda çalışan parish-mahalle çocuklarının sayısının ise 19. yüzyılın ilk yirmi yılında düştüğü görülmektedir. Bunun pek çok açıklaması mevcuttur. Bunlar artık su gücü yerine buhar gücünün kullanılıyor olmasının emek arzı problemini azaltmış

olması; değirmen (mills)-imalathanelerin kaldırılması ve kapatılmaları sebebiyle değirmenlerde çırak olan çocukların yerine yenilerinin gelmeyişi; yaşam standartlarının ve beklentilerin yükselmesinin çırak tutma maliyetini yükseltmesi; ücretlerdeki artış ve sosyal politikadaki kayıştır.

Özetle, 1830'ların Yoksulluk Yasası Komisyonu giderek "parish" çıraklık sistemine düşmanlaşmış ve 1840'lı yıllarda sadece birkaç çıraklık var olmaya devam edebilmiştir (Kirby, 2003:36).

3.2.10. Kapitalist Üretim Tarzının Krizinin Aşılmasında Çocuk Emeği ve Devlet

Kapitalist üretim biçim ve ilişkilerine geçiş, erken sanayileşen ülkelerde adım adım gerçekleşirken bir yandan bu üretim biçim ve ilişkileri çerçevesinde oluşan modern devlet, "içerilmiş bir aktör" olarak sistemdeydi. Modern devlet, sermaye birikiminin gereklerine göre emeği de piyasaya sokmak için oradaydı: Modern devlet çocuk emeğini zorunlu eğitim yasalarıyla eğitilebilir kılarken diğer yandan da çocuk işçiliğini tamamen ortadan kaldırmıyordu. Modern devlet adeta çocuk emeğinin varlığının garantisi olarak duruyordu. Tüm bunlar "İngiliz sistemik birikim dairesi"nde (Arrighi,2000) başını İngiltere'nin çektiği erken sanayileşen ülkelerde oluyordu. İşte bu sebeple, sermayenin birikim sürecine baktığımızda, rekabetin ve kârlılığın yüksek olduğu sermayenin maddi genişleme aşamasında çocuk emeği, yoğun biçimde bu ülkeler tarafından kullanılıyordu; 19. yüzyılın başlarına geldiğimizde erken sanayileşen ülkelerde yavaş yavaş düşme eğilimine giren çocuk emeği kullanımı aslında, kapitalist devletin çocuk emeği ile kurduğu ilişkiyi açığa çıkarıyordu: Devletin emek piyasasına tüm müdahaleleri sermaye birikiminin gereklerine göre yapılıyordu.

Bunun yanı sıra, işçi sınıfı örgütlenmeleri ve sınıf savaşımı temelinde birtakım kazanımlar da olmuştu.

Peki ya sermaye birikiminin, İngiliz sistemik birikim dairesinin maddi genişleme aşamasındayken çocuk işçiliğini yasaklayan yasalar, yükselen hümanist sesler, çocukların korunmasını savunanların gözle görülür olduğu vakitlerde, ucuz, uysal ve itaatkâr çocuk emeğinden bir anlamda vazgeçmeyi göze alışının nedeni neydi? Bu sorunun cevabı, işler tam da tersine döndüğünde, yani İngiliz sistemik birikim dairesi, ikinci mali genişleme aşamasına geçerek Arrighi'nin de dediği gibi, o "son muhteşem anı"nı yaşarken karşımıza çıkıyordu. İngiltere'nin 1873 gösterge krizi sonrası çocuk emeğinde neler olmuştu? Bir yandan zorunlu eğitim yasaları çıkarken diğer yandan modern işçi sınıfının çocuğu, kapitalist devletin elleriyle yaratılıyordu. Sermaye birikimi tam da krizdeyken, devlet, çocuk emeğini, yine onun gereklerine göre düzenliyordu. Bu nedenle kriz, devlet ve çocuk emeği ilişkisini ve bu çalışmada aradığımız sorunun cevabını aydınlatabilecek en önemli zamanlardan biriydi: Devlet çocuğu işçileştiriyor muydu?

İşte bu bağlamda, İngiltere'de 19. yüzyılda yaşanan krize bir bakalım.

19. yüzyılda İngiltere'de yaşanan krizin bir sonucu da modern işçi sınıfı çocuğunun yaratımıdır. Bu yaratımda ilk etken, yukarıda bahsedildiği gibi, ücretli çalışan annenin, ulusun gelecek nesillerine hizmet eder şekilde yeniden yaratılmasıydı.

İkinci etken, işçi sınıfı çocuğunu şekillendirmede devletin rolüydü. 19. yüzyılın sonunda devletin refah, tıbbi, cezai adalet, eğitim gibi çocukla ilgili pek çok önemli faaliyeti vardı. Çocukla ilgili toplumsal yasalar arttı; çocuk sağlığı, beslenme ve istismar, tıbbi ve sosyal hizmetler işçi sınıfı ailesinin hayat biçiminde gittikçe fazla aktif rol oynadı. Çocukluk yasal olarak, hukuken, toplumsal olarak, tıbbi olarak, psikolojik olarak, politik ve eğitim açısından kurumsallaştı.

Üçüncü etken ise çocuk emeğinin kullanımının belli işlerle ve saatlerle sınırlanmasıydı.

Dördüncü etken ise eğitimin genişlemesi ve zorunlu eğitimin norm hâline gelmesiydi. Eğitim, çeşitli nedenlerden dolayı teşvik edildi. İşçi sınıfı, devlet ve kilisenin

müdahalesine karşı çocuklar için çeşitli eğitim biçimleri önerdi. Burjuvazi için ise yeni endüstrileşmiş Almanya ve ABD gibi ülkelerle rekabet etmek için eğitim gerekliydi. Diğerleri için eğitim, işçi sınıfı çocuklarını sokaklardan alacak ve kontrol edilmesini sağlayacak bir yoldu.

Beşinci etken; genç işçi sınıfı için (izcilik gibi) "sağlıklı" eğlence biçimleri oluşturulmasıydı (Lavalette, 1999:24). Bu eğlenceler ailenin faydaları, din, temiz yaşam, çok çalışma gibi kültürel kodları aşılamaktayken, diğer yandan eğitim sistemi içerisinde ulusal değerler, ırk ıslahı gibi unsurla şekillenmekteydi.

Son olarak, çocuklar tüm bunlara çoğunlukla da çatışmalı biçimde cevap verdiler. Okula, kültürel konulara tepki gösterdiler. İşçi sınıfı çocuklarını yaratma, lineer biçimde değil çatışmalı biçimde gerçekleşti. Çocukluk bağımsız bir toplumsal değişken değildi, toplumsal ilişkilerin bütününden etkileniyordu (Lavalette, 1999: 25-26).

Devlet sadece 19. yüzyılın sonlarında, 1880'lerdeki kriz sonrasında işçi sınıfı ailesinin hayatını ve işçi sınıfı çocuğunu kontrole yönelik agresif müdahalelerde bulundu. Devletin faaliyetleriyle ilgili liberal yaklaşımın yerini, devletin sosyal yaşama müdahalesi almıştı. Kriz ve krize verilen cevaplar, devletin işçi sınıfı ailesi ve çocuk işçilerin emek piyasasındaki durumuna etki etmiştir.

Krizin ise pek çok etkeni vardır:

1) Britanya'nın ekonomik sorunları, ekonomik performansının görece düşüşü. (Lavalette, 1999:60) 19. yüzyılın ilk yarısında kapitalist büyümenin dinamik merkezinde büyüme düşmüştür. Bu düşüş Almanya ve Amerika'dan daha fazladır. Bu ülkeler Britanya'nın başarısını tehdit etmektedir. Kapitalist sistem, emperyalizm içerisinde bir yarış meydana getirmiştir.
2) Pek çok sosyal problem baş göstermiştir. Yoksulluk, ev, yaşam koşullarındaki olumsuzluklar (suç, alkolizm, parçalanmış aileler…), eğitim sistemi bunlardan bazılarıdı. Özellikle Londra bu konuda kötü durumdadır ki itaatsiz

ve başa çıkılmaz sokak çocukları ile bağlantılıdır bu durum. Dolayısıyla tartışma, işçi sınıf ailesi üzerinde odaklanmıştır. İşçi sınıfı kadınları iyi ev kadınlığı yapamamakla, çocuk ve erkeğe bakamamakla ve uygun olmayan ev ortamı hazırlamakla suçlanmıştır (Lavalette, 1999:61). Bu konuda işçi sınıf çocukları da odağa alınmıştır. Bu bağlamda, yaşam biçimini kontrol etmek ve uygun hâle getirmek için devlet kurumları ve orta sınıf gönüllü kurumlar aracılığıyla işçi sınıfı aile hayatına müdahale edilmiştir.

3) Diğer bir neden de işçi sınıfı arasında karşıt görüşlerin ortaya çıkması dolayısıyla bir önceliğin ortaya çıkmasıdır. Bunun arka planında ise ikinci dalga sendikalaşmanın başlaması, genel sendikal hareketler, maden ve gaz endüstrilerinde sermaye ve emek arasında karşıtlıklar, artan biçimde sanayi endüstrisinde çatışmalar yer almaktadır. 1880'ler diğer yandan işsizliği arttırmıştır. 13 Kasım 1887'de Londra'nın kalbinde toplananlara sert bir saldırı gerçekleşmiştir. Diğer yandan 19. yüzyılın son yirmi yılı karşıt politik örgütlenmeler ve felsefesi çalışmalara sahne olmuştur. Bağımsız İşçi Partisi (1893) ve İşçi Temsil Komiteleri (Lavalette, 1999:62), radikal reformların büyümesine neden olmuş ve bu partiler 1867 ve 1884'teki yasalarla gelişen işçi sınıf seçim bölgelerinin artmasını sağlamıştır. Marksist örgütlenmeler de büyümüştür ve işiçler devrimci fikirler sendikalarda gelişmiş basit ekonomik iyileşmelerden ziyade, politik reformlar elde etmek istemişlerdir.

Liberalizm tamamıyla ortadan kalkmamış, toplumun ihtiyaçlarını düşünen yeni bir liberal (a new liberalism) yaklaşım ortaya atılmıştır. Sosyalist düşüncenin yaygınlaşması ise bu düşüncenin içerisinde yeni liberal fikirlerle uyuşabilecek, devlet müdahalesini yoksulluk ve eşitsizlikle mücadelede destekleyen, (Lavalette, 1999:63) reformist bir kanat çıkmıştır.

Gelişen refah rejimi çeşitli özellikler içeriyordu:

1) Çocuklar için yasal olanın ne olduğuna dair çeşitli yasalar çıktı. (1870, 1880 ve 1918 Eğitim yasaları ile eğitim yavaş yavaş 14 yaşına kadar sürer hâle geldi). 1908 Çocuk Yasası ile çocuklara yapılan davranışların uygun yolları ve aileye bağlı olarak yasal pozisyonlarının ne olduğu ortaya konuldu. Bu yasa çocuğa ilişkin suçları da düzenledi.
2) Refah ve eğitime dair bürokratik bir yapı kuruldu.
3) Diğer devlet departmanları ve kurumları da çocukların hayatları ve aktivitelerini kontrol ve tanımlamaya devam ettiler. Örneğin İçişleri Bakanlığı, çocuk suçları ve çocuk işçiliğini düzenleme konusunda rol aldı (Lavalette, 1999: 65)

Devletin müdahalesinin etkisi ise çocuk işçiliğini aslında teşvik etmek ve sadece bazı alanlarda çocuk işçiliğini yasaklamak oldu. Yani çocuk işçiliğinin önlenmesini sağlamadı, tersine çocukların getir-götür işleri gibi marjinal mesleklerde çalışmasını teşvik etti. Bir başka deyişle, kriz döneminde devlet, çocuğu yalnız bıraktı ve işçileştirdi.

İngiltere'de makineleşme sürecinde çocuk işçiliğinin azalması uzun zaman almadı. Bu durum da makineleşmeyle ilgiliydi: Daha büyük, hantal makinalara geçiş. Diğer yandan 19. yüzyılın sonunda teknolojik gelişmeler yetişkin erkek ve güçlü kadın emeğini gerektirdi. Çocuklara burada marjinal işleri yapabilecekleri yeni çalışma alanları doğdu. Dolayısıyla 19. yüzyılda çocuk emeği marjinalize oldu. 20. yüzyılın başında ise çocuk, okul sonrası çalışan bir hâle geldi. Çocuğun çalıştığı işler aşırı sömürüye dayalı olmadığından, koşulları iyi ve öğretici olduğundan problem edilmedi (Lavalette, 1999:67).

1920, 1934, 1930'larda artan geliştirilmiş üretim sürecinde ve yüksek hızlı otomatik eğirmede ve dokumada artık ucuz da olsa daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulmuyordu, ama hâlâ bu sektörde çocuk işçi kullanılmaya devam ediliyordu. Özellikle kırsal kesimdeki giyim endüstrisinde bu durum söz konusuydu. 1930'da ve 1933'te ilk

defa Uluslararası Emek Kongresinde, İngiliz kolonileri olan Mısır'daki ve Hindistan'daki tekstil çocuk işçilerinden bahsedildi. Bu bahsedişteki amaç başka olsa da çocuk emeği sorunu uluslararası gündeme taşınmış oldu (Rahikainen, 2001; akt. Rahikainen, 2004:138).

20. yüzyılın ikincisi yarısına gelindiğinde de endüstrileşmiş Avrupa ülkeleri gibi, gelişmekte olan ülkelerin de çocuk işçi kullanımında benzer durumda olduklarını görüyoruz (Rahikainen, 2001). Çıraklık ve taşeronluk şeklinde, cam yapımı, tuğla bahçeleri gibi işlerde çocuk işçi kullanıyorlardı (Rahikainen, 2001, akt. Rahikainen, 2004:143). Bu ülkelerde düşük gelirli aileler için, aile ekonomisinde çocuk emeği hâlâ önemliydi. Bu işin arz yanıydı ama işin talep yanına bakmamız gereklidir. Bunun sebebi de gelişmekte olan ülkelerin kapitalist üretim biçimine eklemlenmesiyle ilgilidir. Öyle ki gelişmekte olan ülkelerdeki sanayi çocuk işçiliğine baktığımızda, bunun belirli sayıdaki endüstrilerden kaynaklandığını görürüz. Bir başka deyişle, sanayileşen sektörlerde sanayi çocuk işçiliği görülür; tıpkı tarihsel olarak sermaye birikimin gereklerine göre çocuk emeğinin değişen biçimlerini anlattığımız kısımlardaki gibi. Bu anlamda, hikâye aslında tanıdıktır. Çocuk emeği kullanımının temel belirleyicisi taleple ilgilidir. Sermaye nerede birikiyor, nerede üretiyor ve kâr sağlıyorsa, çocuk emeğini de orada ister.

3.2.11. Yoksul Çocukların İşçileşmesi-Yoksul Çocukları Ne Yapmalı?

Yoksul çocuğun emeğinin devletin konusuna hangi açılardan girdiğini analiz ettikten sonra aklımıza şu gelmelidir: Yoksul çocuklara olan ilgi hiçbir zaman masumane olmamıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru, 1880'den sonra devlet müdahalesinin yanı sıra özel hayır kurumları ve kişiler tarafından da çocuklara yardım ve onları kurtarma girişimleri olsa da anlaşılmıştır ki çocukların ve iyi olma hallerinin korunmasında kilit aktör, devlettir. Bu korumayı ancak devlet "eşit" şekilde temin edebilir. 20. yüzyıla

baktığımızda da yoksul çocuklar, modern devletin politik gündeminde önemli yer tutmaya başlar (Cunningham, 1995:137).

Ancak modern anlamda çocuğun korunmasına ilişkin müdahalelere, 1880 yılının sonlarına doğru değil, zaten 1830'lu yıllardan itibaren başlamıştır (Cunningham, 1995:137). Çocuk; sadece masumiyetiyle veya devletin gelecekteki insan gücü olmasıyla değil, "çocukluk" haklarına kavuşturulması ve çocukların kurtarılması bağlamında da devlet müdahalesinin konusu olur (Cunningham, 1995:134).

Henüz bir yüzyıl öncesinde ve hatta 19. yüzyılda da devam ederek kullanılan ve göz yumulan çocuk emeği sorunu, devletin müdahale konusuna 'çocuk işçiliğini azaltmak" anlamında nasıl girebilmiştir?

Yoksul çocuklar, toplumsal düzeni tehdit eden "tehlikeli sınıfın üyeleri" olmasından dolayıyoksul çocuğun zaptı ve yönetimi sebebiyle, (Cunningham, 1992:157-179; Cunningham, 1995:135), devletin müdahale konusuna, daha "olumlu" anlamda girebilmiş gibi gözükmüşlerdir. Çocuk emeğinin devlet tarafından regüle edilmesi ve kontrolü, yüzyıllar öncesinde de çocukların hizmetkâr ya da çırak olarak tam zamanlı şekilde çalıştıkları, yani evlerinden uzak oldukları varsayımıyla başlar. Bir başka deyişle, devletin çocuk emeğine ilk müdahalesi tam zamanlı ve evlerinden uzakta çalışan çırak ve hizmetkâr çocuklar üzerinden olmuştur. Bakımı devlet tarafından üstlenilmiş çocuklara çıraklık bulmak ve efendi, hizmetkâr ve çırakların sorumluluklarını belirlemek devletin görevidir, müdahalesidir. 1802 Fabrika Yasaları olarak da anılan "the Apprentices Acts", pamuk değirmenlerinde çalışan yoksul çırak çocukları korumaya çalışan yasalardır. Ancak 1830'a kadar devletin çocuk emeğine müdahalesinin ilkesi "çocukların çalışmama haklarının olduğu" savunusuna dayanmamıştır; devletin çocuk emeğine müdahalesi çocuk emeğini kabul edip çocuk emeği üzerinde bir tür kontrol ve regülasyon müdahalesidir (Cunningham, 1995:138).

Öyle ki, “yoksul çocuk çalıştırılmalıdır” varsayımı hâkimdir. 1766’da Jonas Hanway, bir merkantalist olarak yoksul çocukların çırak olarak çalıştırılmalarını savunmuştur ve çalışmanın çocukları daha itaatkâr, daha güçlü (Cunningham, 1992:31) yapacağından bahsetmiştir. Ancak Locke’un “çocukların üç yaşından itibaren, soğuk ya da sıcak hava fark etmeksizin karın tokluğuna çalıştırılması” fikrine de katılmamaktadır (Cunningham, 1995:138).

18. yüzyıla bakıldığında, devletin ve yardımseverlerin müdahaleleri, “yoksul çocuğu çalıştırabilmek adına koşulların yaratılması” şeklinde iken 19. yüzyıl sonlarına doğru, “çocukların işten okula dönüşünün savunulması” şeklinde yön değiştirmiş gibidir (Cunningham, 1995:145).

Bu bağlamda aslında çocukların çalışması her daim olağan bir şeydir. Ancak Kirby (2003) ve Heywood’un (2006) da belirttiği gibi, Avrupa’da 18 ve 19. yüzyıla kadar yaygın olarak çocukların tarımda çalıştıklarını görüyorduk; en önemlisi ise fiziksel yetilerine uyumlu işlerde ve buna ek olarak çırak olarak zanaat öğrenirlerdi (tarım gansterleri- çeteleri hariç).

Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde değişen pek çok dinamik vardı. 19. yüzyıl önemli toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümlerin yüzyılıydı. Makineleşme ve yaşanan sanayi devriminin itici gücüyle, pazarın genişlemesi (Huberman, 2013) ve bu ihtiyaca yönelik üretim tarzında meydana gelen kırılma: kapitalist üretim tarzına geçiş, kentleşme, modern kitle kavramı ve tüm bunlara eşlik eden önemli bir şey vardı ki o da ulus devletlerin doğuşu ve yükselişidir (Yılmaz, 2012:138).

19. yüzyılda çocuğa devlet gözüyle nasıl bakıldığını ve çocuğun çalışmasına ilişkin devletin bir teşviki olup olmadığı sorusunu araştırırken çocuk iş gücüne dair detaylı sayısal verilere gerçekten ihtiyacımız var mıdır? Kirby’nin (2003) de belirttiği gibi çocuk işçiliği meselesi ilgili bilgilere ulaşmanın zorluğu ve kimi zaman imkânsızlığı, çocuk işçiliğine ilişkin bilgiye ulaşmamıza engel değildir aslında; öyle ki dönemin

ekonomik ve sosyal çıkarımları, üretim ilişkileri, sosyal düzen ve sorunun tanımlanması da bize çocuk işçiliğine dair bilgiye ulaşma yoluna ışık tutacaktır. Buradan hareketle, kapitalizmin gereklerine göre emek piyasasının düzenlenmeye çalışıldığı 19. yüzyıl İngiltere'sinde, çocuğun çalışması fikrini, en temelde, dönemin İngiliz modern devlet anlayışının da temelini oluşturan klasik liberalizm bağlamında ve Bentham'ın faydacılık ilkesine yaslanarak kabul ettiği devlet müdahalesinde, bu anlamda, yoksulluk yönetimini ve zenginliğin kaynağını dayandırdığı yaklaşım temelinde bulabiliriz. Çocuk da siyasal ve ekonomik potansiyeli olan bir emek ise, emeğin denetlenmesine, yönetilmesine ilişkin her türlü müdahalenin, çocuk emeği için de geçerli olduğunu düşünüyorum ve bu bağlamda yoksulların çalıştırılmasına ilişkin vurgunun, yoksul çocuk için de geçerli olduğu sonucuna varıyorum; çünkü çocuk, işçileşen çocuğun yoksul çocuk olduğu bilgisinden hareketle hem bugünkü hem de gelecekteki çalışmasıyla, zenginliğin kaynağıdır, tıpkı yetişkin emek gibi.

Bu nedenle 19. yüzyılda çocukların çalışmasına ilişkin düşünceyi, İngiliz modern devleti ve klasik liberalizm üzerinden anlamaya çalışmamızın gerektiğini düşünüyorum. Çünkü 19. yüzyılın, yoksulların denetimi, yönetimi ve çalıştırılmasına ilişkin ayrı bir vurgusu vardı: Yeni Yoksulluk Yasaları ile birlikte yoksul ve muhtaç ayrımı yaratan, böylelikle yoksulu, emeği ile geçinenlere indirgeyen ve çalışmaya iten bu anlayış, bir yandan çocuğu da potansiyel emek olarak boşa harcanmaması gereken "canlı hazineler" olarak görmüş ve çocuğu çalışması konusunda devletin müdahalesine sokuvermiştir. Bu anlamda Bentham'ın faydacılık felsefesi temelinde yükselen bu planda, çocuklar vazgeçilmez odak olmuşlardır.

1790'lı yıllarda İngiltere'de yoksullara olan bu ilgideki artışın sebebi olarak aslında İngiltere'nin hem siyasi hem ekonomik kriz yaşaması ve hem de yoksulların Fransa'daki kazanımları gelir. Burada temel amaç, Bentham ve çağdaşlarının araştırdıkları temel şey, İngiltere'deki emek piyasasını serbestleştirmek, emeğin biçimsel

tabiiyetini sağlamak ve siyasal ayaklanma tehlikesini ortadan kaldırmaktır. Tam da bu nedenle, "Yoksulları ne yapmalı?", Yoksulları nasıl yönetmeli? sorularına cevap olarak Yeni Yoksulluk Yasaları çıkarılmıştır (Yılmaz, 2012:126-127). Bu anlamda, Yoksulluk Yasaları'nın temel derdinin, bir düzen arayışı, yoksulları çalıştırabileceği ve düzen bozucu yönlerini zapt altına alabileceği, piyasayı sermaye birikiminin gereklerine göre düzenlemeye çalışan bir mantığın ürünü olması şaşırtıcı olmasa gerek (Corrigan ve Corrigan, 1979, akt. Yılmaz, 2012:123).

Bu bağlamda, çocukların ve aslında yoksulların işçileşmesi üzerinden, yoksul çocukların işçileşme sürecini toprakta çalışan çocuktan fabrikada çalışan çocuğun hikâyesine getirdiğimizde anlamamız gereken şey, 19. yüzyılda yükselen İngiliz modern devleti ve klasik liberalizmdir. Öyle ki Bentham'ın faydacılık felsefesi üzerine yükselen ve yoksula odaklanan bu aklın, çocukları da odağa alan ve onlara müdahale eden bir anlayışı vardı: Emek kapasitesi olarak çocuklar, yoksul çocuklar, 18 ve 19. yüzyılda yoksullara yönelik denetim altına almanın ve hem kapitalist üretim için gerekli belirsizliği yaratıp hem de yoksulun emeğini kullanırken, varsıl için tehlikeli olabilecek belirsizliği ortadan kaldırmak için yoksulluk yasaları ile müdahale ederek karşımıza çıkan devletin, bu denetime tabi kıldığı özneleriydi: Çünkü Bentham, çocukların potansiyel bir emek olduğunu vurgularken onları "canlı hazineler" olarak görmüş ve devletin bu potansiyel emeği "kayıtsızlıktan kurtarmazsa", onların kapasitelerinin büyük çoğunluğunun boşa gideceğini vurgulamıştı (Bentham'dan alıntılayan Bahmueller, 1981:143; akt.Yılmaz, 2012:133). Bentham, bu anlayışla, yardım ve emek arasındaki bağı ayrılmaz hâle getirmeyi ve "emek kapasitesinin her nerede bulunursa bulunsun bütün düzeylerindeki parçalarını bir araya getirmeyi" (Bentham, 2001:57-58) planlamaktadır; işte bu nedenle de özellikle bu çocuklar bu planın merkezindedir.

Bentham (2008:548) çocukların bu potansiyel emek olarak değerlerinin "sadece şimdiki değerine değil; fakat geçmişteki negatif değerine ve gelecekte gerçekleşecek

pozitif değerine de dayandığını" ifade eder ve çocukların bu potansiyel emeğini kullanabilecek ve bunun için yoksulları emek kapasitesine göre ayrıştırıp, tasnifleyip, inceleyecek bir yapıya, yani devlete olan ihtiyaca da vurgu yapar (Yılmaz, 2012:133).

Bunun temel sebebi ise Bentham'ın ulusların zenginliğinin nedenini, merkantalizmin dayandığı anlayışla yoksulların sayısına ve çalıştırılmalarına bağlaması yatmaktaydı (Dean, 1991; akt. Yılmaz, 2012:123) çünkü emek ve emeğin yoksulluğu, zenginliğin kaynağı olarak görülmüştür ve yoksulluk, zenginliğin devamı için ortadan kalkmaması gereken doğal bir durumdur (Benhtam, 2001:2; akt. Yılmaz, 2012:129). Bu anlamda, çalışmaya, potansiyel emek olan ve "canlı hazineler" olarak nitelendirilmiş olan çocuklar da dâhil edildiğinden, yoksul çocukların çalıştırılmalarının da bu plana dâhil olduğunu anlıyoruz.

19. yüzyıl klasik liberalizmi altında, yoksulların sayısına ve çalıştırılmasına yapılan bu vurgu, temelde 1834 Yeni Yoksulluk Yasası'nı uygulamaya koyarak Speenhamland sistemini ortadan kaldıran şeydi. Artık yoksul ve muhtaç ayrımı yapılmış ve yoksulluk "…geçimini sağlamak için emeğe başvurmak zorunda kalan herhangi birinin durumu" iken muhtaçlık da "…insanın bu nitelikten yoksun olması ve geçimini sağlamak için emeğini kullanamaması durumudur" (Bentham, 2001:2) şeklinde ifade edilmiş ve böylelikle yoksulun çalıştırılması gerektiğine ilişkin anlayış odağa alınmıştır. Yoksula yapılan yardımı kesen ve ancak ve ancak çalışmaları karşılığı yardım alabilecekleri bir sistemin kuruluşu (Bentham, 2008:567); Polanyi'nin (2013:127) de belirttiği gibi piyasanın yükselişi ile önce metalaşan toprak ve paradan sonra, emeğin metalaşmasına denk düşüyordu ki bu uygulama Humphries'ın da (Snell ve Miller, 1987; akt. Humphries, 2003:188) vurguladığı gibi yoksul ailelerin çocuklarını "geçinme stratejisi olarak" emek piyasasının acımasız şartlarına itmişti[72].

[72] 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, İngiltere ve Fransa'da emeğe ilişkin özgül biçim, kapitalist toplumsal ilişkiler temelinde belirlenmiştir ve emeğe ilişkin koşulların bir sonucu olan belirsizlik kavramı etrafında yoksulluğa dair erken liberal yönetim anlayışı ve sosyal sorun oluşmuştur. Emeğe ilişkin müdahaleler, bu bağlamda emeğin, yoksul emeğin, denetim ve disiplin altına alınması çerçevesinde

Bu noktada aslında fark edilmesi gereken önemli şeylerden biri de pazarın genişlemesiydi. İngiltere'de bu süreçte yoksulluğun derinleştiği görülmüştü. Bir yanda kapitalist üretim ucuz emek arayışı ile birleşince, yoksul emeğe devlet müdahalesi kaçınılmaz hâle geldi. Öyle ki 1830'lu yıllara gelindiğinde devlet, yoksul çocukların emeğinin korunmasız olduğunu kabul etmişti ve sadece devletin korumasında olan çocuklar için değil, ailelerinin yanında da çalıştırılan çocuklar için de olacak şekilde, yasalarla çocuk emeğine ilişkin korumaya yönelik politikalar gündeme gelmeye başlamıştı (Cunningham, 1992:70-83; Cunningham, 1995:141). Bu bağlamda, ilk koruma aileleri tarafından erken yaşta ve tehlikeli işlere verilen çocuklar için gelmiştir: Öyle ki Leonard Horner, babaların ebeveynlik hakları olduğu gibi, çocukların da haklarının olduğunu belirtmiştir. Ancak devletin koruma faaliyeti ne kadar etkin bir müdahaleydi? Çünkü asıl mesele, iş gücü maliyetini kısmadan, asla ayakta durmayacak olan fabrika ve diğer üreticilerde yatar.

Ailelerinin yanı sıra fabrika sahipleri gibi ekonomik güçlerin dezavantajlı gruplardaki çocuklara yönelik çocuk emeği talebi öyle yüksektir ki bu güçlerin, sermayenin devletin gözetiminde olması ve denetlenmesi gerektiği fikri doğmuştur (Cunningham, 1995:141). Nardinelli'nin (1990) de vurguladığı gibi, asıl mesele rekabet ve iş bölümünde yatmaktadır. Endüstriyel ilerleme makineleşmeyi getirse de bu ilerleme, çocuk emeğini azaltmadığı gibi artırmıştır. Çünkü fabrikaların ve manifaktürlerin ayakta kalabilmesini sağlayan şey, ucuz iş gücü maliyetidir ve sermayenin gözünde yoksul çocuklar, bunun için biçilmiş kaftandır. Bu nedenle, sermaye asla ve asla çocuk emeğini kullanmaktan vazgeçmez (Cunningham, 1995:142).

düşünülmüştür (Yılmaz, 2012:108-109). Bir başka deyişle, emeğe ilişkin olarak devlet ile sermaye mantığının kesiştiği bir müdahale fikri ortaya çıkmıştır. Bu müdahale, kapitalist toplumsal ilişkinlerin bizatihi getirdiği belirsizlik sorununu, bir yönetim ve denetim alanına dönüştürerek özneyi yoksullara almaktadır ve bu anlamda İngiliz kapitalizmi yoksullara tehlikeli potansiyelleri çerçevesinde sosyal bir krize yol açma ihtimalleri çerçevesinde müdahale alanını işaret etmektedir: Bunu da klasik liberalizmin güvenlik isteği çerçevesine yerleştirmektedir (Yılmaz, 2012:114-115).

Örneğin, İngiltere'de 1835 yılında pamuk endüstrisinde çalışan işçilerin %43'ü 18 yaşından küçüktür. Kuzeydoğu Amerika'da, 19. yüzyılın başlarından 1832 yılına kadar, üretici emek gücü içinde kadınların ve çocukların payı %10'dan %40'a yükselmiştir. 1852'de Manchester ve Salfor'da, 14 yaşında olan kız çocuklarının % 76'sı ve 14 yaşındaki çocukların % 61'i "mills"-değirmenlerde çalıştırılmıştır (Nardinelli, 1990; Cunningham, 1995:142).

Asıl mesele üretim biçiminden kaynaklanır, ailelerden değil. 19. yüzyıl ortalarında İngiltere başta olmak üzere, Fransa, Prusya gibi diğer ülkelerde de sanayileşme sürecini tamamladıktan sonra çocuğun yasalarla korunması ve okula gitmesi gerektiği fikri duyulmaya başlanır. Ancak "yasal" koruma, 12 yaş sınırı getirmek gibi bir saçmalık üzerine döner. Bir yanda kapitalizmin gerekleri diğer yanda emek piyasasının hareketlenmesini ve serbestleşmesini sağlama gereği ve yoksulların düzen bozucu yanlarını disipline etme ve tehlikeyi zapt altına alma gereği yoksulluk yasalarının nedenidir (Yılmaz, 2012:123).

"Ancién regime" boyunca devletin ve politik olarak güçlü olanların çocukların işçileşmesinde rolü büyüktür. Çocuk, sömürülmesi gereken potansiyel ve gerçek emek gücü olarak görülmüştür; bu bağlamda yetim ve yarı kimsesiz çocuklar çırak veya hizmetçi olarak çalıştırılmış, akrabaların yanlarından gönderilmiş (Fauve-Chamoux, 1996); yetimhaneler ve çalışma evlerinde çalıştırılmışlar ve baskılayıcı yasa ve cezalarla yoksul çocuklar çalışmaya zorlanmışlardır (Rahikainen, 2004:48). Örneğin Büyük Kuzey Savaşı'nda Rusya'da, 18. yüzyılda İngiltere'de çalışma evleri çocuklarla dolup taşmıştır. Çocuklar bu süreçte yetimhanelerde, çalışma evlerinde (workhouse), atölyelerde (workshop) ve manifaktürde çalışmışlardır (Rahikainen, 2004:24-48). Bu bağlamda güçlü manifaktürün ve devletin, yoksul çocukları işçileştirdiğini görebiliriz; yetimhaneler ve çalışma evlerinin Rahikainen'in belirttiği gibi çalışan çocuklarla dolup taşması bunun

en açık örneğidir. Bu bağlamda çıkarılabilecek bir diğer sonuç, yoksulluğun en iyi ifadesi olan işçileşmedir. Bu dönemde yoksul çocuğun işçileşmesi artmıştır.

Peki 20. yüzyılın başları ve 19. yüzyılın sonlarında gerek modern çocukluk fikri gerekse çocuk emeğine ilişkin gelen yasaklar ve sınırlamalar, yoksul çocuğu yoksulluktan kurtarmış mıdır? Yoksul çocuklar, 20. yüzyılda yoksul kesim içindeki yüzdelerini artırarak korumuşlardır. Mesele ne ailelerinin davranışı ne de çocukluk fikrine ilişkin devletin korumacı yasalarıdır. Mesele, bu çocukların yoksul olmaları sebebiyle çalışmak zorunda olmalarıdır ve ayrıca onları korumaya çalışan devlet müdahaleleri, çocukların yoksul olma durumlarını değiştirmeye çalışan müdahaleler değildir. Asıl mesele, üretim biçim ve ilişkilerinden kaynaklanmaktadır.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında çocukların çalışmaya daha geç yaşlarda başlaması için bir çaba vardır. Bu özellikle zorunlu eğitime başlama yaşı ve zorunlu eğitimde kalma yaşının yükseltilmesi ve okullaşma oranı üzerinden tartışılır. Çocuk olmanın okula başlama ve bitirme yaşı olarak tanımlaması, hem zorunlu eğitime başlama ve bitirme yaşını değiştirmeye hem de okullaşma oranını artırmaya başlamıştır. Örneğin, İngiltere'de 1880'lerde zorunlu eğitime geçilir ve 1. Dünya Savaşı'na kadar zorunlu eğitimi bitirme yaşı giderek artar. 1918 yılında 14, 1944 yılında 15, 1972 yılında 16 yaş, zorunlu eğitimin bitimi olarak genişletilmiştir. 20. yüzyılın ortalarıyla birlikte pek çok Avrupa ülkesinde okula başlama yaşı 5-7 arasındandır ve zorunlu eğitim en azından 14 yaşına kadar sürmesi gerektiği şeklinde tanımlanır. Okullaşma oranı 1960'lara gelindiğinde, İspanya'da % 49.2'den % 71.8'e, Portekiz için %42.6'dan %63.9'a yükselir (Mitchell, 1975: 786-806; akt. Cunningham, 1995:174).

Peki zorunlu eğitim bir çocuğun çalışmasını engelleyebilir mi?

1920'lere gelindiğinde, ana endüstrilerde çocuk emeğinde bir azalma olmadığı görülür. Örneğin Avusturya'da, tüm yasal sınırlama ve yasaklara rağmen, bu yasaların ulaşamadığı sınırlar vardır: Yoksulluk. 1920'ye gelindiğinde bir işçi sınıfı ailesinin

çocuğunun okul sonrası her gün 4 ile 6 saat arası çalıştığı saptanmıştır (Cunningham, 1995:174). Bir başka deyişle, zorunlu eğitim hiçbir zaman tüm çocukları kapsayacak şekilde uygulanmamıştır. Asıl amaç sosyal düzenin yeniden üretimi olmuştur (Cunningham, 1995:159).

Okullaşma ve çocukların okula gitmelerine ilişkin düzenlemeler, devletin çocuk işçiliğini azaltmaya yönelik bir müdahalesi olarak görülmemelidir. Çünkü çocuk işçiliğini asıl etkileyen şey ekonomiktir. Devlet, aslında ekonomik sebeplerle çocuk işçiliğinin zaten düştüğü zamanlarda, bir düzenleyici olarak sisteme dâhil olmuştur ve yoksulu yönetmiş ve zapt etmiştir.

Çocukların işçileşmesini belirleyen temel dinamikler ekonomik, sosyal ve siyasal sebeplerdir ve temelde de ekonomiktir. Örneğin, İngiltere'de tarım çeteleri 1867 yılında yasaklanmış ve bu yasaklanma sonrası 10 yıl boyunca İngiltere'de tarımda çalışan emekçi sayısında bir düşme gözlemlenmiştir, ancak bunun sebebi, küresel durgunluk ve rekabet sonucu ucuz tahıl ithalatı, mandıra ürünleri ve dondurulmuş et kesimidir, bu da İngiltere kırsalında emek talebini etkilemiştir (Amstrong, 1990:113-115). Geniş ölçekli tarım holdingleri dışarıdan aldığı çocuk iş gücünü azaltmış ve bu durum da çocukların çalışmasını okuldan önce ya da sonra ailelere yardım şeklinde belirlemiştir (Rahikanien, 2004:105). Bu bağlamda, okul ve zorunlu eğitim, çocuk işçiliğini azaltmada bir yöntemmiş gibi görülse de aslında, yoksul çocuğun zaptı, disipline edilmesidir ve sermayenin rekabet sürecinde iş gücünü kısması gerektiğinde de yoksul çocukların yönlendirildiği yerler olmuşlardır.

Devletler, çocukluk fikri modern anlamına kavuşurken aslında bu fikirden çok da etkilenmediler ama yine de çocuk emeğini kontrol altında tutmaya ve çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini yasaklamaya çalıştılar (Cunningham, 1995:188). 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında modern çocukluk fikri "çocukları kurtarmak" üzerine kuruluydu. Bu fikir Hristiyanlık inancı ile de pekiştirildi ve çocukların 'masum ve

bağımlı' olmaları ön plana çıkarıldı. Ancak çocukları kurtarmanın yolu onların masum ve bağımlı olduklarını vurgulamaktan değil, çocuk işçiliğine tamamen son verecek politikalardan geçiyordu (Cunningham, 1995:189).

Zorunlu eğitim ise aslında çocukları kurtarma fikrinden çok uzak bir girişimdi. Yine de çocuklara uygun bir yaşam verebilme fikrini mümkün kılmada anahtar rolü oynadı. Çocuklar, modern çocukluk fikrinde içerdikleri ekonomik değerden uzaklaştırılmaya çalışıldı (Cunningham, 1995:188).

20. yüzyılın ikinci yarısı ile beraber yükselen çocukluk hakları ve kazanımlarına rağmen, yüzyılın çocukluk fikri eski bir umut olarak kaldı ve kâr arayan bir kültür tarafından yeni çocukluk fikri kullanılmaya başlandı (Cunningham, 1995:189).

Sonuç olarak:

Tarihsel olarak devlet, çocuk emeğine müdahalesini temel olarak emek piyasası üzerinden çocukluğu ve aile hayatını etkileyecek politikalarla yapmıştır (Lavalette, 1999:70; Rahikainen, 2004:211). Bu bağlamda erken sanayileşen ülkelerde devlet yoksul yasalarıyla, fabrika yasalarıyla, çocuk işçi yasalarıyla, eğitim yasalarıyla; çalışma yaşlarını, çalışılan sektörleri ve okula başlama ve devam etmeyi düzenlemesiyle; denetleme ve parlamento araştırmaları ve kararlarıyla (Humphries, 2000; Kirby, 2003:93); çalışma evleri (workhouse), dilenci nezarethaneleri, genel düşkünler yurdu uygulamalarıyla; yoksulu çalıştırmaya zorlayan 1349 tarihli III. Edwar'ın yasalaştırdığı Emekçiler Yasası, 1563 Zanaatkârlar Yasası, 1662-1795 Yoksul Yasaları, 1662 "Settlement Act" ve 1795 "Speenhamland Act" kapsamında yoksulu ve çocuklarını da çalışmaya zorlayan uygulamalarla (Castel, 2017:128) çocuk emeğine müdahalesini gerçekleştirmiştir.

4. ÇOCUK EMEĞİNE DAİR KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Çocuk emeği oldukça karmaşık olan ve çok aktörlü bir olgudur[73]. Öyle ki emeğin bizatihi sahibi çocuk, kendi emeği üzerinde salt kendisi belirleyici değildir. Çocuk emeğinin arzında belirleyici olan hane halkı ile çocuk emeğini talep edenler ve çocuk emeğine ilişkin hukuksal düzenlemeyi yapan devlet, çocuk emeği üzerinde belirleyicidir. Bu anlamda çok aktörlü çocuk emeği olgusunu incelerken benimsenen yaklaşımlar, temelde, çocuk emek arzına ve talebine ilişkin yaklaşımlar olarak ikiye ayrılmaktadır (Rahikainen, 2017).

4.1. Çocuk Emeği Arzını Odağa Alan Yaklaşımlar

Çocuk emeğini arz yönünden ele alan yaklaşımlarda temel belirleyici hane halkının kararlarıdır. Hane halkının kararları ise, çocuk emeği söz konusu olduğunda, pek çok başka etkenle beraber, temelde gelir düzeyinin düşüklüğüne, yani yoksulluğa dayanır. Yoksulluk, bir çocuğun çalışmasında ve gelecekte de işçi kalmasında temel etkendir.

4.1.1. Hukukun ve Devletin Önemi

Çocuk emeğinde hukuku ve devleti odağa alan bu yaklaşımda çocuk emeğini tartışırken üretim sürecinin dışına odaklanılmaktadır. Kamunun ve eğitim yetkililerinin faaliyetleri, işçi sınıfı kültürü, sosyal yardım sistemi, ailelerin çocuğu işe gönderme motivasyonları, daha önemlisi ise aile ekonomisi çocuk emeğinin belirleyicisi olarak görülmektedir. Hukukun ve devletin çocuk emeğine olan talebi azaltmada önemli olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin zorunlu eğitim bu bağlamda oldukça önemli görülür. Her ne kadar çocuk emeğine olan talebin azaltılmasını önemli olarak görseler de bu yaklaşımda aslında çocuk emeğinin arzına neden olan unsurlara da odaklanılmaktadır. (Rahikainen, 2017: 8).

---

[73] Thijs s.29'da çocuk emeğine ilişkin bir formülasyon sunar.

Hugh Cunnigham, Harry Hendrick, Michael Lavalette, Pierre Pierrard, Lee Shai Weissbach, Myron Weiner bu yaklaşımın temsilcilerindendir. Göran Therborn' a göre hukuk çocukluğu belirleyen temel şeydir.

4.1.2. Kültürel Faktörler

Bazı yaklaşımlar ise çocuk emeğini kültürel faktörler üzerinden ve çocukluğun tanımlanması bağlamında ele almaktadır. Bu yaklaşımda çocuk işçiliğinin azalmasının nedeni olarak çocuk işçiliğinin kültürel olarak nasıl kabul gördüğü temel alınır. Örneğin çocuk işçiliğin toplumsal olarak kötü olarak algılanmasının nedeninin, kültürel olarak çocuğun okula gitmesinin, çocuğun çalışmasından daha önemli olarak görülmesiyle ilişkili olduğu belirtilir. Beng Snadin ve Viviana Zelizer bu yaklaşımı benimserler.

4.1.3. Çocuk İşçiliğini Destekleyen Yaklaşım

Bu yaklaşımda çocuk emeğinin esas nedeni olarak ailenin durumu ve hane stratejileri temel alınmaktadır. Çocuğun emeğini arz etmesine, çocuğun ailenin sömürüsünden kurtulması bakımından olumlu bakılır. Bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden biri Clark Nardinelli'dir. Nardinelli, çocuk emeğinin arzında aile ekonomisinin önemine işaret eder.

4.1.4. Proto Endüstriyel Yaklaşım

Proto-endüstriyel yaklaşım ise çocuk emeğini, aile ekonomisi üzerinden analiz eder ve çocuk işçiliğinin aile ekonomisi içinde yerinin önemli olduğunu vurgular. Bu yaklaşıma göre çocuk emek arz ve talebi birleşiktir. Proto-endüstriyel ailede, sanayileşmenin üretimden çok tüketim getirdiği ve endüstrileşme ile birlikte çocukların ergenliklerine kadar aslında birer tüketici oldukları vurgulanır. Bu yaşlara kadar çocukların üretime katkılarının sağladığı fayda, tüketimlerinin getirdiği maliyetten

küçüktür. Bu anlamda çocukların çalışmasını ergenlik yaşlarıyla birlikte mantıklı bulurlar. Demografik faktörlerin çocuk emeği için anahtar önemde olduğunu söylerler.

4.1.5. Çocuk Bolluğu ve Yoksullukla İlişkisi Bağlamında Çocuk Emeği

İsveçli tarihçiler Bo Malmberg ve Lena Sommestad geçmiş ve bugünü birleştirerek çocuk emeğinin nedenini çocuk bolluğu ve yoksullukla ilişkilendirmişlerdir. Demografik olarak çocuk sayısının fazla olduğu bir dönemde çocuk emeği kullanımının yoğunlaştığını söylerler. Örneğin bu dönem İngiltere için 1800'lü yıllardır. Bu dönemde çocuk nüfusu fazladır ve çocuk işçiliği de fazladır. İsveç için bu dönem 19. yüzyıldır ve bu dönemde çocuk nüfusunun çok olduğu yerlerde çocuk işçiliğinin de fazla olduğu söylenmiştir. Diğer yandan çocuk emeğinin yoksulluk oranı ile de ilgili olduğunu vurgularlar. Örneğin bugün İsveç için çocuk işçiliği bir sorun olmazken, Asya, Afrika, Latin Amerika gibi çocuk bağımlılık oranı yüksek olan ülkeler için bir sorun olmasının nedenini yoksulluk oranı ile bağdaştırırlar.

4.1.6. Aile-Çocuk İlişkisine Dayalı Yaklaşım

Bu yaklaşımda çocuk emeğinin nedeni olarak aile-çocuk arasındaki ilişki gösterilir. Bu yaklaşımda ailelerin yoksulluk durumları veya bencil olma halleri çocukların çalışmasını etkilemektedir. Bu yaklaşım kimi zaman yoksul ailelerin yoksul olma durumlarından dolayı çocuklarını çalıştırdıklarını, kimi zamansa ailelerin bencil oldukları durumlarda, kendilerinin çalışmaları yerine alkol ve mal almak için çocuklarını çalıştırmayı tercih ettiklerini söylemektedir (Pollock, 1983;akt.2003:185).

4.1.7. Aile Sosyolojisi ve Feminist Yazın

Çocuk emeği bu yaklaşımda sosyo-ekonomik üretimden ayrı analiz edilir. Aile, öğretici ve sosyal rolü ile bağlantılı olarak endüstriyel toplumun gerekleri için işlevsel

(Smelser, 1974) ayrı bir üretim biçimi (Mitchell, 1997; Delphy, 1977) ve kadın ve çocuk üzerinden erkeğin ihtiyaçlarının karşılandığı bir düzen olarak görülür (Hartmann, 1979).

4.1.8. Çocuk Emek Arzını Hane Halkı Aile Stratejileri Bağlamında İnceleyenler

Bu yaklaşıma göre, aile stratejisinde herkes kendi çıkarını düşünür. Bu çıkarlar nasıl tanımlanır ve heterojen tercihler nasıl eşleşir belli değildir. Eğer aileler çocuklarının gelecek refahını yeterince düşünmüyorsa, beşeri sermaye bağlamında vasi problemi (agency problem) oluşur (Burada çocuğun geleceği için harcama yapmaktan bahsedilmektedir). Bencil aileler ise çocuklarından faydalanmak için çocuklarını çalıştırabilirler. Devlet, ailelere çocuk dağılımına ve ebeveyn hayat boyu tüketimine etki etmek için müdahale edebilir. Çocuk işçi yasağı, zorunlu eğitim, eğitim teşvikleri, ebeveynin çocuklarına bugünkü tüketimi, çocuğun gelecek tüketimi ve bugünkü eğitimi arasındaki değiş tokuş ilişkisini biraz daha yumuşatabilir. Ancak bununla birlikte, bencil olmayan ailelerin bile çocuklarını çalıştırabileceği vurgulanır. Eğer ki çocuğun kazancı beşerî sermaye getirisinden fazla (çocuğa harcanan para sonunda çocuğun getireceği fayda gibi) ise optimal strateji çocuk işçilik olabilir (çocuğu meta gibi analiz ederler). Eğer ailenin geliri yeterli değilse ve çocuğun harcamaları için borçlanamıyorsa, aile hayatta kalmak için çocuğu çalıştırabilir. Aile yoksul olmasa bile, ailenin bir konuda borçlanma faizi, borç verme faizinden yüksek ise, çocuğun okula gitmesi ve çalışması arasındaki seçimde çalışmasının, daha baskın olacağı vurgulanmaktadır. Çünkü aile erken dönemde gelir akışını tercih edecektir. Bu anlamda neo-klasik bir yaklaşım ve bencil bireyler bu yaklaşımın temelini oluşturmaktadır ve çocuk emeğine bu açıdan bakılır.

4.2. Çocuk Emeği Talebini Odağa Alan Yaklaşımlar

Çocuk emeğine talep açısından bakıldığında ise, yine karşımıza karışık bir yapı çıkar: Üretim yapısı, formel veya enformel çalışma, çocuk emeğinin maliyeti, evde çalışma, teknoloji, sendikal örgütlenme bunların başında gelir (Makal,2011:320-321)[74].

4.2.1. Teknolojik Değişim

Jane Humphries, Carolyn Tuttle ve Christina MacLead çocuk emeğine olan talebe bakmışlar ve bunu açıklarken teknolojik değişimi odağa almışlardır.

Bu yaklaşımda, teknolojik değişimin özellikle tekstil sektöründeki teknolojik gelişimin çocuk işçilerin, doğrudan yetişkinler yerine çalışmasını mümkün kıldığını vurgularlar. Bu anlamda teknolojik değişim, çocuk emeğine olan talebi artıran bir sonuç doğurmuştur.

Bununla birlikte, sadece teknolojik gelişim ile çocuk emeğinin açıklanamayacağı da vurgulanır. Bu yaklaşımın temsilcilerinden olan Humphries (2003) çocuk emeğinin artış ve azalış nedenlerini kapitalist emek piyasasındaki gelişmeler, aile stratejileri, devletin rolü ve kültürel etkenler başlıkları çerçevesinde incelenmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Sırasıyla bu etkenlere bakmak bu yaklaşımı anlamak açısından oldukça önemlidir. Bu anlamda Humphries teknolojik gelişmelerin çocuk emeğini etkilemekle beraber, çocuk işçiliğinin salt tek başına teknolojik gelişim üzerinden anlaşılamayacağını söylemektedir.

Humphries'e göre eski literatür, fabrika ve madenlerde çocuk işçiliğini teknolojiye odaklanarak anlamaya çalışmıştır. Buhar gücü ve makine, kadın ve çocukları fabrikadan atarken, erkeklerin gücüne ve yeteneğine ihtiyaç duymuştur. Ancak aynı zamanla endüstriyel değişiklikler çocukların çalıştırılması konusunda oldukça farklı olanaklar da sunmuştur. Bazı teknolojiler için çocuk emeği esastır. Örneğin eski yün

[74] Bu etmenlerle ilgili olarak Fyfe; Jankanish, s. 8-13. Rodgers;Standings'ye bakılabilir.

tekstil makineleri yere yakın olduğundan çocuk emeğine ihtiyaç duymuştur ve çocuk emeği kullanımı bu alanda oldukça yoğun olmuştur.

Humphries (2003) çocuk işçiliğinin azaltılmasına odaklanır. Burada çocuğun aile içinde yerinin (annenin ve babanın kültürel rolleri), emek piyasanın yapısının, işveren ve işçi arasında ilişkilerin çocuk işçiliğinin azaltılmasında etkin bir rol oynadığını ve incelenmesi gerektiğini söyler ve çocuk işçiliğini önlemek için her durumda farklı müdahale edilmesi gerektiğini anlatır ve böylelikle sistem içi bir çözüme odaklanır.

4.2.2. Yönetsel Değişiklikler

İsveçli tarihçi Lars Olsson çocuk emeğine olan talebin, üretim organizasyonu, teknoloji, üretkenlik, yönetimde emek ve sermaye arasındaki ilişkiyle ilgili olduğunu dile getirmiştir. Aile stratejilerinin yönetsel değişikliklerden daha az etkili olduğu vurgulanır. Devlet müdahaleleri ve yasal değişiklikler ise bu yaklaşımda, çocuk emeğine talebi etkileyen oldukça önemli unsurlar olarak görülür (Rahikainen, 2017: 8-9).

4.2.3. Üretim İlişkileri ve Güçleri

Çocuk emeğine talebi odağa alan ve bu bağlamda da üretim güç ve ilişkilerini odağa alan bu yaklaşım, çocuk emeğinin asıl belirleyicisi olarak üretim biçim ve ilişkilerini ve üretim biçiminin gereksinimlerini görür.

Bu yaklaşımın temsilcilerinden olan Kirby'nin (2009) İngiltere'de çocuk emeğine ilişkin yaklaşımı, ekonomik süreçleri analiz dışı bırakmaması bağlamında oldukça önemlidir. Kirby, Olsson, Rahikanien, Lavalette çocuk emeğini üretim ilişkileri ve üretici güçler çerçevesinde inceler. Olsson (2009) öncellikle feodal üretim tarzında emeğe bakar.

Bu yaklaşım, Modern Britanya'da çocuk işçiliğinin tekil ekonomik açıklamalar ile anlaşılamayacağını söylemektedir. Çocuk işçiliğinin, kapitalist toplumun yapısal bir özelliği

olarak ve tarihsel bir temelde incelemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu anlamda çocuğu ve çocuk çalışanların pozisyonunu anlamak için, bu pozisyonun tarihsel olarak nasıl değiştiğini anlamak ve çocuğu ve çocukluğu modern sınıflı toplumlarda devlet-aile ve ekonomi arasındaki karşılıklı ilişki içine yerleştirmemiz gereklidir (Lavalette, 1999b: 52-53).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇOCUK EMEĞİ

1. OSMANLI DÖNEMİ'NDE ÇOCUKLUK FİKRİ VE ÇOCUK EMEĞİ

1.1. Osmanlı Dönemi'nde Modern Çocukluk Fikri: Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e

19. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda çocukluk fikrine ilişkin bilgilere pek rastlanmamaktır. Temel düşünce ise çocukların "farklı" olduğunun kabul edildiğidir; ancak Tanzimat'a kadar yazılmış eserlerde çocuklara özel bir yer ayrılmamıştır. Ariés'in (1962) Orta Çağ Dönemi'nde vurguladığı "minyatür yetişkin" tanımlaması, Tanzimat Dönemi'ne kadar, çocukların özel alan ve giysilerinin olmadığından hareketle, Osmanlı Dönemi'nde de geçerlidir (Okay, 1998: 26-26).

Batı Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da çocukların "değerli" olduğu fikri, kıymetlileşmesi, 19. yüzyılda orta sınıfın oluşmasıyla ilgilidir ve Tanzimat döneminde Batılılaşma çerçevesinde kurumsal ve toplumsal yapıda yapılan yenilikler çocukluk fikrine de yansır ve çocuklara ilişkin artan ilgiyi gösterir. Oyuncaklar, kıyafetler, çocuk dergileri[75] ve eğitim[76] batılılaşma bağlamında gelen yeniliklerdir (Faroqhi, 2002: 243-292). Bu ilgi öncelikle orta ve üst sınıfın çocuklarının giysilerinin, oyuncaklarının farklılaşmasıyla göze çarpmakla birlikte bunun taşraya yansıması çok daha geç olacaktır.[77]

Eğitim konusu ise 19. yüzyıl ortalarında Batılılaşma çabalarına ilişkin en önemli örnektir. Tanzimat'tan sonra, ilk kapsamlı yenilik, 1845 tarihli (Sultan Abdülmecid'in)

---

[75] 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra çocuklara özgü süreli yayınlar hazırlanmaya başlar. Bunlar arasında ilki 1869 yılında yayımlanan "Mümeyyiz"dir. Sonrasında Sadakat (1875), Etfal (1875) ve Arkadaş (1876-1877) yayımlanmıştır. Çıkan çocuk dergileri de orta sınıfın çocuğuna hitap eder (Bayram, 2005: 484-500).

[77] Selanik, İzmir ve İstanbul'da ortaya çıkan çocuk modası; 19. yüzyıl sonundaki üst ve orta sınıf çocuklarına özgü yapılan el yapımı Eyüp Oyuncaklarının yerini Avrupa'dan getirilen oyuncakların alması gibi (Okay, 1998: 80-86).

sıbyan okulları ile ilgili olan Hatt-ı Humayun'udur. Daha sonra 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (kız ve erkek çocukları için zorunlu eğitim öngören) ise Fransız eğitim sisteminden esinlenerek hazırlanmıştır. Ayrıca her mahalle ve köyde en az bir, Müslüman ve Hristiyan halkın birlikte yaşadığı yerlerde ise, her inanç için ayrı birer okul açmasını amaçlanmıştır. Ancak amaçlar gerçekleştirilememiştir (Öztan, 2013: 38).

Çocuk olmanın yetişkinlikten ayrışması ve ayrı bir süreç olarak değerlendirilmesi Osmanlı'da da 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte, çocukluğa ilişkin "disiplin, itaatkârlık, dürüstlük, çalışkanlık" gibi vurgular yapılmıştır. Ayrıca çocukların II. Meşrutiyet'in ilanına kadar da müstakbel devlet hizmetlileri olarak görüldükleri ve eğitimlerini başarıyla tamamladıkları takdirde, devlet görevlisi olabileceklerine dair vurgular yapılmıştır; ilim irfan sahibi olmayı ve ayrıca otoriteye uymayı öne çıkarmışlardır (Öztan, 2013: 43-45). Bu bağlamda, 19. yüzyıl ortalarında Batılaşma çabaları çerçevesinde yapılan yeniliklerle çocukluğa ait özel ve ayrı bir anlam oluşmaya başlayabilmiştir ve bu da imparatorluğun merkezi olan yerlerinde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Batı'da ulus devlet anlayışının gelişmeye başlaması, çocuğun geleceğin nüfusu, ordu gücü ve iş gücü olarak görülmesine paralel olarak; "yurttaş çocuk" ve "çocukluğun militarizasyonu" da 19. yüzyıl sonlarına denk düşmüştür. Çocuğun kamusal olarak tanınması ve farklı bir özne olarak kabulü ise II. Meşrutiyet sonrasında olanaklı hâle gelebilmiştir (Öztan, 2003: 57-59).

1.2. Osmanlı İmparatorluğu ve Çocuk Emeği

Tanzimat'tan önceki dönemde çocuk emeği dediğimizde, 12. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar, yaygın olan çocuk emeği biçiminin yamaklık ve çıraklık olduğunu görmekteyiz. Çocuklar ve gençler, Anadolu'da esnaf ve sanatkârların yanında Ahilik tüzüklerinde yazılmış olan sanat kollarında çalıştırılırlardı ve çocuklara mesleki bilgiler dışında ahlak ve toplantılara ilişkin usul ve adap öğretilirdi (Çağatay, 1974: 4; Demir,

2012:5 54). Ahi Birlikleri içerisinde bir çocuğun çırak olabilmesi için, 10 yaşından küçük olması ve iki yıl boyunca düzenli olarak ve ücretsiz yamak olarak çalışması gereklidir (Çağatay, 1974: 153; Güllülü, 1977: 105-106;akt. Demir, 2012: 554). Bu anlamda, Batı Avrupa tarihinde gördüğümüz gibi çıraklık, çocuk emeğini yoğun olarak kullanılma biçimidir. Ek olarak çıraklık süresini dolduran çıraklar kalfa statüsüne yükselir ve kendilerine ait bir atölye açabilirlerdi ve ustalığa yükselebilirlerdi.

17. yüzyılda Ahi Birlikleri, gediklere, yani loncalara dönüşmüştür; ancak çocukların korunması bağlamında bir gelişme olmamıştır. Ayrıca çırakların kalfa statüsüne geçirildiğini ve kendi adlarına bir atölye açmaları ve usta olma imkânlarının kalmadığını görmekteyiz (Demir, 2012: 555). Bu anlamda, Lonca sisteminin çocuk ve gençlerin emeğini sömüren yapısı daha güçlüdür diyebiliriz. Devletin, çocuk emeğini işçileştiren bir müdahalesi olarak ise karşımıza gediklerin kaldırılması çıkmaktadır. Tanzimat'tan sonraki döneme denk düşen bu müdahalede, gediklerin tekelci yapıları nedeniyle Osmanlı sanayiinin önünde engel oluşturması (Tunçomağ, 1981: 27-28'den akt. Demir, 2012: 555), küçük bir kısmı hariç, Gediklerin tedricen kaldırılmasına neden olmuştur (Çağatay, 1974: 130'dan akt. Demir, 2012: 555). Bu müdahale ise, zanaatkârların atölyelerinde yamak, çırak, kalfa olarak çalışan çocukların, sermayenin fabrika ve atölyelerinde işçi çocuk olarak çalışmalarına neden olmuştu (Güllülü,1977'den akt. Demir, 2012: 555).

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında, savaş yıllarında Osmanlı Dönemi'nde çocuk emeği konusuna baktığımızda ise çocuk emeğinin yaygın olarak kullanıldığını görürüz. Öncelikle tarım, zanaatlar ve ev sanayisinde çocuk emeğinin yaygın olarak kullanıldığı göze çarpar.

19. yüzyılda ise küçük imalathane ve fabrikalarda, kumaş üretimi ve halıcılık faaliyetlerinde, çocuk, özellikle de kız çocuk istihdamı önemli seviyelere ulaşmıştır[78] (Quataert, 1999'dan akt. Makal, 2015: 323). Örneğin, 19. yüzyılda Şark Halı Şirketi'nin halı tezgahlarında, 15.000'i aşkın kadın ve çocuk işçi çalıştırılmaktaydı (Erişçi, 1951: 122'den akt. Özbay, 2003: 37, Makal, 1997: 194).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi işletmelerine bakıldığında yoğun şekilde çocuk emeği kullanıldığı görülmektedir. 1920 tarihinde Amerikalı bilim insanlarının İstanbul'da yaptığı araştırmaya göre ayakkabıcılıkta 2500, giyim sanayisinde 600'ü erkek, 200'ü kız, toplamda 800 çocuk işçi; otellerde ve lokantalarda 200'ü erkek, 40'ı kız toplamda 240 çocuk; küçük fabrikalarda 500 çocuk; sigara ve türün imalatında ise 170 çocuk çalıştırılmaktadır (Moore, 1995: 166-171'den akt. Makal, 1997: 194). Sanayileşme çabası içinde olan Osmanlı Devleti, sanayileşmenin ilk yansıdığı alanlardan olan tekstilde 19. yüzyılın başlarında yeterli durumdadır[79] (Boratav, 2012: 20) ve Batı Avrupa'da sanayileşmenin ilk zamanlarında dokuma tezgahlarında çalıştırılan çocuklar örneğinde olduğu gibi, bu anlamda Osmanlı'da da bu alanda benzer şekilde kadın ve çocuk emeğinin yoğun kullanımı şaşırtıcı değildir. 20. yüzyılın başlarında 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına bakıldığında, büyük sanayi kuruluşlarında, özellikle dokumacılıkta, çocuk emeğinin yoğun kullanımı karşımıza çıkmaktadır (Ökçün, 1971: 147,155'ten akt. Makal, 2015: 323).

1897 yılında İstanbul'da Kibrit Fabrikasının işçilerinden 121'i kadın ve kız işçilerdir (Erişçi, 1951: 7'den akt. Özbay, 2003: 37). Sanayi alanında kalifiye işçi yetiştirmek için Rumeli'de sanayi okulları açılmıştır ve kız çocuklarıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır (Güzel, 1985:868'den akt. Özbay, 2003: 38).

---

[78] 19. yüzyılın ortalarıyla beraber madencilik, hizmet ve inşaat sektörü, "putting-out" sistemiyle (sipariş usulüyle) eve iş verme sisteminde ve tarımda ücretli işçiler artmaya başlamıştır (Makal, 1997: 132).

[79] Ancak bu durum 19. yüzyılın sonu ile değişecektir. Tekstil ürünleri bakımından kendine yeterli olan Osmanlı Devleti 19. yüzyıl sona ererken, iç tüketiminin %80-%90'ınında ithal malı iplik ve kumaş kullanmaktadır (Boratav, 2012: 20).

Çocuk emeğinin yoğun kullanımı, kadın işçilerle aynı nedene bağlıdır: Üretim maliyetlerini azaltan ucuz emek (Makal, 1997: 194-195). Ancak 20. yüzyılın başlarında, 1908 sonrası, yoğun şekilde çocuk ve kadın emeği kullanımı, sanayileşme çabasında olan ancak sanayileşmede oldukça geri ve ilkel durumda olan bir ekonomide gerçekleşir. Öyle ki sanayi kesimini incelediğimizde, gerçekleşen üretimin gıda ve dokuma sanayisinden kaynaklandığı görülür. Üretimin alt kolları ise değirmencilik, tütün işleme, debagat, yünlü dokuma ve iplik, ham ipek üretimidir. Bir başka deyişle, bugünkü anlamda bir sanayi yoktur (Boratav, 2012: 33). Ek olarak, halıcılık ve dokumacılık gibi alanlar sağladığı evde çalışma olanağı ile de işverenin işyeri maliyetlerini düşürebildiği yerlerdir ve kadın ile çocukları toplumsal olarak çalışan kategorisinde erkeklerin kabulünden doğan bir sınırlamayla karşı karşıyadırlar. Asıl çalışan erkek olabilir; kadınlar (ve çocuklar) ise ancak düşük ücretle çalışmayı kabul ederek bu çalışmaya dâhil olabilirler (Makal, 1997: 197). 1913-1915 Sanayi sayımı sonuçlarına bakıldığında kadın ve çocuk emeğinin ucuz iş gücüne denk düştüğü çok açık şekilde görülmektedir.

Tablo 1: 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek, Kadın ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak)

Sektörler	**Erkek**	**Kadın**	**Çocuk**
Şekercilik	17-25	8-10	-
Konserve	25-30	8-10	-
Dokuma	10-13	4-6	2-4
Kırtasiye	10-15	-	-
Matbaacılık	8	3-5	2-4
Sabunculuk	12-15	2-6	-
Kimya	13-15	-	2-5

Kaynak: 1913-1915 Sanayi İstatistikleri'nden düzenlenmiştir (Makal, 1997: 195).

Savaş yıllarında ise (1908-1914) metropol tüketiciler için Anadolu çiftçisi daha büyük boyutlarda üretime başlamıştır ki sonraki yıllarda kapitalist üretim biçimine eklemlenmede gerçekleşecek toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin başlangıcı da bu

olaya dayanmaktadır (Boratav, 2012: 28). Bu anlamda, sanayiden çok, 1908-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı tarıma dayanır. Bu dönemdeki tarımsal hasılanın %13-14'ü ihraç edilir, büyük şehirlerin beslenmesi büyük oranda un ithalatıyla sağlanır. Bu nedenle 1908-1914 yılları arasında tarımsal üretimde önemli artışlar olmuştur (Boratav, 2012: 33).

Bu süreçte geçimlik ücrete mahkûm olan ve savaş ve kargaşa yıllarında gelişen kaba sömürü ile soygun yöntemleri arasında ezilen geniş ve yoksul köylü kesimi olmuştur. Öyle ki yetişkin erkekler Yemen ve Galiçya'da savaştadır. Bu anlamda Anadolu'da köylü çocuklarının çocukluğu ile, savaş yıllarında bilinçli zenginleştirme politikalarından fayda gören, siyasi iktidara yakın Müslüman ticaret burjuvazisinin, özellikle İstanbullu Türk tüccarının (Boratav, 2012: 37) çocuklarının çocukluklarıyla ilgili aynı bir çocukluk kavramına varabilir miyiz? Sınıf meselesinin tekrar karşımıza çıktığı bu dönem için de iki farklı sınıfa ait çocukların çocukluğunu ayıran temel şey yoksul olup olmamalarıdır.

Bu anlamda 19. yüzyılda Osmanlı'nın sınıfsal yapısının; köylüler, bürokratlar ve kompradorlar arasındaki etkileşimle oluştuğunu görürüz (Keyder, 2017: 35). Çocuk emeği meselesini ve çocukluğu da bu sınıfsal yapılar ve üretim biçim ve ilişkileri üzerinden değerlendirmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların çitlenerek az sayıda kişinin elinde toplanması ve ücretli işçilik veya boğaz tokluğuna çalışmayı kabul edecek mülksüzleşmiş bir köylü yoktu (Keyder, 2017: 29); ancak I. Dünya Savaşı'na kadar Anadolu'da köylerde ve şehirlerdeki ücretlerin düzeyi, İngiltere'deki ücretlerin yarısından daha düşüktü (Issawi, 1980:38'den akt. Keyder, 2017: 29). Yani mülksüzleşmemiş ama üretim şartlarını da iyiye götürememiş yoksul bir sınıftı. Bu köylüler çocuklarıyla birlikte toprakta çalışırlardı. Osmanlı'da toprakta çalışma, zorunlu çalışma kapsamına girdiğinden, çocuklar da çalışırdı. Tanzimat öncesinde "reayanın çocukları da eğer sahib-i arz'ın tarıma elverişli toprakları mevcutsa, başka yerlere gidip

tarımla uğraşamaz"dı (Özdemir, 2011: 186). Tanzimat sonrasında ise tımar sistemi kaldırılmış olsa da tarımda zorunlu çalışma devam etmiştir. Çocuklar, savaş yıllarında, Cumhuriyet öncesi dönemde, ücret karşılığında ve/veya angarya olarak çalışmaya zorlanmışlardır (Sencer, 1969: 42-45; Özdemir, 2011: 190). Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu, özellikle yoksul köylü çocukları işçileştirmiştir. Çocuk emeğinin kullanımı da tarımda yoğunlaşmıştır

Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk emeğini anlayabilmek için emek piyasasına bakalım. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda emek piyasasına ilişkin en önemli sorun, iş gücü eksikliğidir. Bu sebeple, kamu yararı sağlayan hizmetlerin gerçekleştirilebilmesi için, büyük kamu binaları, köprüler ve kalelerin inşası ve tamiri, ziraat, madencilik ve tuzlacılık gibi, devlet eliyle belirli bölgelerden işçi celp edildiğini görmekteyiz. Bu anlamda, Osmanlı Devleti iş gücü piyasasına, emek kıtlığı sebebiyle, oldukça müdahaleci olmuş ve iş gücü piyasasını devletin denetimi altında işletmiştir (Tabakoğlu, 2003: 299). İş gücü eksikliği sebebiyle, devletin getirdiği teşviklere rağmen özellikle tarım, madencilik, imalat sanayi ve inşaat gibi iktisadi faaliyet kollarında iş gücü açıklığı yaşanmış ve bu açıklığın kapatılmasında çocuk emeği de kullanılmıştır (Yıldırım, 2011: 23)[80]. Buradaki çocuk emeği, çalışmaya gönüllü ve çalışabilir durumda olan kadın, erkek ve çocuk reayadandır[81].

Osmanlı Devleti'nin iş gücü yapısı hem çocuk emeğinin nerelerde ve nasıl kullandığına hem de çocuk emeğine ilişkin devlet müdahalesini değerlendirmemize ışık

[80] İş gücü açıklığının telafisinde çocuk emeği dışında, gönüllü kadın ve erkek reaya, kamu hizmetlerinde zorunlu olarak çalışmak zorunda olan reaya, Osmanlı askerleri, köleler, mahkûmlar, yabancı uzmanlar, esir alınan askerler ve yabancı işçiler de kullanılmıştır (Yıldırım, 2011: 23). Zorunlu çalışma otoriter rejimlerde bizzat devlet eliyle yürütülür ve devlet eliyle zorla, kötü şartlar ve muameleler altında çocukların çalıştırılması da karşımıza çıkar (Zaim, 1997: 25-26). ILO ekonomik gelişme için başvurulan zorun çalışmayı engellemek için 1930 yılında "Zorunlu Çalışma Sözleşmesi" No: 29 ile yasaklayıcı normlar getirmiş ve 1957 yılı "Zorunlu Çalışmanın Kaldırılması" No: 105 ile zorunlu çalışma tamamen ortadan kaldırmak için hazırlanmıştır. Her ikisi de geniş olarak uygulanmıştır. İlk sözleşmeye 130, ikinci sözleşmeye ise 111 ülke imza atmıştır (ILO, 1992: 91).

[81] Reaya, yani köylü, miri topraklarda, belirli bir vergi ödeme ve toprağı işleme şartıyla çalışır. Toprağın efendisine bağlıdır. Efendinin işlenebilir toprağı varsa çocuklarıyla beraber bu toprakta çalışmak zorundadır. Çocukları da başka topraklarda çalışamaz (Uzunçarşılı, 1988: 307-311).

tutacaktır. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin iş gücü kaynakları şu şekilde sıralanabilir: Yabancılar, köleler, mahkûmlar, askerler, savaş esirleridir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin emek piyasasına müdahalesini açık şekilde gösteren zorunlu çalıştırma yoluyla iş gücü sağlama ve bu bağlamda madenlerde zorunlu çalışma ve Amele-i Mükellefe uygulaması kapsamında çalışanlar vardır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde nitelikli iş gücü imkânının kısıtlılığı nedeniyle 19. yüzyılın başıyla beraber sanayileşme sürecinde ve üretimde başvurulmuş önemli bir iş gücü kaynağı olmuşlardır (Yıldırım, 2011: 31).

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda sanayileşme çabası içinde olduğunu ve fabrikalar açtığını görmekteyiz[82]. Bu fabrikalarda, kendi istekleri dışında ve bazen bir ücret verilmeden çocuk ve genç emeği kullanılmıştır. Örneğin 1830'lu yıllarda iplik fabrikası örneğinde Anadolu'dan getirilmiş öksüz çocuklar, uygun bir ücret karşılığı çalıştırmıştır (Quataert, 2006: 1012). Benzer şekilde 1864 tarihli İngiliz Viskonsüllü Maling'in raporuna göre, Bursa'da ipek fabrikaları ve atölyelerinde istihdam edilen 9000 işçinin hemen hemen hepsi kadınlar ve çocuklardan oluşmuştur[83]. 1893 yılında Selanik tekstil sektörüne bakıldığında da 14-18 yaş arası erkek çocukların ve 12-18 yaş arası kız çocukların çalıştıklarını görmekteyiz (Ilıcak, 2002: 122). Tarımda da kadınlar ve çocuklar her türlü faaliyete katılmışlardır (Türkcan, 1986: 44).

Bir iş gücü kaynağı olarak askerlerden de yararlanılmıştır. 1880'li yıllarda sanayide çalıştırılmak üzere daha önce kurulmuş olan askerî alaylara yenileri de eklenmiştir. Muhafaza ve İdadiye Taburları kurulmuştur[84]. İdadiye taburlarında çalıştırılmak üzere İstanbul ve taşradaki ailelerin 12-15 yaş arasındaki çocuklarıdan,

---

82 1804 Beykoz Kağıthanesi, 1810 Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1827 iplik fabrikası, 1833 feshane, 1830'larda İslimiye Çuha Fabrikası ve İzmit'te Basmahane, 1843'te İzmir Kağıt Fabrikası ve 1840'larda Bakırköy ve Zeytinburnu kompleksleri açılan fabrika örnekleridir (Önsoy, 1988: 47-52). Bu fabrikalarla hem sanayileşme hedefi hem de askeri ihtiyaçları yurt içi üretimle sağlama hedefi vardı (Güran, 1992: 236-238).

83 Bkz. Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre On dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", a.g.e., s. 388-391. Bursa'da 1840'lardan itibaren ipek filatür fabrikalarında kadınların istihdamı ve çalışma koşullarının gelişimi için bkz. Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağı'nda Osmanlı İmalat Sektörü, 2. Bsk., Çev. Tansel Güney, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 227-238.

84 Bu taburlar ordunun malzeme ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuştur. Muhafaza taburları fabrikaları korumakla, İdadiye taburları ise sınai hizmetlerde çalışmakla görevlidirler (Düstur, 1885: 327-337).

çalışmak isteyenler seçilmiştir ve sanayi eğitiminden geçerek devlet fabrikalarında çalıştırılmışlardır. Bir tür mesleki eğitim alan bu asker-çocuklar; sanayi sektöründe marangoz, makinecilik, demircilik, dökmecilik, tüfekçilik, eğecilik ve çarkçılık, kılıççılık, kazancılık, ocakçılık, oymacılık, telgrafcılık gibi farklı alanlarda eğitilmiş ve fabrikalarda çalıştırılırmışlardır (Düstur, 1885: 327-337'den akt. Yıldırım, 2011: 52-53).

Benzer şekilde 1886 yılında denizcilik dairesine ait fabrikalar ve diğer üretim birimlerinde de askerlerin çalıştırılmasının önünü açan düzenlemeler yapılmıştır. İmalat Sıbyani Taburu da 12-15 yaş arası çocukları mesleki eğitime tabi tutup daha sonra ücretli olarak -askerlik maaşı- ile çalıştırmıştır (Düstur, 1885: 744-757'den akt. Yıldırım, 2011: 52-53).

Savaşlar ise köle olarak çocukların getirilmesine ve el konulup satılmasına neden olan bir unsurdur. Bu anlamda köle emeği olarak çocuk yine karşımıza çıkar. Her ne kadar Osmanlı Devleti köle getirilmesini yasaklamışsa da uygulamada devam etmiştir[85].

Bu çerçevede Osmanlı Devleti; çocuk emeğini her daim kullanmış; emek piyasasına, müdahaleleriyle şekil vermiştir. Ayrıca 19. yüzyılda çocuk ve yetişkin emek piyasası için, çalışma hayatını düzenleyen, minimum yaş ve çalışma saatlerini kısaltan, ücretler, işçi sağlığı, fabrikalarda çalışan çocukların korunması gibi konularda herhangi iyileştirici bir uygulama da yapmamıştır. 1912 yılında Zürich'te gerçekleştirilen ve işçi sağlığının korunması başta olmak üzere "çocukların fabrika ve tezgahlarda mesai tarzları" gibi çocukları da içeren konuları tartışan biri kongreye katılma kararı alınsa da uygulamaya dönük düzenlemelere varılamamıştır[86].

Çeşitli kesimlerce çalışma hayatını düzenlemek için bazı düzenleme teklifleri yapılmış olsa da kimisi fabrikaların rekabet gücünü kırdığı gerekçesiyle kimisi ise

---

85 "13 Temmuz 1892 Tarihiyle Edirne, Tuna, Bosna ve Manastır Vilayetleriyle Serasker Paşa Hazretlerine Yazılan Telgrafname-i Sâmî Sûretidir", Sabah, No: 133, 7 B 1293, 16 Temmuz 1876 (Yıldırım, 2011: 73).

86 BOA, İ. MMS. 154/1330N-02, 8 N 1330, 21 Ağustos 1912.

bölgesel farklılıkların göz önünde bulundurulmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Örneğin Washington Elçiliğinin 1900 tarihli çalışma şartlarına yönelik teklifi bunlardan biridir[87].

1909 yılından sonra çalışma saatlerinin uzunluğu ve çalışma şartlarının zorluğu gibi nedenlerle devlete şikâyette bulunmalar olmuştur. Bu sebeple Müessesat-ı Sınaiyyede Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Laiyası[88] gerek çocuk gerek kadın işçiliği ile ilgili ayrıntılı düzenlemeye sahiptir ancak devletin bu düzenlemelerin bazı fabrikalar için dezavantaj oluşturacağını söylemesi sebebiyle reddedilmiştir.[89]

1914 yılında İsviçre'de Bern'de düzenlenen ve işçi hakları ve çalışma şartlarıyla ilgili olan uluslararası konferansa katılınmış ancak bu konferansta alınan kararlar uygulanmamıştır. Ancak 8 yıl sonra, 1922 yılında bu kararlar Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde kurulmuş olan Sanayi Komisyonu'nca dikkate alınmış ancak uygulamaya konamamıştır.

Bu anlamda, Batı Avrupa'da da olduğu gibi Osmanlı'da da devlet sermayeyi korumuş ve desteklemiştir, çocukları yalnız bırakmış, emeklerini yoğun şekilde kullanmış ve işçileştirmiştir. Osmanlı Dönemi'nde hem tarım, evde çalışma ve küçük sanayi için hem de kentteki büyük ve görece organize sanayi için, çocuk emeği kullanımı yaygın olmasına rağmen, çocukları koruyan yasal düzenlemeler yeterli düzeyde olmamıştır; var olan yasal uygulamalar da denetlenmemiş ya da denetlenememiştir (Makal, 2015: 323). Osmanlı Devleti 19. yüzyılda kapitalist üretim biçimine eklemlenmeye çalışırken bir yandan da sanayileşme adımları atmıştır. Bu süreçte de 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında, savaşın da etkisiyle azalan erkek iş gücündeki düşme

87 BOA, Y. PRK. EŞA. 36/36. 23 R 1318. 20 Ağustos 1900.

89 Bu düzenlemeler çocukların bazı alanlarda çalışmalarını yasaklayan bazılarına ise okul ve yaş şartı getiren düzenlemelerdir. Detayları için bkz. "Müessesat-i Sınaiye'de Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihasıdır", 11 KE 1326, 24 Aralık 1910, Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye, C. 1, İstanbul, Matbaa-i Cihan, 1327-1911, ss. 816-824.

kadın ve çocuk işçilerle de ikame edilmeye çalışılmış ve bu sebeple bu süreçte iş gücü yükselmiştir (Makal, 1997: 192).

Osmanlı Devleti'nde çalışmaya zorlama uygulamaları da önemlidir. Zorunlu çalışma 1839 Tanzimat'a kadar olan dönem ve sonrası, 1839-1920 yılları arası dönem olarak ikiye ayrılabilir. Zorunlu çalışma alanları ise toprakta, madenlerde, yapı işlerinde ve orduda zorunlu çalışma şeklinde ön plana çıkar (Özdemir, 2011: 185).

Bu durum Batı'daki Yoksulluk Yasaları gibi, devletin doğrudan çocuğu nasıl işçleştirdiğinin bir göstergesidir. Zorla çalıştırma, temelde Osmanlı Devleti'nin iş gücü kaynağındaki eksikliği giderme yollarından biri olmuş ve Tanzimat'la beraber yasaklanmıştır. Buna rağmen bu uygulamalar tamamen son bulmamıştır.

Madenlerde de zorla çalıştırma hâkimdir. 1861, 1863 ve 1868 nizamnameleriyle madenlerde zorla çalıştırma yasaklansa da devam etmiştir (Yıldırım, 2011: 86-87).

Madenci çocuk, Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılmış ve 1867 Dilaver Paşa Nizamnamesince de zorunlu çalışma kapsamına alınmıştır. Buna göre, 14 bölgedeki 13-50 yaş aralığındaki erkeklerin tamamı kayıt altına alınmış, sakat olanlar ayrılmış ve bir ücret karşılığı olmak üzere ve her ayın 12 günü, 2 grup hâline madenlerde çalıştırılmıştır (Yıldırım, 2011: 86; Özdemir, 2011: 193). Üretim açığını kapatmaya çalışan ve işçi sağlığı ve güvenliği sağlamayan Osmanlı Devleti, zorunlu çalışma kapsamında çocuk emeğinin kullanılmasına izin vermiştir.

Madenlerde çocukların çalışmasını yasaklamaya çalışan, yaş sınırı getiren yazışmalar vardır. Örneğin 1908 Meşrutiyet'in ilanı sonrası, 1911 yılında küçük amelelerin ocaklara kabul edilmemesi ve 16 yaşından küçüklerin maden ocaklarında çalışmasının yasaklanması; 1914 yılında, Madenlerde İşçi Sağlığı ve Güvenliğine Yönelik Kanun Layihası (1914), kapsamında, çocukların lağımcı, meşaleci, kazmacı ve bağcı olarak çalıştırılamayacaklarına dair yazışmalar vardır. Ancak bunlardan hiçbiri

uygulanmamıştır (Çatma, 2008).[90] Osmanlı Zonguldak madenleri çocuk emeğini devlet eliyle sömüren, çocukların işçileşmesine devlet eliyle izin verildiğini gösteren önemli bir örnektir.

Benzer şekilde tarımda da zorunlu çalıştırma uygulanmıştır. Özellikle 1914 yılında I. Dünya Savaşı nedeniyle çalışabilir nüfusun büyük bir kısmı askere alınmış ve tarım alanında çalışacak iş gücünde eksiklik yaşanmıştır. Bu nedenle 17 Ekim 1914'te bir düzenlenme hazırlanmış ve müşterek amele-i mükellefe grupları oluşturularak bu gruplar ülke genelinde, her köyde tarlaların sürülmesi ve ekilmesi için görevlendirilmişlerdir. Her köyden 16-20 yaş arası ve 45 yaş üstü erkekler, savaşta olmayanlar, çalışmak zorunda tutulmuştur. Bu uygulama, imparatorluk yıkılana kadar devam etmiştir. (Ökçün, 1983:3-4; Sencer, 1968: 42-45)."

Osmanlı Devleti'nin çocuk emeğine müdahalesinde bakılabilecek bir başka konu ise muhtaç çocuklara ilişkin durumdur. Batı'nın bu konuyla uğraştığı ve zapt altına alma, yoksulu yönetme ve zorunlu çalıştırma uyguladığı yüzyıllardan sonra acaba Osmanlı için de "muhtaç ve yoksul çocuk" söylemiyle, benzer şeyleri söylemek mümkün müdür? Osmanlı Dönemi'nde, devletin merkezî yönetim bağlamında, muhtaç çocukların korunmasına pek önem vermediği, Tanzimat sonrası muhtaç çocukların korunmasına ilişkin yeniliklerin geldiği veya merkezî yönetimin denetiminden görece özerk olan vakıfların bünyesinde ya da "evlatlık" veya "ahretlik" olarak başka ailelerin yanında, bazı zamanlar çalışma karşılığında korunduğu gözlemlenir (Ortaylı, 2000: 113; Sapmazlı, 1943: 183-185). Batı Avrupa'da nasıl kamusal otorite, kimsesiz ve muhtaç çocukları, "yanaşma, besleme" sıfatıyla düşkünlerevlerinden bir ailenin yanına yerleştiriyor ve hatta çocuğu kabul etmeleri için sübvanse ediyorsa Osmanlı'da da muhtaç çocuğun korunmasız ve çalışmaya mecbur bırakıldığını söyleyebiliriz. Bu çocuklar miras vb. haklara sahip değillerdir ve "vazifeli" olarak aileye alınırlardı (Ortaylı, 2000: 113). Ek olarak,

[90] Erol Çatma'nın 17.12.2008 yılında yaptığı konuşmadan alınmıştır. Nusret H. Fişek Bilim ve Sanat (NHF) Ortamında.,31,03,2021. https://calismaortami.fisek.org.tr/icerik/osmanli-doneminde-madenlerde-cocuk-zulmu/ (Erişim Tarihi:…=)

1850'lerden sonra kimsesiz çocuklara maaş bağlanmasına ilişkin fermanlar olsa da incelenen örneklerden uygulamaların kapsamı ve etkinliği bakımından tam bilgiye ulaşılamamaktadır (Ortaylı, 2000: 112,113). Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde muhtaç çocukların devlet tarafından yalnızlaştırıldığı ve çalışmaya veya dilenci olmaya mahkûm bırakıldığını anlıyoruz.

Bununla birlikte sokakta çalışan çocuklar ve Osmanlı Devleti'nin yaklaşımı devletin yoksul çocuğu işçileştiren yapısına bir örnektir.

Sokak çocukları sorununun Osmanlı Dönemi'nde başlayan ve günden güne büyüyerek devam eden bir sorun olduğu, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yer alan "16 Rebiülevvel 1262 (14 Mart 1846)" tarihli ve Cevdet Zaptiye 2185 numarada kayıtlı bulunan arşiv belgesinde sokak çocuklarına ilişkin bir tanımlama yapılmıştır. Buna göre, İstanbul sokaklarında dilencilik yapan, sokaklarda ve camilerde uyuyan çocuklar anlatılarak[91] bu çocukların, tıpkı Yoksul Yasalarında olduğu gibi, çalıştırılmasına vurgu yapılmaktadır[92]: Belge, sokak çocuklarını şöyle anlatır: "İstanbul sokaklarında yaşayan ve henüz bulûğ çağına ermemiş olan bu çocuklar, gündüzleri sokaklarda ve pazar yerlerinde dolaşmakta, geceleyin ise camilerde, orada burada ve sokaklarda yatmaktadırlar." (Gençer, 2006: 167)[93]. Sokak çocuklarına ilişkin Osmanlı'da ilk kabul edilen bu belgede, sokak çocuklarının "… sabi olmalarına rağmen hırsızlık, dilencilik ve çeşitli uygunsuz durumlara yakınlık gösterdikleri için gelecekte terbiyesizliği, dilenciliği ve hırsızlığı kendilerine bir iş ve sanat olarak seçecekleri ve zararlı birer kişi olacakları için bu çocuklar kendi hallerine bırakılmamalıdır" denilmektedir[94].

---

91 "… gündüzün esvâk ve pazarda geşt ü güzâr ve geceleyin cevâmî ve sâir bazı yerler ve sokaklarda beytûtete ibtidâr etmekte olup sinleri henüz mürâhık mertebelerine vâsıl olup olmamış birtakım çocuklar…"

92 Bu belge, Tanzimat sonrası Batılılaşma çabalarına bir örnek olarak da yorumlanmaktadır (Gençer, 2006: 163).

93 BOA Cevdet Zaptiye 2185, 16 Rebiülevvel 1262 (14 Mart 1846)'dan akt. Gençer, 2006: 167.

94 "…bu makûleler bu hal ile yani hal-i sabâvetlerinde sirkat ü suâl ve envâ-ı uygunsuz ahvâl ile ülfet ederek ilerde her bir töhmet ü fazâhatı kendilerine sanat ü kâr ittihazıyla ızrar-ı ibadullah ibtidâr edeceklerinden bunlar fimâba'd kendi hallerinde…" (Gençer, 2006: 168).

Sokak çocuklarına çözüm önerisi olarak ise şunlar belgede sıralanmaktadır: "Sokaklardan toplanan çocukların, kabiliyet ve istidatlarına göre bazıları okullara ya da devlete ait fabrikalara, iplik fabrikalarına, kimisi de belediye aracılığı ile sanayiye verilerek istihdam ettirilmesi, bu çocukların bir yandan eğitilmelerine imkân sağlayacak ve bu sayede bu çocuklar mutlu birer birey olma fırsatını yakalamış olacaklardır. Diğer yandan ise sokaklarda edindikleri kötü huylardan kurtulmaları ve yarın için sağlıklı birer birey olmaları sağlanmış olacaktır." (Gençer, 2006: 168).[95]

Belgede, İstanbul sokaklarında dilencilik, hırsızlık yaparak yaşayan ve geceleyin camilerde, sokaklarda, orada burada yatıp kalkan çocukların topluma kazandırılması için o güne kadar herhangi bir kanuni düzenlemenin bulunmadığı da belirtilmektedir. Bu konuda bir emir verildiği taktirde, "…o misüllü saillik ederek cevâmiide ve mahall-i sâirede beytûtet edenlerden…" [yukarıda bahsedildiği şekilde dilencilik eden, camilerde ve çeşitli yerlerde yatıp kalkan] çocuklardan "…bâb-ı zâbıtiyyeye vürûd edenler ihtisâb Nezâreti marifetiyle izâfet ve kâbiliyetine göre rişteháneye…" [polis karakoluna getirilenler, ilgi ve kabiliyetlerine göre belediye tarafından iplik fabrikalarına] yerleştirilebilecektir." (Gençer,2006: 168-169). Ayrıca, belgede, "ailesi olan ve ailesi olmadığı hâlde bir yakını bulunan çocuklardan herhangi birinin hırsızlık yapması ve bu durumun çocuğun babası ya da velisi tarafından karakola bildirilmesi hâlinde bu konuda nasıl bir uygulama yapılacağı ile ilgili bir düzenleme yapılması gerektiğinden de söz edilmektedir. Bu tip çocuklar için öngörülen düzenleme şu şekildedir: "Yetim olup da bir velisi ya da akrabası olan çocuklardan herhangi biri zabıtaya teslim edilecek olursa"[96] bu

---

95 "…derece-i istidât ve kâbiliyet ü zâtlarına göre bazıları mekteplere veyâhut fabrika-yı humâyunlar ile rişteháne-yi âmireye" ve "Sokak çocuklarının beslenme durumları çok iyi belgelenmemiş olsa da, bazı durumlarda öteki çocuklardan daha iyi beslendiklerine dair bazı göstergeler vardır." Bu göstergeye etki eden nedenlerden biri: "… sokak çocuklarının restoranların artık yemeklerine ulaşabilmeleri…" dir. "…kimisi dahî ihtisâb nezâreti marifetiyle sanayie verilerek istihdâm ettirilmesi hem kendilerinin taht-ı terbiyede bulunarak husûl-ü saadet hallerine bâdi ve hem de harekât-ı nâ-marziye-i haliye ve âtiyelerinin men ü defini müeddî olacağı…"(Gençer, 2006: 168).

96 "…peder ü mâderi veyâhut akraba ve komşusunun eşyasını ahze cesâret edenlerden pederi…", "[anne ve babasının veyâhut akraba ve komşusunun herhangi bir şeyini çalan çocukların babaları], …yetim oldukları hâlde veli ve akrabası bulunanlardan vürûd edenleri olur ise…", "…o makûlelerin dahî veli ve akrabaları rızâlarıyla derece-i kâbiliyet ve istidât vaziyetlerine ve gönderecekleri mahallerde

durumda, “bu tip çocukların da veli ve akrabalarının rızasıyla kabiliyet ve yeteneklerinin derecelerine, gönderildikleri yerlerde istihdama elverişli olmaları durumlarına göre yerleştirme yapılmasına imkân sağlanacaktır.” denmektedir. Belge, “sokak çocuklarının bundan böyle camilerde ve başka yerlerde tutuklanmamaları için ilgili yerlere gerekli emirlerin verilmesini” karara bağlamaktadır (Gençer, 2006: 169-170).

2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ’NDE ÇOCUKLUK FİKRİ, ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET

> “Yeni Türkiye doğmadan ve yaratılmadan önce çocuk, üzerinde durulması lazım gelen ve derin bir ihtimamla korunması icabeden bir varlık değildi. Ona; ana ve babanın tabii olan alakasından başka, cemiyetin ve devletin de belki daha fazla bir bağlılık göstermesi lüzumu bir an bile düşünülmemişti. Hâlbuki çocuk, yurdun ve cemiyetin binnetice devletin temelidir. Vatan dediğimiz toprak parçası onun sağlam bünyesi ile korunur, mamur ve mes’ut olur. Devlet dediğimiz teşkilatın gücü, onun küçük varlığının, istikbale namzet kuvvet ve kudretine dayanır ve millet onun ta beşikten alacağı maddi ve manevi sağlık ve terbiyenin derecesi nisbette sağlam bir bünyeye sahip olabilir… Onun içindir ki, çocuk Atatürk Devri’nin üzerinde durduğu en ehemmiyetli işlerden ve büyük bir kıymet verdiği mukaddes varlıklardan biridir” (Dora, 1938: 45-47’den akt. Öztan, 2013: 63-64).

Erken Cumhuriyet Dönemi’nde çocukluk kavramı üzerine önemle düşülmüş ve “çocuk davası” olarak da nitelendirilerek yeni kurulan bu devletin ve bu bağlamda inşa edilmek istenen toplumun birer öznesi olarak çocuklar, Batı’nın modern çocukluk fikri temel alınarak yetiştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı’nın son dönemlerinde başlayan ve yeni kurulan Cumhuriyet Dönemi’yle beraber devam eden Batılılaşma ve “medenileşme” vurgusu temelinde çocukluğun politik inşası gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Öztan, 2013).

istihdâma elverişli bulunacaklarına göre meclis-i acizânemiz de bittezkîr mekteb ve mahall-i mezkûreye irsâl ve îzâm olunmalarına…”

Kurulan yeni modern ulus devlet için, 19. yüzyılda modern devletin doğuşunda ve Batı Avrupa'da modern devletin kuruluş sürecinde olduğu gibi, Foucaultcu anlamda anatomo-politika ve biyo-politika süreçleriyle altyapısal iktidarını kurma ve genişletme teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda çocuklar; doğum ve ölüm oranlarından, sağlık ve eğitimlerine, zihinsel, akademik ve bedensel gelişimlerine kadar planlanmış politikalarla karşımıza çıkar. Bu çerçevede erken Cumhuriyet Döneminde çocukluk, yeni rejimin ideallerini yansıtmak üzere ele alınır ve çocuklar "savaşkan, kahraman, yurttaş, çalışkan, dürüst, bilimsel esaslar temelinde yetiştirilecek olan masum ve müstakil bir değere sahip Türk çocukları" fikri temelinde şekillendirilmeye çalışılırlar. Çocukluk fikrinde hem çocuklar sevilesi, kıymetli bir alana yerleştirilmiş hem de imparatorluktan bir ulus devlete geçiş süreçlerinin özelliklerini de içermiştir[97] (Öztan, 2013; Çiçek, 2012).

Bu çerçevede çocuklara ilişkin yayınlar da değişmeye başlamıştır. Önceleri çocuklara ilişkin yazılar; çocukluğun yetişkinlikten ayrı bir süreç olduğu, "müstakil bir alan" olduğu fikrinden uzaktır aslında. Bu tür yazılar süreç içinde gelişim göstermiştir[98] (Öztan, 2013: 65).

Cumhuriyet Dönemi'nde çocuklara ilişkin birtakım iktisadi özellikler ve sosyal yardımlaşma fikri de önemlidir. Batı Avrupa çocukluk tarihinde keşfedildiği gibi, çocukluk fikrini şekillendiren temel şey, üretim biçim ve ilişkileri ve sınıf meselesidir. Dağılan Osmanlı Devleti, savaş koşulları ve kurulan Cumhuriyet ve Cumhuriyet sonrası, Osmanlı Devleti'nden kalan yarı sömürge ülke olmaktan kurtulma çabası ve ulusal ve bağımsızlıkçı bir kapitalizm geliştirme çabası vardır. Bu sebeple 20. yüzyılın başında yarı sömürge olan bir ülkede "yerli burjuvazinin yetiştirilmesi" öncelikli olmuştur (Boratav, 2012: 25-27). Bu nedenle, ekonomik olanın çocukluk fikrine şekil verişi Türkiye tarihinde de karşımıza çıkar. Bu bağlamda, oluşturulmak istenen "milli burjuva"nın yaslandığı fikir de "iktisadi birlik"ten gelir. Bu konunun çocuklara yansıması; sahip

[97] Bu nedenle çocuklar hem heyecanın ve umudun yansımasıdır hem de geçmişin izlerini taşırlar. Bu nedenle yazında anlatılan çocuklar, "çocukça" davranmayan çocuklardır (Öztan, 2013: 64).

[98] Cumhuriyet'in ilk yıllarında çocuklara daha çok hitap eden yazılar yazanlar arasında Aka Gündüz, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Mahmut Yesari gibi isimler sayılabilir (Öztan, 2013: 65).

olunan malın kıymetinin bilinmesi, çalışarak kazanmanın erdeminin öğretilmesi, tutumlu olmak şeklindedir. Okullarda kutlanılan "yerli malı" haftasının arkasında da bu fikirler yatmaktadır. 1929 Buhranı da, kadınların iktisadi özelliklerinde, "ideal kadın" çerçevesinde tasarruflu ve yerli malı kullanan kadın gibi özelliklerin pekişmesine neden olmuştur. "Milli İktisat, "yerli malı " ve "tasarruf" bu dönemde topluma yayılmak istenen temel düşüncelerdir. İktisat ve tasarruf meselesinde çocuklara yerleştirilmeye çalışan fikrin en güzel yansıması kumbaralardır. 1920'li yılların sonlarından itibaren, kumbaraların, orta sınıf çocukluğunda önemli bir yere sahip olduğu görülür (Öztan, 2013: 94-97). Ancak ya yoksul çocukların çocukluğu? Türkiye'de erken Cumhuriyet Dönemi'nde bir yanda oluşturulmaya çalışılan burjuvazi ve orta sınıf çocukluğu, peki ya orta sınıfın dışındakiler?

Bu anlamda çocukluk fikri üzerinde önemli düşüncelerinden biri olan "Cumhuriyetçi eşitlik" fikrine bakılabilir. Bu fikir zengin-fakir ayrımını silikleştirme ve sosyal yardım meselesi üzerinden görülür (Öztan, 2013: 116-120). Toplumsal bütünlük hedeflenir ve okullarda önlük kumaşından yapılan kıyafetlerin giyilmesi, bilezik, ipek mendil, küpe vs. gibi süs eşya ve takılarının kullanılmasının yasaklanması (İnal,2007:115) ve muhtaç çocuklar için açılan talebe sofraları, aşevleri, şefkat yurtları (Sapmazlı, 1943: 183-205) bu hedefler için yapılan uygulamalara ilişkin örneklerdir. Ancak diğer yanda da çalışan çocuklar vardır. Devlet teşvik ve müdahalesini gözlemlediğimiz 1920'li yıllarda, "millî burjuvazi" yaratımında ve orta sınıf çocukluk fikrinin geliştirilmesinde gördüğümüz devletin müdahaleci karakteri, alt sınıf çocukları için ne yönde işlemekteydi? Ulusal bir kapitalizmin yeşertilmeye çalışıldığı bu yıllarda, devletin çocuk emeğine müdahaleleri bu konuyu aydınlatacak olandır. Çocuk emeğinin incelendiği bu kısımda, ulusal bir kapitalizm için izlenen politikalar[99] çerçevesinde, bu konu ele alınmaktadır.

[99] Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma aşaması olan 1908-1922 yılları, erken Cumhuriyet Dönemi'nde devam edecek olan "eksik kalmış bir burjuva demokratik devrimi" veya "ulusal bir kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekingen adımlar"ın başladığı yıllardır.

Cumhuriyet rejimi altında şekillendirilmeye çalışan çocukluk fikri, Cumhuriyet'in değerleri üzerine kurulmuş olup çocuk ve ailesine ilişkin her alanda, çocuğun nasıl bakılıp büyütüleceğinden, bedensel ve zihinsel özelliklerinin nasıl olması gerektiğine ve bunun için de doğumdan itibaren nelerin yapılması gerektiğine kadar, temelde "çoğalma davası" (Gövsa, 1941: 10-17) üzerinden bir nüfus siyaseti yürütülmüştür ve bu politika, dönemin yayınlarında da kendini göstermektedir (Çiçek, 2012: 79).

Ancak çocuk edebiyatına, çocuk dergilerine ilişkin çocukluk fikrinin anlatısının ötesinde, 20. yüzyılın medenileşmesi emsal alınıp, hiçbir zaman "çocukça" davranamayan modern çocukluk fikri kabul edilirken, Batılı devletlerin 20. yüzyılda çocuk olma hâline ilişkin tanımladıkları alanlardan yoksun çocuklardır erken Cumhuriyetin çocukları. Çünkü Batı Avrupa tarihinde gördüğümüz gibi, çocukluk fikri sınıfsal bir meseledir ve üretim biçim ve ilişkileri temelinde şekillenir. Yeni kurulmuş bir ulus devlet millî burjuvazisini yaratmaya ve kalkınmaya çalışmaktadır. Bu süreçte çocuk emeği ve devletin emek piyasasına müdahalesi nasıldır? Bu anlamda öncelikle ekonomik olanın ışığında çocukluk fikrini değerlendirmek gerekmektedir.

Bu anlamda, Osmanlı Devleti'nden erken Cumhuriyet Dönemi'ne geçişte çocukluk, çocuk olarak kıymetli ancak aynı zamanda, bir an önce bitmesi gerektiği düşünülen bir süreçtir de. Bu anlamda, erken Cumhuriyet Dönemi'nde çocukluk fikri bazı çelişkileri de içerir (Çiçek, 2012: 83). Bu yeni ulus-devletin inşası sürecinde, yeni doğmuş olarak kabul edilen Cumhuriyet de çocuktur. Tüm iktisadi bağımlılıklarından bir an önce kurtulması için bütün ulusça çaba gösterilen ve bir an önce büyümesi gereken erken Cumhuriyet Dönemi'nde bu yaklaşım, çocukluk fikrine de yansımıştır. Çocukluk, bir an önce terk edilmesi gerekendir ve üretime katkısı olacak yetişkinlerin yetişmesini vurgulayan bir süreçte hem faydacılık hem de çocuğun ülküsel/romantik kurgusu ile çelişmektedir (Köksal, 1997: 9). Bu anlamda erken Cumhuriyet Dönemi'nin modernleşmeci elitleri, modern çocukluk fikrinden çok Aries'in (1962), Orta Çağ çocukluğunda anlattığı "yetişkin çocuk" fikrine yaslıdır (Çiçek, 2012: 95). Hiçbir zaman çocuk olamamış, Batı'nın çocuk olma hâli için yapılan tanımlama ve anlatılardan uzak,

erken Cumhuriyet'in görev ve sorumluluklarla yüklü çocukları, yeni rejimin inşasının birer öznesidir. Tam da bu açıdan erken Cumhuriyet Dönemi'nde çocuk emeğine bakmak faydalı olacaktır.

Devletin, temelde ekonomik olana bağlı olarak bir başka deyişle kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinin gereklerine göre ortaya çıkan çocuk emeği problemini, salt hukuki düzenlemelerle çözemeyeceğini, birinci bölümde çocuk emeği ve devlet kısmında, erken sanayileşen ülkeler bakımından tartıştık. Gerek yasal düzenlemelere paralel gitmeyen uygulamalar gerek çocukların çalışmasının sosyal ve kültürel nedenlerini göz ardı etmek ve en temelde ailelerinin yanında çocukları da uygunsuz şartlarda çalışmaya itmeyecek uygun bir gelir düzeyine ulaştırmamak (Kessler, 1943'ten akt Makal, 2011: 327), çocuk emeği probleminin sürmesine neden olan ve doğrudan emek piyasasına devletin müdahalesini içeren uygulamalarıdır. "Engelleyici, düzenleyici ve denetleyici" (Makal, 2011: 325) müdahaleleri ile devlet ve çocuk emeği ilişkisine bakarken erken sanayileşen ülkelerde olduğu gibi, Türkiye için de sermaye birikiminin gereklerine göre emek piyasasına müdahaleler çocuk emeği açısından odaklanmamız gereken noktadır. Gerek eğitim ve okullaşma, meslek liselerini tartışırken gerek çocukların çalışmasını önlemek amacını taşıyan sosyal transferleri tartışırken, Polanyi'nin (2013) de vurguladığı gibi, her şey ortaya çıkan modern piyasada sermaye birikiminin gereklerine göredir.

2.1. Türkiye'de Tek Partili Dönem'de Çocuk Emeği ve Devlet, 1920-1946

2.1.1. 1923-1929 Yıllarında Çocuk Emeği ve Devlet

Çocuk emeği ve devlet ilişkisi[100], erken sanayileşen ülkeler için, Batı Avrupa'da özellikle "yoksul olma" hâli üzerinden tartışılmıştı. Çünkü çocuk iş gücünün kim olduğu sorusunun karşılığı olarak karşımıza yoksul çocuk çıkıyordu ve yoksul çocuk ve yetişkin emeğine müdahale, kapitalizmin ticari aşamasından başlıyor ve modern ulus devlete

[100] Çocukların çalışma koşullarına dair ilk girişim 1910 yılında Mebusan Meclisinde tartışılan ancak yasalaşamayan yasa teklifi, sanayi kuruluşlarında kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılmaları hakkındadır (Toprak, 1984:232-233'ten akt. Çelik, 2010: 61).

kadar ulaşıyordu. Aslında tüm bunlar, Polanyi'nin (2013) vurguladığı gibi oluşturulmaya çalışılan, modern emek piyasasına ilişkindi. Sermaye bir yanda birikirken diğer yanında emeği de metalaştırıyor ve onu da kendi gereklerine göre sürece, devlet eliyle dâhil ediyordu. Ancak erken Cumhuriyet Dönemi'ne baktığımızda karşımıza savaş koşulları altında yoksul ve sanayileşmemiş bir ülke çıkıyor. Bu durumda erken Cumhuriyet Dönemi'nde, devlet için, çocuk emeğini değerlendirirken, "Yoksul kimdir?" sorumuzun yanıtı olarak, karşımıza "ezici çoğunluk olan, köyündeki köylü" çıkıyordu (Buğra, 2010: 99). Ancak Batı kapitalizm tarihindeki çitleme hareketindeki gibi yoksulun, erken Cumhuriyet Dönemi'nde, yani bir anlamda yoksul köylünün çalıştırılması gerektiğini, köylülüğün çözülerek, hatta mülksüzleştirilerek kente sürülmelerini ve ücretli bir işçi sınıfının oluşumuna teşvik görmüyoruz. Bu tarihlerde, sosyal ve siyasal ihtiyaçların, iktisadi olandan önde tutulduğunu görüyoruz. Bir yanda oluşturulmaya çalışılan bir ulusal kapitalizm ve sanayileşme gereği, diğer yanda ise bu amaçla çatışan ancak o dönem için anlaşılır olan köylüyü köyde tutma amacı[101]. Her şeyden önce erken Cumhuriyet Dönemi'nde yoksulluk, kapitalistleşme dinamikleri gereği değil, savaşın ve politik olayların sonu ortaya çıkmıştı. Bu nedenle ne yoksul köylüyü iş gücü olarak gören yaklaşım ne de yoksula yardım henüz savunulmuyordu (Buğra, 2010: 98-100). Tek parti döneminde amaç; yoksulu, yani köylüyü köyde tutmak olarak görülüyordu (Buğra, 2010: 105). Devletin izlediği bu politikanın çocuk emeği açısından sonucu, köyde tutulan köylü çocukların da aileleriyle birlikte tarımda çalışmaları olduğunu çıkarsayabiliriz. Bu anlamda, bu yıllarda en önemli üretim alanı olan tarımda çalışan çocukların durumu devlet eliyle şekillendirilmiş örneklerden biridir.

Bu anlamda, erken Cumhuriyet Dönemi için, Yoksulluk Yasalarında olduğu gibi, sistematik şekilde "yoksul çocuğun emeği ve işçileştirilmesi" bağlamında bir tartışma

[101] Bu dönemde ticari tarım ürünleri piyasası dardı. Bu nedenle ne üretimi artırmayı amaçlayan kapitalist üreticiler için köylülüğün çözülmesi gereği ne de özel sektörün ucuz iş gücü talebi önemli değildi. Emek arzı değil, siyasi kaygılar ön plandaydı (Buğra, 2010: 99-100).

yürütmek mümkün gözükmüyor. Ancak bu durum, çocukların daha ucuza çalıştırılmadığı ya da çocuk emeğinin kullanılmadığı demek de değildir. Erken Cumhuriyet Dönemi; çocuklar için sokakta çalıştıkları/yaşadıkları, dilenci ve bakıma muhtaç oldukları, suça sürüklendikleri ve bu çocukların sayılarının hızla arttığı bir dönem olmuştur (Uluğtekin, 2001: 13'ten akt. Işıkçı ve Karatepe, 2016: 84).

Bununla birlikte çocuk emeği kullanımına bakarken erken Cumhuriyet Dönemi'nin iktisadi yapısını anlamak önemlidir. Bunu anlayabilmek için de Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan iktisadi yapının özelliklerini unutmamak gerekir. İlgili döneme bakıldığında, bu miras açık bir şekilde göze çarpar.[102]

Tablo 2: 1921'deki Milli Hudutlar İçinde Bulunan Sanayiinin Durumu

Sanayi Şubeleri	Müessese Adedi	Amele Adedi	Sanayi müesseselerine isabet eden amelenin nisbeti	Kuruluş Başına İşçi Sayısı
Mensucat Sanayii	20 057	35 316	46.34	2
Deri Sanayii	5 347	17 964	23.57	3
Maden Sanayii	3273	8 021	10.52	2
Ağaç Sanayii	2 067	6007	7.88	3
Gıda Sanayii	1 273	4 493	5.89	4
Toprak Sanayii	704	3 612	4.74	5
Kimya Sanayii	337	803	1.06	2
Toplam	33 058	76 216	100.00	2

Kaynak: Tökin, 1946: 24'ten akt. Makal, 1999: 194.

[102] Osmanlı'dan miras kalan yapıyı anlatırken 1913-1915 Sanayi Sayımını temel almıştır. Daha sonra, Kurtuluş Savaşı devam ederken, Ankara Hükûmetinin 1921 yılında, Sanayi Umum Müdürlüğü'ne yaptırdığı imalat sanayii sayımı, 1913-1915 Sanayi Sayımı ile paralel olması, Osmanlı'dan kalan mirası göstermektedir (Makal, 1999: 193).

Tablo 3: GSMH'de Sektör Payları (%)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	43.1	10.6	46.3
1925	47.8	8.5	43.7
1926	44.7	8.9	46.4
1927	49.9	8.7	41.5
1928	39.5	11.9	48.6
1929	42.4	10.6	46.9
1930	49.8	9.1	41.2
1931	46.8	10	43.2
1932	49.2	10.5	40.3
1933	39.3	13.9	46.9
1934	41.4	14.2	44.4
1935	40.1	15.3	44.6
1936	38.8	15.7	45.4
1937	48.6	12.3	39.1
1938	46.2	13.4	40.4
1939	44.4	14.2	41.4
1940	43.2	15.5	41.4
1941	44.8	14.6	40.6
1942	41.8	15.9	42.3
1943	47.2	14.7	38.1
1944	45.8	16	38.2
1945	43.1	15.9	41.1
1946	39	15.6	45.4

Kaynak: DİE (1992) İstatistik Göstergeler 1923-1992,:, s.412'den akt. Buğra (2010: 104).

Bu anlamda, Türkiye ekonomisinde 1920'li yılların başında tarım kesiminin payı büyüktür. 1923 yılı içinde tarım kesiminin GSMH içindeki payı %39.8, sanayi kesiminin payı ise %13.2'dir. Bu yapıya paralel şekilde istihdam yapısında da tarım ağırlıklıdır.1924 yılında toplam istihdam içinde tarım kesiminin payı %89.6, sanayi kesiminin payı %4.6, hizmetler kesiminin payı ise %5.5 olduğu görülür (Bulutay, 1995: 189; Makal, 1999: 195). Küçük üretici hâkim yapıdır ve aile emeğinin yardımıyla çalışma ön plandadır (Tezel, 1986: 95'ten akt. Makal, 1999: 195), bu bağlamda ücretli emek oldukça azdır. 1923-1929 yılları arasında anlamlı bir sanayileşme süreci yaşanmamıştır. 1923'ten itibaren gerek Anadolu'ya yayılı küçük sanayi ve el sanatlarında gerek tarımda cepheden

dönen yetişkin erkek emek gücü ile yeniden üretime geçilmiştir. Ancak 1927 Sanayi Sayımının içermediği hane içinde yapılan "sınai" üretim ise el dokumaları, geleneksel zanaatlar ve küçük sanayiden oluşmaktadır (Boratav, 2012: 52).

"Ortakçılıkta işletilen büyük mülklerin ve ücretli işçi kullanan az sayıda kapitalist çiftliğin varlığına karşın küçük köylü işletmeleri mutlak olarak hâkimdi" (Keyder, 1982: 26; Makal, 1999: 196). Bu anlamda, tarımsal yapının küçük üreticiliğe yaslı oluşu, Sanayi Devrimi'ni yaşayan Batı Avrupa'nın erken sanayileşen ülkelerinin tarım kesiminde ortaya çıkan mülksüzleşmiş köylünün ve bu anlamda da kentlerdeki sanayi kesimine yönelmiş potansiyel işçi kesiminin oluşumunu zorlaştırmıştır (Makal, 1999: 196-197). Başka bir deyişle, kırsal kesimin topraklarından koparılarak mülksüzleşmeleri ve geçim araçları olan emeklerinin metalaşması ve proleterleşmeleri Türkiye tarihinde zaman almıştır.

Bu çerçevede Türkiye ekonomisinde, 1923-1929 yılları tarımsal üretimin hızla büyüdüğü bir dönem olduğundan (Boratav, 2012: 51) çocuk emeğinin, "ücretsiz hane içi emek" olarak, tarımda kullanıldığı tahmininde bulunmak yanlış olmayacaktır.

1920'li yıllarda çocuk emeği kullanımına ilişkin en sağlıklı bilgiler, 1913-1915 Sanayi sayımı sonuçlarından elde edilmektedir. Bu sonuçlardan hem çocuk işçilerin ücretlerine hem de çalıştıkları alanlara ilişkin bilgi edinilmektedir (Tablo daha önce verilmiştir).

Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu kısmında da anlatıldığı gibi, bu yıllar yıkılan bir imparatorluk ve yeni kurulan bir devletin yıllarıdır. 1920 yılında Amerikalı bilim insanları tarafından İstanbul'da yapılan bir araştırma itibarıyla bilgiye ulaşabilmekteyiz. Daha önce de belirtildiği gibi, ayakkabıcılık alanında 2500; giyim sanayiinde 600'ü erkek,200'ü kız olmak üzere toplam 800; lokanta ve otellerde 200 erkek, 40 kız çocuk; küçük fabrikalarda 500 çocuk; sigara ve tütün imalatında ise 700 çocuk" çalıştırılmıştır (Makal, 1997:194). Ayrıca 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre

çocuk işçi oranının %15.42'yi bulduğu gözlenmiştir: "4 ve daha fazla kişi çalıştıran kuruluşlarda 147.128 işçinin 22.684'ü 14 yaşından küçük olup oranları ise %15.42'dir. Bunlardan 14.557'si erkek, 8.107'si kızdır. Çalışan çocuklardan 13.115'i tarımsal ürünler kaynaklı sanayide, 4.646'sı ise dokumacılık sanayiinde çalışıyor olup, iki sanayide çalışanların toplam çocuk işçiler içlerindeki payı %67'yi bulmaktadır" (BİGM, 1932: 216'dan akt. Makal, 2011: 338). Bu veriler ışığında, erken Cumhuriyet Dönemi'nde, devlet, çocukları işçileştiren bir aktördür. 14 yaşından küçük çocukların çalışıyor olması ve çocuk emeği kullanımının bu kadar yoğun oluşu bunun bir göstergesidir.

Türkiye'de çocuk emeği konusunda ilk uluslararası bağlayıcı düzenleme 1919 tarihli Versailles Antlaşması ile gündeme gelmiştir. Bu antlaşmanın 427. maddesi ilk defa çalışma yaşamına ilişkin temel ilkeler uluslararası antlaşmanın konusu olmuştur: "Çocuk emeği yasaklanmalı ve genç işçilerin çalışması ile ilgili olarak eğitimlerinin devamına olanak sağlayacak ve uygun fiziki gelişimlerini güvenceye alacak sınırlamalar konmalıdır" (Çelik, 2010:57).

1920'li yıllara ilişkin devletin çocuk emeğine müdahalelerinden biri, minimum çalışma yaşını belirlediği, henüz Kurtuluş Savaşı devam ederken çıkarılmış olan ve Osmanlı İmparatorluğunda da önemli bir yeri bulunan maden işçisi çocuklarla ilgilidir: 151 Sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Müteallik Kanunu (1921). Bu yasa 18 yaşından küçüklerin maden ocaklarında çalışmasını yasaklamaktadır (Makal, 2011: 329-330). Ancak uygulamada nasıl olmuştur? Kessler, maden ocaklarında çalışanların 16 yaşından daha küçük olduklarını gözlemlemiş ve bu durumun 1948 yılında da devam ettiğini göstermiştir. Ayrıca 1939-1940 yıllarında, iki eski mükellef işçi, mükellefiyet öncesinde, 16 yaşındayken çalışmaya başladıklarını bildirmişlerdir (Makal, 2011: 364). Bu anlamda, devlet getirdiği minimum yaş uygulaması konusunda denetim ve çocukların korunmasında yetersiz kalmıştır ve çocuk emeğinin kullanıma göz yummuştur. Bir "önlem" gibi gözüken 151 sayılı kanun, aslında denetimsizlikten dolayı,

önlem olma özelliğini yitirmiştir ve devletin yoksul çocuğu işçileştiren karakterine bir başka örnektir. Ayrıca çalışan çocukların korunmasına ilişkin bakılabilecek bir diğer kaynak anayasalardır. 1924 Anayasası'nda, çalışan çocukların korunmasına yönelik bir ilke yoktur (Makal, 2011: 328).

Türkiye'de çalışan çocukların korunmasına ilişkin hukuki düzenlemeler Osmanlı'ya dayansa da yeterli ve denetim altında olmamıştır. Bu durum, sadece çocuk emeği için geçerli olmayıp benzer şekilde çalışma mevzuatı için de geçerlidir (Makal, 2011: 328).

2.1.2. 1930-1939 Korumacı-Devletçi Sanayileşme Döneminde Devlet ve Çocuk Emeği

1930-1939 yılları, Türkiye'de sanayileşme için atılan ilk ciddi adımların yaşandığı yıllardır. Özellikle maden ve sanayi sektörlerinde devlet işletmeleri, yatırım ve üretimi yapan aktördür ve ek olarak devlet tarımda da düşen fiyatları frenlemek ve piyasada oluşacak rantların tüccara değil de devlete aktarımını sağlamak adına müdahalelerde bulunmuştur. Bu bağlamda, devlet hem yatırımcı hem işletmeci hem de denetleyici unsur olarak iktisadi hayatın işleyişinde egemendir (Boratav, 2012: 68-80). Bu dönem, Türkiye ekonomisinin dışa kapandığı ve millî sanayileşme denemesine giriştiği bir dönemdir ve bu bağlamda da korumacılık ve devletçilik politikaları iktisat politikalarının başlıca özelliğidir (Boratav, 2012: 59).

Bu yıllarda, çocuk emeğine ilişkin düzenlemelerin eksikliği devam etmektedir. Çocukların fabrikalarda, sanayi kuruşlarında ya da ev sanayiinde hangi işlerde çalışabilecekleri, çalışma şartları, saatleri, yaşları gibi koşulların düzenlenmemiş olduğunu görmekteyiz. Ancak bununla birlikte madenlerde, nakliyat ve amme işlerinde çocukların çalışmasının denetim altına alınması gerektiği ve okula gidebilecek yaştaki

çocukların da okula gitmelerinin zorunlu hâle getirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Hines ve diğerleri, 1936: 260-261'den aktaran Makal, 2011: 328-329).

Bu yıllara ilişkin söyleyebileceğimiz ilk uygulama 1926 tarihli Borçlar Kanunu'nun çırakların çalıştırılmasına ilişkin hükümleridir. Ancak bu hükümler, çıraklığı bir öğretim anlaşması olarak ele almamış, aksine iş ve ücretin belirlendiği bir hizmet akdi çerçevesinde değerlendirmiştir. Çırakların çalışmasına ilişkin koruyucu hükümler ise yeterli değildir (Saymen, 1954: 419'dan;aktaran Makal, 2011). Ayrıca Tuna (1950: 146'dan aktaran Makal, 2011), çalışan çırakların durumuna ilişkin hem hükümlerin sınırlı olduğunu hem de bu hükümlerin yeterli düzeyde denetlenebilmesi için koşulların yetersiz olduğunu vurgulamıştır. 1937 yılına ilişkin değerlendirmeleri içeren İktisat Vekaleti'nde, çıraklığa ilişkin hükümlerin ülkenin hiçbir yerinde uygulanmadığı ve denetlenmediği vurgulanmaktadır. 1936 tarihli İş Kanunu'na bakıldığında ise, benzer şekilde çıraklık konusunda herhangi bir düzenlemenin yapılmadığı görülmektedir (Makal, 2011: 330).

1930 tarihli ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, doğrudan çalışma hayatını düzenlemeyen ancak halk sağlığına yönelik olan bir kanundur. Bununla birlikte çalışma hayatını düzenleyen sınırlı bazı hükümleri vardır. Bunlar, aslında kadın ve çocuk işçilerin korunmasına yönelik, 151 sayılı kanundan sonraki en kapsamlı kanun olarak nitelendirilir (Talas, 1961: 100'den aktaran Makal, 2011: 331). Bu bağlamda bu kanun hem minimum çalışma yaşını belirlemiş hem de 12 yaş altındaki çocukların "fabrika ve imalathane gibi her türlü san'at müesseseleriyle maden işlerinde amele ve çırak olarak" çalıştırılmalarını yasaklamıştır. Ek olarak 12-16 yaş arası çocukların günde 8 saatten fazla çalışmalarını ve saat yirmiden sonra çalıştırılmalarını da yasaklamıştır[103] (Makal, 2011: 331; Talas, 1992: 88-89).

[103] 12 yaşından küçük çocukların sanayi ve maden işlerinde, Türk İş Hukuku çerçevesince de çalıştırılıp çalıştırılamayacağı bir tartışma konusu olmuştur. Bazı yazarlar, bu yasaklamanın iş hukukunca da kabul edilmediğini söylerken (Saymen, 1954: 318'den aktaran Makal, 2011: 331); bazıları ise ilgili maddenin getirdiği yasaklamanın mutlak olduğunu ve hangi iş türü olursa olsun 12 yaşından küçük çocukların çalıştırılamayacağını söylemektedir (Tunçomağ, 1982: 74'ten aktaran Makal, 2011: 331).

1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu ise çocuk emeğine ilişkin minimum standartlar getirmiştir. Kanunun minimum çalışma yaşında getirdiği standartlara bakıldığında bir belirsizlik görülse de 51. maddeden 12 yaştan küçük olan çocukların çalıştırılamayacağı anlamı çıkar. Ancak Kessler (1943:71), yine de 12 yaş altının çalıştırılamayacağına ilişkin açık ve kati bir hükmün olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte İş Kanunu 16 yaşından küçük çocukların günde 8 saatten fazla çalıştırılamasını ve 18 yaş altı çocukların maden ve su altı gibi yer altı işlerinde çalıştırılmasını yasaklamıştır (Makal, 2011: 331-332). Ancak bu tür yasaklamalar ve sınırlamalar, döneme ilişkin bir ilerleme olsa da Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1919 tarihli ve 5 numaralı "Asgari Yaş Sanayi Sözleşmesi"nce belirlenmiş 14 yaşın minimum yaş olduğu uygulamanın altında kalmıştır (Makal, 2011: 332).

Ayrıca İş Kanunu'nun 60. maddesi ile 12-18 yaş aralığındaki (18 dâhil) çocukların çalışmadan önce, koşullara uygun olup olmadığının doktorlarca görülmesi ve raporla tespit edilmesi; 58. madde ile de ağır ve tehlikeli işlerin 6 ay içinde belirlenmesi ve bu işlerde kadın ve çocukların (18 yaş da dâhil) çalıştırılmasının yasaklanması söylenmiştir. Ancak Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü, gecikmeli olarak, ancak 1948 yılında düzenlenebilmiştir (Makal, 2011: 333).

Hem İş Kanunu kapsamındaki hükümler yeterli değildir hem de bu hükümlere uyulmadığı görülmektedir. Bu durum devletin denetleyici yönünün zayıflığını göstermektedir. Devlet bir yandan çocuk emeğine ilişkin düzenlemeler yaparken diğer yandan denetlemeyerek ve denetleyemeyerek bu hükümlerin anlamsızlaşmasına neden olmuştur. Ayrıca tıpkı erken sanayileşen ülkelerde devletin yaptığı gibi Türkiye'de de bu tür düzenlemelerden hiçbiri çocuk emeğini tamamen yasaklamamış, sadece regüle etmiştir. Bu durum diğer az gelişmiş ülkelerde olduğu Türkiye ekonomisinin de bu yıllarda çocuk emeğine olan bağımlılığını ve devletin çocukları işçileştiren ve buna göz yuman karakterini göstermektedir. Türkiye ekonomisinde İş Kanunu kapsamına giren

ücretliler içerisinde çalışan çocuklara baktığımızda da 1937 yılından 1943 yılına kadar çalışan çocuk-genç işçi sayısının 2.5 kat arttığı görülmektedir[104] (Makal, 2011: 339). Bu artışın önemli sebebi II. Dünya Savaşı'dır. Türkiye savaşa girmese de seferberlik koşulları sebebiyle yetişkin erkek gücünün silah altına alınması, iş gücündeki açığın kadınların ve çocukların istihdam edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Rahikainen'in (2004) de vurguladığı gibi savaş, koşulları sebebiyle kadın ve çocukları işçileştiren bir olgudur.

Tablo 4: Türkiye'de İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Çalışan Çocuklar (1937-1943)

	1937		1943		1947	
	Sayı	Oran%	Sayı	Oran%	Sayı	Oran%
Çocuk İşçiler (12-18 Yaş)	23.347	8,80	51.872	18,86	20.845	7,21
Kadın İşçiler	50.131	18,89	56.937	20,70	50.851	17,59
Erkek İşçiler	191.863	72,11	166.275	60,45	217.451	75,20
Toplam	265.341	100,00	275.083	100,00	289.147	100,00

Kaynak: BİGM (1945) S.7; ÇD (1978) S.146'daki verilerden Makal (2011: 339) tarafından düzenlenmiştir.

Ayrıca 1937 yılındaki verilere göre, çalışan çocukların %63.61'i gıda-içki-tütün ve dokuma sanayilerinde çalışmaktadır. Kapitalist üretim biçimine eklemlenirken, Türkiye ekonomisinde çocuklar da bu sanayileşme denemelerinin olduğu yıllarda, sanayileşme denemelerinin olduğu iktisadi faaliyet kollarına paralel olarak çalışmaktadırlar.

[104] 1937 yılından başlayarak gerek küçük sanayide gerek büyük sanayide çalışan çocuklara ilişkin daha sağlıklı veriler mevcuttur.

Tablo 5: Çocuk İşçilerin Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (1937-1943)*

Meslek Grupları	1937		1943	
Maden Ocakları, memlehalar ve taş ocakları	Çocuk Sayı 785	Oran (%) 3,36	Çocuk Sayı 7.204	Oran (%) 13,89
İnşaat, bina ve mobilya sanayii	97	0,042	2.484	4,79
Dokuma sanayii	8.565	36,69	16.984	32,74
Gıda, içki ve tütün sanayii	6.284	26,92	15.376	29,64
Ticaret	75	0,032	560	1,07
Toplam	15.806	67,70	42.608	82,14
Diğer Meslek Grupları	7.541	32,30	9.263	17,86
Genel Toplam	23.347	100,00	51.871	100,00

Kaynak: (*) Çocuk İşçiler 12-16 ve 17-18 yaş gruplarını kapsamaktadır.

BİGM (1945), S.7'deki tablodan Makal (2011:346) tarafından düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Rahikainen'in (2004) erken sanayileşen ülkeler için ortaya koyduğu gibi, Türkiye ekonomisinde de çocuk emeğinin biçimini ve yoğunluğunu etkileyen temel neden kapitalist üretim biçim ve ilişkileri olmuştur.

İnceleyeceğimiz bir sonraki kırılma noktasına bakıldığında, savaşın da çocuk emeği kullanımını artıran ve çocuğu işçileştiren karakterini de akılda tutarak, 1943 yılında çocuk işçi sayısının 51.871'e; 1947 yılında ise 20.845'e yükseldiği görülmektedir (Makal, 2011: 339). Ancak çocuk işçi sayısı, savaş sonrası 1943 sonrası dönemde, savaş öncesi döneme dönse de resmî rakamların doğruluğuna çalışan çocukların olarak sadece İş Kanunu kapsamına girenleri değerlendirmesi; yetersiz denetim sebebiyle işverenlerin doğru bildirimde bulunmaması ve İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1950'li yılların sonunda yaptığı anketlerde çalışan çocuk için yaş grubunun, İş Kanunu kapsamındaki kuruluşlarca değerlendirilen İşçi Ücretleri Anketlerinde olduğu gibi 12-18 olarak alınmaması gibi

nedenlerden dolayı şüpheli yaklaşılmaktadır[105](Makal, 2011: 340-341). Karşımıza gerekli denetimleri yapmayan devlet aktörü tekrar çıkmaktadır. Eksik denetimin yanı sıra, TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekilleri'nin 1947 tarihli raporu, İş Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda bile, çocukların çalıştırılırken minimum yaşa uyulmadığını ve çocuk işçiliğinin gerçek boyutlarını ortaya koymaktadır[106].

1937 yılında 12-16 yaş grubu çocukların çalışmadaki oranı %54'tür ve bu oran, 17-18 yaş grubundakilerinin çalışma oranından daha yüksektir. (BİGM, 1945:3'ten aktaran Makal, 2011: 341). Çocukların çalıştıkları yerlerin yöresel dağılımına bakıldığında ise sanayinin önemli kuruluşlarının olduğu İstanbul'da ve İzmir'de yoğunlaştığı göze çarpar. 1937 yılında %44.4 olan bu oran, 1943 yılında %41'dir (Makal, 2011: 342).

2.1.3. İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945 Yıllarında Çocuk Emeği ve Devlet

Zonguldak'taki "maden ocakları, memlehalar ve taş ocaklarında" çalışan 12-18 yaş aralığındaki çocuk-genç sayısı 1937 yılında 785 iken, 1943'te 7204'e yükselmiştir. Bu yükselişin ardında doğrudan devlet müdahalesi olduğu görülür. 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği iş mükellefiyeti uygulaması ile "16 yaşın üzerindekileri" mükellefiyete tabi tutması bu sonucu doğurmuştur. Ayrıca 16 yaşın altında dahi çocukların çalıştırdığını Kessler not etmektedir (Makal, 2011: 342). Bu durum, kapitalist devletin savaş yıllarında yalnızlaşan çocukları işçileştirdiğine dair bir başka örnektir. Ayrıca Millî Korunma Kanunu ile getirilen değişiklikler zaman içinde süreklilik kazanmış ve 1960'lı yıllarda da mevzuatın çalışma yaşına getirdiği minimum standartlara uyulmamıştır. 1960 yılına ait olan Çalışma Bakanlığının bir genelgesinde "… 16 yaşını

[105] Makal (2011: 344), İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1950'li yılların sonunda yaptığı anketlerde yaş grubunu, İş Kanunu'nun aldığı yaş grubu gibi 12-18 olarak almamıştır. Bu durum anketlerde çocuk işçi sayısının gerçekte olduğundan daha az bir sayıyı göstermesine neden olmuştur.

[106] Zaim (1956: 142) hesaplamasını 1950 Genel Nüfus Sayımına dayandırır ve 1950 yılında imalat sanayiinde 18 yaşından küçük çocukların oranının %21.9 olduğunu (ve diğer verilerdeki rakamlarla karşılaştırılamayacak kadar yüksek olduğunu) belirtir.

doldurmamış çocukların günde 8 saatten fazla çalıştırıldığı, 18 yaşını doldurmamış çocukların veya kadın işçilerin yer altı işlerinde istihdam olunduğu veya 18 yaşını doldurmamış çocukların veya kadın işçilerin sanayiye ait işlerde gece çalıştırıldığı Bakanlığımıza zaman zaman şikâyet mevzu'u olarak intikal etmektedir" denilmiştir (Çalışma Bakanlığı, 1966: 45-46'dan aktaran Makal, 2012: 364).

Çocuk işçilerin ücretleri ise diğer ülkelerde olduğu gibi yetişkin erkek ve kadın ücretlerinden düşüktür. Üstelik bu durum sadece özel kesim işletmeleri için değil, aynı zamanda bu dönemde Türkiye ekonomisinde önemli bir yeri olan Kamu İktisadi Teşebbüslerine bağlı müesseseler için de geçerlidir. Örneğin, 1947 yılında Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası'nın paçal kısmında çalışanlar aylık olarak 80, iplik kısmında çalışan ustalar aylık 180, kadınlar 75, çocuklar 25 lira ücret almaktadır[107]. Bu durum devletin doğrudan ve bizatihi kendi kamu kuruluşlarında dahi, çocukları ucuz iş gücü olarak gördüğünü, çalışan çocuğu korumadığını ve çocukları yalnız bırakarak işçileştirdiğini göstermektedir.

2.2. Türkiye'de Çok Partili Dönem (1946-1963) ve Çocuk Emeği

2.2.1. Dünya Ekonomisi ile Farklı Bir Eklemlenme Sürecinde Çocuk Emeği ve Devlet: 1946-1961

Türkiye 1940-1945 döneminde II. Dünya Savaşına katılmasa da Türk ekonomisi; hâlihazırda daralmış olan ithalatın daha da daralması, yetişkin nüfusun büyük kısmının askere alınması sebebiyle üretimde düşüşün yaşanması, savunma harcamaları sebebiyle planlama ve sınai yatırım politikalarının ertelenmesi gibi, savaş ekonomisinin şartlarını yaşamıştır ve bu anlamda 1940-1945 dönemi iktisadi gelişmenin durduğu yıllar olmuştur (Boratav, 2012: 81). Bu dönemin çocuk emeği kullanımına ilişkin en önemli özelliği,

[107] TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Miletvekillerinin Raporu, s. 20/10; [BCA CHPK], NO: 409.01/728.495.5 aktaran Makal, 2011: 351.

savaş koşullarının çocukları işçişleştirmesidir. Nitekim 1937 ile 1943 yılları arasında çocuk emeği kullanımı, iki katını aşkın oranda artmıştır[108] Makal, 2011: 339).

1946-1953 döneminde tek parti rejiminden çok partili parlamenter rejime geçilmiş ve iktisadi bakımdan izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikaları kademe kademe esnetilmiştir. Dış pazara dönük ve tarıma, madenciliğe, altyapı yatırımlarına ve inşaat sektörüne öncelik tanıyan bir kalkınma anlayışı benimsenerek 1923-1929 yıllarının serbest ticaretçi açık ekonomi özellikleri yeniden gündeme gelmiştir (Boratav, 2012: 95). Bu yıllar; bütün sosyal grupların durumları ve yaşam koşullarının iyileştiği, reel gelirin arttığı ancak ücretli-maaşlı grupların durumlarının gerilediği yıllardır. Ayrıca bu dönemde mülk gelirleri ile özellikle ticaret sermayesinin millî hasıladan payları artmıştır. Geniş köylü kitleleri ise, üretim dinamizmi içinde, fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini telafi edebilmiştir (Boratav, 2012: 106). 1954-1961 dönemi ise liberal dış ticaret rejiminin neden olduğu dış denge problemleri sebebiyle dış ticaret kontrollerine gidildiği, kamu yatırımlarının genişletildiği ve özel sınai üretimde de önemli bir genişlemenin gözlendiği yıllardır ve bu yıllarda özel işyerlerinde çalışan işçilerin artış hızı kamu işyerlerindekine göre daha hızlı olmuştur. Düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma, düzensiz ve marjinal faaliyetlerde çalışmanın arttığı yıllardır (Boratav, 2012: 108-109).

1946-1963 döneminde yaşanan iktisadi gelişmeler çocuk emeğini nasıl etkilemiştir?

Bu soruya cevap bulmaya çalışırken çocuk emeği ve devlet ilişkisi hakkında, çocuk emeğinin kullanım yoğunluğuna ve hangi iktisadi faaliyet kollarında yoğunlaştığına ilişkin ulaşabildiğimiz bilgiler üzerinden bir analiz yapmamız mümkündür. Ancak bu bilgiler çalışan çocuklar konusunda tek başına yeterli değildir ve yanıltıcı olabilir. Örneğin çocuk emeğinin kayıt dışı kullanılması ve bu nedenle çalışan

[108] (İlgili Tablo yukarıda verilmiştir).

çocuk sayısının gerçek tespitinin yapılamamasına ve devletin çocukların lehine olacak şekilde, çocukların çalışmasına birtakım yasal sınırlamalar ve düzenlemeler getirmiş olmasına rağmen, dönemin iktisadi gelişmelerinin çalışma ilişkileri üzerindeki etkileriyle çelişebilir. Bu nedenle Kirby'nin (2003) İngiltere'de çocuk işçiliğini anlatırken vurguladığı gibi, genel iktisadi eğilimler ve gelişmeler ile bu gelişmelerin etkisiyle iş gücünde meydana gelen değişimler, çocuk emeği hakkındaki gerçekleri fark etmemizi sağlamada önemli ve bakılması ve bakılması gereken göstergelerdir.

Bu bağlamda, özellikle de temelde araştırdığımız, devletin çocukları yalnız bırakarak işçileştirip işçileştirmediği sorusuna da cevap arayarak, bu döneme baktığımızda dışa kapalı ve korumacı politikalardan, dış ticaret kontrollerini gevşeten, ithalatta koruma önlemlerini kaldıran, yabancı sermaye konusunda düzenlemeler yapan liberal politikalara geçiş olduğunu görürüz. Bunun temel sebebi ise II. Dünya Savaşı sonrası, yeni oluşmakta olan dünya düzenine Türkiye'nin eklemlenmek istemesidir. Bu nedenle de iktisadi yaşamda devlet yerine özel teşebbüsler ile dış piyasaya yönelik tarım ve madencilik faaliyetlerine, ek olarak inşaat ve alt yapı yatırımlarına ağırlık verilmek istenmiştir (Makal,2002:86-87). Ancak Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi'nde ön plana çıkmaya başlayan özel teşebbüse yönelik iktisadi politikalar, 1950'den sonra da Demokrat Parti Dönemi'nde de sürdürülmüş; ancak her iki dönemde de devletin iktisadi rolü devam etmesi gerekmiştir. Bununla birlikte İktisadi Devlet Teşekkülleri özel sermayeyi daha çok destekleyecek şekilde faaliyet göstermişlerdir (Makal, 2002: 85).

İstihdam açısından ise en büyük artış, hizmetler sektöründe gerçekleşmiş ve sanayi kesiminin payı da artmıştır. Tarım kesiminin payı ise azalmıştır. Ayrıca iş gücü içerisinde ücretlilerin oranı artmıştır. (Makal, 2002: 86). GSMH'nin ve istihdamın sektörel dağılımındaki gelişmelere baktığımızda bu durumu görebilmekteyiz.

Tablo 6: Milli Gelir İçinde Tarım, Sanayi ve Hizmetlerin Payı (1948-1961,%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1948	53	14	33
1950	52	16	32
1958	44	22	34
1961	42	23	35

Kaynak: DPT, 1963, s.9. Tablo:9'dan Makal (2002: 91) tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 7: İstihdamın Sektörel Dağılımındaki Gelişmeler (1944-1960, %)

Yıllar	**Tarım**	**Sanayi**	**Hizmetler**
1944	86.5	8.3	5.2
1950	84.8	8.4	6.8
1960	74.8	11.5	13.7

Kaynak: Bulutay 1995, s. 189, Tablo 7.1'den aktaran Makal, 2002: 92.

Bu bağlamda 1950'li yıllarda kentsel kesim, sanayi ve hizmetler belirleyici hâle gelmiştir. Ancak tarım kesimi de hâlen önemlidir ve gelişmekte olan kent ve sanayi, hizmet sektörü için iş gücü kaynağıdır (Makal, 2002: 96).

Toprak mülkiyetinde 1943-1963 yılları arasında ciddi değişimler olmamıştır. Orta ölçekli işletmeler azalırken küçük aile işletmeleri artmıştır (Makal, 2002: 97). Küçük arazi mülkiyetindeki artış, işçileşmeyi dışlamamıştır. Küçük meta üreticisi aile işletmeleri, bazen kendileri ücretli işçi olmuş bazen de ücretli geçici işçi kullanmışlardır (Kazgan, 1988:176'dan aktaran Makal, 2002: 100). Ayrıca tarımda yaşanan teknolojik gelişim ve makineleşme, bir yandan topraksız köylüyü işçileştirmiş ve tarım işçisi yapmıştır, diğer yandan köylü işletmelerinin-küçük aile işletmelerinin de kendi işlerinde tarım işçisi hâline gelmesine neden olmuştur (Makal, 2002: 107).

Tıpkı Batı Avrupa'da sanayileşme sürecinde olduğu gibi, kapitalist üretime eklemlenme, çocuk emek biçimini de değiştirmekle birlikte, çocuk emeği kullanımını azaltmamaktadır. Önceleri bu çocuklar aileleriyle birlikte kendi topraklarında çalışırlar.

Toprak sahipleri ve çocukları tarım işçisi olur, geçici işçiliğe yönelirler ve makineleşmenin ve ekilen toprağın sınırlarına ulaşılması sonucu tarımda azalan iş gücü ihtiyacı, incelediğimiz dönem sonrası için özellikle, yeni gelişen sanayi kesiminin iş gücü ihtiyacını karşılar ve ücretliler kitlesinin gelişmesini de sağlarlar. Bu anlamda sanayileşme ve makineleşme, emeğin sektörel dağılımını ve işçileşmeyi ve bu nedenle de çocuk emeğinin biçimini ve yoğunluğunu, Türkiye ekonomisi için de etkilemiştir. Bu bağlamda, Rahikainen'in (2004) de vurguladığı gibi üretim tarzındaki kırılmalar, Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de çocuk emeğinin biçimini doğrudan etkilemiştir. Yeni yeni gelişen sanayileşme sürecinde, tıpkı Batı Avrupa'da proto-endüstrileşme sürecinde olduğu gibi, çocukların yoğun olarak çalıştırıldığını da çocuk işçi sayısından anlayabiliyoruz.

1947-1965 döneminde çocuk işçi sayısına baktığımızda, İş Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda çalışan çocuk sayısının 1950'li yılların başından ortalarına kadar mutlak ve oransal olarak arttığı, sonrasında düştüğü belirtilmektedir (Makal, 2011: 344-345). Ancak hem İş Kanunu kapsamına girmediği için bu verilere dâhil edilmeyen çocuk işçiler hem de doğru verilerin ulaştırılmaması sebebiyle, Makal (2011) çalıştırılan işçi çocuk sayısının aslında bu çocuk işçi düzeyinden daha yüksek bir seviyede olduğunu belirtir. Ayrıca 1955 yılından sonra çocuk iş gücünde radikal bir düşme yaşandığı ve çocuk iş gücü sayısının sabitlendiği belirtilmektedir. Bunun sebepleri olarak savaş sonrası, iş gücünde yetişkin erkek iş gücünün artması ve teknolojik gelişmeler gösterilmektedir. Peki çocuk işçiliğindeki bu düşüş ne anlama gelir? Çocuk işçiler hâlâ oradadır; sadece daha niteliksiz iş gücü gerektiren ve gelişme hızı düşük olan, dokuma gibi emek yoğun faaliyet alanlarına kaymışlardır (Kazgan, 1979: 174'ten aktaran Makal, 2011: 345).

Peki üretim tarzında yaşanan kırılma iktisadi ve sosyal bir dönüşüme yol açarken kapitalist üretim biçimine eklemlenme çabası içinde olan devletin çocuk emeğine müdahaleleri neler olmuştur?

1960'lı yıllara kadar yapılan yasal düzenlemelerin hem yetersiz olduğunu ve ciddi şekilde de ihlal edildiğini görmekteyiz. Bu durum, hem İş Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda, bizatihi KİT'lerde, hem de İş Kanunu kapsamına girmeyen küçük sanayide çalışan çocuklar için geçerlidir. TBMM raporları; devletin bu durumlardan haberdar olduğu, ancak buna göz yumduğu şeklindedir. Bu anlamda, Türkiye ekonomisinde 1920-1960 yılları arası, gerek İş Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda gerek kanun kapsamı dışındaki küçük sanayide ve hatta kamu müessesi olan kuruluşlarda çocukların çalışmasında, minimum çalışma yaşı ihlal edilmiş, işçi çocuklar uzun sürelerde ve iş sağlığı ve güvenliğine uygun olmayan koşullarda çalıştırılmışlardır. Bir kamu müessesi olan "Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda "kayden 13 yaşında fakat hakikatta daha küçük çocuklar" çalışmaktadır[109]. Bu anlamda, devletin tarihi, devletin bizatihi kendisinin çocukların çalışmasına ilişkin getirdiği yasal düzenlemeleri ihlal ettiği ve yasal olmadığı durumlarda bile çocukların çalışmasına göz yumarak izin verdiği ve çocukları çalıştıran işyerlerini denetlemeyerek çalışan çocukları yalnız bıraktığı vahim örneklerle doludur. Bu örnekler devletin çalışmak zorunda kalmış çocukları yalnız bıraktığını ve işçileştirdiğini göstermektedir. 1947 yılı TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin Raporu'nda bu bağlamda pek çok örnek vardır. Devletin işverenin yanında olduğunu ve onun talepleri doğrultusunda çocukların belirlenen minimum yaşın altında da devlet eliyle, Çalışma Bakanlığının imzasıyla yayınlanan bir genelgeyle, çalıştırılabilir hâle getirdiği bir örnek de çır çır fabrikalarıdır[110] (Makal, 2011: 366).

[109] TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin Raporu, a.g.r., s.24/1; [BCA CHPK], no. 490.01/728.495.5.

[110] Çalışma Bakanlığı'nın Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine yazmış olduğu 5.2.1949 tarihli yazısı, s.2. [BCA CHPK], no.490.1/731.509.1. (Makal, 2012: 366).

Örneğin, "İzmir'de 25-30 işçi çalıştıran bir üzüm imalathanesinde '7-8 yaşlarında 3 çocuk, 10-11 yaşlarında 7-8 çocuk' çalıştırılmaktadır". Bu imalathanelerde sağlık ve İş Kanunu, nizamname ve talimatname bulunmamaktadır[111]. "İstanbul'da bir mensucat fabrikasında da tashih ve başkalarının hüviyet cüzdanıyla kaydolmuş küçük çocuklar nazarı dikkati çekmektedir. 9-12 yaşında olan yavrucukların hafif işlerde çalıştırılması ustaların insafına kalmış"tır[112]. "İstanbul'da bir cam imalathanesinde "7-10 yaşında yavrucuklar, 1300-1400 derece ateş karşısında çalışmaktadırlar. Buraya ne Hıfsızsıhha Kanunu ne Belediye Kanunları ve ne de İş Mevzuatı uğramıştır"[113] " (Makal, 2011: 359). TBMM raporunda geçen bu bilgiler, devletin bu durumdan haberdar olduğunu göstermektedir.

Çırak çocuklar için de minimum çalışma yaşı ihlali, çalışma koşullarının uygunsuzluğu söz konudur. İstanbul küçük sanayiinde günde 12 saatten az olmayan, hatta 17-18 saate kadar çıkabilen çalışma saatleri, işe girme yaşının 7-8 olması ve bu anlamda da bir çırağın okula devam edebilme şansının olmadığı örnekler (Tuna, 1950: 145-150; Makal, 2012: 361) ve bu örneklerin CHP Genel Sekreterliğine verilen raporda dile getirilmiş olması ve 1947 yılında CHP'nin, sosyal politikasında çocuk işçilerin korunmasına ilişkin düzenlemelerin yapılmasının vurgulanması, bir başka deyişle, devletin bu durumdan haberdar olması, devletin çırak çocuklara ilişkin müdahalesinin niteliğini anlatmaktadır.

İş Kanunu kapsamı dışında bırakılmış olan ev sanayiinde çalışan çocuklar, ilgili dönemde de oldukça yaygındır ve çalışma süreleri, şartları, yaşları oldukça kötü durumda olup devletin bilgisinde ancak ilgisi dışında bırakılmıştır. Çalışma Bakanlığı'nın 1946 tarihli bir yayını bu durumu gözler önüne sermektedir: "Evlerdeki el tezgah dokumacılığında bütün aile efradı yani erkek, kadın ve çocuklar tarafından başarılır. İplik

[111] Aynı rapor s.30/2.
[112] Aynı rapor s.17/7.
[113] Aynı rapor s.13/3.

büküm işlerinde ise, erkekler ve küçük çocuklar karışık olarak çalışırlar" (Çalışma Bakanlığı, 1946: 67-68'den aktaran Makal, 2012: 362).

Türkiye ekonomisinde bu yıllarda çalışan ancak devletin gözünde "işçi çocuk "sıfatıyla bile görülemez-görünmez olan çocuklar ise sokak çocuklarıdır. Kessler (1945:4) ve ILO 1949 yılında sokakta seyyar satıcı olarak çalışan çocukların çokluğuna vurgu yaparak, çocukların seyyar satıcılık yapmasına ilişkin yasaklayıcı ve koruyu önlemlerin alınmasını tavsiye ederler (Çalışma Bakanlığı,1 950:71'den aktaran Makal, 2012: 363).

1920-1940 döneminde sendikaların çocuk emeği konusunda etkin olma imkânları olamamıştır. Bunun sebebi; tek parti döneminde sendikal hareketlerin yasak olmasından ve 1946 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik ve 1947 tarihli Sendikalar Kanunu sonrası faaliyete geçmiş olsalar da çalışma koşullarını etkileyecek güçte olmamalarından, buna bağlı olarak da öncelikle kendilerini devlete ve işverene kabul ettirme mücadelesinde olduklarından kaynaklanmaktadır. Ancak bu dönemde bazı sendika ve işçi gazetelerinin çocuk işçiliği konusunda hassas olduğunu ve haberlerinde bu konunun yer aldığını görmekteyiz (Makal, 2011: 369).

Bu bağlamda kapitalist üretim biçimi kendi gerekleri doğrultusunda, "içerilmiş bir aktör olan devlet"iyle Türkiye ekonomisinde de iş başındadır. Bu anlamda ekonomik olandaki kırılma ve dönüşümlerin sonuçlarına paralel şekilde, devletin de çocukları yalnız bıraktığını ve işçileşmelerine, kayıt içi ve kayıtdışı, izin verdiğini görülmektedir. Bu sonuç da tezin temel çıkarımını desteklemektedir.

1960 sonrası döneme bakıldığında hem iktisadi hem siyasi hem de çalışma ilişkileri anlamında önemli dönüşümler göze çarpar. 1963 yılından itibaren de ithal ikameci politikalar takip edilmeye başlanır ve planlı kalkınma sürecine geçilir

(Makal,2003: 135)[114]. Bu anlamda 1962-1976 dönemi, "göreli açık pazar koşullarında tarıma dayalı büyüme" şeklindeki genişleme döneminin temel özelliğinden farklılaşmıştır (Boratav, 2012: 117).

3. NEO-LİBERAL DÖNEMDE ÇOCUKLUK FİKRİ, ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET

3.1.Küresel Kapitalizmde Kırılmalar ve Kapitalist Devletin Dönüşümü

Dünya ekonomisine baktığımızda, 1945-1973 yılları arası fordist Keynesyen Dönem[115], emek üzerinde belirli bir denetim pratiği denilebilecek uzun bir canlılık dönemidir. 1973'ten sonra ise, yaşanan petrol şokları ile başlayan kriz; 2. Dünya Savaşı sonrası kurulmaya çalışılan, sabit döviz kuru rejimi altında ve Bretton Woods kurumları güdümdeki yeni düzenin kurulmasına neden olmuştur. 1973'ten sonra, daha esnek bir birikim rejimine geçilmiştir. Bu dönem; esnek emek süreçlerinin, piyasaların, daha yüksek coğrafi akışkanlığın ve tüketim kalıplarında hızlı değişikliklere dayanan yeni üretim ve pazarlama sistemlerinin yeni bir birikim rejimini nitelediği, bunun yanında girişimcilik kültürünün ve yeni muhafazakârlığın canlandığı ve kültür alanında da postmodernizme yönelişin gerçekleştiği bir dönem olmuştur[116] (Harvey, 2006).

---

[114] İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde, Sosyal Siyaset Konferansları kapsamında 9 Ekim 2003 tarihinde verilen konferans metninin genişletilmiş biçimidir.

[115] Savaş sonrası fordizm, yalnızca bir kitle üretim sistemi olarak değil, daha çok bütünsel bir yaşam tarzı olarak ele alınmalıdır.[115] Kitle üretimi ise, kitle tüketimi yanında ürünün standartlaşması demektir ve bu da yepyeni bir estetik ve kültürde bir metalaşmayı ifade eder. Bir kitle üretimi sistemi olmasının yanında, çok belirtik biçemler altında modernizmin estetiğinden yararlanmıştır ve modernizme özellikle işlevsellik ve etkinlik eğilimleriyle katkıda bulunmuştur (Harvey, 2006: 158).

[116] 1945-1970 yıllar arası kapitalizmin "Altın Çağ"ıdır. Amerikan hegomonik gücü etrafından şekillenen yeni dünya düzeninde, kâr oranlarının arttığı, dikey örgütlenme ve çokuluslu şirketlerin genişlediği, üretkenliğin artarak işsizliğin düştüğü, sosyal güvenlik kazanımlarının arttığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde merkezde, fordist üretim rejimi geçerlidir. Sermayenin yoğunlaştığı ve düzenleyici kapitalizmin geçerli olduğu bu süreçte tekelci devlet kapitalizmi görmekteyiz. 1970'li yıllarda sermaye birikiminde yaşanan tıkanıklık ise neo-liberal politikalarla aşılmaya çalışılmıştır. 1973 yılında Amerika'nın gösterge krizi ile başlayan ve mali genişleme ile aşılmaya çalışıldığı bu süreçte, neo-liberal küreselleşmenin, büyük sermaye lehine devleti de dönüştüren ve küçülten bir tasarımı vardır. Küresel boyutlara sahip bir birikim stratejisi olan bu politikalar toplumsal, siyasal ve ekonomik ilişkileri piyasa temelli düzenlemeyi hedeflemişlerdir.

Bununla birlikte fordist sistem, bürokratik-teknik rasyonalite ilkeleriyle yönetilen devlet müdahaleciliğini içermektedir ve özel çıkar grupları arasında bir denge aracılığıyla kaynaştırılmış bir kitlesel ekonomik demokrasi fikrine yaslanmaktadır[117].

1960'lı yıllarda, insansızlaştırılmış bürokratik rasyonalite[118] ciddi anlamda eleştiri almıştır. Bu eleştirilere, dışlanmış azınlıkların karşı kültür hareketleri de eşlik etmiştir. Bu dönemde fordizm ve Keynesçi devlet yönetimi, tüketim cephesinde, standartlaşmış

---

[117] Amerika'daki savaş sonrası mucize 'Amerikan Rüyası' projesinden ayrı düşünülemez. Bir sosyal normu, bireysel başarının yolunu ve hayattan memnuniyetin kaynağını ifade eden tüketim temelli bu proje, Fordist rejimde, tüketimi, tüketim mallarının yerli kitle üretimini artırmak amacını hedefleyen ve talebin ana kaynağı olarak çalışan/işçi sınıfını temel alan bir yapıya sahiptir. Çalışan sınıfın ücretlerini yüksek tutarak ve 'herkes için en iyi eşya/mal' güdülemesiyle talep kaynağı yaratılmaya çalışılmıştır. Fakat post-fordist rejimde ise tüketim, artık farklı bir anlam taşır hâle gelmiştir. Postfordist Dönem'de ücretler 'emek maliyeti' olarak görülmeye başlandığından beri, ücretleri baskılamak, sermayedar sınıfın kar oranlarını artırmak ve girilen krizi aşmak için başvurulan yol olmuştur. Politik doğrulamasının 'etkinlik' söylemiyle yapıldığı, artı değer yaratma çabası, kurban edilen işçi sınıfı ile sağlanmak istenmiştir (Harvey, 2006).

Amerikan tarihine bakıldığında, ilk başta göze çarpan şey, paradoksal olarak, durgunluk dönemlerinde emek gelirindeki düşüşe aynı zamanda aşırı artan kişisel tüketimin eşlik etmesidir. Bu bir zamanlar 'Amerikan Rüyası' projesiyle desteklenmiştir. Yaratılmak istenen büyük tüketim balonu, post-fordist dönemde ise neo-liberal politikalarla yürütülen ve giderek finansallaşan varlıklar yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. Amerikan ekonomisinde yaratılan büyük tüketim balonu üç yolla sağlanagelmiştir ve bugün bu mutlu rastlantısallık, kırılganlaşan finansal sistemde patlak veren kriz ile sona ermiştir. Bu üç yol şöyle sıralanabilir:

- Gelişmekte olan ülkelerler kaynaklı ucuz ithal mal fiyatları ile reel gelirde yaşanan durgunluğun ithal mal tüketimine engel olmaması,
- Finansallaşma yoluyla hızlanan ve akışkan hâle gelen ve gelişmekte olan ülkelerin aşırı sömürülmesine dayanan sermaye bikrimi,
- Daha yüksek gelirli kesimin tüketimini artıran, varlık fiyatlarındaki artışla yaratılan balondur.

Amerikan tüketiminin karakteri, Lipietz'e göre, emek sürecini içeren bir modeldir, birikimi ve bir düzenleme şeklini de içermektedir. Wolf ve Resnick, kapitalist sömürüye, artan tüketim harcamalarının eşlik ettiğini ve kapitalist sömürünün asıl ölçüsü olan artı değerin çalışan sınıfın ücretlerinden kısılarak sağlandığını söylemektedir; bu süreçte artan tüketimin ise bir nevi ücretlerde yapılan bu düşüşün örtbas edilme yolu olduğunu söylemektedirler. Amerikan Rüyası, 1920'lerin Amerika'sında yayılmaya başlayan ve tüketim artışını güdülemeye yönelik bir görüştür. Kapitalist sistemin başarısı için, 1920'li yıllarda oluşmaya başlayan bu yaklaşım, emeğin üstünde kontrolün yeterli görüldüğü, işçilerin ürettikleri şeylere sahip olabilecekleri güdüsünün yaratıldığı, daha fazla mala sahip olmanın mutluluk getirdiğini iddia eden hedonist yaklaşım temelli bir üretici modelini içeren ve savaş sonrası 'the American way of life' olarak bilinir hâle gelen fordist modeli içeren ve bu modelin parçalarını bir arada tutan tüketimi temel alan bir ideolojik yaratımdır. Fakat, Marks'ın da dediği gibi, kapitalist, her ne kadar çalışanları/işçileri aynı zamanda birer tüketici ve ücretin değişim değerinin sahibi olarak görse de buna kendi çalışanlarını hâkim etmemektedir. Amaç, ihtiyaç yaratmak ve bunları ürünleştirerek üretimi sağlamaktır. Her ne kadar 'yüksek yaşam standardı' bağlamında 'yüksek kişisel tüketim' seviyesi, dönemin ekonomik başarısının bir ölçüsü gibi görünmüşse de bir üretim modelinin tüketim standartlarını etkilemesi nedeniyle emek sürecine odaklı bir model resmi çizilmiştir. Ancak asıl amaç, üretimin artırılması olmuştur. Bunun için de tüketimi güdüleyen bir yaklaşım izlenmiştir (Harvey, 2006).

bir kitle tüketimi rejiminde hayatın renksizliğini ifade etmektedir. Bununla beraber, teknik-bilimsel bir rasyonaliteye dayanan ve hiçbir ayrım gütmeyen bir devlet idaresi sistemi aracılığıyla sağlanan hizmetlerin kalitesine yönelik eleştiriler de vardır. Fordizm ve Keynesçi devlet yönetimi, 1960'lı yıllarda, rasyonelleşmiş tasarım alanında gri suratlı fonksiyonalist bir estetikle anılır olmuştur ve Jane Jacobs gibi alt kentlerin renksizliğine ve kentlerin iş merkezlerinin monolotik anıtsallığına ilişkin eleştiriler de gündeme gelmiştir. Tüm bu eleştiriler, fordizme karşı muhalefet akımlarının, güçlü bir kültürel-politik hareketle bütünleşmesine neden olmuştur. Bu karşı hareketin asıl nedeni ise, özellikle üçüncü dünya ülkelerine, fordist sistemle tam bütünleşme sonucu ulaşılacağı vaat edilmiş olan kalkınma ve yoksulluktan kurtulma söylemlerinin boşa çıkması ve aslında bunun uluslararası sermaye ile bütünleşmeyi ifade etmesidir ve bu da bu ülkelere yaşam standardında ve kalitede küçük kazanımlar sağlaması karşılığında; yerel kültürün imhasını, bol bol baskıyı ve kapitalizmin çeşitli hâkimiyet biçimlerini gerektiren bir modernleşme sürecine karşı hoşnutsuzluğu getirmiştir (Harvey, 2006).

1973'e kadar süregelmiş fordizmi kıran şey ise, gelişmekte olan ülkelerde yaşanan olumsuz sonuçlar ve karşı hareketler değil, artık bu sistemin, neden olduğu ekonomik daralma sonucu sermayedar sınıfın çıkarlarına hizmet etmeyişi olmuştur. Bununla birlikte, birikim rejiminde hızlı bir değişim süreci başlamıştır. 1970'li ve 1980'li yıllar, bir ekonomik yeniden yapılanmanın ve aynı zamanda toplumsal ve politik bir uyarlama sürecinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Sanayide ve politik ve toplumsal yaşamda, yani toplumsal mekânda, tümüyle yeni bir birikim rejimine ve bununla bağlantılı olarak bütünüyle farklı bir politik ve toplumsal bir düzenlemeye geçiş sürecinde ilk kıpırtılar yaşanmıştır (Harvey, 2006: 176). 1970'li yılların ortasında ortaya çıkan ve 1980'li yıllarda kapitalist ekonomilerde yayılan 'enformel (kayıt dışı) ve yer altı' diye anılan ekonomiler iş gücü piyasalarının yapısındaki dönüşümün bir göstergesidir. Bununla birlikte sanayinin örgütlenmesinde de önemli değişiklikler olmuştur. Emek üzerindeki

denetimin ve istihdamın biçiminin değişmesi, başka bir deyişle, işçi sınıfının örgütlenmesinin zayıflatılarak sınıf mücadelesinin nesnel temelinin dönüştürülmesi, 1950'li yılların gerçekçi-toplumcu, sendikal sistemi destekleyen anlayışından, yani emek değerli fordizm anlayışından, 1970'li yılların esnek birikim rejimine geçiş, bir anlamda ucuz emek ile amaçlanan sınıfsız toplum yaratımı toplumsal bir bunalımın sinyallerini vermiştir (Harvey, 2006).

Bu çerçevede 1970'li yıllar, gelişmiş ülkelerde sermaye birikiminin tıkandığı ve 1970'li yılların sonlarıyla beraber IMF ve Dünya Bankası tarafından az gelişmiş ülkelere dayatılmış olan yapısal uyum ve istikrar politikaları sonucu yoksulluğu derinleştiren, yoksulluk sınırının ve sosyal dışlamanın yeniden tartışıldığı yıllardır. 1980'li yıllarda neo-liberalizmin az gelişmiş ülkelere küreselleşme bağlamında tasfiye ettiği sorunlarla gelen krizler yaşanmıştır. Bir sefalet sorunu olarak yoksulluk meselesi karşımıza tekrar çıkarken yine yoksul yardımlarının çalışmayla ilişkilendirildiğini ve bu yardımları hak eden ve etmeyen yoksul ayrımı temelinde şekillenen sosyal politikaların izlendiğini görmekteyiz (Yılmaz, 2012: 239; Bahçe ve Köse, 2012).

Bu bağlamda, bir yandan 1970'li yıllar sonrasında, yeni birikim rejimine ilişkin doğan neo-liberal politikalar, devlet müdahalesini, devlet başarısızlıkları bağlamında dışlayıp serbestleşmeyi savunma ve özellikle yeni dünya düzeninin kurumları güdümünde izlenen politikalarla daha da yoksullaşan az gelişmiş ülkelere yönelik olarak, artan sosyal riski bastırma ve yoksulluğu sürdürebilme ve yönetebilme anlamında, yine bu üst kuruluşlarca önerilen politika önerileri başlamıştır. Bu çerçevede 1970-1980'li yıllarda devlet müdahalesi minimize edilirken izlenen neo-liberal politikaların sonuçlarını sarmak, daha doğrusu bir anlamda kanayan yaraya tampon yapmak üzere, "düzenleyici devlet"[119] adı altında devlet geri çağrılmıştır. 1990'lı yıllarda devletin bu geri çağrılışı ise,

[119] Düzenleyici devletin yaptığı, reregülasyondur. Oluşturulmaya çalışılan küresel piyasa ve kaldırılan yasal düzenlemeler sonrası, piyasa, ekonomik sürecin işleyebilmesi için yasal düzenlemelere tekrar ihtiyaç duymuş ve devleti geri çağırmıştır. Reregülasyon demek olan bu süreç, geleneksel anlamda bir regülasyonu yani devletin piyasa başarısızlığı karşısında tüketici lehine müdahalesini içermez. Tam

refah rejimi altındaki devletten oldukça farklıdır. Washington Konsensüsü ve Post Washington Konsensüsü[120] ile belirlenmiş çerçeve bağlamında ve "yönetişim"[121] vurgusuyla yapılmıştır (Bayramoğlu, 2005). Devletteki dönüşümün ifadesi olan yönetişim kavramı, özel sektörü ve STK'ları da devlet ile iş birliği yapmaya çağıran ve sermaye adına düzenleme yapan devlet demektir.

Neo-liberalizm, sermaye birikim sürecindeki tıkanıklığı, 1970'li yıllarda yaşanan petrol şokları sonrası, yeni bir senaryo ile aşmaya çalışmıştır. Bu senaryo, "Pax Americana 2" idi: Dünya kapitalizminin kuralsızlaştırılması. Artık, Bretton Woods Dönemi, sabit döviz kurlarının ve doların altın karşılığının olduğu, Keynesyen

aksine, devletler, piyasanın burada müdahalesiz işleyebilmesi için gereken yasal düzenlemeleri yapmaktadır (Lane, 2000). Stigler (2012) "The theory of economic regulation" makalesinde, 1980 sonrası düzenlemeyi, modern düzenlemeyi bir rant kollama faaliyeti olarak tanımlar.

[120] Washington Konsensüsü kavramı, 1970'lerin sonundan itibaren siyasi ve ekonomik temellerini ABD'de Reagan ve İngiltere'de Thatcher Dönemi'nde bulan neo-liberalizmin az gelişmiş ülkelere uyarlanmış istikrar ve yapısal uyum politikalarını ifade etmek için kullanılmıştır. Kavram 1990 yılı itibariyle başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere az gelişmiş ülkelere Washington merkezli kurumların önerdiği, ekonomik kalkınmaya ve makroekonomik istikrara farklı bir bakış getirdiğine inanılan, 'serbest piyasacı' istikrar ve yapısal uyum politikalarının ortak paydalarını vurgulamak üzere, John Williamson tarafından ortaya atılmıştır. Diğer bir deyişle, Washington Konsensüsü (WK) kavramı, ABD ve diğer gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından kabul gören ve IMF, DB ve DTÖ tarafından az gelişmiş ülkelere önerilen neo-liberal stratejiler ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır (Chang ve Grabel, 2005: 30; Altıok, 2008: 1297). Bu programlar ihracata dönük sanayileşme modelini ve talep daraltıcı politikaları önerir. Mali disiplin, sağlık, eğitim ve alt yapı harcamalarında kamu harcamalarının azaltılması, veri temelinin genişletilmesi ve marjinal vergi oranının azaltılması, faiz oranlarının serbestleştirilmesi, rekabetçi döviz kurları, ticaretin serbestleşmesi, doğrudan yabancı yatırım akışlarının serbestleşmesi, özelleştirme, kuralsızlaştırma ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması Williamson'a göre WK'nın temel öğeleridir. Post Washington Konsensüsü ise neo-liberal WK reformlarını tamamlamak, düzeltmek ve eksiklerini gidermek amacını taşır. Özellikle uygulamada iş gücü, mal ve para piyasalarının serbestleştirilmesinin yaygınlaştırılması ve devlette yeniden yapılanmayı sağlayacak etkin bir mali disiplin ve kurumsal denetime yer vermiştir (Chang ve Grabel, 2005: 30; Altıok, 2008: 1302).

[121] Jordana ve Levi-Four'un (2004) "The Politics of Regulation in the Age of Governance" adlı çalışmalarında, gösterildiği gibi yönetişim, düzenleyici devletin sermaye lehine düzenlemeleri yapabilmesi için devletin geri çağrılmasıdır. 1980'li yıllarda devlet başarısızlığı sebebiyle dışlanan devlet, yozlaşma vs. nedeniyle 1990'lı yıllarda geri çağrılmıştır. Yapısal uyum ve istikrar programlarının uygulanabilmesi ve piyasaya entegrasyonun sağlanabilmesi için, sermaye lehine düzenlemeler yapmak üzere devlete tekrar ihtiyaç duyulmuştu. Çünkü sermaye devletin gerekli düzenlemeleri yapmasına ihtiyaç duyuyordu. Burada ise dümeni tutan devlet, dümeni çeken ise Sivil Toplum Kuruluşları olarak tarif edilmişti; başka bir deyişle yönetişim. Devlet temel kamu yararına olan alanlarından dışlanırken sermaye lehine düzenlemeleri özel sektör ve STK iş birliği ile yapacaktı. Peter Burnham (2003), "Küreselleşme, Apolitikleştirme ve Modern Ekonomi Yönetimi"nde bu anlamda kapitalist sistemin devlet olmadan var olamayacağına vurgu yapar. Bu anlamda devlet, tarihsel olarak bir sınıf egemenliğidir, sermaye lehine düzenlemeler yapar. Uyumlu apolitik bir işçi sınıfı yaratmaya çalışır, sendikasızlaştırır. Bu anlamda düzenleyici devletin müdahaleleri olmadan piyasa salt bir anlam ifade etmez. Bu anlamda Burnham (2003), devletin emek ve sermaye ilişkilerini sermaye lehine yeniden yapılandırdığını vurgular. Örneğin bir yandan merkez bankasının bağımsız tutar, faizleri yüksek tutar sermaye için, emekçi sınıfları baskı altına alan sıkı maliye politikası uygular bu anlamda birincil fazla vermeye çalışır ve mali kurallar getirir. Devletin dönüşümünü ifade eden bu yapılanmalar, yani düzenleyici devlet modern kamu yönetiminin ifadesidir.

politikaların olduğu dünya terk edilmiştir. Esnek döviz kuru rejimine geçilmiş ve 1980'li yıllarla beraber de ticari ve finansal serbestleşme de bunu izlemiştir (Kuruç, 2013).

Emperyalist metropoller, bu kurallar çerçevesinde, kâr oralarını artırabilmek için, az gelişmiş ülkeleri bu sisteme, piyasa ekonomisine entegre etmek isteyeceklerdir. Bu anlamda, Mandel'in de vurguladığı gibi, tekelci kapitalist devletin bu yöndeki uygulamaları önce, az gelişmiş ülkeleri kalkınmacı politikalardan koparmak olmuştur ve bu amaç, zor kullanımı ve askerî darbelerle başlamıştır (Mandel, 2008).

Bu süreçte son 30 yılda, kapitalizm, mark-up fiyatlamadan dolayı önemli bir "maliyet unsuru" olan ücretleri aşındırmıştır ve sendikasızlaşmaya gidilmesine neden olmuştur. Yani az gelişmiş ülkelerde, metropol ülkelerdeki düzenin işleyebileceği siyasal ve ekonomik alanlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte yapılan şey, döviz ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi olmuştur (Sönmez, 2013: 61). IMF'nin ve DB'nin az gelişmiş ülkelere sunduğu istikrar ve yapısal uyum programlarının içeriğine bakıldığında ise, bu temel politikanın Washington Konsensüsü'nün (Altıok, 2008: 1297) ve aslında ondan çok da farklı olmayan Post-Washington Konsensüsü'nün politikalarının hâkim olduğu görülmektedir[122].

Peki çocuk emeği açısından durum nedir?

Bu anlamda yoksulun yönetimi yeniden çağrılmıştır. Yoksullar ve yoksul çocukların yoksulluktan kurtulabilmeleri için kendilerini çalışmaya adamasını vurgulayan bu çözüm önerisi ne demektir?

---

[122] Milward'ın belirttiği gibi, sıkı maliye ve para politikası uygulandı. Enflasyonun düşürülmesi, ithalat üzerindeki engellerin kaldırılması, vergilerin düşürülmesi, kamu yatırım ve harcamalarının azaltılması, özelleştirmelerin yapılması ve finansal piyasaların oluşturulması, kamu açıklarının kapatılması, ücretlerin düşürülmesi gibi uygulamalar, az gelişmiş ülkelere sunulan programların yapmak istedikleri şeylerdi.

Neo-klasikler bu uygulamaları, bir yanda piyasanın işleyişine hiçbir müdahale olmadan işleyebilmesi ve böylece piyasa ile etkin kaynak tahsisin yapılabilmesi ve az gelişmiş ülkelerde büyümenin sağlanabilmesi için yapıldığını söylediler. Ancak devletin müdahalesini devlet başarısızlığı sebebiyle dışlarken, bu müdahaleleri de bizzat devlet eliyle gerçekleştirdiler (Kayıran, 2008: 657). Bu politikalar sonucu az gelişmiş ülkelerde yaşanan şey dış borç krizi oldu. Sermaye hareketlerine bağımlı hâle geldiler.

Bunu anlayabilmek için bu dönemde gelişen neo-liberalizm[123] bağlamında çocuk emeğine bakmak ve anlamak gerekir. Öyle ki neo-liberalizm, emeği ve emeğin koşullarını sermayeleştirmeyi ve güvencesizleştirmeyi hedeflerken, diğer yandan da emeği bu şekilde yarınsızlaştırarak, emeğin varlığını sürekli tehdit eden bir temel oluşturur ve böylece yoksul üzerinde kontrol ve tabiiyet kazanır (Yılmaz, 2012: 244).

Bu anlamda, neo-liberalizm için çocuk emeği de sermayeleştirilmesi ve yönetilmesi gereken bir emek potansiyeli olarak okunmalıdır. DB ve diğer uluslararası kuruluşların özellikle 1990'lı yıllarla beraber yoksul çocuğa yönelik politika önerilerindeki artışa bakıldığında, bu sözde ilginin anlamını sorgulamak gerekir. Neo-liberalizmle beraber deregüle edilen ve küreselleşen sermaye hareketleri çocuk emeğini de etkilemiştir. İşte bu noktada gerek neo-liberalizme dayanarak yeniden şekillenen ve bir önceki Keynesyen dönemin refah devleti anlayışından kopan kapitalist devletin gerekse emeğe, çocuk emeğine ilişkin küresel güçler arasında, onların oyununun kurallarına göre bir tür mutabakat sağlayan uluslararası kuruluşların çocuk emeğine müdahalesini bu bağlamda anlamaya çalışmamız gerekir.

Bu yapıyı daha iyi anlayabilmek için kapitalist devlete bakalım.

Kapital'in 1.Cildinde bile Marx'a ilişkin çok zengin bir kapitalist devlet tahlili bulmak mümkündür. Marx, Kapital'in I. Cildinin 10. Bölümü'nde "İş Günü" başlığı altında 1844-1853 yılları arasında çıkan İngiliz Fabrika Yasalarında iş günü düzenlemeleri konusundaki değişimleri inceler. Bu incelemeler devlet, sermaye ve işçi sınıfı arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından öğreticidir. Marx'ın bu bölümde sermayeye ilişkin yaptığı ve belki pek çok daha iyi örneğini de bulabileceğimiz "sermaye, ölü emektir ve ancak vampir gibi canlı emeği emmekle yaşayabilir ve ne kadar çok emerse, o kadar çok yaşar" (Marx, 2009: 230) tanımlaması sermayenin öz mantığına işaret etmesi bakımından kritik önem taşır. Sermayenin daha çok yaşayabilmesinin kaynaklarından biri

ise iş günün uzatılmasına yani mutlak artı değere bağlıdır fakat iş günün uzatılmasının sınırları vardır. Marx iş gününü diyalektik olarak görür ve iş gününe ilişkin sınırlardan bahseder:

> "İş günü sabit olmamasına karşın, akıcı bir niceliktir, öte yandan da ancak belirli sınırlar içerisinde değişebilir. Ne var ki asgari gene de belirsizdir... İş günün bir de azami sınırları vardır ve belli bir noktanın ötesinde uzatılmaz. Bu azami sınır iki şeyle koşullanmıştır. Birincisi emek gücünün fiziksel sınırlarıyla. Doğal bir günün 24 saatinde bir kimse yaşamsal gücünün ancak belirli bir kısmını harcayabilir... Günün bir kısmında bu gücün dinlenmesi, uyuması; diğer kısmında beslenme, yıkanma ve giyinme gibi diğer fiziksel gereksinimleri karşılaması gerekir. Bu salt fizik sınırlamalardan başka, iş günün uzatılması moral sınırları ile karşılaşır. İşçinin entellektüel ve toplumsal gereksinimlerini karşılaması için zaman gereksinimi vardır; bu gereksinimin büyüklüğü ile sayısını toplumsal genel durum belirler" (Marx, 2009: 229).

Ayrıca neo-liberalizm temelinde şekillenen kapitalist devlet ve uluslararası sermaye ve devlet arasındaki ilişkiye bakmak gerekir. Artık, devlet, feodal dönemdeki hem artığa el koyan hem de üretim araçlarını elinde tutan devletten farklıdır.

Marx üretim biçiminin toplumsal bir olgu olduğunu (Wood, 2008: 41) söyler ve iktisadi yasaları 'toplumsal faktörler' olarak tanımlar (Wood, 2008: 40). Althusser (2008: 93), Marx'ın toplumun tüm yapısının düzeylerden ya da mercilerden oluştuğunu ve özgül bir belirlenimle şekillendiğini söylemekte ve bu toplumsal yapıların değişkenliğine vurgu yapmaktadır. Bu anlamda toplumsal hayattaki devlet; hukuk, din, mülkiyet ilişkileri, aile ve hatta insanın yapısal koşulların bir ürünüdür ve bu yapısal koşullar değiştiğinde, yeni toplumsal kategoriler de yeni üretim ilişkilerine göre şekillenecektir. Bu anlamda toplumsal yapı ekonomiyi temel alan ve üretim ilişkilerini belirleyen altyapı tarafından belirlenir ve üstyapıyı niteleyen devlet, hukuk, din, ideoloji vs. ise altyapı üzerine oturur. Ancak bu her şeyin belirleyicisinin altyapı olduğu demek değildir; üst yapının göreli özerkliği vardır (Althusser, 2008: 94).

> "Komünist Parti Manifestosu'nda (1848) devlet basit bir biçimde 'bir sınıfın baskı altında tutulması amacıyla başka bir sınıf tarafından örgütlenen güç'

> olarak tanımlarken, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'nde (1852) daha incelikli bir analiz yer alır: Devlet aygıtı bu 'bürokratik ve askeri muazzam örgüt' bu 'korkunç asalak yapı' son kertede egemen sınıfa hizmet etse de özellikle bonapartizm örneğinde görüldüğü gibi özerkleşebilir. Benzer şekilde Engels (2019) Ailenin ve Özel Mülkiyetin Kökeni'nde (1884) devleti 'görünüşte toplum üstünde yer alan' ancak yerleşik ekonomik ve toplumsal 'düzeni' sürdürmeye yarayan bir güç olarak tanımlar" (Dumenil, Löwy ve Renault, 2011: 45-46).

Bu bağlamda toplumsal yapı, üretim ilişkilerini belirleyen altyapı ve bunun işleyiş kurallarını belirleyen üst yapı ile belirlenir. Çünkü kapitalist sömürünün gerçekleşebilmesi, el koyma ve baskının birlikte gerçekleşebilmesine bağlıdır. Bu, "özel el koyan sınıfın" ve "uzmanlaşmış baskıcı bir kamu kurumunun" varlığı demektir. Bu baskı ise göreli bağımsız devletin tekelindedir ve kapitalist mülkiyetin üretimi örgütlemesini sağlar (Wood, 2008: 47). Yani sermaye üretim koşullarını belirleyebilmek ve el koyabilmek için zora ve baskıya ihtiyaç duyar. Bunu da kapitalistin artı değere el koyma "iktisadi gücü"nü elde edebilmek için siyasi güçlerini devrettiği devlet üretir (Wood, 2008: 47). Ancak basit bir ekonomik belirlenimcilikten öte, burjuvazinin farklı fraksiyonları arasında denge kuran devletin göreli özerkliği mevcuttur (Clarke, 2004). Siyasal alanın özgüllüğü salt ekonomik altyapı tarafından belirlenmez; bu, sermaye ilişkisinde aranmalıdır (Holloway ve Picciotto, 2004: 150). Böylece, 'doğrudan artı değere el koyma ile ilgili siyasal işlevler' ve 'genel toplumsal işlevler' birbirinden ayrılır (Wood: 2008).

Kapitalist devletin varlık koşulu ve ekonomik alan ile siyasal alan arasında nerede belirdiği hakkında fikir veren çerçeveden devletin, "sermayenin toplumsal ilişkisinin bir veçhesi" (Holloway ve Picciotto, 2004: 135) ve 'tarihsel olarak özgül bir sınıf egemenliği biçimi' olduğuna varılabilir (Holloway ve Picciotto, 2004: 136). Devletin gelişmesi, bu bağlamda, sermaye krizine ilişkin bir krizin yansıması olarak görülmelidir (Holloway ve Picciotto, 2004: 136). Devlet ile siyasetin ayrılması ve devlet biçiminin özerkleştirilmesi, yöneten sınıfın kendi egemenliğini devam ettirmek için verdiği mücadelenin bir

parçasıdır. Devlet, sermaye ilişkisini gizler, sınıf mücadelesini ehlileştirir, kamu sınıf bilinci yaratarak sınıfları yurttaş bireyler kütlesinde atomize eder (Holloway ve Picciotto, 2004: 142). Bu anlamda devlet, 'meta üretimini genelleştirir ve bunun için birikimin önkoşullarını' (Holloway ve Picciotto, 2004: 153) oluşturan sürekli bir biçimde 'ticari ayrıcalıklar ve mülkiyet birikimi lehine faaliyet' gösterir ve sermaye birikimi için bu uygulamaları zorlama ile güdümler (Holloway ve Picciotto, 2004: 155).

Bunların yanı sıra devlet; hukuk düzeni, parlamento, yasama faaliyeti, tanınan yurttaşlık hakları gibi demokratik parlamenter sistemi de "üretimin genel koşulları"nı sermaye lehine sağlamak üzere araçsallaştırır (Mandel, 2008: 629).

Son tahlilde ise devlet, sınıf ilişkileri ve sermaye birikim süreci temelinde irdelenmelidir. Devletin siyasal hegemonya kurma çabası, devletçi çözümlemelerin aksine (Tilly, 2001: 27-28) ekonomik alandan ve üretim tarzından bağımsız olarak düşünülemez. Bununla birlikte bugünkü kapitalist devlet, hem uluslararası devletler sisteminden (Tilly, 2001: 31) hem de devletlerin dünya sistemi içindeki konumlarından etkilenir (Tilly, 2001: 33).

Bu çerçevede uluslararası sermaye ile devlet arasında tanımlanan, fark etmemiz gereken bir ilişki de doğar. Bu ilişkinin tarihsel perspektifi 1970'li yıllar ile beraber sermaye birikim sürecinde yaşanan tıkanıkla çözülen Bretton Woods sistemi ve bu anlamda serbest döviz kuru rejimi, kârlar üzerinde baskı yaratmaya başlamış olan ücretlerin enflasyon ile aşındırılması ve esnek enformelleşme süreciyle beraber, serbest bırakılan sermaye hareketleri, finansallaşma ve küreselleşme ile birlikte okunmalıdır. Sermayenin uluslararasılaşması ile sermayenin ihtiyaç duyduğu ulus-devletin de sınırlarına ve faaliyetlerine ilişkin bir dönüşüme de ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda ulus-devlet, 'sermayenin genişleyen yeniden üretimine dair toplumsal ve ekonomik süreçleri' hazırlamak için daha çok müdahale etmiş ve bu süreçler ulus devletin de sınırlarını aşan süreçler olmuştur (Picciotto, 2004: 262). Bu anlamda sermayenin

uluslararasılaşma sürecinde hem ekonomik hem toplumsal süreçlere ihtiyaç duyulmuş; bu bağlamda gereken teknolojik, ekonomik, yasal uygulamalar bizzat devlet tarafından ideolojik, yasal ve hatta askerî müdahaleler ile gerçekleştirilmiştir (Picciotto, 2004: 263). Yani krize giren sermaye birikim sürecinde, sermaye birikim rejiminin değişmesine ve buna ilişkin hem toplumsal hem de ekonomik değişikliklerin yapılabilmesi için de devlete ihtiyaç duyulur.

Bu çerçevede, inşa edilen 'uluslararası liberal devlet sistemi' altında kapitalist devlet, sermaye birikim rejiminin gerekleri uyarınca hem kendi ulusal topraklarında hem de ulusal topraklarının dışında kurallar koyup uygulayabilir hâle gelmiş, getirilmiştir (Picciotto, 2004: 267).

Bunlardan çıkarabileceğimiz sonuç ise temel olarak ekonomik alandaki bir değişikliğin, yani sermaye birikim rejimindeki değişikliğin toplum, ekonomi ve devlet üzerindeki dönüştürücü etkisidir.

Bugün geldiğimiz noktada, uluslararası sistemdeki değişiklikler hem sermayenin hem de devletin uluslararasılaşmasına yol açmakla kalmamış, ayrıca uluslararası sermaye krizi uluslararası devlet sisteminin krizi olarak birbirlerini etkiler hâle gelmiştir (Picciotto, 2004: 263).

Tilly, devleti, "zor kullanma örgütü" şeklinde tanımlar ve bununla birlikte bugün kapitalist devletin niteliğinin sermayeleşmiş zor olduğuna vurgu yapar; yani zor örgütlenmesini yansıtan devlet, sermayenin de etkisini gösterir (Tilly,2001: 13). Avrupa Devletleri'nin oluşumunda zorun ve sermayenin farklı bileşimlerinin farklı devlet türlerine yol açtığını söylediği analizinde Tilly, sermayenin birikimini ve yoğunlaşmasının sömürü alanını; zorun birikimi ve yoğunlaşmasının ise tahakküm alanını belirlediğini (Tilly,2001: 47) söyler. Bu anlamda, bugünkü devlet, sermayeleşmiş zordur ve sermayenin el koyma faaliyeti güdümünde işlerken aynı zamanda her türlü zor araçlarını da kullanır. Tilly, devletin zor araçları içinde silah üstüne yoğunlaştığını, devletin sermaye adına el koyma sürecinde gerekirse hapsettiğini, mülksüzleştirdiğini,

aşağıladığını ve tehdit ettiğini söyler; yani zor kullanan örgüt olarak devlet, kişilerin kendilerine ve mallarına zarar getirecek her türlü uygulamayı içerir (Tilly,2001: 46-47).

Tüm neo-liberal sürecin devlet ve çocuk emeği ilişkisi bakımından bizi getirdiği nokta ise sermaye birikiminin gereklerine göre şekillenen devletin çocuk emeğine müdahalesinin 20. yüzyıl sonunda nasıl olduğudur.

Öyle ki neo-liberal dünyada oluşturulan yeni dünya düzeni aynı zamanda yeni bir uluslararası iş bölümüne denk düşmüştür. Bu uluslararası iş bölümü, gelişmiş-az gelişmiş ülke ekseninde kurulan ve uluslararası aktörlerin ve küresel güçlerin yön verdiği, sermaye sınıfı lehine düzenlemeler yapan bir iş bölümüdür. Amaç, sermayenin temel amacı olan kârlılığı artırmaktır. Bu bağlamda, 1980 sonrası dönüşümle ortaya çıkan şey çocukların daha da fazla yoksullaşması, yoksullaştıkça çocukların işçileşmesindeki artış olmuştur. Çünkü sermayenin aradığı ucuz maliyet, serbestleşen ve dikey örgütlenmiş sermaye ile az gelişmiş ülkelerde, özellikle çocuk emeğine odaklı hâle gelmiştir (Yücesan-Özdemir, 2010: 144-145). Diğer az gelişmiş ülkeler gibi Türkiye de "aşırı ucuz emek rezervi" olarak yeni uluslararası iş bölümünde yer almaktadır (Yücesan-Özdemir, 2010: 144).

Şöyle bir çıkarım yapmamız mümkün olabilir: 19. yüzyıl İngiltere'si çocuk emeğini sömürürken ve bunun şiddetini artırırken sanayileşebilmiş idi. Ancak 1980 sonrası neo-liberal politikalar güdümünce hareket ederek dünya kapitalizmine eklemlenmeye çalışan Türkiye de ise çocuk emeği kullanımındaki artışla sanayileşmenin gelişimi bir değildir[124]. Türkiye adeta, diğer az gelişmiş ülkeler gibi, gelişmiş ülkeler için ucuz iş gücü kaynağı sağlayan ve bu anlamda neo-liberal devletiyle yoksul çocuklarını ve hatta göçmen çocukları bizatihi bu çarka çeken bir gözetleyicidir.

Küresel kapitalizmde yeni uluslararası iş bölümü, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında kurulur. Az gelişmiş ülkelerde kurulan "küresel fabrikalar"da çocuk emeği, bir

[124] Yeni uluslararası iş bölümünde; az gelişmiş ülkeler sanayileşirken, merkezden gelen yatırım ve ara malları, az gelişmiş ülkelerin ucuz emek gücüyle bir araya gelir ve bu ürünler gelişmiş ülkelere satıldığında, kâr yine gelişmiş ülkede toplanır. Bu nedenle, az gelişmiş ülkelerin kapitalistleşmesi, gelişmiş ülkelerinkine benzemez (Özuğurlu, 2005).

başka deyişle üretimin sosyal maliyeti, bu çarkı çevirmeden önce kurulmuş olan neo-liberal politikaların bir sonucu olarak, örgütsüzleştirilmiş, güvencesizleştirilmiş ve esnekleştirilmiş karakteriyle, sermayenin emrine amadedir, hele ki bu çocuk emeğinin uysal ve itaatkâr yanı eklenince, sermaye canavarı dişlerini gıcırdatır… Bu gelişmiş ülke iktidarları bir yandan çocuk emeğini sömürürken diğer yandan da, küresel politika ve ideoloji üretim merkezleri üzerinden, uluslar üstü bir iktidarın icrası ile uğraşırlar (Yücesan-Özdemir, 2010: 145; Özuğurlu, 2005).

1945-1970 yılları arasında az gelişmiş ülkelerdeki işçilerin, uluslararası iş bölümünün dinamikleri içerisinde ithal ikameci strateji ile çelişmeyen, çocuk emeğini de koruyan ve sınırlandıran kazanımlar, 1970 sonrası kaybedilmiştir (Munck,2003'ten aktaran Yücesan-Özdemir, 2010: 146). Yeni dünya düzeninde sistem dışında bırakılmamış az gelişmiş ülkelerin tek şansı, bu sistemde bir oyuncu olabilmek için, ucuz iş gücü kaynağı olmaktır. Çünkü bu ülkeler sermaye hareketlerine bağımlı olduklarından, yabancı sermayeyi çekebilmelerinin tek yolu budur: Yeniden yapılandırılan üretim ağlarına ucuz emek üreticisi olarak dâhil olmak (Gereffi, ve Korenziewicz, 1994'ten aktaran Yücesan-Özdemir, 2010: 146)

İthal ikameci birikim stratejisi nedeniyle artan işçi ücretleri, 1990'lı yıllarda benimsenen ihracata dayalı sanayileşme politikasında düşürülmüş ve aynı zamanda çocuğu aile içinde koruyan hem bireysel hem kamusal önlemler zayıflatılmıştır.

Tablo 8: Türkiye'de Yıllık Ortalama Ücret ve Toplam Ücretli ve Maaşlı Kişi Sayısı

Türkiye	**Yıllık Ortalama Ücret Geliri ($)**	**Toplam Ücretli ve Maaşlı (Milyon)**
1990	5058	7.22
1995	3298	8.55

Kaynak: China Statistical Yearbook, TÜİK sitesinden[125]aktaran Bahçe, Yücesan-Özdemir, Voyvoda, Özdemir, Candan ve Kurt, 2011: 5)

[125] (Sadece Türkiye ücretleri alınmıştır).

Diğer yandan da DM ve IMF az gelişmiş ülkeleri ucuz emek gücü olma bağlamında birbiri karşısında rekabete sokarak ücretlerin daha da aşınmasına neden olmuştur (Yücesan-Özdemir, 2010: 147). Ayrıca neo-liberal politikalar altında azalan iş olanakları, artan geçici işler, yarı zamanlı ve kayıt dışı çalışma pratiklerinin artması, kadınların dünya genelinde iş gücüne katılımlarının artması, şehirlerde fordist yapının yıkılması (WB, 1995'ten aktaran Yücesan-Özdemir, 2010: 147) ve ayrıca tarımda kapitalistleşme ve dünya pazarı için üretimin şehirlerde yığılmasına neden olmuştur. Bu durum ise şehir yoksulluğunu daha önce görülmemiş şekilde ortaya çıkarmıştır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001'den aktaran Yücesan-Özdemir, 2010: 147). Özellikle kız çocuklarının, annelerinin yerine evde sorumluluk almaları ve eğitimden dışlanmaları buna örnektir (Rende ve Erkin, 2005'ten aktaran. Yücesan-Özdemir, 2010: 147). Bu anlamda sermaye birikimine göre çocuk emeğinin kullanımı, biçimi ve boyutu da değişmiştir.

Sermayenin kendisini toplum düzeyinde bir geleceksizlik ve güvencesizlik olarak kurma isteğinin küresel bir mesele olması gibi, emeğin de küresel bir mesele olması küresel bir meseledir ve emeğe yönelik sosyal politikanın inşasının da küresel olarak gerçekleşmektedir. Neo-liberalizm ile beraber yeni sosyal sorun yarınsızlaştırılmış emektir. Öyle ki sermayenin bizatihi kendi özelliği olan geleceksiz ve güvencesiz olma (Neilson ve Rossister, 2008: 2), özelliği topluma, emeğe aktarılmıştır. Bu anlamda yarınsız emek rejimi, minimalist bir sosyal politikanın ve emeğin tüm yaşamının kontrolü üzerine kurulu olan yaşam siyasetinin (vital politik) cisimleşmiş hâline dönüşmüştür (Yılmaz, 2012: 300). Sermaye birikiminin gereklerine göre müdahale edilen ve ona hizmet eden hâle getirilen emek, 'yarınsız emek' adı altında yeni sosyal ve (yoksulluğun sınırı bağlamında da) küresel bir soruna dönüştürülmüştür. Bu bağlamda hem yoksullara yaşamsal minimum sağlayan ve onları kapitalist toplumsal ilişkiler içerisinde tabiiyet altına alan yeni sosyal soruna ilişkin müdahale hem de yeni sosyal sorunun inşası ise 'emeğin tabiiyetini ve kontrolünü'

sağlamayı hedefleyen siyasalar etrafında Güney'de bir örnekleştirilmiştir. Bir başka deyişle, sermaye birikimdeki tıkanma sermayenin uluslararasılaşmasını kaçınılmaz hâle getirip belirsizliği tüm topluma yayarken ve bu duruma uygun siyasalar da DB eliyle yoksulların dünyasına geçirilmiştir (Yılmaz, 2012: 300).

3.2. Neoliberalizm, Çocukluk Ve Çocuk Emeği

İktisadi olanın ve sınıf meselesinin çocuk emeğini etkilediği gibi, çocukluk tasavvurunu da etkilediği ve şekillendirdiği önceki bölümlerde ortaya koyulmuştu. Peki neo-liberalizmle beraber çocukluk fikri ve çocuk olma hâli nasıl etkilenmiştir?

20. yüzyılın ikinci yarısında "çocukların yüzyılı" fikrinden kopuş yaşanmıştır. Postman (1982) Çocukluğun Yok Oluşu[126] adlı eserinde, Ariés'in tanımladığı, yetişkinle aralarında bir fark olmayan çocukluk fikrine bir geri dönüş yaşandığını; ahlak ve değerlerden yoksun çocukluğa geri dönüşün olduğunu söylemektedir. Bunun da özellikle matbaa kültürünün yerini, (televizyon gibi çocukları birer tüketiciye dönüştüren) görsel kültür ile gerçekleştiğini söyler (Cunnigham, 1995: 180).

"Çocuğun yüzyılı" olarak adlandırılan 20. yüzyılın ilk yarısında çocukluk mutlulukla ilişkilendirilen bir kavramken 20. yüzyılın ikinci yarısında bu fikirler değişmeye başlamış; sermayenin ve onun emrindeki medyanın gücüyle de çocuklar birer tüketiciye dönüştürülmüştür (Cunningham, 1995: 164).

Bu bağlamda, 1980'li yıllarla beraber çocukluk tasavvuru bitmek tükenmek bilmeyen, sonsuz bir zamana yayılmıştır. Orta-üst sınıf ailelerinin çocukları, hiç bitmeyecek şekilde "bireyci" ve piyasanın yegâne birer tüketici kategorisi olmakla

[126] Postman'a göre çocukluk tasavvurundaki dönüşümün, yetişkinlere ait simgesel bir dünya kuran matbaanın icadıyla başladığını vurgular (Postman, 1995: 33). Bu anlamda toplumsal kategorilerin tamamında yaşanan değişimi başlatan aydınlanma düşüncesi, çocukluğa ilişkin düşüncenin Orta Çağ'dan farklılaştığı kırılma noktasıdır. Böylece Orta Çağ'ın çocukluk fikrine karşın, Jean-Jacques Rousseau, John Locke çocuğun masum olduğunun ve bu masumiyetin kirlenmeden iyi bir eğitim alarak iyi ve erdemli birer yurttaşlara dönüştürülmeleri gerektiği fikrini savunmuşlardı (Postman, 1995: 76-80; Heywood, 2003: 31)

sarmalanırken, diğer yanda alt sınıfın çocukları da hiç bitmeyecek şekilde sonsuz bir yetişkinlik altında kalmışlardır (Balta, 2005: 20-28). Sonsuz çocukluğa sahip orta ve üst sınıf ailelerinin çocukları, sorumluluk duygusundan yoksun, benmerkezci bir dünyada, tüketim üzerine kurulu bir ideoloji ile büyülenmişlerdir adeta[127]. Kapitalist birikimin kendisinin, özellikle ABD'de, modern bireyci ideolojilerin temelini yaratmasının (O'Connor, 1995: 13-14), eşzamanlı olarak, çocukluk fikrine de yansıması kaçınılmazdır. Çocukluk, sınıf meselesi temelinde, iktisadi bir dönüşüm geçirmiştir ki bu dönüşüm, neo-liberal politikalarla örgütlenen piyasa, devlet ve haneler üzerinden, doğrudan çocuk olma hâlini ve dolayısıyla çocukluğu da etkilemiştir. Zelizer'in vurguladığı, çocukluğun biricik ve paha biçilemez olma hâli ve duygusal olarak taşıdığı değer (Hendrick, 1997: 11), neo-liberal aklın, çocukların birer tüketici olarak fark edilmesiyle değişmiştir.

20. yüzyılın ortalarıyla birlikte ortaya konulan ve çocuklara çalışma hayatında da bir anlamda ve bir nebze de olsa koruma getiren, çocukluk tanımının 18 yaşa kadar olan dönemi kapsaması, aslında bir anlamda çocukları kapitalist tüketim formundan da koruyordu çünkü çocukların 18 yaşına kadar çalışmayacağı dolayısıyla gelir de elde etmeyeceği fikri hâkimdi (Çelik, 2010: 72). Ancak neo-liberal akıl, gelir elde edemeyen çocuğa bir çözüm buldu: Ailelerinin duygularını sömürmek. Anne – babalık "iyi anne baba" olabilmek için, imkânları olmasa dahi çocuklarına 'hayır' diyemeyen bir kuruma dönüştürüldü. Böylelikle çocuklar birer tüketici aktör olarak sisteme dâhil oldular. Bunu yaparken de çocukların "kötü niyetlerden arınmış, tertemiz yaratıklar" olduğu ve "özgür" bireyler olarak yetişmeleri gerektiği fikri yükseltildi. Bu nedenle de ebeveynlerin müdahalesinin olmaması gerektiği; bu çocukların "benzersiz kişiliklerinin ve özündeki iyiliklerinin" ortaya çıkmasına engel olacak müdahaleden uzak durulması savunuldu (Balta, 2005: 20-28). Bu anlamda 20. yüzyılın başlarında çocukların güçsüzlüğüne, bağımlılığına yapılan vurgu ve ebeveynlerin onları

[127] Gronsberg, orta-üst sınıf ailelere mensup bu çocukları, "her şeyden çabuk sıkılan, kolay motive olamayan ve kendini her şeyi hak ediyor gibi gören ve hayattaki en önemli derdi keyif almak olan çocuklar" olarak tanımlamaktadır (Balta, 2005).

koruması fikri ve ebeveyn otoritesi önemliyken 20. yüzyılın ikinci yarısında çocuklar yetişkinlerin dünyasına hızlı bir giriş yapmış oldular ve ebeveyn otoritesi ve kontrolü giderek düşmeye başladı (Cunningham, 1995: 185).

Bu argümanlar orta ve üst sınıfın çocukları için geçerlidir. Peki ya alt sınıfın çocukları?

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan piyasa fikri temelinde, çocukların korunmasına ilişkin kazanımları bertaraf etti. Bu kez başka coğrafyalarda, ulus-devleti aşan bir piyasa düşüncesiyle, ancak 19. yüzyıla benzer tarzda çocuk işçiliğini tekrar gündeme gelmişti (Çelik, 2010: 72).

Tabii ki Batı Avrupa ülkelerinde de çocuk işçiliği görülse de karşımıza çocuk emeğini koruyucu düzenlemeler, daha etkin ve güçlü olarak çıkar (Çelik,2010:66). Bu nedenle neo-liberalizm, yoksulun çocuğunu işçileşmek karşısında korunmasız bırakmıştır.

Bu noktada ise sonsuz çocukluğun karşısına "bitmeyen yetişkinlik" (Balta, 2005) çıkar.

Kapitalizm, bir yanda bireyci bir tüketim toplumunu çocukları da kapsayacak şekilde sarmalayıp hiç büyüyemeyen çocuklar yaratırken diğer yanda yapısal eşitsizliğine dayanmış bir zıtlık üretmektedir: Bu, hiç büyüyemeyen, çocuk merkezli ailelerin devamı için gerekli olan, gelecekte de yoksul olması gerekli görülen, yoksul çocuklardır. Öyle ki bu çocuklar, erkenden yetişkinliğe atılırlar. Modern dünyada, 20. yüzyılın başlarında, çocukların yüzyılı olacağı düşüncesi hâkimken dahi geçerli olan ve 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra giderek daha artan bir yankıyla vücut bulan çocuk yoksulluğu, çocukluğun piyasa için farklı bir tüketici kategorisi hâline geldiği anda, bir geri ivmelenmeyle, sanki Orta Çağ'ın yetişkin minyatürü oralardan hiç gitmemiş gibidir. Bir yetişkinden farklı olmayan şekilde yetişkinleşmiş, çalışan çocuk olarak oradadır hâlâ, hem de daha ağır koşullarda. Üstelik sadece DB'nin 1990 raporunun (World Bank, 1990)

söylediği gibi, sadece piyasa olanaklarına ulaşamayan ve piyasa mekânizmalarındaki değişimlerden faydalanamayan (Bahçe ve Köse, 2012: 21) ülkelerde değil, bizatihi dünyanın gelişmiş ülkelerinde de durum böyledir. Yoksul ve çalışan çocuk her yerdedir. Belli ki piyasa, çocuk emeğini metalaştırdıktan sonra, neo-liberalizm, kendi politikaları gibi çocuk emeğini de küreselleştirerek sadece az gelişmiş ülkelere değil, gelişmiş ülkelere olacak şekilde, her yere yaymıştır[128].

1990 tarihli Dünya Kalkınma Raporu'nda aslında dayanılmaz hâle gelen ve sermayece kabına sığdırılamayan yoksulluğa ilişkin ilgi masumane değildi; tıpkı ilk yoksulluk yasalarında olduğu gibi yoksulluktan daha derin bir meseleydi bu: İşçi sınıfının yönetimi ve zaptı (Bahçe ve Köse, 2012: 22). Amaç yoksul olduğu düşünülen insanları çalışmaya çekmekti tabi ki. Ancak bu yoksulluğu azaltmak için bile bir çözüm değildi; çünkü Bahçe ve Köse'nin "Yoksulluk: Hüzün ve Disiplin" (2012) çalışmalarında kanıtlarıyla sundukları gibi işçileşmek daha da yoksullaştırıcıydı.

Bunun için, Banka, UNDP ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlar eşgüdümlü olarak çalışmaya başladılar. Temel hareket noktaları da yoksulu nasıl belirleyecekleriydi. Yoksulluğu azaltma projeleriyle ve bu bağlamda yoksulluğu ölçmek için kullanılabilir gelir, tüketim, gıda tüketimi veya belirli toplumsal hizmetlere ya da piyasa mekânizmalarına ulaşıp ulaşamama denenen ölçütlerle yoksulu belirliyorlardı. Ancak gerçekten çalışması söylenen yoksula iş de vadedilmiyordu. (Köse ve Bahçe, 2012: 23). Bu politikalar yedek iş gücü ordusunun devamı için, emeğin hayatta kalması için ve işçi sınıfının zaptı içindi.

---

[128] "Yani sekiz yaşında iç savaşlarda adam öldürmeye başlayan ve bunun karşılığında kendisine sadece karnını doyurabileceği ve yatabileceği bir yer gösterilen Afrikalı çocuklardan, Brezilya'da daha bir beş-on yıl öncesine kadar güvenliği tehdit ettikleri gerekçesiyle sokakta polisler tarafından öldürülen sokak çocuklarına ve oradan New York'un göbeğinde 11 yaşında hamile kalıp, 12 yaşında çocuğunu büyütmek için esrar satmaya başlayan çocuklara kadar geniş bir coğrafi alanı kaplıyor bu erken büyüyen çocukların dünyası" (Balta, 2005: 20-28).

Bu anlamda aklımıza, çocuk emeği bakımından neo-liberalizmin derinleştirdiği yoksulluk ile beraber kapitalist üretim biçiminin etkilerinden biri olarak, ilk kent yoksulluğu ve sokak çocukları gelmelidir. Devletin gözünde görünmez olan, ancak çok iyi bildiği sokakta çalışan çocuklar, yoksulluğun derinliğini çarpar yüzümüze. Çocukların sokakta çalışması, Türkiye'de de 1990'ların başından beri göz ardı edilmeyecek bir gerçek olarak karşımıza çıkar. Kapitalist üretim biçimi, yaşadığı her kırılma noktasında çocuk emeği biçim ve yoğunluğunu etkiler demiştik. Sokak çocukları da bunlardan biridir. Bu bağlamda kent yoksulluğunu ve bunun bir sonucu gibi görünen artan sokak çocuklarının asıl sebebi, kapitalist yayılma ve bu süreç içinde işleyen ilkel birikimdir. Marx'ın ortaya koyduğu gibi ilkel sermaye birikimi süreci; emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan kırsal hane emeğinin mülksüzleştirilerek, üretim araçlarından koparılması ve yoksullaştırılması sürecini ifade eder (De Angelis, 2004: 5). İlkel sermaye birikiminin sürekliliği ise sermayenin sürekli genişlemesine denk düşer. Harvey (2008) Yeni Emperyalizm adlı çalışmasına, ilkel birikimin modernize edilmiş hâline "mülksüzleştirerek birikim" der. Harvey (2008) DB'nin, neo-liberal politikalarla dikte ettiği tarımın çözülmesi, ortak tarım alanlarının ve su kaynaklarının özelleştirilmesi uygulamaları, bu modern mülksüzleşerek birikimin örnekleridir. Bunun sonucunda köylülerin topraklarından koparılması, topraksız proletaryanın hızla ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsanların geçim araçlarından koparılmasının dışında, meta dışı geçim alanlarının da metalaştırılması, ücret sistemi dışında geçim sağlayamayan insanları ortaya çıkarmıştır (Özuğurlu, 2008: 65). Sokakta çalışan çocuğun hikayesi de tam bu noktada başlamaktadır.

Topraklarından mülksüzleşerek kente göç edenler[129], günlük yaşamları nakdî paraya bağlı olduğundan hayatta kalabilmek için başka çarelere başvurmaktadırlar. Hane

[129] Kent, kapitalist birikim süreçlerinden ayrı tutulamaz. Kentsel sefalet de mülksüzleşmeden ayrı tutulamaz. Kapitalizm, yoksulluk ve sefalet üretmeden ilerleyemez, göç de kapitalist birikimin bir sonucudur. Bu nedenle kent yoksulluğunu etkileyen ve derinleştiren ve ailelerin yoksullukla mücadelelerinde çocuklarını çalıştırmalarına neden olan şey, kapitalist üretimin kendi dinamikleridir.

üyesi çocuğun gelir getiren bir işte çalışması bunlardan biridir. Sonuç olarak, kentli hanenin yaşamı ilkel sermaye birikimi ile kurulur hem meta dışı geçimlik üretimden hem de meta dışı hizmet üretiminden kopuş olur (Özuğurlu, 2002: 76). Türkiye'de son yıllarda "kalkınma/büyüme" göstergeleri, Doğu bölgelerde, özellikle Kürtlerin yaşadığı coğrafyalarda; mülksüzleştirilerek, geçim ve çalışma araçlarından yoksun bırakılarak "yoksulluk" sebebiyle batıya zorunlu göç etmek zorunda kalan emekçiler ile Suriye'den savaştan kaçan ve büyük çoğunluğu çocuklardan oluşan ucuzlaştırılan emek gücü ile sağlanmaya çalışılmıştır (TTB, Ekim 2016-Mart 2017: 1).

Neo-liberal politikaların çocuk emeği üzerindeki etkisi temelde "emek piyasasının kuralsızlaştırılması" sürecinin çocuk emeği için, çalışan çocuğun fabrika ve atölyelerden sokağa kaymasına neden olmasıdır. Örneğin, ILO ve UNICEF raporlarına bakıldığında, kayıtlı çalışan çocuk sayısının azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Ancak o hâlde neden çocuk yoksulluğu artmaktadır? Çünkü kayıt dışı çalışan çocuklar artmaktadır. Çocuklar sokaklarda, pek çok risk ve tehlike ile karşı karşıya gelerek denetimsiz ve kuralsız şekilde çalışmaktadırlar. Sokakta (kayıt dışı) çalışma, sömürü ilişkisi temelinde anlam kazanmaktadır: Ucuz iş gücü.

Türkiye'de sokakta çalışma da 1980'li yıllarda yürürlüğe konan ekonomi politikaları ve 1990'lardaki zorunlu göç uygulamaları ile anlaşılabilir. Bu uygulamalar ile kırsal hane yapısı çözülmüş, mülksüzleştirilenler kentlere yönelmişlerdir. Kent yoksulluğu ve sokakta çalışan çocuklar bu nedenle artmıştır. 1980 sonrası gerçekleşen göçler, Türkiye'de hem tarımda makineleşme ve kapitalistleşme ile olmuş hem de ihracata yönelik büyüme sebebiyle tarım desteklerinin ve kredilerin azaltılması kırdan kente göçü büyük oranda etkilemiştir. Bu yıllardaki göç ise, 1950'li yıllardaki kırsalla bağın korunduğu, makineleşmeye bağlı göçten farklıdır. Çünkü büyük oranda kırın

Fiyatlar ve azalan gelir, çocuklar üzerinde, ailelerin geçimine katkıda bulunmaları için baskı oluştururlar (Ajan de Haan, 1997: 2'den aktaran Gün, 2017: 92). Sokak işleri de basit kırsal işlerin devamı gibi görülmektedir.

yapısını dönüştürmüştür. 1990'larda ise devletin gerçekleştirdiği zorunlu göç politikaları ise köksüzleşerek göçe örnektir (Gün, 2017: 76-88).

Tüm bu politikalar, devletin çocuk emeğine ilişkin sonuçları olan müdahalesidir. Devlet, ucuz iş gücü için yaptığı maliye politikaları ile kayıt dışı ve sokakta çalışan çocukların varlığını artırmış, onları işçileştirmiştir. Bu bağlamda sokakta çalışan çocuklar sorunu, kapitalizmin geldiği aşama ile doğrudan bağlantılıdır. Bu aşamada da devlet çocukların sokakta çalışmasına, yoksulluğun yeniden üretilerek kuşaklararası bir döngüye girmesine neden olmuştur. Devlet kent yoksulluğunu ve sokakta çalışan çocukları artıran bir aktör olmuştur.

3.3. DB'nin Çocuk Emeği Sorununu Küresel Düzeyde İnşası ve Yönetimi

DB 1990'lı yıllarla birlikte çocuk yoksulluğunu ön plana çıkarmış ve şartlı nakit transferleri başta olmak üzere çocuk emeğini de azaltmayı planlayan programlar başlatmıştır. Ancak çocuk emeğine odaklanmadan önce, DB'nin emeğe ilişkin yaklaşımını anlamak önemlidir. Çünkü küresel bir sosyal sorun olarak inşa edeceği emek, yetişkin emeği ve buna ilişkin politikaları aslında çocuk emeğini de etkileyen sonuçlar doğurmuştur.

Bu tartışma ise "belirsizlik" kavramı ile başlar. Belirsizlik kavramı, belirli bir dönemle imlenen bir kavram olmanın ötesinde, bizatihi kapitalist toplumsal ilişkiler için gerekli olan bir kavramdır. Bununla birlikte uluslararası sermaye hareketlerinin yükselişe geçtiği 1970'li yıllardan itibaren belirsizlik kaçınılmaz olmuştur ve ortadan kaldırılabilir olmayan ancak bazı yan etkileri iyileştirilebilir olarak toplumsal hayatı ve çalışma ilişkilerini (emeğin yarınsızlaştırılması) düzenleyen öge olmuştur (Yılmaz, 2012: 301).

1980 sonrasında DB, emeğin yarınsızlaştırılmasını ve emek piyasasının düzensizleştirilmesini, yapısal uyum politikaları ile teşvik etmiştir ve yarınsız emeğin hâkim emek biçimi olmasını yerleştirmede aktif rol oynamıştır. Aynı zamanda Güney'de

neo-liberal çevresel müdahale ile yerleştirilmiştir. Yeni sosyal sorun, 1980'li yıllarla beraber yoksulluk merkezli olarak kurulmuş ve bu bağlamda uluslararası bir küresel yoksulluk siyasası oluşturulmuştur (Yılmaz, 2012: 304). Yoksulluk temelli politikalar neo-liberal müdahalenin küreselleşmesinde kilit rolde olmuştur (Yılmaz, 2012: 305).

Banka, Güney'de, 1990'lı yıllardan itibaren küresel neo-liberal politikaların işlerliğini sağlamak için, bu politikaları yerel koşullarda "yönetişim" adı altında kendi güdümünde yönetmeye çalışmıştır. Amaç, sermaye akışlarına dayalı dünya piyasasının güvenliğidir. Bunun yürümesi için gerekli olan "yeni kurumsal çerçeve" bağlamında, neo-liberal politikalarla hem piyasa hem piyasa dışı arasındaki ilişki dönüştürülmüştür. Örneğin yönetişim çerçevesinin bir uzantısı olan 1995 Kapsamlı Kalkınma Çerçevesini (Comprehensive Development Framework) bu bağlamda düşünmek gerekir. Ek olarak DB'nin gidermeye çalıştığı bir diğer belirsizlik, uluslararası sermaye hareketlerinden doğan belirsizliğin toplumsal sonuçlarını gidermek içindir. Örneğin yoksula kriz dönemlerinde yoksulluğunu sürdürülebilir kılmayı öğretmeyi amaçlayan "Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları" (Poverty Reduction Strategy Papers) bu bağlamda tartışılmalıdır (Yılmaz, 2012: 304).

Bu anlamda, DB, yoksulları şoklara karşı hazırlamayı planlayan "Sosyal Koruma ve Sosyal Riski Azaltmak Siyasaları" (Social Risk Mitigation Policies) yürütmüştür. Bu politikalarla, bir kriz yönetimi çerçevesinde, yoksula zamanını ve kaynağını rasyonel kullanması üzerinden ve yeni tabiiyet ve bağımlılık ilişkileri yaratarak yoksulu küresel sermayenin hareketiyle uyumu yapmak, temelde sosyal patlama ve direniş riskini ortadan kaldırmak, ana hedef olmuştur (Yılmaz, 2012: 304-305). Bu hedefler ise, DB'nin sınırlı sosyal politika anlayışının ifadesi olan Şartlı Nakit Transferleridir. DB, yoksulluğu ve sosyal riski azaltma hedefini bu programlara indirgemiştir. Bu programların asıl amacı, aslında krize içkin sistem içinde, hem yoksullaşan nüfusu kontrol altına almak hem de küresel kriz ve belirsizliği sürdürülebilir kılmaktır. Çünkü kriz kapitalist sisteme içkindir.

Önemli olan uluslararası sermaye akışlarının, krize rağmen, devam etmesidir (Yılmaz, 2012: 306-307).

Bu bağlamda aslında DB, küresel yoksulluk siyasalarını, küresel piyasanın koşullarını ülkelerde inşa etmek için kullanmıştır (Yılmaz, 2012: 305-306).

DB'nin çocuk emeğiyle mücadelede benimsediği politika, çocuk işçiliğinin en kötü ve en sömürücü biçimleriyle mücadele etmek üzerine kuruludur. Bu politikaların ise kısa vadeli hızlı sonuç veren müdahaleler ve uzun vadeli stratejilerle gerçekleştirileceği belirtilmektedir. Bu müdahale temel olarak "yoksulluğu azaltmak" üzerine oturur (Fallon ve Tzannatos, 1998: v). DB bu anlamda tıpkı emeği sosyal sorun olarak inşa ettikten sonra getirdiği çözüm önerileri gibi, çocuk emeği ile de yoksulluğu azaltarak mücadele etme niyetindedir. Ekonomik gelişimin yanı sıra eğitimde de iyileştirme ve ilerleme ile çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin ortadan kaldırılabileceğini savunmaktadır. Banka'nın çocuk emeğine artan ilgisini ILO, UNICEF VE NGOs gibi diğer kurumlar da takip ettiği görülmektedir. Bu anlamda temel yön verici DB'dir. DB çocuk işçiliği ile ilgili genel çerçeveyi 1995 Dünya Kalkınma Raporu'nda çizmiştir (Fallon ve Tzannatos, 1998: 1).

DB çocukları çalışmaya iten en önemli sebebin yoksulluk olduğunu, yoksulluğun hanelerin çocuklarının eğitimine yatırımı imkânsız kıldığını ve eğitim kamusal olarak sunulsa bile, yoksul aile için eğitimin maliyetinin çok yüksek olduğunu söyler ve yoksul ailelerin çok sayıda çocuk sahibi olma eğiliminin hem çocukların emeğinin geçim stratejisi olarak kullanılmasından hem de çocukların okula katılım ve tamamlama oranlarının da çok düşük olmasından dolayı olduğunu belirtmektedir (ILO, 1996'dan aktaran Fallon ve Tzannatos, 1998: 7).

DB'nin inşa ettiği sosyal soruna ve yönetimine ilişkin çözüm önerilerinin çocuk emeği için de geçerli olduğunu görmekteyiz. Öyle ki DB "yoksulluğu azaltmayı ve yoksulluğu azaltmak için izleyeceği ekonomik ve sosyal programları diğer uluslararası kurum ve ulus devletler ile yönetişim çerçevesinde" yürüteceğini belirtmektedir. Banka,

çocuk emeğinin "en kötü biçimlerini" ortadan kaldırmak için, ülkelerde "yardım stratejileri" geliştirecektir ve "borç vererek programlar başlatmayı" planlamış ve çocuk emeği sorununu da sadece en kötü biçimlerini kapsayacak şekilde "insani gelişme ağı" içinde değerlendirmiştir. Bu anlamda, çocuk emeğine müdahale, şaşırtıcı olmayan biçimde yardım programları ile mücadeleye indirgenmiştir. Ayrıca Banka, çalışmak zorunda olan çocuklar için, okulların saatlerinin ve programlarının uyumlulaştırılmaları gerektiğini söylemiştir. Bu anlamda Banka çalışmak zorunda olan çocukların yine çalışması gerektiğini vurgulamaktadır. Buradaki amacının ise bu çocukların, aileleri için okulda gitme maliyetini düşürmek ve çalışmanın zarar verici etkilerini azaltmak olduğunu söylemektedir (Fallon ve Tzannatos, 1998: vi-vii). Banka açık şekilde çocukların çalışmasına göz yummaktadır ve ulus devletlere bu politikayı önermektedir.

Özetle, DB'nin çocuk işçiliğinin en kötü hâlini azaltmak için çözüm önerisi; yoksulluğu azaltan, eğitimi iyileştiren ve insani hizmetlerden faydalandıran programlar uygulamak, temelde çok temalı olan, kadınların da toplumsal olarak güçlendirilmesini savunan uygun bir yardım sistemini kurmaktır (Fallon ve Tzannatos, 1998: 18). Banka, çocuk işçiliğini azaltmayı yoksulluğu azaltarak, çocukları eğiterek, çalışan çocuklara destek hizmetleri sunarak, kamu farkındalığını artırarak, yasal düzenlemeler ve diğer düzenlemelerle ve düzenleyici olmayan diğer yöntemlerle hedeflemektedir (Fallon ve Tzannatos, 1998: 9-13). Banka bu konudaki faaliyetlerini ülkelere kimi zaman borç vererek kimi zamansa borç vermeden yürüteceğini belirtmektedir. Sosyal yardım proje ve programları ile yoksul ailelere gelir yaratacak fırsatlar sunmak, ülkelere borç vererek uygulayacağı faaliyetlerdendir (Fallon ve Tzannatos, 1998: vii).

DB, çocukların temel eğitim ve sağlık hizmetlerinden faydalanmalarını izlemekten ve yoksula yardımı öneren reçetelerle yoksulluğu sürdürülebilir kılmaktan başka bir şey yapmamaktadır.

Peki ya diğer diğer kurumlar?

3.4. ILO, DTÖ ve Çalışma Standartları

ILO'nun çalışmalarında[130] çocuk işçiliği önemli bir yere sahiptir ancak uygulamada da aynı önem geçerli midir? Bunu analiz edebilmek için öncelikle çocuk emeği konusuyla ilgili uluslararası kuruluşların hareketlerini incelemek yerinde olacaktır.

Şöyle ki çocuk emeğinin kullanımının azalmasında ve sınırlanmasında bu tür uluslararası çalışmaların etkisi olmuştur. Ancak çocuk emeği olgusu; gerek gelişmiş ülkelerde beklenenden daha yüksek oranlarda, gerekse gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde, çok uluslu şirketlerin bu ülkelerdeki taşeron ve fason üretim faaliyetleriyle ilgili olarak, yarı zamanlı ve tam zamanlı olarak devam etmektedir. (Erder ve Lordoğlu, 1993'ten aktaran Çelik, 2010: 58-59). Bu durum, Arrighi'nin (2000) deyimiyle ABD sistemik birikim dairesinin 1973 gösterge krizini yaşadıktan ve ikinci kez mali genişleme aşamasından geçtikten sonra, sermaye birikimindeki tıkanıklığı aşmak için yapılan neo-liberal müdahaleler bağlamında da değerlendirilmelidir. İnşa edilen dünya artık Hayek'in de belirttiği gibi, dikey olarak örgütlenmektedir. Bu siyasi örgütlenişte ulus devletler en altta, sermaye güçlerinin temsilci olan uluslararası kuruluşların kurallarını ve standartlarını uygulamaktadırlar.

Bu çerçevede çok uluslu şirketlerin, yani sermayenin, uyması beklenen çalışma kuralları ise kendi oluşturdukları "davranış kuralları"dır[131]. Böylece ulusal yasalar ve sendikalar yerine ILO ve DTÖ tarafından getirilen 'uluslararası çalışma standartları'

---

[130] "1919 tarihli 5 sayılı Sözleşme ile sanayide ve 1921 yılında 10 sayılı Sözleşme ile tarımda 14 yaşından küçük çocukların işe alınması yasaklanmıştır. 1937 tarihli 59 sayılı Sözleşme ile sanayide, 60 sayılı Sözleşme ile diğer sektörlerde asgari yaş sınırı 15'e çıkarılmıştır. 1965 tarihli 123 sayılı Sözleşme ile madenlerde ve yer altı işlerinde asgari yaş sınırı 16'ya yükseltilmiştir ve 1973 yılında kabul edilen İstihdama Kabulde Asgari Yaşla İlgili 138 Sayılı ILO sözleşmesi ile tehlikeli işler için işe alınma yaşı 18 olarak saptanmıştır" (Erdut, 2003: 69). "138 sayılı Sözleşme 'istihdamda asgari yaşın, zorunlu okul eğitiminin tamamlandığı yaştan aşağı ve her hâlükârda 15 yaştan aşağı olmayacağı' hükmünü içermektedir. 1996'da kabul edilen Kötü Şartlardaki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Önlemler Hakkında 182 sayılı ILO sözleşmesine göre 18 yaşından küçük olan herkes çocuk kabul edilmektedir" (Çelik, 2010: 57-58).

[131] Yücesen-Özdemir (2010) ISO sertifikaları, iç yönetmelik, sertifika davranış kodlarına dayalı yönetimden detaylı şekilde bahsetmektedir.

uluslararası kuruluşlarca tercih edilir çünkü bu durum bu şirketlere, sanıldığının aksine, bu şirketlerin denetlenebilirliği sağlamaz aksine bu şirketlere ayrı bir gücü getirir. "Tıpkı bir devlet gibi kendi yasalarını hazırlama ve denetleme gücü". Bu anlamda uluslararası ticaret sözleşmelerine, uluslararası çalışma standartlarının getirilmesi bu tür yönetmelik ve davranış kodlarıyla geçiştirilmektedir (Klein, 2002: 457-458'ten aktaran Çelik, 2010: 59-60).

Peki bu çalışma standartlarına uymayı kabul etmek ne demektir?

Hem DTÖ'nün 1996 Singapur Bakanlar Komitesi Deklarasyonu'nda hem de ILO'nun 1998 tarihli Temel İlkeler ve Haklar Deklarasyonu'nda, üye devletler temel çalışma standartlarının yerine getirilmesi konusunda taahhütlerini belirttiler. Üye devletlerin istediği bu standartların korumacı ticari amaçlarla kullanılmaması gerektiğini ve bu ilkelerin ihlali ya da görmezden gelinmesi ile sağlanacak karşılaştırmalı üstünlük ya da bunu sürdürme çabalarının kabul edilmeyeceğini vurguladılar (WTO, 1996; WTO, 2001'den aktaran Çelik, 2010: 60). Aslında sermaye çocuk emeğini korumayı değil, kurallarını kendi koydukları oyunun rakiplerce de kabul edilmesini garantilemek istiyordu. Aklımıza "Ten Hour Movements"-On Saat Çalışma Hareketi'ni getirebiliriz. İş gücünü koruyan bir hareket gibi gözükse de temel dert kırsal rakiple aynı şartlarda oyunu oynamak için değil miydi? Bu nedenle bugünün düzenlemelerini de doğru okumak gereklidir.

ILO'ya bakalım.[132].

ILO'nun çocuk emeğine ilişkin politikalarına baktığımızda, çocuk işçiliğinin bir gelişmişlik sorunu olarak görüldüğünü görmekteyiz. Bu anlamda ILO'ya göre, çocuk işçilik az gelişmiş ülkelerin bir sorunudur ve ILO da DB gibi çocuk emeği sorununu sadece en kötü biçimini yasaklayan[133], sorunun yapısal boyutlarını dışlayarak yerel

[132] Bir yanda da liberal iktisatçılar ticaret sözleşmelerine bu çalışma standartlarının getirilmesinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine sonuç yaratacağını (Rodrick, 1997: 53-56'ten aktaran Çelik, 2010: 61) ve hatta ticaret ve insan hakları konusunda bağlantı kurulmaması gerektiğini söyler; çünkü bunun yeni korumacılığa neden olacağı şeklinde bir karşı çıkış mevcuttur (Çelik, 2010: 61).

[133] "182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Planı Sözleşmesi'ndeki çocukların alımı-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı

düzeyde çözümler öneren ve en önemlisi sorunun kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinden kaynaklandığını dışlayan bir strateji geliştirmektedir (Savul, 2017).

Bu bağlamda ILO, DB'nin aklıyla hareket etmektedir: ILO'nun çocuk işçiliği sorununu az gelişmiş ülkelerin sorunu olarak kabul etmesi, bir üst kuruluş gibi, yürütülmesi gereken programları salık vermesi, ayrıca ulusal hükümetlerin de sorumluluğunu vurgulaması, çocuk emeği sorunu için toplumsal farkındalık yaratma çabası, mücadele yöntemlerinde kurumsal düzenlemelere ve bilgilendirme davranışı, "projeci", belirli bir süreliğine, kapsayıcı olmayan, bir iş kolu ya da sektör temelli olan yaklaşımı ILO'nun DB'ye yakınsamasının göstergeleridir.

Peki çocuk emeği neden sadece az gelişmiş ülkelerin sorunu olarak nitelendirilmektdir? ILO, tezimizde vurguladığımız gibi, çocuk emeğini üretim biçim ve ilişkileri ile sınıf ilişkisinden koparmakta, asıl nedeni gölgelemekte, bu nedenle de soruna pansuman yaparak devamını sağlamaya katkı sunmaktadır. ILO, az gelişmişliğin, aslında gelişmişliğin yaratılmasının ön koşulu olduğunu ve bu sebeple bizatihi bu ikili yapıya neden olan kapitalist üretim biçim ve ilişkilerini, ülkeler bağlamında örgütlenmiş sermaye grupları ve çıkar çatışmalarını[134] dışlayarak çocuk emeği sorununu ele almaktadır (Savul, 2017: 14); tıpkı DB ve diğer uluslararası kurumların politik söylemlerinde olduğu gibi.

olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla veya zorunlu tutularak kullanılmasını da içerecek şekilde zorla ya da mecburi çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini; çocuğun fahişelikte, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu; çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu; doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibariyle çocukların sağlık, güvenlik veya ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan işleri" kapsamaktadır (ILO, 2017'den aktaran Savul, 2017: 12).

[134] Az gelişmişliğin gelişmişliği beraberinde getirmesini, yani varsılın ancak yoksulun varlığı ile var olabileceğini ve çocuk emeği kullanımının var olma sebebini anlayabilmek için kapitalizmin genel çalışma ilkelerine bakmak gerekir. Kısaca kapitalizmin az gelişmiş coğrafyalardaki çocuk emeği kullanımı, eşitsiz bir mübadele yaratan ve süper kârı elde etmek için gerekli olan uluslararası bir bağımlılık ilişkisinin ifadesidir. Dikkat edersek, çocukluğun sınıfsal olması gibi, çocuk emeği de sınıfsal bir meseledir demiştik. Çocuk emeğinin bugün az gelişmiş ülkelerde yoğunlaşması da uluslararası anlamda nasıl eşitsiz bir ilişkinin yaratıldığının ve sınıf meselesinin geçerli olduğunun göstergesidir. Bu ilişkide kârını sürekli artırma peşinde olan sermaye için önemli olan iş gücünü maliyetini sürekli aşağı çekmek olduğundan, sermaye, üretim maliyetlerini düşürmek ve toplumsal olarak gerekli emek zamanı düşürebilmek için, niceliksel olarak bol ve ucuz olan emek rezervlerine üretimini kaydırıyor artık. İşte tam da bu nedenle, az gelişmiş ülkelerdeki çocuk emeği kullanımı bu kadar fazla ve uluslararası şirketler üretimlerini bu coğrafyalara kaydırmış durumda.

3.5. IPEC- Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı

1992 yılında ILO "Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı"nı (IPEC) başlatmıştır. Bu program ILO'nun çocuk emeğinin ortadan kaldırılmasına ilişkin çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. IPEC, temelde az gelişmiş bölge ve ülkeleri kapsamına almaktadır (Savul, 2017: 12).

Türkiye, IPEC'e katılan ilk 6 ülkeden biridir. 1992 ve 2002 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde Türkiye, çocuk işçiliği sorununu anlamak ve böylece bu sorunla mücadele edebilmek için 100'ün üzerinde proje gerçekleştirmiştir. Çocuk işçiliği sorununun çok yönlü olması nedeniyle pek çok devlet kurumlarından, STK'lere, işçi ve işveren sendikalarından, araştırma enstitülerine bir iş birliğinin yapıldığını görmekteyiz (Dayıoğlu ve Hoşgör, 2010: 77). Ancak ILO'nun bu uygulaması, uluslararası kuruluşların yeni yoksulluk yasalarına benzetilen (Bahçe ve Köse, 2012) ilgi ve politikalarına, yani yedek iş gücünün devamı amacına hizmet etmektir. Öyle ki bu programların amacı çocuk işçiliğini, uygulanan az gelişmiş ülkelerde sonlandırmak değildir, sadece en kötü çocuk işçiliği biçimlerini ortadan kaldırmak ve çocukların çalışma asgari yaşını yükseltmektir (TTB Ekim 2016-Mart 2017: 2). Aslında çocuk işçileri, geleceğin vasıfsız ve ucuz iş gücünün devamını sağlamak adına yapılan düzenlemelerdir. Kaldı ki bu projenin yürütüldüğü yıllarda, çocuk işçiliğinde düşme gözlemlenmesine rağmen, 2008 yılında son verilmiş olması ve 2012 yılı sonrası, Türkiye'nin çocuk işçiliğine dair kendi çözümlerini oluşturmuş olmamasından dolayı tekrar artışa geçmiştir. Ayrıca görüyoruz ki başta ÇSGB ve büyük şehir belediyeleri, yani devletin kendisinin, (Türk-İş gibi) sendikaların ve ILO'nun IPEC projesiyle birden çoğalan vakıfların- "Çalışan Çocuk büroları", ILO'dan proje kapsamında kaynak alabildikleri sürece çocuk emeği sorununa duyarlı olmuşlardır. 2008 sonrası ise durum böyle değildir. 2012 yılı sonrası, savaş mağduru çocuklar, eğitim mağduru çocuklar gibi, çocukların sokaklarda ve üretim alanlarında çalışmaları tekrar artmıştır (TTB Ekim 2016-Mart 2017: 2-3).

IPEC- Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı, ILO aracılığı ile 1992 yılında diğer 5 ülkeyle birlikte Türkiye'de de başlatılmıştır. Uluslararası bir program olan IPEC'in anlaşılabilmesi için DB'nin inşa ettiği sosyal sorun (Yılmaz, 2012: 307) bağlamında ele alınması gereklidir. Çünkü IPEC, 1990'lı yıllarda DB tarafından açıkça ortaya konduğu gibi, doğrudan emek piyasasının düzenlenmesini hedeflemektedir. DB'nın hedeflerinin ve müdahalelerinin pek çok uluslararası kurum tarafından da kabul edildiğini bilmekteyiz. Bu bağlamda IPEC, DB'nin yaklaşımından ayrıştığı veya aynı olduğu noktalara bakmak, çocuk emeğine ulusal müdahalenin de tavrını ortaya koymuş olacaktır.

IPEC'in ana hedeflerine[135] baktığımızda:

- Çocuk işçiliği sorununu ve buna yol açan etmenleri anlamak,
- Çocuk işçiliğine ilişkin veri toplamak ve bunu derlemek,
- Çocuk işçiliğine ilişkin kurumları harekete geçirmek ve bu mücadeleye uzun erimli katılımları sağlamak,
- Gerek devletin gerekse sivil toplum kuruluşlarının politika ve programlarını çocuk işçiliğine duyarlı hâle getirmek,---- [136]YÖNETİŞİM
- Çocuk işçiliği konusuna dair kamuoyunu bilinçlendirme ve çocuk işçiliği sorununu kamunun gündeminde tutmak,----- ŞEFFAFLIK
- Çocuk işçiliği ile mücadelede kolaylaştırıcı bir ortam sağlamak,
- Çocukları örgün ve yaygın eğitim programlarına yöneltmek,---- Temel EĞİTİM hizmetinden faydalandırmak
- Çocukların çalışma koşullarını iyileştirmek ve onları daha az riskli işlere yerleştirmek,---- ÇOCUKLAR ÇALIŞSIN

[135] IPEC'in ana hedefleri (Dayıoğlu ve Hoşgör, 2010: 79).

[136] Çıkarımlar ve vurgular bana aittir.

- Çocukların ve ailelerinin, eğitim ve gelir yaratıcı projeler ve sosyal destek programları aracılığıyla sosyoekonomik durumlarını iyileştirmektir. ---- EĞİTİM, ÇALIŞMAK VE SOSYAL GÜVENLİK AĞLARI

DB 1980'li yıllarda yapısal uyum programları ile başlattığı enformelleşme ve esnekleşme yaratımı sonrasında bizatihi kendi programlarının kasıtlı olarak yol açtığı yoksulluk sorununa 1990'lı yıllarda odaklanmıştır. Bu odaklanmanın temel sebebi emeğin maliyetini aşağı çekmek ve yedek iş gücü ordusu yaratmak olmuştur. DB önce enformelleşmeyi ve emeğin yarınsızlaştırılmasını sağlayamayı hedefleyen programları az gelişmiş ülkelerde yürürlüğe koymuş, sonra da aslında bu programlar sebebiyle derinleşen yoksulluğu ve çocuk yoksulluğuna dikkatleri çekerek yoksulluğu azaltmayı hedefleyen programlara başvurmuştur. Dikkat edersek çocuk emeği için de bu durum böyle olmuştur. 1994-2006 arası DB ve ILO odağa çocuk işçiliğini ve çocuk yoksulluğunu azaltmayı hedefleyen programlar başlatmıştır. Bu programlarla beraber az gelişmiş ülkelerde çocuk işçiliğinin düştüğü söylenmiştir. Ancak diğer taraftan, emek piyasasında istenen dönüşüm yapıldığı için çocuk emeği için de çalıştıkları işler enformel sektörde yarınsız, geçici, günlük işlere dönüşmüş ve giderek artan sayıda çocuk bu şekilde emek piyasası tarafından içerilmiştir. Çünkü DB temelde, çalışma ve işsizlik arasında gelip giden, ancak üretkenliğini de arttırması gereken küresel bir proletarya yaratmak ve dünya piyasasını genişletmek istiyordu. Bu nedenle de girişimcilik ve rekabet üzerine kurulu neo-liberal toplumsal siyasasını ve yönetim rasyonelitesini oturtmayı amaçlıyordu. Çünkü bir sonraki amacı; üretimi, gerekli koşulları, yani ucuz emeği sağladıktan sonra, Güney'e kaydırmak ve emeğin gücünü iyice kırmak ama hayatta tutmaktı. Bu nedenle bir yanda emeği esnekleştirirken, diğer yandan emeğin üretkenliğini sağlamak için yarınsız emeğin sorunlarını beşerî sermaye yatırımını artırarak, temel hizmetlerden faydalandırarak ve güvenlik ağları oluşturarak, temel beslenme, sağlık gibi

programları yaygınlaştırarak bastırmayı hedefledi. Bu konuda da diğer uluslararası kuruluşlar da mutabık oldu. Bu amaçlar açısından diğer uluslararası kurumlar birbirine yakınsarken, yoksulluğa karşı yürütülen siyasalar da birincisi, geçimini kapitalist biçimde olmayanları kapitalizmin içine çekmek; ikincisi yoksulluğu azaltma stratejileri ile en yoksul kesimi hedefleyen ve tüketim maddelerine, tedavi edici temel sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimi sağlayan, minimum transferleri içeren güvenlik ağları yaratmak şeklinde oluşturulmuştur (Safety nets) (Yılmaz, 2012: 305-320).

Bu nedenle aşağıdaki tabloda IPEC ile DB'nin yarattığı küresel sorunun aynı aklın ürünü olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda ILO'nun çocuk işçiliğini azaltmak için uyguladığı programın ana hedeflerinin adeta '1990'lı yılların Yeni Yoksulluk Yasaları' gibi nitelendirilebilecek politikalardan biri gibi olduğunu görmekteyiz. Çünkü bu program öncelikle çocuğun çalışmasını kabul etmiştir. Hatta çalışan çocukların ailelerinin de çalışması gerektiğini vurgulamıştır. Bu programdaki asıl amaç yoksul ailelerinin çalışmalarına rağmen yoksul olma durumlarının devam etmesidir. Başka bir deyişle IPEC bu programıyla 'çalışan yoksullar yaratma'yı hedeflemiştir. IPEC "Çalışan çocuk, yine çalışmalıdır; ailesi de çalışmalıdır" vurgusu yapar ve onları kapitalist biçimde çalışmaya çeker ancak bu işlere bakıldığında, bu işlerin "…ayakkabıcılık, arıcılık, hayvancılık, iş idaresi gibi alanlarda" olduğu görülmektedir. ILO ayrıca yoksul çocukları ve ailelerini istihdam piyasasına çekebilmek için DB'nin de vurguladığı gibi meslek eğitimi vermekten bahseder. Hatta daha da ileriye giderek yoksul ailelerin çalışması için "bazı özel durumlarda, özellikle emek piyasası ile bağlantısı olmayan en donanımsız ailelere iş kurmak için karşılıksız sermaye" (Dayıoğlu ve Hoşgör, 2010: 127) sağlar. Çünkü amaç yoksulun yarınsız şekilde emek piyasasına girmesi ve çalışmasıdır. Böylece istediği gibi sermayenin seçebileceği ucuz yedek iş gücü ordusu yaratımı sağlanır.

Tablo 9: IPEC ve DB Yaklaşımının Ortak Noktaları

IPEC	**DB**
Gerek devletin gerekse sivil toplum kuruluşlarının politika ve programlarını çocuk işçiliğine duyarlı hâle getirmek. IPEC'te muhtelif devlet kurumları, MEB (Mesleki eğitim girişimleri), SHÇEK, ÇSGB, MEKSA gibi STK'lar, TKV (kırsal alanda yürütülen projelere yerel yönetimlerin desteği), FİŞEK Sağlık Enstitüsü, TÜİK (bilgi derleme), İç İşleri Bakanlığı, TÜRK-İŞ, HAK-İŞ, TİSK, TES-AR, Ankara ve Diyarbakır Sokakta çalışan çocuklar enstitüsü	YÖNETİŞİM
Çocuk işçiliği konusuna dair kamuoyunu bilinçlendirme ve çocuk işçiliği sorununu kamunun gündeminde tutmak	ŞEFFAFLIK → 1994 raporunda, Webster New Universal Unabridged Dictionary'de
Çocukları örgün ve yaygın eğitim programlarına yöneltmek	Temel EĞİTİM hizmetinden faydalandırmak →1999'da geliştirilmiş Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi →1998-1999 Kalkınma İçin Bilgi (Knowledge for Development) Raporu →2002 "Piyasa için Kurumlar İnşa Etmek" Dünya Kalkınma Raporu

Tablo 9: (Devamı) IPEC ve DB Yaklaşımının Ortak Noktaları

IPEC	**DB**
Çocukların çalışma koşullarını iyileştirmek ve onları daha az riskli işlere yerleştirmek	ÇOCUKLAR ÇALIŞSIN
Çocukların ve ailelerinin, eğitim ve gelir yaratıcı projeler ve sosyal destek programları aracılığıyla sosyoekonomik durumlarını iyileştirmektir	EĞİTİM, ÇALIŞMAK VE SOSYAL GÜVENLİK AĞLARI →1999'da geliştirilmiş Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi →1998-1999 Kalkınma İçin Bilgi (Knowledge for Development) Raporu →2002 "Piyasa için Kurumlar İnşa Etmek" Dünya Kalkınma Raporu
Çocuk işçiliğine ilişkin veri toplama ve bilgi derleme	YÖNETİŞİM -Kurumları değiştirme-→ 1997 raporu, State in a Changing World- Değişen Dünyada Devlet, veri ve bilgi toplama-→1998/99 Kalkınma için Bilgi Raporu (Knowledge for Development)
Çocuk işçiliğine ilişkin mücadelede kurumlarını harekete geçirmek ve bu mücadeleye uzun erimli katılımları sağlamak	YÖNETİŞİM -Kurumları değiştirme-→ 1997 raporu, State in a Changing World- Değişen Dünyada Devlet,

Kaynak: Dayıoğlu ve Hoşgör, 2010'da belirtilen IPEC hedefleri ile DB Raporları eşleştirilerek oluşturulmuştur.

Yönetişim, DB'nin programlarının (ve Bin Yıl Kalkınma Hedeflerinin) ana hedeflerinden biridir ve sosyal riski ve refahı yönetmede yeni bir çerçeve oluşturmuştur. Banka önce kuralları sonra kurumları şekillendirecek olan yönetişime dair raporlar hazırlamıştır (Craig ve Porter, 2006: 20).

De Angleis (2007: 92) yönetişimi "hükümetler, sivil toplum örgütleri ve işveren kuruluşlarından ve farklı aktörlerden oluşan ağların ve akışların idaresi", "onların tanzim edilmesi" ve yönetişim olarak adlandırılan süreçlere ortak olmak için teşvik edilen "iktidarlar arasında bir süreklilik" kurmak olarak tanımlamaktadır. Bu biçimdeki bir yönetişim kavramı aslında kapitalist sistemin krize içkin yapısına bir cevap niteliğindedir (De Angelis, 2007:

92). Asıl amaç belirsizlik durumunda, küresel piyasanın gerekleri doğrultusunda, bu ağlaşmış yapıyla ve akışlarla, belirsizliği yönetecek kurumsal çerçeveyi kurmaktır. Ek olarak hem küresel krizler yönetilebilecek hem de geriye kalan sosyo-ekonomik kurumların yönetimi sağlanacaktır. Bu bağlamda en kapsamlı adım DB tarafından atılmıştır. Banka, yoksulluğun azaltılması adı altında, neo-liberal politikalarını üretmiştir. Yönetişim programı 1990'lı yıllarda bu şekilde üretilmeye başlanmış ve 1995 yılında Wolfeshon Dönemi'nde geliştirilen Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi[137] ve bu çerçeveyi yürütebilmek için oluşturulan Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları ile kriz ve toplumsal sonuçlarının da etkisiyle, bütünsel bir çerçeveye ulaşmıştır (Yılmaz, 2012: 326).

1992 Yönetişim ve Kalkınma Raporu yönetişimi "bir ülkenin ekonomik ve siyasal kaynaklarını, kalkınma amaçlı bir bakış açısıyla yönetmede iktidarın kullanılma biçimi" olarak tanımlamıştır" (World Bank, 1992: 13'ten aktaran Zabcı, 2002: 160).

DB'nin 1994 yılındaki raporunda, Webster New Universal Unabridged Dictionary'de ise yönetişimin bir siyasal rejim biçimi olduğu, ülkenin ekonomik ve siyasal kaynaklarını yönetmede otoritenin kullanılma biçimi olduğu ve devletlerin siyasa tasarlama, formüle etme ve uygulaması olduğu söylenmiştir (World Bank, 1994: xiv; Bayramoğlu, 2001: 89-90). Bu raporda hesap verilebilirlik, şeffaflık ve kalkınmanın yasal çerçevesinin oluşturulması ve bilgilendirmeden oluşan kamu yönetimi reformu şekillendirilmiştir (akt. Yılmaz, 2012: 326-327).

DB'nin 1997 yılındaki raporu, State in a Changing World- Değişen Dünyada Devlet, devlete ilişkin kurumsal düzenlemeler üzerine odaklanmıştır. Etkin devlet ve piyasa başarısızlıklarında piyasaya müdahale eden devlet vurgusu yapılmış ve piyasa odaklı bir kurumsal çerçeve çizilmiştir (Zabcı, 2002: 161;Yılmaz, 2012: 367).

Wolfenshon Dönemi'nde Banka'nın odağı yoksulların davranışları olmuştur. Yoksulların davranışları, tabii ki rekabeti ve kapitalist birikimi teşvik edecek şekilde

tasarlanmış ve mikro düzeyde hedeflenmiştir (Cammack, 2004: 199; Yılmaz, 2012: 328). Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi ve Yoksulluğu Azaltmada Stratejisi Raporları da bir yandan küresel piyasanın kurumsal yapısını tesis ederken diğer yandan yoksulun davranışına odaklanmıştır.

1999 yılında Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi geliştirilmiş ve uygulamaya sokulmuştur. Bu bağlamda hazırlanan tablonun yatay eksininde sosyal güvenlik ağları, yönetişim, beşerî (eğitim, sağlık gibi) ve fiziki yatırımlar verilmiştir. Özellikle güvenlik ağlarının inşası hem kriz ihtimalini kaldırmak hem de küresel piyasaya Güney'in eklemlenmesini sağlamak için ön plana çıkarılmıştır (Yılmaz, 2012: 329-330).

Görüldüğü gibi, anlatılan bu adımlar temelde, yapısal uyum programlarının yarattığı krizlere hem yanıt hem de çözüm olarak ve böylece hem küresel siyasal istikrarsızlığın hem de rekabet ve girişimi temel alarak işleyecek olan küresel piyasanın önündeki engelleri aşmak için atılmıştır.

IPEC programının ana hedeflerinin DB'nin yaklaşımıyla nasıl örtüştüğünü DB Kalkınma Raporları'ndan izledik ve temel derdin çocuk emeğinin kullanımını ortadan kaldırmak değil, patlamaya hazır bir sosyal riski azaltmak ve aslında çalışmayı tembihleyerek küresel piyasa için gerekli olan ağları örmek için olduğunu gördük. Bu anlamda IPEC'in programı, olumlu kazanımlarına rağmen, DB'nin üst politikalarının bir iz düşümü şekildedir ve çocuk emeğini sürdürülebilir kılarak devam ettirmek, hatta yoksul aileyi de bu çalışma ağına katmak, sosyal patlama riskini de sosyal güvenlik ağı ile pansuman yapmak niyetindedir. Devlet, kurumları ile daha aktif ve etkin gibi gözükse de aslında ulus devletin kendi sorunlarına çözüm üreten bir yapısı yoktur. Böyle bir alan da tanınmamıştır. Ulus devlet, sadece uluslararası bir yönetim güdümünde kullanılan kurumlarını hizmete vererek orada bulunmaktadır. Devlet aklı üst politika metinlerine göre çocuğu çalıştırmaya yönelik işlemektedir, yani çocuk yalnız bırakılmakta ve devlet eliyle işçileştirilmektedir.

Olması gereken devletin, kendi ekonomisinin yapısal sorunlarını göz önünde bulundurarak maliye politikasını devreye sokmasıdır. Devlet yoksulluğu ve çocuk emeğini ortadan kaldırabilmek istiyorsa, bunu ancak kamu harcamaları ve vergileri ile geliri yeniden ve adaletli dağıtarak yapabilir. Bunun yanı sıra sosyal hakları tanıyan ve hedefleyici ve seçici güvenlik ağları yerine kapsayıcı ve sosyal hakka dayanan bir sosyal güvenlik sisteminin oluşturulması gerekir. Devletin çocuk emeğiyle mücadele etmede mali transferler yapmasının, toplumun devletin bu transferleri devam ettirceğine dair bir güvenin olmaması durumda, yeterli bir müdahale olamadığını ve ailelerin çocuklarını çalıştırma kararlarını değiştirmediğini gösteren çalışmalar mevcuttur. Bu sebeple aslında bizatihi maliye politikası ile mücadele edilmesi gereken bu konuda, çocuk emeği karşısında maliye politikasız bir devlet görülmektedir.

ILO'nun fonladığı bu program bittiğinde, çocuk işçi sayısının tekrar yükselişe geçmesi de sorunun 'geçici olarak' durdurulduğunu göstermektedir.

Peki bu program bittikten sonra, çocuk işçiliği ile mücadeleye ilişkin DB'nin başka bir önerisi olmuş mudur?

3.6. Çocuk İşçiliği İle Mücadelede Şartlı Nakit Transferi Programları

DB'nin neo-liberal müdahaleyi oturtması, kurumsal müdahaleden sonra yoksulluk başlığı altındaki politikalarıyla gerçekleştirilmiştir. Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları (Poverty Reduction Strategy Papers) ile neo-liberal çevresel müdahalenin küresel düzeyde inşası gerçekleştirilmiştir. Böylece oluşturulmuş olan sosyal gündem, iyi yönetişim adı altında kurumsal reformalar işler hâle getirilmiş ve "yoksulluğu azaltma" adı altında, yeni bir sosyal sorunun tanımlanmasıyla küresel ölçekli bir güvenlik ve refah siyasasının ve eylem planının oluşturulması sağlanmıştır (Yılmaz, 2012: 336).

Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları ile ekonomik büyüme ile sağlık ve eğitime yatırım şeklinde yoksulluğu azaltma stratejisi belirlenmiştir. Daha sonra, 2000-2001 Dünya Kalkınma Raporu ile bu stratejilerin yerini fırsatları teşvik etme, güçlendirmeyi olanaklı kılma ve güvenliği artırma şeklinde üç strateji almıştır (Yılmaz, 2012: 342).

Şartlı nakit transferleri de böyle bir bakış açısını arkasına alarak geç kapitalistleşen ülkelerde neo-liberal politikaları pekiştiren bir kimlikle ortaya çıkmıştır. Şartlı nakit transferi programlarının temel hedefi, yoksulluğu azaltmak ve insani sermaye birikimini artırmak olmakla birlikte, şartlı olarak verilen transferlerle çocukların temel hizmetlerden faydalandırılmasının sağlanması ve böylece diğer başka hedeflerinin yanında çocuk işçiliğini de azaltmaktır. Ancak yoksulluk sınırının altında yaşayan ve en kötü durumdaki yoksul çocukları hedefleyen şartlı nakit transferi programları, yoksul çocuklar söz konusu nakdi yardımı alabilmek için yerine getirmeleri gereken şartları sağlasalar ve yoksul çocukların okula kaydı ve devamı, önleyici sağlık hizmetlerinden faydalanmaları gerçekleşse bile, gerçekten çocuk işçiliğini azaltmada etkili olabilirler mi?

Aslında bu soruya cevap; çok önemli bir kurumdan, programın yaratıcısı DB tarafından verilmiştir: DB'nin çocuk işçiliği için yürütülen kamu politikalarının etkinliğinin tartışıldığı "Effects of Public Policy on Child Labor, Current Knowledge, Gaps, and Implications for Program Design" makalesinde Ana C. Dammert, Jacobus de Hoop, Eric Mvukiyehe ve Furio C. Rosati (2017: 2-3), sosyal koruma ve istihdam programlarının yoksulluğu azaltmak, yoksulun durumunu iyileştirmek ve ekonomik krizlerin etkilerinden koruma amaçlarının olduğunu ve hatta Fiszbein ve Schady'nin (2009), bu programların çocukların insani sermaye birikimlerinde ve okullaşma konusunda önemli etkisinin olduğunu belirtmişlerdir ancak, bu programların orta vadeli hedeflerinden olan çocuk işçiliği üzerindeki etkisinin ise bilinmediğini vurgulamışlardır. Bununla birlikte, makalenin yazarlarının temel eleştirisi ise çocuk işçiliği ile mücadelede

izlenecek programların, çocuk işçiliğini etkileyen pek çok faktörü içermesi gerektiği ve hatta içerse dahi çocuk işçiliği üzerindeki etkisinin belirsiz olabileceği şeklindedir. Yazarlar şartlı ya da şartsız, ayni ya da nakdi yapılan transferlerin, çocuk işçiliğini azaltmada etkisinin olduğunu ancak, bu programların çocuk işçiliği üzerindeki etkisinin olabilmesi için, çocuk işçiliğini azaltmak için yapılan diğer müdahalelerle entegre olması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu sebeple, aslında DB'nin bizzat kendisi, şartlı ya da şartsız, kısıtlı transferlerle yürütülen sosyal koruma programlarının etkililiğine de eleştiri getirmiştir.

3.7. Türkiye'de Neo-Liberal Dönemde Hukuksal Düzenlemelere Genel Bir Bakış

1980-1990 sonrası yıllarla beraber çocuk emeğine ilişkin hukuksal düzenlemelere bakarak çocuk emeği ve devlet ilişkisini değerlendirmeye başlayabiliriz. Türkiye'de çocuk emeğine ilişkin uluslararası düzenlemelere uyumlulaşma geç kalmıştır. Çocukların çalışma yaşının 12 olarak kabulü 1983 yılına kadar sürmüştür örneğin[138]. "15 yaşından aşağı çocukların çalıştırılması yasaktır." ibaresi 1983 tarihli ve 2869 sayılı yasanın 67. maddesinde yapılan değişikle olmuştur. Bununla birlikte 13 yaşını doldurmuş çocukların çalışmasına izin verilmiştir. "15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılmaları yasaktır" şeklindeki açık ifade ise ancak 2003 yılında yürürlüğe giren, 4857 sayılı İş Yasası ile olmuştur. Bu yasayla aynı zamanda 18 yaşını doldurmamış olan erkeklerin ve her yaştaki kadınların yer ve su altında, ek olarak 18 yaşını doldurmamış çocuk ve genç işçilerin sanayiye ait işlerde gece çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Hafif işler için belirtilen "13 yaşını doldurmuş olmak" ifadesinin ise "14 yaşını doldurmuş olmak" olarak yeniden düzenlendiğini görmekteyiz (Çelik, 2010: 63; Bozkurt Gümrükçüoğlu, 2014: 485).

[138] 1475 sayılı 1971 tarihli İş Yasası çalışmada 12 yaş sınırına ilişkin bir değişiklik getirmemiştir (Çelik, 2010: 63).

Her ne kadar çalışma yaş sınırının 1983 yılından 2003 yılına yükseltilmesi, çocuk işçilik için bir "önlem" gibi gözükse de 4857 sayılı İş Yasası'nın kendi ifadesinde geçen "genç ve çocuk işçiler"[139] ile "sadece gece çalışmanın yasaklanması" devletin çocuğu işçi olmasını yasal gözüyle tanıdığı ve bildiğinin de kanıtıdır aynı zamanda. Tıpkı 19. yüzyılın erken sanayileşen Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de devlet, çocuk emeğini yasaklayan değil, regüle eden, yoksul çocuklar 'ölmeyiversinler' diye de en kötü şartlardan koruma lütfeden yasal düzenlemelerin sandığı gibidir. Devlet aklı yasal metinler üzerinden okunduğunda çocuk emeğinin olmadığı bir piyasa için mücadele okunamamaktadır.

Öncelikle 1996 yılında anayasanın 50. maddesine baktığımızda devlet kimsenin yaşına uygun olmayan işlerde çalıştırılmamasını ve "küçük"lerin çalışma koşullarından korunmasını söylemektedir. Diğer taraftan 1994 yılında BM'nin Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi'ni imzalamış olan Türkiye (Dayıoğlu ve Hoşgör, 2010: 78) erken yaşta reşit olma durumu dışında, 18 yaşına kadar her insanı 'çocuk' diye nitelendirirken, bir başka deyişle "küçük" olarak kabul etmektedir. Diğer taraftan BM'den aynı sözleşmenin bazı maddelerinde, devletlerin her çocuğun sosyal güvenlik ve eğitim haklarından yararlanaabilmesi için gerekli önlemleri almasını öğütleyen maddelere yer vermiştir. (Karabulut, 1996: 27). Ancak BM az gelişmiş ülkelere çocuk emeği ile mücadelede alması gereken önlemleri bu şekilde sıralasa da bu ülkelere dayatılan neo-liberal politikalar ile kapsayıcı sosyal güvenlik sistemi ve kamusal eğitim sistemi çoktan tahrip edilmiştir.

1996 yılındaki çalışan çocukların korunmasına ilişkin diğer yasalar şu şekilde sıralanabilir (Bu yasalarla ilgili çeşitli tüzük ve yönetmelikler de vardır): 1475 Sayılı İş Kanunu, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu,

[139] "15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak 14 yaşını doldurmuş ve ilköğretimi tamamlamış olan çocuklar; bedensel, zihinsel ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilirler." (Gülçubuk, 2012: 84).

3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu (Karabulut, 1996: 26; Yazman, 1994'ten aktaran Karabulut, 1996: 28). Ancak 3308 Sayılı Kanun çıraklık yaşını "…14 yaşını doldurmuş olmak ve 19 yaşından gün almamış olmak…" şeklinde belirtirken; 1593 sayılı Hıfzıssıhha Kanunu ise "… 12 yaşından küçük bütün çocukların fabrika ve imalathane gibi her türlü sanat müesseseleriyle maden işletmelerinde amele ve çırak olarak istihdamını…" hem mümkün kılmakta hem de 12 yaşa düşürmektedir (Mamur Işıkçı ve Karatepe, 2012: 94). Bu durum devletin küçük sermaye için çırak çocukları nasıl yalnız bırakıp işçileşmelerine izin verdiğinin göstergesidir. Ek olarak, 1475 sayılı İş Kanunu ile 3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu'nun asgari yaş konusunda çelişmeleri[140], 1475 sayılı İş Kanunu'nun 5. maddesinin 2. ve 7. bentlerinin istisna hükümleri ile "Türkiye'de 6-14 yaş grubu çocukların %77'si ve 15-19 yaş grubu çocukların yaklaşık %59'u" tarımda ve ormancılıkta çalışırken ve benzer şekilde sokakta çalışan çocukların bu koruyucu hükümlerin dışında bırakılması (Karabulut,1994:28-29), devletin çocukları işçileştiren karakterine ek olarak, bir de nasıl çocukları yasal olarak korunmasız bıraktığının örnekleridir.

3308 sayılı yasa, çocuk işçilere tanınan korunmanın dahi çırak ve hâlâ çocuk olan öğrencilere tanınmadığını göstermektedir. Günümüzde her yerde açılan meslek liselerini düşündüğümüzde stajyer ve çırak adı altında, çocuklarımız, devlet gözünde işçi olması yasallaştırılmış ancak işçi olduğu inkâr edilen öğrencilerdir. Meslek liselerindeki bu artış ve okullar aracılığıyla kazanıldığı iddia edilen ve aslında meslek kazandırmayan 'mesleki beceriler' ne içindir? Meslek liseleri öğrencilerinin yoğun kullanımının nedeni nedir? Ayrıca 30/3/2012 tarihli ve 6287 sayılı "İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un 12. maddesi 4702 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'nda düzenleme getirmiştir. Buna göre meslek liseleri öğrencilerini

[140] 1475 sayılı İş Kanunu çalışma yaşına 15, hafif işlerde 13 derken; 3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu'nun asgari yaşı ilkokulu bitirmiş 11 yaşındaki çocuğun aday çırak olabileceğini söyler (Karabulut, 1996: 28).

“beceri eğitimi” adı altında çalıştıran işyerlerindeki sayı sınırlaması kaldırılmıştır ve mesleki eğitim adı altında çocukların çalıştırıldıkları yerlerin niteliği, 2001 yılındaki düzenleme ile 20 ve daha fazla işçi çalışan işletmelere düşürülmüştür (Mamur Işıkçı ve Karatepe, 2012: 94-95). Benzer şekilde 308 sayılı yasada gereği, 20’den fazla sayıda işçi çalıştıran işletmeler, mesleki beceri eğitimi yaptırırken mevcut çalışan sayısının %10’nundan daha fazla öğrenci alamazdı. 6287 sayılı Kanunu’nun 12. maddesi ile bu hüküm de değiştirilmiştir (Mamur Işıkçı ve Karatepe, 2012: 95) ve böylece devlet, kendi eliyle, büyük veya küçük tüm işletmelerin mesleki beceri eğitimi adı altında çocuk emeği kullanımını ve sömürüsünü artıran bir durum yaratmıştır.

Çıraklık bugün geleneksel anlamda iş ve beceri kazandıran niteliğinden tamamen kopmuştur. Çıraklık Yaygın Eğitim Okulları yeterli değildir. Çünkü bu okullar kapsadığı meslekler itibariyle geleneksel mesleklerin devamı gibi görülse de bu okullar sadece geleneksel esnaf ve zanaatkârlığa destek verebilen ve kısıtlı sayıda çocuğa ulaşabilen kurumlardır (Erder, 2010: 52).

Türkiye’de çıraklığın bir meslek edinme yolu olmasının bitmesinin nedenleri, aslında öncelikle eğitim sisteminde aranmalıdır. Kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinin geldiği durumla, verilen eğitimin teknoloji üreten, meslek kazandıran niteliğinin olmayışı çakışmaktadır. Bu sebeple yoksul aileler, çocuklarını zorunlu eğitim 8 yıl iken, son üç yılını (Erder, 2010: 52) göndermeye niyetli değillerdi (Erder, 2010: 45). Ayrıca değişen eğitim sistemiyle gelen 4+4+4 zaten çocukların okullardan alınarak işçileşmelerine de olanak sağlamıştır. Hem eğitim sisteminin iş piyasası ile olan uyumsuzluğu hem de büyük kentlerde meslek kazandırma ve öğretmeye yönelik “gerçek ustalar”ın azalması (Erder, 2010: 51), ek olarak usta yanında çalışan çocukların hiçbir eğitim ve denetime tabi olmaması, devlet yoluyla denetlenmemesi çıraklığın işçileşmek olmasına neden olmaktadır.

Ayrıca 1987 yılından beri uygulanan çıraklık sistemi için eğitim, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmektedir ve çıraklık için yaygın eğitim sistemi çok az sayıda çalışan çocuğu kapsamaktadır. Ayrıca bu çocukların çoğu erkek çocuklardır. Zaten çıraklık eğitiminde kız çocuklarına kuaförlük ve konfeksiyon dışında bir meslek edindirme alanı da tanınmamıştır. (Kız çocukları daha çok uyumlu ve sessiz iş gücü olarak kullanmaktadır) (MEB, 2005; Erder, 2010: 50). Örneğin çıraklık eğitimi 1991-1992 yıllarında 194 bin çocuğu kapsarken 2000-2001 yıllarında 200 bin çocuğu kapsayabilmiştir (MEB: 2005'ten aktaran Erder, 2010: 46). Ayrıca çıraklık konusunda verilen eğitim modern bir mesleki eğitim sistemi değildir. Eğitim programları "yeni" meslekleri çok az kapsar. Adeta devlet popülist kaygılarla ve yetersiz beceri ve bilgisi ile düşük bütçeleri olan işyerleri ve kobilerin devamı için çıraklık eğitimi adı altında bu çocukları servis etmektedir. Türkiye'de çırak çocuklar çıraklık eğitimi ile bir meslek ve beceri kazanan çıraklar değillerdir. Çırak çocuklar vasıfsız ve "ücretli" birer işçi olarak emek piyasası içinde kullanılır hâle gelmişlerdir.

Bunun dışında 1997 yılında zorunlu eğitim 5 yıldan 8 yıla çıkarılmıştır. 1998'de Türkiye ILO'nun 138 no'lu 'İstihdama Kabulde Asgari Yaşa İlişkin Sözleşmesi'ni imzalamış ve onaylamıştır. Böylelikle Türkiye'de çocuklar için asgari çalışma yaşı 15'e yükselmiştir. 2001 yılında ise Türkiye ILO'nun 182 no'lu 'En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Önlemler Sözleşmesi'ni imzalamış ve onaylamıştır. 1995-2000 ve 2000-2005 dönemlerini kapsayan 7. ve 8. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda ve Avrupa Birliği'ne hazırlık çerçevesinde sunulan ilerleme raporlarında çocuk işçiliği konusu yer almıştır (Dayıoğlu ve Gündüz, 2010: 78). Hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların çocuk işçiliği hakkında yaptıkları düzenlemeler ve taahhütler çocuk işçiliği konusunu gündeme getirildiğini ancak devletin bu düzenlemelerle bir yandan çocuk işçiliği ile mücadele etmek için okullaşmayı artırmayı hedeflerken hedeflediği okullaşmaya ulaşamaması ya da bir yandan çocukların kötü

biçimde çalışmasını yasaklayan sözleşmeleri imzalarken hâlâ bu şekilde çalışan pek çok çocuğun olması ve bu konudaki denetimin yetersiz olması gibi gerçekler hükümetlerin ya da uluslararası kuruluşların yaptığı bu düzenlemelerin çocuk işçiliğini ortadan kaldırmayı başaran ve hedefleyen müdahaleler olmadığını göstermektedir.

Ek olarak, 1996 yılı itibariyle, hâlihazırda imzalamış olduğumuz ILO'nun koruyucu nitelikteki sözleşmelerinde çocukların çalıştırıldıkları "mekânları" tanıyan ifadeler oldukça kötü koşullara aittir. Örneğin, "Trimci ve Ateşçi Sıfatıyla Gemilerde İşe Alınacak Asgari Yaşın Tespitine Dair 15 sayılı sözleşme", "Denizlerde Çalıştırılacak Çocukların Asgari Yaş Haddinin Tespiti Hakkında 58 Sayılı Sözleşme", "Sanayide Genç İşçilerin Sağlık Muayeneleri Konusunda 77 Sayılı Sözleşme" ve "Sanayi İşyerine Alınacak Çocukların Yaş Sınırını Belirleyen 59 Sayılı Sözleşme"nin şeklindeki çalışan çocukları koruyucu nitelikte olduğu söylenen ILO'nun 13 sözleşme ve 6 tavsiye kararı[141] (Karabulut, 1994: 27).

Ancak gerek ulusal gerek uluslararası sözleşmelerde geliri yeniden ve adaletli dağıtmak, sosyal devleti güçlendirmek, bu bağlamda sosyal güvenlik sistemini kapsayıcı hâle getirmek, muhtaç kriterini yoksulluk sınırının en altında yaşayanlar üzerinden kısıtlamamak, devletin kamu harcamalarını ve sosyal transferlerini bu alanda etkin şekilde kullanmak üzerine hiçbir ifade yoktur.

Türkiye'deki tarım işçilerinin sorunları diğer ülkelerde de olduğu gibi ortaktır. Türkiye'de 2012 ve 2019 verilerine göre çocuk işçiliği, azalma eğiliminde olsa da 2012 yılında tarım sektöründe çalışan çocuk sayısında bir önceki döneme göre %22 oranında artış olmuştur, 2019 yılında ise 5-14 yaş grubu çocukların tarımda çalışma oranı %64, 15-17 yaş grubu çocukların oranı ise %51'dir. Tarımda çalışan çocukların önemli bir kısmı mevsimlik gezici ve geçici olarak ücret karşılığında çalışan işçi[142] ve aile içi ücretsiz işçi

---

[141] Vurgular bana aittir.

[142] Mevsimlik tarım işçisi olarak ücret karşılığında veya ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çocuklar; eğitim, sağlık, barınma ve çevre gibi pek çok açıdan en dezavantajlı gruplar arasında yer almaktadır. Türkiye'de tarımsal işlerde çalışan çocuklar %40-50 civarında olup pamuk, fındık, narenciye, pirinç, şeker pancarı

olarak çalıştırılmaktadırlar. Çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden biri olan bu duruma ilişkin İş Kanunu ve Borçlar Kanunu'nun işçi ve işveren ilişkilerini düzenleyen hükümlerine rağmen, düzenlenmesi gereken pek çok sorun vardır. Özellikle 30 günden daha az süren işlerde ve işçi sayısının 51'in altında olduğu tarım işyerlerinde, çalışan tarım işçisi çocuklara Borçlar Kanunu'nun "hizmet sözleşmesi" hükümlerinin uygulanması (Lordoğlu, 2017: 20), devletin yasal olarak çalışan çocuğu yalnızlaştırdığının ve en kötü biçimlerde çalışmayı teşvik ettiğinin göstergesidir. Öyle ki yukarıda belirtilen sınırlamalar itibariyle İş Kanunu kapsamına giremeyen bu çocuklar işçi sağlığı ve güvenliği ile ilgili önlemlere ulaşamamaktadır ve bu durum çocukların denetimden yoksun şekilde çalıştırılmalarına neden olmaktadır.

Tarım işçisi çocukların durumu hem devletin ILO sözleşmelerini imzalamış olmasına rağmen bu konudaki işlevsizliğini hem de DB, ILO ve diğer uluslararası kurumlarca çocuk işçiliğine karşı öne sürülen eğitim politikalarının etkisizliğini ortaya koymaktadır. 15 yaşın altında çalışan çocuklara göz yuman devlet, kendi eliyle imzaladığı uluslararası sözleşmeleri dahi yerine getirememektedir. Bu çocuklar, eğitime devam edemeyen ya da hiç ulaşamayan çocuklardır. Çocukların okula devamı ve ulaşamamaları, çalışma şartlarının ağırlığı ve 2012'den bu yana çalışan çocuklar içinde tarımda çalışan çocuk oranının yükselişi, devletin çocukları yalnız bırakarak işçileştirdiğinin bir başka göstergesidir.

24 Mart 2010 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan mevsimlik gezici tarım işçilerinin sorunlarını çözmek için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nca düzenlenmiş "Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Projesi" uygulanmaya başlanmıştır. Getirilen önlemler önemli olmakla birlikte, bu konuda karşımıza çocuk işçiliğini regüle eden devlet çıkmaktadır. Bu

vs. gibi tarımda ve çapa ve hasat işlerinde çalışmaktadırlar ve en kötü koşullarda çalışan çocuklar arasında önde yer alırlar. Bu çocukların çoğunluğu 15 yaşın altındadır, ILO sözleşmelerini imzalamış olmamıza rağmen (Gülçubuk, 2012: 75).

müdahaleye rağmen de tarımda çocuk işçiliği en kötü koşullarda devam etmektedir (Gülçubuk, 2012: 87-90). 2012 yılından 2019 yılına gelindiğinde tarımda çalışan çocuk işçi sayısındaki düşüşün temel nedeni ise tarımın tasfiye edilmesinden ve TÜİK çocuk işgücü anketlerinin tarım işlerinin bittiği aylarda yapılıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Erken sanayileşmiş ülkelerde üretim biçimi ve piyasa koşullarıyla beraber emek piyasasının çocuk emeği biçimlerini üretim biçimlerinin gereklerine göre nasıl biçimlendirdiğini tarihsel olarak tartışmıştık. Çocukların asgari çalışma yaşına ilişkin 6645 sayılı Kanunla yapılan yeni düzenleme ile "on dört yaşından küçüklerin, sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde çalıştırılabilecekleri" hükmünün gelmesi de bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir devlet müdahalesidir. Bu müdahale hem neo-liberalizmin emek piyasasını ve toplumu nasıl etkilediğinin hem de aslında çok da görünür olmayan, görünür olsa bile çocuk emeği kullanımı olarak algılanmayan yeni çocuk emek biçimlerinin ortaya çıkışının göstergesidir. Bu hükümle, somut bir ürün üretimi sağlamamasına rağmen yeni bir çocuk emeği biçimi tanımlanmakta ve bu biçimde çocuğun işçileşmesinin önünü açmaktadır. Endüstriyel dönemin maddi emek biçiminden farklı olarak sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde çocuk emeği, post-fordist dönemin maddi olmayan emek biçiminin ifadesidir ve sermayenin; çocuk emeğinin biçimini nasıl değiştirdiğinin de göstergesidir.

Medya, yeni bir çocuk emeği biçiminin oluşmasına neden olarak (Tekin-Yılmaz, 2020: 1242) bize, kapitalizmin kendi gereklerine göre çocuk emeğini nasıl biçimlendirdiğinin bir örneğini vermektedir.

Bu yeni çocuk emeği biçimi ise yukarıda da gösterdiğimiz gibi devlet eliyle işler hâle getirilmektedir. Böylece devlet, kapitalist üretim biçimin ihtiyaçları doğrultusunda yeni çocuk emeği biçimleri tanımlamaktadır ve bu çocuk emeği biçimlerini 'maddi

olmayan emek görüntüsü'nün arkasına saklayarak bu alanda çalışan çocuklar için asgari çalışma yaş sınırını 14 yaş altına kadar indirmektedir.

Türkiye'de görünmez olan bir diğer emek türü de ne okula gidebilen ne de gelir getiren bir işte çalışan ve evden dahi çıkamayan kız çocuklarının yaptıkları ev içi üretimde gizlidir (Rende ve Erkin, 2005) Türkiye'de çocuk emeği biçimlerinin kökleşmiş cinsiyet temelli iş bölümüne denk düştüğünü biliyoruz[143] (Ertürk, 2010: 32). Kadın ve kız çocukları gerek ev içinde gerek ev dışında emeğin yeniden üretiminden sorumludur. Kız çocuklarının yaptığı ev içi yeniden üretimde ortaya koyduğu ücretsiz emeği aile geçimine destek olmaya çalışan yetişkin kadınlar için serbestlik sağlamaktadır[144] (Ertürk ve Dayıoğlu, 2004: 33). Türkiye'de kırsal bölgelerde kızların %12'si, kentsel bölgelerde ise %10'u; erkek çocukların ise hem kentsel hem kırsal kesimlerde sadece %2'si görünmeyen emektir (Rende ve Erkin, 2005). Çünkü ağırlıklı olarak çocuk emeği tespiti, iş gücü piyasasıyla ilgili ve pazarda değeri olan işlerde çalışan çocuklar üzerinden yapılmaktadır. Ancak bu yaklaşım, ev içinde kullanılan çocuk emeği biçimini örter ve görünmez kılar. Bu çocuk emeği biçimi, devletin müdahale etmesi gereken bir alanken; devlet, istatistiklerinde yer almamaktadır.

Diğer yasal düzenlemelere baktığımızda[145] şu hususlar göze çarpmaktadır:

- Çocukların hangi işlerde ve koşullarda çalışabileceği Aile ve Çalışma Bakanlığı'nca altı ay içinde çıkarılan yönetmeliklerle belirlenmektedir. Bu durum, çocukların çalıştırılabileceği işlerin ve koşulların emek piyasasının

[143] Türkiye'de çocuk emeği kullanımının en önemli nedeni, hane gelirinin düşük olmasıdır. Bu sebeple çocukların hem çalışma yaşları hem de kazançları alta çekilmektedir (Çelik, 2010: 55). Çocuk emeğininin kullanımında gelir yoksulluğu önemli olduğu kadar, hane mülklerindeki küçülme de (hatta daha fazla) etkilidir (Dayıoğlu, 2006). Aileler evlerini kaybettikleri zaman daha zor bir ekonomik darboğaza düşmekte, eğitime erişimlerini kısıtlayabilmekte ve bu nedenle çocuklar emek piyasasına daha çok itilmektedir (Dayıoğlu, 2006).

[144] Bununla birlikte Türkiye'de çocuk emeği kullanım biçimini belirleyen sektörel nedenler olduğu da belirtilmektedir (Ertürk, 2010: 31). Ancak bunun asıl sebebi, Makal'ın (2006) da belirttiği gibi gelişmekte olan bir ülkenin kapitalist üretim biçimine eklenme şeklinden ve gelişmekte olan ülke olarak sahip olduğu özelliklerden gelmektedir. Örneğin tarımsal ve enformel bir sektöre sahip olma gibi.

[145] İlgili yasaların tespitinde Lordoğlu'nun (2017) çalışmasından yararlanılmıştır.

gereklerine göre değiştirilebilecek bir esnekliğin tanınmış olduğunun göstergesidir.

- Çocukların çalışabilecekleri hafif işler olarak tarım işlerinin belirtilmesi ancak bu tarım işyerlerinin 51 ve üzeri sayıda işçi çalıştırmıyorsa denetimsiz bırakılıyor olması, özellikle yoğun biçimde tarım işlerinde çocuk işçi çalıştıran bu tarım işyerlerinde çocukların işçileşmesine devlet tarafından göz yumulduğunun bir diğer göstergesidir.
- Gece çalışmasını tanımlayan 4857 yasaya ve buna bağlı yönetmeliğe, İş Kanunu'nun 69. maddesinin 18 yaş altının gece çalışmasını yasaklamasına rağmen, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun (7 bap, m.174) 12-16 yaş arasındaki çocukların gece çalışmasına izin vermesi, hukuki açıdan bir tutarsızlığı gösterdiği gibi devletin çocukların gece çalışmasının da önünü açmış olmasının ifadesidir.
- Çocuk ve genç işçiler için ağır ve tehlikeli işlerde çalışma yaş sınırını 18 olarak belirleyen İş Kanunu ve Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'in 2013 yılında yönetmelikten kaldırılması ve UHK madde 179 ile 16 yaşından itibaren çocukların hiçbir koşul aranmadan her türlü ağır ve tehlikeli işte çalıştırılabilmesinin önünün açılması devletin çocukları yalnız bıraktığının ve işçileşmelerine neden olduğunun bir başka göstergesidir.
- 6287 sayılı Yasa ile zorunlu eğitimin 4 yıl süreli ilkokul, 4 yıl süreli ortaokul ve 4 yıl süreli lise eğitimini kapsar hâle getirilmesi ve zorunlu eğitimin 6-13 yaşı kapsayarak zorunlu ilköğretimi tamamlayanların ortaöğretimi dışarıdan tamamlamasının önünün açılması ve bu yolla çocukların çalışmasının da önün devlet tarafından açılmış olması demektir.

- 2012 yılında yasalaşan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve iyileştirilmesi amaçlanırken zaten denetim sorunu olan tarım işleri ve tarım işçilerinin yani çocuk işçiliğinin en kötü biçiminin dışarıda bırakılması devletin açıkça tarım işlerinde çalışan çocukların en kötü koşullarda işçileşmesine göz yumduğunun ifadesidir.
- Benzer şekilde, toplam çocuk işçiliğinin neredeyse yarısını tarım sektöründe çalışan çocuklar oluşturmasına rağmen, İş Kanunu'nu tarım işçilerini ve çocuk tarım işçilerini dışarda bırakmaktadır. Bu durumun, İş Kanunu'nca dışarıda bırakılmış bu çocukların mevcut yasal düzenlemenin sağladığı haftalık ve yıllık izin saatleri, hastalık izni ve denetimi, asgari ücret, çalışma süreleri, toplu işçi çıkarma, fazla mesai gibi hakları gibi haklardan yararlanamamasına neden olması,
- Ayrıca İş Sağlığı ve Güvenliği mevzuatında çok tarım işçilerine dair bir dışlama yapılmamasına rağmen, tarım işyerlerinin denetimsiz bırakılmasına göz yumulması nedeniyle çocuk tarım işçilerin işçi sağlığı ve güvenliği haklarından mahrum kalması,
- 5510 sayılı Yasa madde 4/a ve 92'ye göre, 18 yaşından küçük olup fiilen işçi statüsünde bunanlar için sadece, zorunlu sigortalılık hâlinin geçerli olması; bunun dışında 18 yaş altında çalışan tüm çocukları kapsayan bir sosyal güvenlik sisteminin olmayışı; tarım hizmet akdi ile çalışan çocukların ise koşulları yerine getirdikleri takdirde SGS'den sınırlı bir sosyal güvenlik korunmasından faydalanabilmesi ve 4/a statüsünde olan bu çocukların iş kazası ve meslek hastalığı sigortasının işveren tarafından karşılanması, yani 18 yaş altı çocukların sosyal güvenlik sistemi dışında bırakılması,

- Asgari çalışma yaşına ilişkin 1593 sayılı UHK 173. maddesi[146] ile 4857 sayılı İş Kanunu'nun[147] asgari çalışma yaşı ve çalışma saatleri konusundaki tutarsızlıkları ve bunların giderilmemesi ve bu bağlamda UHK'nın çalışma yaşını 12'ye indirmesi, günlük çalışma saatini ise daha fazla tutması,
- Meslek Eğitim Kanunu'na[148] rağmen, mesleki ve teknik eğitim okullarında ve kurumlarında çalışan çocuklara çıraklık sözleşmesinin yapılmıyor olması; aslında bu okullarda 'eğitim' adı altında 19 yaş altı çocukların çalıştırıyor olması ve devletin bu konuya göz yumduğu gibi bir de giderek artan sayıda meslek ve teknik okulların açılması ve bu yolla çocukların işçileştirilmelerinin arttırılmasına izin verilmesi. Örneğin Covid-19 pandemi sürecinde MEB'in talimatıyla meslek liselerinin birer maske imalathanesine dönüştürülmesi ve çocukların maske üretiminde çalıştırılması ve meslek liselerinin açıkça çocukları işçileştirmeleri ve bununla övünülen manşetlerin gazetelerde yer alması (İHA, 13.06.2021)[149],
- 4 Mart tarihli ve 27531 sayılı "Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Genelgesi" nin[150] sınırlı bir alanı kapsaması; mevsimlik gezici tarım işçisi çocukların olduğunu bilinmesine rağmen, bu çocukların tespitine ilişkin bir çabanın dahi olmayışı; bu Genelge'nin mevsimlik gezici tarım işçisi çocukları açıkça ve hâlâ

---

146 12-16 yaş arası için günlük azami 8 saat çalışma öngörür.

147 Çalışmak için asgari yaşın 15 ve hafif işler için 14 olduğunu söyler. 15 yaşını doldurmuş olanlar için günlük 8 saati ve haftada 40 saati aşamayacağını söyler.

148 1986 yılında Çıraklık ve Meslek Eğitimi olan kanunun adı 4702 sayılı Kanun'un 22. maddesi ile Meslek Eğitimi Kanunu olmuştur. Bu kanun 13. maddesinde "Bu kanun kapsamında bulunan il ve mesleklerde faaliyet gösteren işyerleri, Bakanlıkça tespit edilecek illerde ve meslek dallarında, 19 yaşından gün almamış kişileri çıraklık sözleşmesi yapmadan çalıştıramazlar. Mesleki ve teknik eğitim ve okul ve kurumların örgün eğitim programlarından mezun olanlar ve kalfalık belgesi sahipleri bu hüküm dışında tutulurlar" demektedir.

149 https://www.iha.com.tr/haber-pandemi-doneminde-meslek-liseleri-maske-imalathanesi-gibi-calisiyor-867232/),

150 Bu Genelge'de göre mevsimlik gezici tarım işçilerinin gidecekleri yörelerde ulaşım, barınma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sağlık bütünlerinin korunması, çocukların eğitimleriyle ilgili önlemlerin alınması ve bununla ilgili merkezî ve yerel idarelerin özel görevleri sıralanır.

çalıştırmaya odaklanmış zihniyeti; bu Genelge'nin bu çocukların hayatta kalmaları için temel insani koşulların sağlanmasının ve iyileştirilmesinin gerektiğini söylemesine rağmen uygulamada hayata geçmiyor olması bu düzenlemenin aslında sadece çocukların çalışmalarının devamını ve sürdürülebilirliğini sağlamak üzere getirildiğini göstermesi[151],

- Ek olarak, tarımda çalışan çocukların yaş dilimlerine bakıldığında, Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin çocuk işçi[152] tanımına rağmen, yasal olarak çalışabilir kabul edilen yaş aralığının dışında kalan 6-14 yaş aralığında yoğunlaşması (TÜİK 2012 Çocuk İşgücü Anketinde bu oran %32'dir).
- Borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılmanın Türkiye'de tarım ve hizmetler alanında çok sık olması ve ILO'nun 182 sayılı sözleşmesiyle yasaklanmasına ve Türkiye'nin de bunu onaylamış olmasına rağmen, Türkiye'de çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerine, UNICEF'in raporlarında (Lordoğlu, 2017: 27) ve AB 2015 Yılı Türkiye İlerleme Raporu'nda (Mamur Işıkçı ve Karatepe, 2012: 95) hâlen rastlanıyor olması,
- Çocukların çalıştırılmaması için getirilen sınırlı düzenlemelerin, asgari çalışma yaşı ve zorunlu ilköğretim gibi, dahi çocukların işçileşmesini durdurmadığı gibi, çocukları sokakta çalışmaya ve enformel çalışmaya itmesinin (Lordoğlu, 2017: 27) önüne geçilecek herhangi bir politikanın uygulanmıyor olması ve bu çerçevede sokakta çalışmayı şekillendiren 1990'lı yılların zorunlu göç politikalarıyla kitleleri mülksüzleştiren ve kente süren ekonomik ve politik kararların alınmış olması (Gün, 2017: 42),

[151] Seda Akço ve Bürge Akbulut (2017); gezici tarım işçisi çocukların hukuki durumlarını değerlendirmişler ve hukukun bu çocukların çalışmasını engelleyici ya da koruyucu hükümleri içermediğini ve sadece regüle etttiğini vurgulamışlardır.

[152] 14 yaşını bitirmiş 15 yaşını doldurmamış ve zorunlu ilköğretimi tamamlamış kişiler çocuk işçidir.

- Suriyeli sığınmacı çocukların ucuz ve itaatkâr iş gücü olarak hemen hemen her alanda kullanılıyor olmasının (Kireçdağ, 2017: 29) önüne geçilecek politikaların uygulanmaması,
- TÜİK'in 2012 çocuk iş gücü anketlerinde 6-14 yaş grubu çocukların %49,8'inin hem çalışıp hem okuduğu belirtilmektedir. Bu durum, eğitimin ve okula devamın çalışmayı engellemede yeterli olmadığının göstergesidir. Bu bağlamda çalışan çocuk sorununun, sadace eğitim ve okullaşma ile aşılamayacağının devlet tarafından hâlen fark edilmemesi,
- ÇSGB'nin "Türkiye'de Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Projesi", "Mobilya Sektöründe Çocuk İşçiliğin En Kötü Biçimlerinin Sona Erdirilmesi Projesi", "Sokakta Çalışan Çocukların Eğitime Yönlendirilmesi Projesi", "Mevsimlik Gezici ve Geçici Tarım İşlerindeki En Kötü Biçimdeki Çocuk İşçiliğinin Eğitim Yoluyla Sona Erdirilmesi Projesi", "Çocuk İşçiliğine Karşı Toplumsal İşbilirliği Projesi" (Avşar ve Öğütoğulları, 2012: 36-37) gibi projeler DB'nin hem yoksulluk hem çocuk emeği yönetiminde inşa ettiği yönetim projesinin niteliklerini taşımaktadır. Proje bazlı, sınırlı, düşük miktarda nakit destek veya kırtasiye, giyim desteği ve bazı alanlarda eğitim, anne-baba ve işveren farkındalığı gibi uygulamalar doğrudan küresel zihnin yansımasını göstermesi ve çocuk emeğini ortadan kaldırmayı söylememesi,
- Gerek çalışma saatleri gerek alınan ücretler gerekse çalışırken çocukların maruz kaldığı fiziksel ve duygusal istismar ve sömürünün, olumsuz çalışma koşullarının, travmatik yaşantıların, ruh sağlığı açısından risklerin önüne geçecek cezalandırıcı ve koruyucu yaptırımların olmaması (Şişmanlar, 2017: 54), çalışmanın çocuk sağlığına verdiği zararları iyileştirmek ve önlemek üzere koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin yetersiz oluşu

(Kara, 2017: 56) ve en önemlisi tüm bunlara neden olan çocuk işçiliğini tamamen ortadan kaldırmaya yönelik politikaların ve yasal düzenlemelerin yokluğu, muhtaç çocuklara yönelik sunulacak sosyal hizmetler konusunda devletin sorumluluklarını yerel yönetimlere yerel yönetimlerinse hayırseverlere devretmesini söyleyen, 5, 6, ve 7. Kalkınma Planları'yla ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 77. maddesi ile 1980- 2000 arası dönemde, adım adım kamu yönetiminin yeniden yapılandırılışı (Mamur Işıkçı ve Karatepe, 2012: 87-88); eğitimde özelleştirme politikalarının 2000'li yıllarla beraber hız kazanması ve yoksul çocuğun kamusal eğitime ulaşabilse dahi eğitimdeki eşitsizlik sebebiyle, okuyorken çalışmıyor olsa bile, geleceğin ucuz iş gücü olmasına neden olacak politikaların izlenmesi, devletin kalkınma carilerinden kaynaklarını çekişi ile aslında devlet okullarını değersizleştirmesi (Başkaya, 2009: 46), devletin yoksul çocuğu nasıl yalnız bıraktığının ve işçileşmesinin karşısında göz yuman ve sadece belirli düzenlemeler yaparak çocuk işçiliğini sürdürülebilir kıldığının göstergesidir. Yukarıda sıraladığımız pek çok yasal düzenleme, çocuk işçileri koruyormuş gibi gözükse de hem korumamakta hem de çocuğu işçileşmekten de korumamaktadır. Devlet aklı, çocuk işçiliğini sürdürmek üzere bazı önleyici yasal düzenlemeler ve politikalar belirlese de bunlar çocuk emeğine ilişkin bir önlemden ziyade teşvik olma niteliği taşımaktadır.

- Aşağıda, Türkiye için devletin çocuk emeğine müdahaleleri "önlemler" ve teşvikler" bağlamında tarihsel olarak sınıflandırılmıştır:

Tablo 10. Türkiye'de Devletin Çocuk Emeğine Müdahaleleri: Önlemler ve Teşvikler

Türkiye'de Çocuk Emeğine Devletin Müdahaleleri	**Önlemler**	**Teşvikler**
1919 Versaille Antlaşması	X	
151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi	X	
1940 Milli Korunma Kanunu		X
1924 Anayasası		X
1936 tarihli 3008 sayılı İş Kanunu	X	
1930 tarihli ve 1593 sayılı Umumi Hıfsızsıhha Kanunu	X	
1926 tarihli Borçlar Kanunu		X
1943-1963 dışa açık ekonomi politikaları ve tarımda yaşanan gelişmeler (tarım işçisi çocuklardaki artış)		X
Dışa açılma ve liberal politikalar, 1960'lı yıllarda minimum çalışma yaşı ihlalleri, uzun süreli çalışma ve iş sağlığı ve güvenliğine uymayan koşullar		X
1960'lı yıllarda yapılan düzenlemelerin yetersizliği ve İhlali, 1920-1960 yıllarda KİT'lerde çalışan küçük çocuklara göz yumma		X
Çırak çocuklar için minimum çalışma yaş ihlali ve çalışma koşullarının uygunsuzluğu		X
Ev sanayiinde çalışan çocuklara devlet müdahalesizliği		X
Sokakta çalışan çocuklara ilişkin koruyucu ve yasaklayıcı önlemlerin olmayışı		X
Sendikal hareketlerin yasak oluşu 1946 tarihli Cemiyetler Kanununda Yapılan Değişiklik		X
1970 Sonrası devletin dönüşümü ve neo-liberal devlet 1980'li yıllarda iş gücü piyasasının dönüşümü, enformel sektörler ve yürürlüğe konan ekonomi politikaları		X
1990'lı yıllardaki zorunlu göç politikaları		X
1950'li yıllarda tarımda makineleşme ve kapitalistleşme 2003 tarihli 4857 sayılı İş kanunu		X
3308 sayılı Çıraklık ve Mesleki Eğitim Yasası	X	
1475 sayılı İş Kanunu		X

Tablo 10. (Devam)

Türkiye'de Çocuk Emeğine Devletin Müdahaleleri	Önlemler	Teşvikler
6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu		X
4702 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu		X
ILO 182 sayılı En Kötü Biçimlerde Çocuk İşçiliğinin Yasaklanmasına Dair Sözleşme	X	
İş Kanunu ve Borçlar Kanunu'nun işçi ve işveren ilişkilerini düzenleyen hükümlerdeki eksiklikler ve tutarsızlıklar		X
6645 sayılı Kanun		X
1593 sayılı Umumi Hıfsızsıhha Kanunu 7. bap. m.174		X
4857 sayılı Yasa ve İş Kanunu 69. mad.		X
İş Kanunu ve Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik		X
6287 sayılı Zorunlu Eğitim Yasası 4 +4+4 2012 tarihli 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu		X X
İş Kanunun tarım işçilerini ve çocuk tarım işçilerini dışarıda bırakması		X
İş Sağlığı ve Güvenliği Mevzuatı		X
5510 Sayılı Yasa md. 4/a ve md. 92		X
18 yaşında altında çalışanları kapsayan bir sosyal güvenlik sisteminin olmayışı		X
Meslek liseleri ve teknik okullar		X
Uluslararası antlaşmaların denetlenmemesi ve etkinsizliği		X
Suriyeli sığınmacı çocuklarla ilgili önlemsizlik		X
Sokakta çalışmaya ve enformel çalışmaya ilişkin politikasızlık		X
Çocuk emeğine ilişkin Maliye politikasının olmayışı		X

3.8. Ulusal Politika Metinlerinin Üst Politika Metinleriyle İlişkisi

3.8.1. ÇSGB'nin Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023) ve Eylem Planı

Devletin çocuk emeğine müdahalesini anlayabilmek için ulusal politika metinlerine bakmak gereklidir. Bu metinlerden ilki olan "Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Ulusal Politika ve Program Çerçevesi"nin, 2005 yılında hazırlandığı görülmektedir. Ancak bu program da temel hedeflerini, benzer şekilde "yoksulluğun ortadan kaldırılması, eğitimin kalitesinin ve ulaşılabilirliğinin artırılması, toplumsal bilinç ve duyarlılığın geliştirilmesi başta çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri olmak üzere çocuk işçiliğinin 10 yıllık bir süre içinde (2005-2015) önlenmesi" şeklinde, DB'nin hedeflerine uyumlu bir biçimde belirlemiştir (ÇSGB, 2017: 10).

ÇSGB'nin 2017-2023 Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı'nda ise belirtilen ulusal politika ve hedeflere bakıldığında, bunların doğrudan DB'nin söylemine oturduğu, bu nedenle de aslında ulusal bir yaklaşım ortaya koymadığı görülmektedir.

Tablo 11: ÇSGB'nin 2017-2023 Ulusal Politikaları ve Hedefleri ile DB'nin Yaklaşımının Karşılaştırılması

ÇSGB 2017-2023 Ulusal Politika ve Hedefler	**DB'nin Yaklaşımı**
Hukuki Düzenlemeler ile Mevzuatın Uygulanması ve Güncellenmesi	Yasal Düzenlemeler
Mevcut Kurumsal Yapıların Güçlendirilmesi ve Yeni Kurumsal Yapıların Oluşturulması	Kurumsal Değişim
Farkındalığın Artırılması	Kamusal Farkındalığı Artırmak
Sosyal Tarafların ve Toplumun Katılımının Sağlanması	Yönetişim
Eğitim ve İyileştirme	Eğitimi İyileştiren ve İnsani Hizmetlerden Faydalandıran Programlar
Yoksulluğun Giderilmesi	Yoksulluğu Azaltmak
Sosyal Koruma ve Sosyal Güvenlik Ağının Genişletilmesi	Sosyal Yardım Projeleri ve Programları
Öncelikli Hedef Grup: Sokakta Çalışma Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Ağır ve Tehlikeli İşlerde Çalışma Tarımda Aile İşleri Dışında, Ücret Karşılığı Gezici ve Geçici Tarım İşlerinde Çalışma (ÇSGBa,2017:32-33)	Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimleriyle Mücadele Etmek

Kaynak: (ÇSGBa, 2017: 57-61) ve (Fallon ve Tzannatos, 1998) kaynaklarındaki bilgiler ışığında oluşturulmuştur.

Bu program bağlamında yapılacak olan faaliyetlerden biri hukuki düzenlemeler ve mevzuatın uygulanması ve güncellenmesine yöneliktir (ÇSGB, 2017a: 62-63). Özellikle mevzuattaki eksikler ve tutarsızlıklar giderilmeye çalışılmışsa da ÇSGB'nin bu konuda yaptığı yeni düzenlemelerle de çocuğun korumasına ve çocuk işçiliğinin yasaklanmasına ilişkin bir mevzuatın getirilmediği görülmektedir (ÇSGB, 2017b: 1-8). Ek olarak:

- Bu program ile ÇSGB, bir yandan Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'te değişiklik yaparak çocukların ücret karşılığı mevsimlik tarım işlerinde çalışmalarını açık olarak yasakladığını söylerken diğer yandan çocuk işçiliğinin diğer biçimlerini ve aile içi ücretsiz tarım işçiliğini yasaklamamıştır.
- 14 yaşını doldurmamış çocukları sanat, reklam ve kültür faaliyetlerinde çalıştırılmasına ilişkin yönetmeliği hazırladığını söyleyen ulusal plan ve eylem planı ile devlet, yeni bir çocuk emeği biçimi belirlemiş ve yasallaştırmıştır.
- 50 ve altı işçi çalıştıran işletmeler ile mevsimlik tarım işlerinde çalışan çocuklar için düzenleme yapılacağı söylenmesine rağmen bu çocuklar hâlen denetim dışıdır.
- 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'nda ilköğretime başlama yaşına ilişkin yapılan düzenleme ile 4857 sayılı İş Kanunu arasındaki ve Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile İş Kanunu uyumsuzluğu, asgari çalışma yaşını uyumlulaştırmaktan öteye yine götürmemiştir.
- Devlet, aslında kapitalizmin çevreye verdiği tahribatın krizi olan Covid-19 sürecinde, çocuk işçileri korunmasız bırakmıştır. Mevsimlik tarım işçileri, çocuk işçiliğinin önlenmesi ve denetlenmesi ve teftiş programı, Covid-19 sebebiyle tamamlanamamıştır. Devletin en temel görevlerinden biri kriz zamanında, tüm toplumu kapsayıcı müdahalelerde bulunmasıdır. Ancak görüldüğü gibi, çocuk işçiliğini asıl sonlandıracak denetim, teftiş ve yasaklamalar, Covid-19 sebebi sunularak yerine getirilememiş ve dolayısıyla bu çocuklar korunmasız bırakılmıştır.

İkinci politika olan mevcut kurumsal yapıların güçlendirilmesi ve yeni kurumsal yapıların oluşturulmasına (ÇSGBa, 2017: 64-67) ilişkin faaliyetlere baktığımızda özellikle kayıt altına alma ve çözümü yerele bırakma eğilimi açıkça görülmektedir.

Bununla birlikte yerele bu bağlamda bir kaynak aktarımından ya da bölgesel eşitsizlikler bağlamında ortaya çıkan sorunlar için kaynak ayırmaktan bahsedilmemiştir. Ayrıca özelde mevsimlik tarım işçisi çocukların kayıt altına alınmasından bahsedilmiş ancak sokakta çalışan çocuklar ya da ev içinde ücretsiz çalışan çocuk emeği biçiminden de söz edilmemiştir. Çocuk emeğine müdahale tüm biçimlerini kapsayacak şekilde olmalıdır (ÇSGBb, 2017: 9-29). Bir yandan ÇSGB tarafından "COVİD-19: Bugün çocukları, çocuk işçiliğine karşı her zamankinden daha fazla korumamız gerek!" (ÇSGBb, 2017: 15) başlıklı afişler gönderilmesi söylenirken pek çok faaliyet covid-19 sebebiyle yapılamamıştır.

Ek olarak, Covid-19 salgını sürecinde mevsimlik tarım işçilerinin çalışmaya devam etmek zorunda bırakıldığı anlamına gelen, sadece geçici yerleşim alanlarının altyapı eksikliklerinin giderilmesi, çevre temizliği ve sağlık hizmetlerinin sunulması ile inanç ve ibadet gereksinimlerinin karşılanması konularında çalışmalarına odaklanılmış ve bunların da devam ettiği belirtilmiş ancak çalışma kısıtlaması ya da yasaklaması getirilmeyerek, bu ailelere herhangi bir gelir desteği de verilmeyerek devlet bu çocukları ve ailelerini Covid-19 koşullarında yalnız bırakmıştır. Yoksul ailelerin, kötüleşen durumları karşısında çalışmaya yani işçileşmeye devam etmesi ise bizim tezimizi desteklemektedir (ÇSGBb, 2017: 12).

Farkındalık artırıcı önlemler (ÇSGBa, 2017: 68-70) ise çocuk emeği sorununu çözmeye odaklı bir yaklaşım değildir. Bu farkındalığı devletin, bütçe üzerinde gelirlerin yeniden dağılımını düzenleyerek ve ayırdığı kaynaklarla göstermesi gereklidir. Çocuk emeği ile mücadele için bütçe bir araç olarak kullanılmaz ise, hedefler birer sözden öteye gidemez. Devletin müdahalesi ancak maliye politikaları ile vücut bulabilir ancak yapılan incelemede, devletin çocuk işçiliği karşısında bir maliye politikasının olmadığı da görülmektedir.

Eğitim ve iyileştirmeye yönelik önlemler, aslında çocukların çalışmasının nasıl desteklendiğinin görülmesi için ilgi çekicidir. Çocuk işçiliğini önleyeceğini söyleyen bir politikanın, çalışıp eğitim alamayan çocuklar için "telafi edici, yaz okulu ve kampları" (ÇSGB, 2017a: 73-74) gibi hedefler belirliyor olması; DB'nin daha önce ortaya koyduğumuz gibi, okulların programlarını çalışan çocuğa uydurmaya yönelik önerisine oturmaktadır. Ayrıca diğer yandan çalışan çocuğun mesleki eğitim ve çıraklık eğitimine ulaşmasının kolaylaştırılması ve kapsayıcılığının artırılması gerektiği (ÇSGBa, 2017: 74) vurgulanmaktadır. Mesleki eğitim ve çıraklığın çocukların işçileşmesi demek olduğunu yukarıda tartışmıştık. Bu sebeple öncelikle hedefin başlığı ile içeriği uyuşmamakta, kaldı ki 12 yıl zorunlu eğitimden söz edilirken, çalışıp buna ulaşamayan çocuğun çalışmaya devam edebilmesi için her koşul devlet eliyle sağlanmaya çalışılmaktadır.

Yoksulluğu Giderici Önlemler ise, çocuk işçiliğine ilişkin ulusal planda devlet müdahalesinin amacını açıkça ortaya koyan bir çerçeve çizmektedir. Bu önlemlerde öncelikle "çocuk işçilerin ailelerinin temel hizmetlere erişimi ile gelir ve yaşam koşullarının iyileştirmesine yönelik önlemlerin alınması"ndan bahsedilmektedir (ÇSGBa, 2017: 75). Bin Yıl Kalkınma Hedefleri'ni ve DB'nin sosyal sorunun çözümü için önerdiği yaklaşımı yineleyen bu yaklaşım yetersizdir. Bu hedefleri ve faaliyetleri derinlemesine incelediğimizde yoksulların ve işçilerin kendi başlarına bırakıldıklarını görürüz; devlet, sermayenin gereklerine göre emek piyasasına müdahale etmekte, iş yaratmakta ve çalışmaya odaklanmaktadır:

- "Mevsimlik tarım göçü veren illerde tarım ve tarım dışı alanlarda istihdam olanaklarının artırılması, gelir alanlarının yaratılması, emek yoğun üretime dayalı işletmelerin desteklenmesi" gerektiği söylenmiştir (ÇSGBa, 2017: 75). Özellikle emek yoğun üretim, yani tarım gibi, çocuk işçiliğinin en yaygın ve en kötü biçimlerinden biriyken ve bunun yasaklanması gerekirken

yaygınlaştırılmasından bahsedilmiştir. Ayrıca emek yoğun üretim kadın ve çocuk emeğinin en yoğun kullanıldığı alanlar olagelmiştir.

- "Eğitim politikalarında çocuk işçiliği ile mücadele kapsamında yoksul ailelere yönelik eğitime katılım artırıcı destek ve teşvik mekânizmalarının geliştirilmesi", "…mevcut destek programlarında çocuk işçiliğine öncelik verilmesi", "mevsimlik tarım işçilerinin gittikleri/göç ettikleri yerdeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi (kanalizasyon, içme suyu, elektrik vb.) (ÇSGBa, 2017: 75) ile yoksulluk ancak sürdürülebilir kılınmaya çalışılmaktadır.
- Ek olarak, devlet müdahalesi; "küçük ve orta ölçekli bir girişim çerçevesinde kendi işini kurarak çocuğunu çalışma hayatından çekme kararında olan ailelere gerekli danışmanlık" hizmetini vermek, "…krediye ve pazarlama hizmetlerine erişimlerini…" kolaylaştırmak" (ÇSGBa, 2017: 76) gibi unsurlara indirgenmiştir. Yoksul, çalışmaya teşvik edilmekte, devlet çalışmayı öğütleyen ve yoksulun durumunu ve yoksul çocuğu kendi kaderine terk eden durumdadır. Benzer şekilde "kırsal kesimde yaşayan nüfusun çalışma verimliliğini artıracak ve tarımsal üretim işleme ve değerlendirmeye ilişkin mesleki yönlendirme programlarına ve projelere ağırlık verilmesi" ve "çalışan çocukların ailelerine mesleki eğitim programlarına erişim ve iş bulmada öncelik verilmesi" (ÇSGBa,2017:76) de bunun bir diğer örneğidir ve aslında devlet, sermaye adına çalışacak iş gücü ordusunu emek piyasasına, onların yoksulluklarını azaltmak için sokmaya çalışmaktadır. Bu ise, çocuk işçiliğinin bir çözümü değildir. Doğrudan DB'nin yaklaşımını içermektedir. "Mevsimlik tarım işçilerinin mesleki eğitim becerilerinin geliştirilmesine yönelik program olanaklarının yaygınlaştırılması" da benzer şekilde işlemektedir: Müdahale yoksulu çalıştıran ancak asla yoksulluğundan kurtarmayan düzeydedir.

Sosyal Koruma ve Sosyal Güvenlik Ağının Genişletilmesi'ne yönelik önlemler ise başlı başına sosyal devletin ve sosyal hakların nasıl yok olduğunu gösteren, DB'nin yerleştirmeye çalıştığı sosyal yardıma indirgenmiş, kısıtlı bir sosyal güvenlik ağının ifadesidir. Oysa ki gerekli olan anayasal olarak tanımlanmış sosyal haklar temelinde, kapsayıcı bir sosyal güvenlik sistemin olması, yeniden yaratılmasıdır. Bu anlamda sosyal güvenlik yelpazesini genişletmek, sağlık hizmetlerini tüm topluma yaymak, sosyal güvenliği yoksulluğun azaltılmasında etkin bir araç olarak kullanmak hedeflenmektedir (ÇSGBa, 2017: 59).

3.8.2. Kalkınma Planlarında Çocuk ve Emeği

Kalkınma planları bize Türkiye'de çocuk emeği ve devlet ilişkisini, devletin çocuğa bakışının dönüşümünü verebilecek bir diğer önemli kaynaktır. Devletin, sermaye birikimi bağlamında çocuğa nasıl baktığını anlamak için kalkınma planlarına, özellikle 1970 sonrası için baktığımızda, Türkiye'de hem çocuk işçiliği sorununun nasıl büyüdüğünü hem de sermaye birikiminin gereklerine göre dönüşen devletin, sermaye adına "düzenleyici devlet" sıfatıyla nasıl dâhil olduğunu görebilmekteyiz.

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na (1962-1967) bakıldığında, meselenin çocuk işçilik olmadığı, aksine, dönemin ithal ikameci kalkınma politikasını da destekler biçimde, aile tasarruflarının artırılması için çocuk nüfusunun azaltılmasının hedeflendiği görülmektedir. Çocuk işçiliği bu dönemde de vardır ancak Kalkınma Planı'na bu bağlamda henüz girmemiş olduğunu görmekteyiz (DPT, 1963).

II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) ve III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977) ana ve çocuk sağlığından bahsedilmiş ve bu konuya odaklanılmıştır.

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise (1979-1983) çocuğun devletçe ele alınış biçiminin genişlediği görülmektedir. Öncelikle çocuk nüfusundaki düşüşe vurgu yapılmış ve çocuk ölümlerinin oldukça yüksek olduğu belirtilmiştir (DPT, 1979: 24). Bu bağlamda

beslenme, ana-çocuk sağlığı sorunları (DPT, 1979: 144) ele alınmıştır. 0-6 yaş grubu için beslenme yardımlarının devletçe yapılacağı vurgulanmıştır (DPT, 1979: 469). İşçi çocuklarının eğitim sorunlarının devam ettiği not edilmiş ve yurtdışına göç eden işçilerin çocuklarının, göç ettikleri ülke tarafından geleceğin iş gücü olarak görüldüğü, ülkenin vatandaşlık verdiği ve "doğmuş ve doğacak olan çocukların" iş gücü bağlamında sahiplenildiği belirtilmiştir (DPT, 1979: 24).

Bu Kalkınma Planı'nda çocukların kreş ve yuvalardan yararlanamadığına, kitap/dergi yetersizliğine ve bunlardan faydalanamama sorununa, sayıları 45000'e çıkmış olan eğitim dışında kalmış gençlere yönelik mesleki eğitim önerisine yer verilmiştir (DPT, 1979: 137).

Ayrıca çocuklara ilişkin eğitim için ayrılan kaynakların sınırlı olması sorun olarak anlatılmış ve toplumda eğitimin dengeli ve verimli bir biçimde yaygınlaştırılamadığı belirtilmiştir (DPT, 1979: 148). 1977 yılında okul çağındaki 1 milyon çocuğun okuma olanağından yoksun olduğu (DPT, 1979: 148), çocuk ve halk kitaplıklarının eksikliği (DPT, 1979: 167) vurgulanmıştır. Hatta sanatçı ve yaratıcıların yetiştirilmesinde, eğitim olanaklarının ve araçlarının devletçe geliştirilmesinin öngörüldüğü; ancak henüz bir katkı sağlanamadığı belirtilmiştir (DPT, 1979: 164).

Bu bağlamda, devlet eğitime daha fazla kaynak aktarılması gerektiğini düşünmektedir ve eğitim hizmetini devletçe, kendi bütçesiyle sahiplenmekte ve hem kaynaklarıyla hem politikalarıyla iyileştirme çabasındadır.

Genç yaş grubundaki işçilere de değinerek çalışma alanları ve koşulları, çocuk işçi çalıştırma yasağı, gece çalıştırma yasağı, ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırma yasağı, yer ve su altında çalıştırma yasağı gibi belirli yasal düzenlemelere karşın, uygulamada yeterli ve etkili bir denetim sisteminin kurulamamasından bahsedilmiştir (DPT, 1979: 167).

Bu anlamda, bugün güncel olarak hâlen aynı sorunların tartışılıyor olması çocuk işçiliği ile mücadelede o yıllardan günümüze yol alınamadığını da göstermektedir.

Tablo 12: 12-24 Yaş Grubunda Çalışanlar, 1965-1970-1975 (Bin Kişi)

	1965	**1970**	**1975**
İktisaden faal olanlar	13.538	14.534	16.349
15-24 yaş grubu toplam	5.254	6.595	8.000
15-24 yaş grubu kadın	1.521	1.683	1.794
15-24 yaş grubu erkek	2.262	2.501	2.837
İktisaden faal genç nüfusun toplam iktisadi faal olan nüfusa oranı %	27,9	28,8	28,3

KAYNAK: DİE; akt. IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı (DPT, 1979: 155).

Bununla birlikte bu Kalkınma Planı'nda en önemli ve günümüzden farklı vurgu, toplumsal güvenlik sisteminin yaygınlaştırılmaya çalışılıyor olmasıdır (DPT, 1979: 284). Sanata, kreş hizmetine, okul öncesi eğitime ulaşamayanlar arasında gecekondulular ve işçi çocuklarına öncelik verilmesi, okulsuz köylere devletin okul sağlaması gibi (DPT, 1979: 456) pek çok konuda devlet çocuğu ele almış ve devletçe müdahaleden bahsetmiştir. Ayrıca bu Plan'da çocukların ve gençlerin, mesleklerine daha iyi hazırlanmaları, kalkınmaya katkıları, toplumla bütünleşmeleri ve birçok alanda beceriler edinmelerinin güvence altına alınacağı da belirtilmiştir (DPT, 1979: 670).

Ekonomik olarak hızlı sanayileşmeyi, dış satımda artışı ve kendi gereksinimlerini kendi karşılamayı hedefleyen bu IV. Kalkınma Planı I, II ve III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan hem çalışan çocuğu ele alması hem çocuğa daha detaylı bakışı hem de devletçe, kaynakları ve politikalarıyla sahiplenen bir çerçeve çizmesi bakımından farklılaşmaktadır.

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1985-1989), IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'yla benzer yapıda olduğu görülmüştür.

VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nına (1990-1994) baktığımızda yine anne-çocuk sağlığı ve aile planlaması konusu ve bu konudaki hizmetlerin önemsendiği ve bu konudaki hizmeti ulaştırma sorunundan b ahsedildiği görülmektedir (DPT, 1989: 285).

Aile-kadın ve çocuk, bu sefer beşerî kaynaklar olarak ifade edilmiş ve çocukların yaşatılması ve bakımı vurgulanmıştır; tıpkı 1990'lı yıllarda DB'nin önemsediği ve kendi politikalarında öncelik verdiği gibi. Bunun nedeni, çocukların geleceğin iş gücü olarak görülmesidir.

Bu Kalkınma Planı'nda "çalışan çocuk"lara değinilerek çocukların çalışma şartları ve iş güvenliği, sağlık, sosyal güvenlik ve mesleki eğitim konularındaki sorunlarının üzerinde önemle durulacağı ve uzun dönemde çalışma hayatından çıkarılmalarını sağlayacak ortamın oluşturulmaya çalışılacağı belirtilmiştir (DPT, 1989: 287). Bu Kalkınma Planı'nın uygulandığı tarih aralığında IPEC programı başlatılmıştır. DB desteği ve güdümünde politikalar izlenmesi bu Kalkınma Planı'yla uyum içerisindedir.

Bunun dışında:

- Okuma, kültür, spor, oyun alanlarının iyileştirilmesinden (DPT, 1989: 287),
- Çocukların suça itilmelerinin önüne geçilmesinden (DPT, 1989: 287),
- Çocukların kötü alışkanlıklardan korunmasından (DPT, 1989: 287),
- Muhtaç çocukların topluma kazandırılmasından (DPT, 1989: 306),
- Kreş hizmetlerinde özel kesim girişlerinin teşvik edilmesinden (DPT, 1989: 306),
- Korunmaya muhtaç çocuğa hizmette öncelik verilmesinden (DPT, 1989: 306),
- Çocuk kitaplarının yazılıp yayınlanması için yazarlar ve yayınevlerinin teşvik edilmesinden (DPT, 1989: 322),
- Çocukların bedenen ve fikren sağlıklı biçimde yetiştirilmesi imkânlarının artırılmasından (DPT, 1989: 354) bahsedilmiştir.
- Sosyal güvenlik konusunda ise mahallî idareler, gönüllü kuruluşlar ve özel kesimin iş birliği ile hareket edileceği belirtilmiştir. Ayrıca korunmaya muhtaç olan çocuk, sakat ve yaşlıya yönelik programlarda bu gruplara öncelik tanınacağı belirtilmiştir (DPT, 1989: 355).

Görüldüğü üzere 'devlet aklı', VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı'yla küresel söylemin tam da vurguladığı ve istediği biçimde bir dönüşüme girdiğinin sinyallerini vermiştir. Sosyal güvenlik konusunda yerelleşme ve yönetişime yapılan vurgu ve bundan önceki IV ve V. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda devletçe karşılanması savunulan hizmetlerin şimdi özel kesimin sunması için devletçe teşvik edilceğinin söylenmesi; 1990'lı yıllarda yükselen "düzenleyici devletin", bir başka deyişle sermayenin gereklerine göre müdahalelerde bulunan devletin göstergesidir.

Sosyal hizmetlerin sunulmasında yerelin yetki ve sorumluluğunun artırılması, aynı zamanda halka, vakıflara ve özel teşebbüslere bu konuda sorumluluk verilmesi, artan bir vurguyla V, VI, ve VII. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda (DPT, 1984; DPT, 1989: 306; DPT: 1995: 130-131) devam etmiştir. Bu da devletin neo-liberal politikalar bağlamındaki dönüşümünü görmemizi sağlayan göstergelerdendir.

Çalışan çocuklar ile benzer konulara değinilmiş ancak çocukların uzun vadede çalışma hayatından çıkarılmak istendiği de vurgulanmıştır.

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na (1996-2000) bakıldığında "çocukların yaşatılması, sağlıklı gelişimlerinin, eğitimlerinin ve her bakımdan korunmalarının sağlanması esastır. Çocuk ölümlerinin azaltılması amacıyla, çocuk sağlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılmasına, çocukların sağlıklı beslenmesine, anne ölüm hızının düşürülmesi ve doğurganlığın düzenlenmesinde özgür ve bilinçli seçim yapılmasını sağlayacak yönde ana sağlığı ve aile planlaması hizmetlerinin ülke düzeyinde dengeli olarak artırılmasına, toplumun tüm bireylerinin bu konularda eğitilmesine ve bilinçlendirilmesine ağırlık verilecektir" (DPT, 1995: 38); "çocukları kötü muamele ve kötü alışkanlıklardan koruyucu, suça itilmelerini engelleyici önlemler bir bütün olarak ele alınacak; suça eğilimli, sorunlu, evden kaçan ve sokakta risk altında yaşayan çocuklar için koruyucu ve önleyici hizmetler geliştirilecek; suça yönelen ve suç işleyen çocukların yeniden topluma kazandırılması sağlanacaktır" (DPT, 1995: 39) ve "eğitim süreci dışında kalmış çocukların eğitim sistemine yeniden katılmaları ve bir mesleki eğitim görmeleri sağlanacak; çalışan çocukların çalışma şartları, sağlık, sosyal güvenlik ve mesleki eğitim

konularındaki sorunlarının çözümü üzerinde önemle durulacak, uzun dönemde çalışma hayatından çıkarılmalarını sağlayacak ortamın oluşturulmasına çalışılacaktır" (DPT, 1995: 40) denilmiştir. Bu bağlamda bu Kalkınma Planı'nda da çalışan çocukların çalışma hayatından çıkarılmasının sürekli ertelendiği, bu anlamda önemli ve spesifik önlemlerin alınmadığı dolayısıyla diğer kalkınma planlarından farklılaşmadığı görülmektedir. Ayrıca devlet, eğitim dışındaki çocukları da bizatihi iş gücü olarak görmektedir ve onları sisteme mesleki eğitim ile katarak işçileştirme eğilimi içindedir.

VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005); Türk hükûmetinin çocuk işçiliğinden kaynaklanan yeni sorunları çözmesini, bunun nedenleriyle mücadele etmesini, sekiz yıllık zorunlu eğitimin tam anlamıyla uygulanmasının sağlanmasını ve uluslararası taahhütlere tümüyle uymak için gerekli kurumsal ve yasal önlemleri almasını öngörmektedir (Ertürk, 2010: 29). Çocuk işçiliği, sokak çocukları ve çalışan çocuklar sorununun önemini koruduğu vurgulanmaktadır (DPT, 2000: 94).

IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013) Dünya Bankası'nın neo-liberal söyleminin açık şekilde benimsendiğini gösteren bir plandır. Toplumda yükselen yoksulluk karşısında artan sosyal riskten bahsedilmiştir ve temelde yoksul istihdam edilebilir kılınmaya çalışılmıştır. Yani devlet, yoksulu emek piyasasına iş gücü olarak sokmanın peşindedir. Böylece yoksulun, yoksulluğunun üstesinden gelebileceği düşünülmektedir. Özellikle gelir yaratıcı projeci yaklaşım açıkça görülmekte ve tüm programların yönetişim ile yürütüleceği de vurgulanmaktadır. Çocukların özellikle eğitimden, önleyici ve koruyucu sağlık hizmetinden faydalandırılmasının arttırılmasına odaklanılması şaşırtıcı değildir. Çocuk işçi sayısında düşmeye işaret edilse de sokak çocukları ve sokakta çalışan çocuklar sorununun önemini koruduğu ve planın bir çözüm getiremediği ortadadır. Yoksulluk sorununa ve sosyal dışlanmanın azaltılmasına, sosyal güvenlik sisteminin daha kapsayıcı olacağının hedeflenmesine karşın, çözüm önerisi transferlere ve gelir yaratıcı projeci yaklaşımın ötesine geçememiştir.

Tablo 13: IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013) DB Yaklaşımı ve BKH

"Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, özürlüler ve kente göç edenler başta olmak üzere, yoksulluk riskiyle karşı karşıya olanlara yönelik eğitim, kültür ve sağlık gibi hizmetlerin artırılması ihtiyacı devam etmektedir" (DPT, 2006: 43).	Temel hizmetlerden faydalandırarak yoksulluğu azaltmak
"Ülkemizde sosyal hizmet ve yardımlara olan ihtiyaç; göç, kentleşme, aile yapısında meydana gelen değişim, nüfus artışı ve işsizlik gibi nedenlerle artarak devam etmektedir. 2000 yılında toplam sosyal yardım harcamalarının GSYİH'ye oranı yüzde 0,48 iken, bu oran 2005 yılında yüzde 0,86'ya yükselmiştir. Bu kapsamda özürlülere ve yaşlılara verilen aylıklar, çocuklara eğitim ve sağlık yardımları ile muhtaç ailelere yakacak ve gelir getirici proje desteği gibi yardımlar yapılmaktadır. Yoksul kesimlerin eğitim ve sağlık gibi hizmetlere erişimini kolaylaştıran söz konusu yardımlar, bu kesimlerin yaşam kalitesini yükseltmektedir" (DPT, 2006: 44).	Sosyal yardım, temel hizmetlerden faydalandırma ve gelir getirici projeci çözüm önerisi
"Plan döneminde okul öncesi ve ortaöğretim kademesinde okullaşma oranlarında önemli artışlar sağlanması hedeflenmektedir. İlköğretim kademesinde çağ nüfusundaki azalmanın da katkısı ile tüm çocukların temel eğitim alması amaçlanmaktadır. Ortaöğretim okullaşma oranlarındaki artışla birlikte yükseköğretime olacak talep artışını karşılamak üzere, yükseköğretim okullaşma oranının yüzde 48'e ulaşması planlanmaktadır" (DPT, 2006: 62).	Okullaşma ve temel eğitimin alınmasının hedeflenmesi
"Okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla öğretmen ve fiziki altyapı ihtiyacı karşılanacak, eğitim hizmetleri çeşitlendirilecek, toplumsal farkındalık düzeyi yükseltilecek, erken çocukluk ve ebeveyn eğitimleri artırılacaktır. İlköğretimde okul terklerinin azaltılması için başta kırsal kesime ve kız çocuklarına yönelik olmak üzere gerekli tedbirler alınacak ve ortaöğretime geçiş oranları yükseltilecektir" (DPT, 2006: 86)	Toplumsal farkındalık düzeyini artırmak, aile odaklı yaklaşım, yoksulu yoksulluğundan sorumlu tutmak
"Önleme, tedaviden önce gelir ilkesine uyarak kaynakların tahsisinde, başta bulaşıcı hastalıklar ve anne-çocuk sağlığı olmak üzere önlenebilir hastalıklar, gıda, tüketici ve çevre sağlığı alanlarına yönelik koruyucu sağlık hizmetlerine öncelik verilecektir" (DPT, 2006: 88).	Tedavi edici hizmetlerin dışlanarak önleyici ve koruyucu sağlık hizmetine odaklanılması
"Yoksulluk ve gelir dağılımındaki dengesizlik, sürdürülebilir büyüme ve istihdam, eğitim, sağlık ve çalışma hayatı politikalarıyla kalıcı bir şekilde azaltılacaktır"; "Yoksulluk ve sosyal dışlanma riski taşıyan birey ve grupların ekonomik ve sosyal hayatta yer almaları sağlanacak ve yaşam kaliteleri yükseltilecektir"; "Transfer politikaları, gelirin yoksullar lehine yeniden dağıtımının sağlanması yoluyla etkili hâle getirilecektir"; "Bu kapsamda, sosyal güvenlik sisteminin, sosyal risklere karşı toplumun her kesimine güvence sağlayarak gelir dağılımını iyileştirici bir etkiye sahip olması sağlanacaktır" (DPT, 2006: 88).	Yoksulu emek piyasasına sokma hedefi, sosyal riske, yoksulun varsılı tehdit eden riskine karşın transfer politikaları, transfer politikalarına indirgenmiş sosyal güvenlik sistemi

"Yoksulluğun azaltılmasına yönelik hizmetler, yoksulluk kültürünün oluşmasını önleyici ve yoksul kesimin üretici duruma geçmesini sağlayıcı nitelikte olacaktır. "Kayıt dışı çalışan yoksulların, sosyal güvenlik kapsamına alınması ve düzgün işlerde çalışması için gerekli tedbirler alınacaktır"; "Yoksul kesimlere yönelik ekonomik faaliyetler çeşitlendirilecek şekilde gelir getirici projeler desteklenecektir. Özellikle, kırsal kesimde ve az gelişmiş bölgelerde girişimcilik teşvik edilecektir."; "Kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılımlarını artırmak için; bu kesime yönelik mesleki eğitim imkânları geliştirilerek istihdam edilebilirlikleri artırılacaktır. Özellikle kırsal kesimdeki kız çocuklarının, özürlülerin ve düşük gelirli ailelerin çocuklarının eğitim ihtiyaçlarının karşılanması desteklenerek bu kesimlerin eğitime erişimleri kolaylaştırılacaktır" (DPT, 2006: 89).	
"Çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar ve zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılması ile çalışan çocuk sayısında azalma olmasına rağmen, çocuk işçiliği, sokak çocukları ve sokakta çalışan çocuklar sorunu önemini korumaktadır" (DPT, 2006: 43).	Zorunlu eğitim
"Tarımdaki yapısal değişim sonucu kente göç eden vasıfsız ve yoksul insanların işsizlik riskini azaltmak için aktif istihdam politikaları geliştirilecektir", "Yoksulluk ve sosyal dışlanmanın önlenmesine yönelik politikaların uygulanmasında ve bunlara yönelik eğitim, barınma ve istihdam gibi hizmetlerde, merkezi idare ve mahalli idareler ile sivil toplum kuruluşları başta olmak üzere tüm kesimlerin koordineli bir şekilde çalışması sağlanacaktır" (DPT, 2006: 89).	Yoksulun emek piyasasına sokulması, Yoksula yönelik politikalarda yönetişim
"Özellikle kırsal kesimdeki kız çocuklarının, özürlülerin ve düşük gelirli ailelerin çocuklarının eğitim ihtiyaçlarının karşılanması desteklenerek bu kesimlerin eğitime erişimleri kolaylaştırılacaktır", "Çocuk işçiliğini önleyecek tedbirler alınacak ve etkili bir şekilde uygulanacaktır", "Çocuğun bakımı ve yetiştirilmesi için ideal ortam olan aileye yönelik eğitici programlar yaygınlaştırılacaktır" (DPT, 2006: 89)	Temel eğitim hizmetinden faydalandırılma düzeyinin artırılması ve kız çocuklarına pozitif ayrımcılık içeren politikalar Aileye odaklı programlar, Ailenin eğitilmesi gerektiği fikri
"İşgücü piyasasında zorluklarla karşılaşan kadınlar, gençler, uzun süreli işsizler, özürlüler ve eski hükümlüler için fırsat eşitliği sağlanacaktır. Kadınların iş gücüne ve istihdama katılımlarının artırılması amacıyla çocuk ve diğer bakım hizmetlerine erişimleri kolaylaştırılacaktır. Gençlerin iş gücü piyasasında deneyim kazanmalarını sağlayıcı programlar geliştirilecektir" (DPT, 2006: 84).	Tematik yaklaşım, sınıf meselesinden kopuş

Kaynak: Bu tablo DPT, 2006 IX. Kalkınma Planı ve Fallon ve Tzannatos'un (1998) çalışması ışığında oluşturulmuştur.

X. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018) ile beraber, aslında toplumda derinleşen yoksulluk, artan toplumsal eşitsizlikler ve bunlara çözüm önerisi olarak geliştirilen ve yoksulu daima çalıştırmaya odaklı yardım programları, bir başka deyişle bir tür yoksulluk yasasılarının geri dönüşü açıkça gözlemlenebilmektedir.

Bu bağlamda bölgesel kalkınma programları, şartlı eğitim ve sağlık yardımları ve temel kamu hizmetlerine erişimin artırılması hedefi değişmemiştir. Ancak temel kamu hizmetlerinden faydalandırma düzeyinin artırılması hedefine karşın sözü geçen bu temel kamu hizmetlerinde dahi artan özelleştirmeler toplumsal eşitsizliği daha da derinleştirmiştir. Bu Kalkınma Planı'nında 'toplumsal çöküntü' ve 'zengin-fakir arasındaki yaşam süresi' farkı gibi ibarelerin yer alması artan toplumsal eşitsizliğin[153] ve bu durumun giderek kötüleştiğinin farkında olunduğunun göstergesidir. Ancak bu duruma yeni bir çözüm önerisi de getirilmemiştir.

IX ve X. Beş Yıllık Kalkınma Planları sosyal sorunun yoksulluk olduğunu ve yoksulun yönetimi ve denetimine odaklanıldığını göstermektedir. Bu da DB yaklaşımının sosyal sorunu küresel olarak inşasında belirlediği yaklaşımın kendisidir. Bu yaklaşım yoksulluğu sürdürülebilir kılmaya odaklıdır. Bunun için de sermayenin istediği gibi, sosyal yardım ve istihdam ilişkisini sıkılaştırarak yoksulu emek piyasasına sokmaya çalışmaktadır.

[153] "Sosyo-ekonomik ve bölgesel eşitsizlikler, yoksulluk, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, çocuk evlilikleri, çocuk işçiliği, suça sürüklenme, çocuğa yönelik şiddet ve cinsel istismar, aile yapısındaki çözülmeler, aidiyet ve dayanışma duygusunun zayıflaması, sigara, alkol ve uyuşturucu gibi zararlı alışkanlıklar, internet bağımlılığı çocuklar ve gençler için önemli risk faktörleri olmaya devam etmektedir" (KALKINMA BAKANLIĞI,2013:41).

Tablo 14: X. Kalkınma Planı ve DB Yaklaşımının ve BKH'nin Ortak Noktaları

X. Kalkınma Planı	**DB Yaklaşımı ve BKH**
"Diğer taraftan çocuk ölümlerinin önemli oranda azalması ve ortalama yaşam süresinin artması beklenmektedir. Bununla birlikte ülke içi ve ülkeler arasında zengin fakir kesimlerin ortalama yaşam süresi farkının devam edeceği öngörülmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 11).	Çocukları hayatta tutmak, geleceğin iş gücü, bugünün yedek iş gücü ordusu yaratımı,
"Kadın, çocuk, engelli ve yaşlıların ekonomik ve sosyal hayatta daha fazla yer almalarına ve yaşam kalitelerinin yükseltilmesine yönelik önemli adımlar atılmış, geri kalmış bölgelerimizde sosyal içermenin sağlanması kapsamında Sosyal Destek Programı (SODES) başta olmak üzere bölgesel sosyal kalkınma programları uygulanmıştır. Bununla birlikte önümüzdeki dönemde sosyal harcamalarda denetimin artırılması ve destek uygulamalarının, vatandaşları üretim sürecine daha fazla dâhil edecek şekilde iyileştirilmesi gereği bulunmaktadır" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 24).	En muhtaca odaklılık, Kapsayıcı sosyal güvenlik sistemi ve sosyal haklar yerine sosyal destek programları, Sosyal harcamaların yoksulu üretim sürecine dâhil edecek şekilde kurgulanması, Tıpkı Yoksul Yasaları'nda olduğu gibi yoksulu çalıştırmaya odaklı yaklaşım, Yoksulun zaptı ve yönetimi,
"Gençlere ve çocuklara yönelik hizmetlerin bütüncül bir yaklaşımla sunulması ve yaygınlaştırılması amacıyla yeni bakanlıklar kurulmuş ve strateji belgeleri hazırlanmıştır. Çocuk ve gençlerin fırsat eşitliğinin artırılmasına yönelik sağlık sigortasının kapsamı genişletilmiş; şartlı eğitim ve sağlık yardımları, ücretsiz kitap, okul sütü ve taşımalı eğitim uygulamaları geliştirilmiş; erken çocukluk eğitimi yaygınlaştırılmış ve okullaşma oranları artırılmıştır. Ayrıca gençlere yönelik burs, kredi ve barınma imkânları iyileştirilmiş, gençlik merkezleri ve kampları ile hareketlilik programları yaygınlaştırılmıştır. Dezavantajlı çocuk ve gençlere yönelik başta SODES olmak üzere sosyal destek programları yürütülmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 41).	Dezavantajlı gruba odaklılık, Şartlı eğitim ve sağlık yardımlarına odaklılık, Sağlık sigortasının kapsamını genişletmek ya da ücretsiz kitap, süt vs ile yoksulluğu ortadan kaldırmaya yetmeyecek müdahalelerin yapılması,
"Çocukların üstün yararı gözetilerek iyi olma hallerinin desteklenmesi, potansiyellerini geliştirmeye ve gerçekleştirmeye yönelik fırsat ve imkânların artırılması, başta eğitim, sağlık, adalet ve sosyal hizmetler olmak üzere temel kamu hizmetlerine erişimlerinin artırılması" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 41-42).	Temel kamu hizmetlerinden faydalandırılma düzeyinin artırılmasına odaklılık, Ancak buna karşılık, temel sağlık ve eğitim gibi kamu hizmeti alanlarında artan özelleştirme uygulamaları,
"Sokakta, ağır ve tehlikeli işlerde, aile işleri dışında ücret karşılığı gezici ve geçici tarım işlerinde çalışma gibi çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri önlenecektir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 42).	Çocuk işçiliğinin en kötü biçimine odaklılık.
"Çocukların yoksulluktan kaynaklanan yoksunluklarının giderilmesi, erken çocukluk gelişiminin desteklenmesi, kız çocuklarının okullaşma ve okula devam oranlarının yükseltilmesi; eğitimde ve istihdamda olmayan gençlerin ekonomik ve toplumsal hayata katılımlarının artırılması hedeflenmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 42).	Okula devam oranlarının artırılması ve okullaşmaya odaklı yaklaşım, Açıkça gençleri ekonomik hayata ve istihdama sokma fikri, yoksulun çalışmasına odaklı yaklaşım.
"Yoksul kesimin sosyal transferlerden daha etkin yararlandırılması ve yoksulluk riski görece daha yüksek kırsal nüfusa odaklanılması ihtiyacı devam etmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 275). "Sosyal hizmet ve yardımlar alanında hizmet standartlarının oluşturulması, nitelikli personel istihdamı ve denetimin geliştirilmesi, korunmaya muhtaç çocuklara yönelik kurum bakımı dışında alternatif modeller geliştirilmesi yanında fiziki çevre şartlarının engellilere uygun hâle getirilmesi, engellilerin eğitime ve iş gücü piyasasına katılımının artırılması ve bakım hizmetlerinin niteliğinin yükseltilmesi, artan yaşlı nüfusa yönelik hizmetlerin çeşitlendirilmesi ve yaygınlaştırılması ihtiyacı önemini korumaktadır" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 43). "Sosyal hizmet ve yardımlardan yararlanacak kişi ve grupların tespitinde nesnel ölçütler oluşturulmuş, sosyal yardım alanında faaliyet gösteren kurum ve kuruluşlar arasında iletişim ve iş birliği	Yoksullukla sosyal transferler, sosyal yardım ve hizmetlerle mücadele, Sosyal yardımın verileceği kişilerin 'hedeflenen' gruba indirgenmesi, 'en muhtaç olanı' seçen puanlama sistemlerinin kullanılması, Tıpkı Yoksul Yasaları'nda olduğu gibi, korunmaya muhtaç kimsesiz çocukların istihdama teşvik edilmesi fikri, İnsani sermayeye yatırımın, sosyal yardımlarla artırılarak yoksulu yoksul yapan davranışlarının azalacağı ve böylece yoksulluğun nesiller arası aktarımının azalacağı fikrinin devamı,

artırılmış ve sosyal yardım istihdam bağlantısının güçlendirilmesine yönelik çalışmalar sürdürülmüştür" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 43). "Korunmaya muhtaç çocuklara yönelik sevgi evi ve çocuk evi modellerine geçilmiş, engellilere yönelik evde bakım ve eğitim desteğinin kapsamı genişletilmiş ve istihdam teşvikleri getirilmiştir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 43). "Yoksul kesimin sosyal transferlerden daha etkin yararlandırılması ve yoksulluk riski görece daha yüksek kırsal nüfusa odaklanılması ihtiyacı devam etmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 43). "Düşük gelir gruplarına yönelik sosyal koruma ödemeleri kapsamında ücret ve maaş gelirleri ile emekli aylıklarında önemli iyileşmeler yapılmıştır. Yoksulluğun nesiller arası aktarımını engellemek için, eğitim alanındaki sosyal yardımlarda alt gelir gruplarına önem verilmiş, bu kapsamdaki yardımlar Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde yaklaşık iki katına çıkarılmıştır" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 43). "Yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında bulunan kesimlerin fırsatlara erişimlerinin kolaylaştırılması yoluyla ekonomik ve sosyal hayata katılımlarının artırılması ve yaşam kalitelerinin yükseltilmesi, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve yoksulluğun azaltılması temel amaçtır. Bu kapsamda sosyal hizmet ve yardım alanında ailenin ihtiyaçlarına bütünsel olarak yaklaşan arz odaklı ve istihdam bağlantılı bir sistem kurulması esastır" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 43). "Çocukların iyi olma hallerini ve refahlarını destekleyici bütüncül modeller geliştirilerek daha iyi eğitim ve sağlık hizmeti almaları sağlanacak, temel becerileri geliştirilecek, özellikle zor şartlar altındaki ve risk grubundaki çocukların yaşam kalitesi yükseltilecek, toplumla bütünleşmeleri sağlanacaktır. Çocuk koruma ve adalet sistemleri koordineli olarak, önleyici mekânizma ve uygulamalara sahip, risk takibi ve erken uyarı sistemini içeren bir yapıya kavuşturulacak, altyapı ve personel ihtiyaçları giderilecek, bu alandaki hizmetlerin kalitesi artırılacak, korunmaya muhtaç çocuklara yönelik hizmetler çocukların sosyal ve kişisel gelişimlerini destekleyecek bir yapıda sunulacaktır" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 42). "Vergi ve sosyal transferlerin gelir dağılımı eşitsizliğini ve yoksulluğu azaltıcı etkisi artırılacaktır" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 44). "Yoksulluğun nesiller arası aktarımının önlenmesi amacıyla başta eğitim olmak üzere temel kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliği daha da güçlendirilecek; yoksullukla mücadelede sivil toplumun katılımı artırılacak ve yerel yönetimlerin rolü güçlendirilecektir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 44). "Sosyal yardım-istihdam bağlantısı güçlendirilerek yoksul kesimin istihdam edilebilirliğinin artırılması ve üretken duruma geçirilmesine yönelik programlara devam edilecektir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 44). "Yaşlılar, engelliler ve çocuklar öncelikli olmak üzere toplumun farklı kesimleri için yaşanabilirliği artırmayı hedefleyen; fırsat eşitliğini ve hakkaniyeti gözeten mekânsal planlama ve kentsel tasarım uygulamaları hayata geçirilecektir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 127). "Spor ve okuma kültürü", "Konut piyasasında arz-talep dengesinin kurulması, konut finansman, yapım ve örgütlenme yöntemleri ile altyapılı arsa arzının geliştirilmesi; konut üretiminin gelir gruplarının ihtiyaçlarına, yerleşmelerin gelişme eğilimlerine ve özelliklerine göre yönlendirilmesi; yaşlı, çocuk ve engellilerin ihtiyaçlarına uygun konut ve çevrelerinin tasarlanması ve yapımına olan ihtiyaç devam etmektedir" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 128). "Çocuklara ve ailelere tasarruf alışkanlığı kazandırılması" (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 155).	Yoksulun durumunu iyileştiren ancak yoksulluğu ortadan kaldırmayan, yoksulluğu sürdürülebilir kılan yaklaşımın sürdürülmesi, bu bağlamda da yine yoksul ailenin çalıştırılmasına odaklılık. Yoksullukla mücadelede yönetişim fikrinin tekrarlanması. Açıkça sosyal yardım-istihdam ilişkisinin ortaya konması. Yoksulun olumlu davranış geliştirmesine odaklı yaklaşım.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2013 ve Fallon ve Tzannatos, 1998 çalışması ışığında oluşturulmuştur.

XI. Kalkınma Planı'nın (2019-2023) en dikkat çekici özelliği, bundan önceki son iki kalkınma planında oldukça geniş yer verilmiş olan, yoksulluk sorunun, çocuk bağlamında ele alınmamış olmasıdır. Çocuklara psikolojik destekleri kültür, spor faaliyetleri, sivil toplum hareketlerinin anlatılması, yeni mesleklerin tanıtılması, obezitenin engellemesi gibi hedefler benimsenmiştir. İlginç bir cümle olan "Yoksulluğun nesiller arası aktarımını azaltmak ve fırsat eşitliğini artırmak üzere çocukların bireysel ihtiyaçlarına yönelik uygulamalar hayata geçirilecektir" (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142) ifadesinde, devletin nasıl ve hangi kaynaklarla çocukların bireysel ihtiyaçlarına odaklanacağı konusunda herhangi bir açıklanma yazılmamıştır. Bireysel ihtiyaç ise servis, eğitim, materyal, beslenme gibi ihtiyaçlardır (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142). Bu bağlamda sosyal devlet anlayışının tamamen yok olduğu görülmektedir. Bu çocukların sosyal hakları sadece bu ihtiyaçlardan mı ibarettir?

"Maddi imkânsızlığı" olan çocuklarla igili olarak "destek"lerin geliştirileceği[154], bu desteklerin ise "başarılı ve yetenekli" olan çocuklar için artırılacağı söylenmiştir.

Kırsal bölgelerde yaşayan çocuklar için ise yine, sadece koruyucu ve önleyici hizmetlere erişimi artırmaya odaklanılmıştır ve böylece fırsat eşitliğinin sağlanacağı iddia edilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142).

Plan'da "başta sokakta, ağır ve tehlikeli işlerde, aile işleri dışında ücret karşılığı, gezici ve geçici tarım işlerinde olmak üzere çocuk işçiliği ile mücadele edilecektir" (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142) denilmektedir. Çocuk işçiliğinin en kötü biçimleriyle,

[154] "Erken çocukluk döneminden başlamak üzere çocukların eğitim hayatlarındaki yoksunlukları dikkate alınarak servis, eğitim materyali, beslenme vb. bireysel ihtiyaçlarını gidermeyi sağlayacak farklı ve esnek uygulamalar geliştirilecektir. Mevcut destekler de dikkate alınarak farklı alanlarda başarılı ve yetenekli olan; ancak maddi imkânsızlıkları nedeniyle bu alanlarda ilerleyemeyen çocuklara yönelik destekler geliştirilecektir. Özel öğretim kurumlarında ihtiyaç sahibi çocuklar için ayrılan ücretsiz kontenjanların tam doluluk oranı ile kullanımı yönünde yürütülen çalışmalar artırılacaktır" (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142).

yıllardır mücadele edileceğini yineleyen sözler yine tekrar edilmiştir. Bu anlamda bizatihi Kalkınma Planları bize Türkiye'de çocuk işçiliğinin en kötü biçimleriyle aslında mücadele edilmediğini ve devletin bu konudaki politikasızlığını göstermektedir. Bu çocuklar, devlet tarafından bizatihi yalnız bırakılarak işçileşmelerine göz yumulmaktadır. Bu sorun yıllardır devam etmektedir. Benzer şekilde politikasız devlet; çözümü, Dünya Banka'sının öğütlediği gibi, topluma yüklemektedir. "Çocuk işçiliği ile mücadele alanında toplumsal bilinç geliştirilecektir" denilerek hiçbir önlem, açık şekilde yasaklama ve yaptırım dile getirilmeden, toplumsal bilincin çocuk işçiliği mücadelede bir yöntem olduğu düşünülmektedir.

Ayrıca "sokakta çalıştırılan veya çalıştırılma riski olan çocuklara yönelik olarak koruyucu ve önleyici hizmetler kapsamında" mobil ekiplerin güçlendirilmesinden bahsedilmektedir. Ancak çözüm yine ve yeniden koruyucu ve önleyici hizmetlere indirgenmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142).

Mevsimlik gezici tarımda çalışan ailelerin çocukları için ise, çocukların gelişimlerine katkı sağlayacak faaliyetlerin düzenli ve sürekli hâle getirileceği ve çocukların bu imkânlara erişiminin artırılacağı söylenmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142). Yani sorun, çalışma biçimi ve ilişkilerinin devamı değildir. Çocuklar da bu şekilde yaşamalıdır. Sadece çocukların gelişimlerinin desteklenmesi yeterli görülmektedir.

Çocuk İşçiliği ile Mücadele Birimlerinin 81 ilde yaygınlaştırılacağı, yerelde çocuk işçiliği ile mücadele alanında çalışan ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği ve koordinasyonun geliştirilmesi için daha etkin hâle getirileceği de söylenmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2019: 142). Sorumluluğun ama sadece "sorumluluğun" yerele devrinden söz edilmektedir. Örneğin devletin bu bağlamda, ilgili yerel düzeyin mali ve bölgesel eşitsizliklerini de göz önünde bulundurarak yapılacak bir harcama planlaması ve kaynak aktarımından bahsedilmemektedir.

Bu anlamda çocuk emeği sorununa ilişkin bir maliye politikasızlığı söz konusudur. Çocuk işçiliğini azatmaya yönelik önerilen sosyal transferler şartlı nitelikte ve toplumda en kötü durumda olan çocuklara yapılmayı hedeflemektedir. Bu anlamda hedef kitlesi oldukça kısıtlıdır. Ayrıca bu son planla beraber, sosyal transferlerin yerine, "destekler, etkinlikler" gibi faaliyetlerden bahsedilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda kalkınma planları devletin çocuk emeğine müdahaleleri konusunda oldukça fikir vermektedir.

Sonuç olarak, I, II ve III. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda çocuk emeği bir sorun olarak ele alınmamıştır. IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı ise, tüm kalkınma planları içinde çocuk emeği sorununa detaylı bakan ve en önemlisi devletçe, devlet kaynaklarıyla bir mücadelenin yapılacağını söylemiş olan plandır. Ayrıca diğer kalkınma planlarından farklı olarak da toplumsal sosyal güvenliğin yaratılmasından ve genişletilmesinden bahsedilmiş ve çocuğu en geniş anlamda ele alan ilk kalkınma planı olmuştur. V, VI ve VII. Beş Yıllık Kalkınma Planları yoksul çocuğu temel kamu hizmetlerinden faydalandırılması bağlamında konu edinmiştir ve bu planlar adım adım DB çizgisine giren ve bu bağlamda yerelleşmeyi ve yönetişimi ön plana çıkararak ilgili düzenlemeleri yapan, mesleki eğitimi vurgulayan planlar olmuştur. VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da ilk defa, çocuk işçiliğine ilişkin yeni sorunlar gündeme gelmiş ve bunlara ilişkin politikaların geliştirilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. IX ve X. Beş Yıllık Kalkınma Planları çok açık şekilde yoksulluğun zaptı ve yönetimine, sosyal yardım ve temel hizmetlerden faydalandırılma düzeyinin arttırılarak yoksulluğun azaltılabileceğine, odaklanmıştır; bu planlar en muhtaca yönelik ve sosyal yardım istihdam ilişkisini açıkça vurgulayan, bu bağlamda yoksulun ve yoksul çocuğun çalışmasını salık veren kalkınma planlarıdır. XI. Beş Yıllık Kalkınma Planında ise yoksul çocuk konusuna değinilmemiştir. Bir önceki planla vurgulanan yoksulluk ve yönetimi yerine ve hatta

sosyal yardım ve temel kamu hizmetleri yerine, maddi zorluk yaşayan çocuklara psikolojik destekler, kültür, sanat faaliyetleri, mevsimlik tarım işçisi çocuklarının kendilerini geliştirmelerini sağlayacak faaliyetler ve servis, beslenme gibi konulara vurgu yapılmıştır; dolayısıyla bu Kalkınma Planı'nda çocuğun bireysel ihtiyacına cevap verileceğinden bahsedilmiştir. Yoksul çocuk ve sosyal devlet konuları bu planlarda yer almamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERDE ÇOCUK EMEĞİ SORUNU

Çocuk emeğini incelerken az gelişmiş ülkelerin yapısal özelliklerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü bizatihi bu özellikler, çocuk emeği kullanımını ve bundan doğan sorunları, gelişmiş ülkelere göre daha ciddi seviyelere ulaştırmaktadır ve çözümünü de zorlaştırmaktadır (Makal, 2011: 321-322). Ancak çocuk emeği sorunu asla, "az gelişmiş" ülke olmanın getirdiği bir sorun değildir. Birinci bölümde; erken sanayileşen devletlerin, bugünün gelişmiş ülkelerinin, sanayileşme evrelerinde, yoğun şekilde çocuk emeği kullandığını ve temelde, sağlanan ekonomik gelişme ve sanayileşme sonucu artan verimlilik ile yetişkin emeğine verilen reel ücretteki artışla, çocuk emeğinin üretime marjinal katkısının vazgeçilebilir düzeye inmesiyle, düşme eğilimine girdiğini (Bulutay, 1995(b):18) ve hatta bu sebeple, 19. yüzyılda çocukların korunmasına ilişkin sesler yükselirken çocukları korumaya yönelik çıkan yasal düzenlemelere rağmen, çocuk emeğinin kullanımını düşüren asıl şeyin bu yasalar olmadığı tartışılmış ve bunun asla ve asla gelişmiş ülkelerin çocuk emeği kullanımından vazgeçtikleri anlamına gelmediği belirtilmişti. Örneğin, 1911 Triangle Bluz Fabrikası felaketi. Manhattan'ın konfeksiyon bölgesindeki fabrika sahipleri işçilerini fabrikaya kilitleyerek onların tezgâhtan ayrılmamalarını sağlayarak üretimin yavaşlamasını önlemeye çalışmışlardı. Ancak fabrikalarda kilitli şekilde çalışan işçilerden 146'sı, fabrikada çıkan yangında içeride kalıp yanarak can verdi. Bu felaketten sonra New York caddelerinde, "Büyük İsyan" denilen bir protesto yapıldı. Sendikanın, işçilerin korunmasına ilişkin yaptığı baskıya rağmen ABD'de, çalışma şartları kötü işyerlerinde, çocuk emeğinin ve üretim mekânı ev olan endüstriyel emeğin yasaklanması, Başkan Roosevelt yönetiminin çıkardığı Adil Çalışma Standartları sayesinde olmuş; ancak bu gelişme 1938 yılını bulmuştur (Bakan, 2007: 94).

Bir başka örnek ise yine ABD'den, yıl 1934. Connecticut Fabrikasyon Metal Endüstrisinde Ev İşleri Raporu, Eyalet Çalışma Müdürlüğü, Asgari Ücret Bölümü, Hartford, Conn. (Eylül, 1934) "İncelenen 129 ailenin 96'sında 16 yaştan küçük çocukların çalıştığını, bu çocukların yarısının 12 yaşından küçük olduğunu; 34'ünün yaşının 8 ve aşağı olduğunu, 12'sinin ise 5 yaşından küçük" olduğunu not etmişti. Ayrıca raporda 2-3 yaş aralığında 2, 3-4 yaş aralığından ise 2 çocuğun çalıştığı belirtilmişti. (Huberman, 2014: 135). Endüstriyel gelişmenin herhangi bir aşamasının çok yaygın olmasının, bir önceki aşamanın ortadan tamamen kaybolduğu anlamına gelmeyeceğini vurgulayan Huberman (2014: 133) aslında bize şunu söyler: Bir aşama ötekiyle birlikte uzun süre devam edebilir ve bu nedenle de 20. yüzyılda bir fabrikasyon metal endüstrisinde, eve iş verme sistemi devam edebilirken, 16 ve 18. yüzyıllar arasındaki eve iş verme özelliğinin getirdiği çocuk emeğinin yaygın kullanımı da devam eder. O hâlde, unutmamalıyız ki, "az gelişmiş"lik sıfatı bu ülkelere verilirken gerek klasik sömürgecilik döneminde gerek yeni-sömürge statüsüne geçtiklerinde, bir amacı da örtmeye yarar: Gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelerin doğal ve beşerî kaynaklarını sömürmesi (Başkaya, 2015: 22-23).

Bu nedenle çocuk emeği ne bugün için ne de dün için az gelişmiş ülkelere ait bir sorun olarak tanımlanamaz. Fyfe (1989) ve Dickens ile Ellwood (2003), UNICEF'de (2005) gelişmiş ülkelerdeki çocuk işçi sorununa parmak basarlar. Örneğin ABD'de 120 bin, İspanya'da 200 bin, İtalya'da 400 bin ve İngiltere'de 2 milyondan fazla, 15 yaşın altında çalışan çocuk işçi olduğu; tarım, inşaat, tekstil atölyeleri ve ayakkabı fabrikalarında ve hatta kötü ve tehlikeli şartlarda çalıştırılmaları, bize, kapitalizmin artı-değer yaratmak ve kârı artırmak için çocukları kullanmaktan, sanayileşmiş ve gelişmiş bir ülke olsa dahi, geri durmayacağını ve içkin olduğu emek sömürüsünün vahşiliğini ve daimiliğini göstermektedir. Asıl sorun, kapitalist üretim tarzının kendisidir ve bu işleyişin

içindeki her ülke için ucuz emek, emek piyasasının asla vazgeçmeyeceği tek gerçekliktir. Sermayenin kâr oranını artırmasının en önemli yolu budur (Marx, 2000:101).

Az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği sorununu ve çözümünü bir tür paradoks hâline getiren ve aslında erken sanayileşmiş ülkelerin yoğun olarak çocuk emeğini kullandıkları 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda, onlar için de geçerli olan ve fakat sanayileşme sonrası azaltılabilirken az gelişmiş ülkeler için çocuk emeğini yapısal sorun hâline getiren özellikler nelerdir?

Bunlardan ilki bu ülkelerin demografik özelliklerine aittir. Bu ülkelerde çocuk nüfusu yüksektir (Makal, 2011: 322). Çocuk emeğinin yoğun kullanımının bir diğer nedeni ise gelir düzeyinin düşük olmasıdır (Makal, 2011: 322). Az gelişmiş ülkelerde çocuk emeğinin iktisadi faaliyetleri içindeki yerlerine baktığımızda ise öncelikli olan ve çocukların yoğun olarak çalıştığı iktisadi faaliyet alanı tarımdır. Tarımsal işlerde yoğun olarak çalışan çocuğu ve genç emeği ise ağırlıklı olarak küçük üreticilik ve küçük mülkiyet yapısında ve çoğunlukla ücretsiz aile işçiliğinde görürüz. Tarım dışı faaliyet alanlarında ise hem kırsal hem kentsel kesimde, geleneksel bir çalışma biçimi olan "evde çalışma" hanehalkı emeğine dayanan ve ağırlıklı olarak da çocuk emeğini içeren bir yapıdadır. Kentsel kesimde, iktisadi faaliyetlerin büyük çoğunluğunu yürüten küçük sanayi kesimidir ve çocuk emeğini de en çok kullanan yer olan bu kesimde, kayıt dışı çalışma yaygındır. Büyük sanayi, tekstil gibi geleneksel üretim kollarında da çocuk emeği yoğundur (Makal, 2011: 322).

Çocuk nüfusu ve gelir düzeyi düşüklüğü, aslında gelişmişlik seviyesi olarak ayırdığımız ülkeler için, sanayileşme hikâyelerinin başlangıcında ortaktır. Tıpkı Kirby'nin (2003:26) de vurguladığı gibi, İngiltere'de 18 ve 19. yüzyıllarda çocuk işçilik artarken dikkat çeken önemli bir özellik olan çocuk nüfusunun çok yüksek olduğudur. Çocuk emeğine bağımlı ve çocuk emeğini yoğun kullanan az gelişmiş ülkeler için de bu durum geçerlidir. Çocuk sayısının çok oluşu gerek az gelişmiş ülkeler gerekse erken

sanayileşen ülkelerin sanayileşme sürecinde, çocukların getirdiği bağımlılık yükünü aileler için artırmış ve bu nedenle de bu durum çocuk iş gücü istihdamının artmasına neden olmuştur (Kirby, 2003: 26).

Benzer şekilde İngiltere'de de 18 ve 19. yüzyılda çocuk iş gücü istihdamının artmasındaki diğer bir neden olarak hanelerin yoksulluğu görülmüş; ailede yüksek gelir elde eden bir erkeğin (babanın) varlığının kadınların ve çocukların daha az çalışmasına neden olduğu görülmüştür (Saito, 1981: 645; akt. Kirby, 2003: 28).

Çocukların tarımsal işlerde çalışmaları orta çağdan günümüze uzanan bir tecrübedir ve İngiltere'nin sanayileşme sürecinde de özellikle 18. yüzyılda, kırsal kesimde çalışan çocukların çoğunu, erken yaşlarda tarımsal işlere başlarken ve fiziksel dayanıklılıkları ölçüsünde işleri yaparken görmek şaşırtıcı değildir (Kirby, 2003: 55-56). Ancak bu karşılaştırmayla varılmak istenen nokta; aslında bu ülkeler için, zamanında erken sanayileşen ülkelerin de benzer özelliklere sahip olduğunu göstermek ve az gelişmişliğin sürekliliğine saplanan bu ülkelerin bugün çocuk emeği kullanımının yoğunluğunda, erken sanayileşmiş ülkelerden neden farklılaştığını anlayabilmek ve bu noktada da özellikle 1970 sonrası dönemde, küresel politikalarla birlikte çocuk emeğini devlet temelinde doğru çözümleyebilmektir. Neden az gelişmişlik, bu ülkeler için içinden çıkılamayan bir süreklilik kazanmıştır? Kapitalist sistemde az gelişmiş olmak, gelişmiş ülkeler için ne anlama gelmektedir?

Kapitalizm için emeğin anlamı üzerinden sorumuza yanıt bulmaya çalışalım. Kapitalizm emek gücünden sınırsız biçimde yararlanmak ister. Sınırsız maddi hedefleri olan bu üretim biçiminde P'→ ∞ olmalıdır. Kapitalist süreçte geçerli olan sermayenin genel formülü geçerlidir artık: P→M→P'. Yani, belirli bir para miktarının meta aracılığıyla daha fazla miktarda paraya dönüştürülmesidir. Ama, P'→ ∞ olmasıdır (Sahlins, 2010: 89). Yani feodal dönemde köylülere özgü olan "basit meta dolaşımı, M→P→M' (Sahlins, 2010: 88) geçerli değildir artık; önemli olan zenginliğin

biriktirilmesi ve bunun sürekli kendini aşmasıdır (Sahlins, 2010: 89). Bataille'in (2010) de vurguladığı gibi, kapitalist ekonomi sürekli artık yaratma peşindedir ve söz konusu artığı, kapitalist devlet eliyle, kapitalist sınıf çıkarına dağıtma eğilimindedir.

Aslında birinci bölümde anlatılan ve çocuk emeği kullanımında vurgulanan çocuk emeğinin ucuz olması, temelde sermayenin genel formülüne hizmet ettiği için, klasik liberalizm ve modern ulus devlet için bu kadar kıymetli olmuştur.

Sermaye, sınırsız biçimde emek gücünden yararlanırken bunu, hem iş gücü maliyetlerini düşük düzeyde tutarak hem de yedek iş gücü ordusu yaratarak gerçekleştirir. Bu nedenle kapitalist, kârını artırabilmek için toplumsal emek süresini, karşılığı ödenmiş emek oranını artırmadan uzatmak ister (Foley, 2012: 65). Kapitalist üreticinin bunu yapabilmesi işçilerle sürekli bir mücadele içinde olmasını gerektirir. Çocuk emeğini, sermayenin gözünden anlamak bunun için önemlidir. Daha az ücrete, daha uzun saatler çalıştırabileceği çocuk emeğinden daha kolay ulaşılır bir emek kaynağı var mıdır?

Tam da bu yüzden, 20. yüzyılda, ucuz iş gücü arayışı sonucunda, sermayenin küresel şirketleri az gelişmiş ülkelerde üretim yapmak üzere gönderilir. Uluslararası şirketlerin çoğunluğu, fabrikalarını özellikle yoksul ülkelere taşırlar. Çünkü bu ülkelerin hem işçiyi koruyacak yasaları yoktur hem de var olan hukuk sistemleri işler değildir. Korunmasız ve en ucuz emeğin kapıları açılmış olur ve bu şirketler, yetişkin ücretinden daha da az maliyetli olan çocukları çalıştırmak isterler. Çocuk emek kullanımının büyük çoğunluğunun Asya'da olması tesadüfi olabilir mi?

Tablo 15. 5-17 Yaş Arası Ekonomik Aktif Çocuk Nüfusunun Küresel Tahmini

Yaş Grubu	Toplam Çocuk Nüfus (Bin)	Çalışan Çocuk Nüfus (Bin)	Çalışma Oranı (%)
5-9	600.200	73.100	12,2
10-14	599.200	137.700	23,0
5-14	1.199.400	210.800	17,6
15-17	332.100	140.900	42,4
Toplam	1.531.100	351.700	23,0

Çelik, 2010: 73.

Örneğin, “Dünya’da 5-14 yaş arası 211 milyon, 15-17 yaş arası 141 milyon olmak üzere 352 milyon çocuğun ekonomik faaliyetlerde çalıştığı tahmin edilmektedir. Bu çocukların yaklaşık 250 milyonu uluslararası sözleşmeler açısından kabul edilemez ve ortadan kaldırılması gereken koşullarda (yaş ve yapılan iş açısından) çalıştırılmaktadır. Ekonomik faaliyetlerde çalışan çocukların 73 milyonu 10 yaşından küçüktür. 1.5 milyar olan dünya çocuk nüfusunun %23’ü ekonomik faaliyetlerde çalışmaktadır” (Çelik, 2010: 73).

Tablo 16. 5-14 Yaş Arası Çalışan Çocukların Bölgesel Dağılımı

Bölge	**Çalışan Çocuk Sayısı (Milyon)**	**Çocuk Nüfusa Oranı (%)**
Gelişmiş Ekonomiler	2,5	2
Geçiş ekonomileri	2,4	4
Asya-Pasifik	127,3	19
Latin Amerika ve Karayipler	17,4	16
Sahra Altı Afrika	48,0	29
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	13,4	15
Toplam	211,0	18

Çelik, 2010.

Tabloya bakıldığında, 5-14 yaş arası çalışan çocukların çalıştıkları en yoğun bölgenin 127 milyon çocukla, Asya-Pasifik Bölgesinde olduğu görülmektedir. Sahra Altı Afrika ise, göreli rakamlara göre, toplam çocuk nüfusunun %29’unu istihdam etmektedir. Çocuk işçilik, gelişmiş ülkelerde %2 ve geçiş ekonomilerinde %4 oranındadır (Çelik, 2010: 73-74).

Ek olarak, sermayenin küresel güçleri, gerek varsılı tehdit eden “sosyal risk”i yönetme ihtiyacından gerek yoksulluğun ucuz iş gücünün devam etmesi için ancak sürdürülebilir olması gerektiğinden; az gelişmiş ülkelere uygulattıkları politikalarla, bıraktıkları yoksulluk enkazına geri dönerler. Bu enkazda en altta kalan ise yoksul işçi

çocuktur. Yoksul işçi çocuğun kaderine dönüşen ucuz iş gücü olmak ve çalışmak zorunda oluşu, bu enkazdan bu çocukların, küresel güçler tarafından kurtarılmak istenmesinin sebebidir: Adeta "yaşat ve çalıştır" demek olan sosyal yardım programlarının gerisinde de bu yatmaktadır. Çünkü varsılın varlığı, yoksulun varlığına bağlıdır. Yoksulluk, devamlılığı olması gereken şeydir kapitalizmde. Kapitalizm doğası gereği, sürekli eşitsizlik yaratan, hiyerarşi ve kutuplaşma üreten bir yapıdadır: "Başka bir ifadeyle, kapitalizm az gelişmişlik üretmeye mahkûmdur" (Başkaya, 2015: 14).

Az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği sorununun çözümüne baktığımızda, az gelişmiş ülkelerin devletlerinin yanı sıra, bu sorunu beraberce çözmeye çalışan küresel aktörler çıkar karşımıza. Bu ülkelerin çocuklarının emeklerine ait alınan kararlar; çocuk emeği sorununun kendi ülkeleri için, 18 ve 19. yüzyılda olduğu kadar sorun olmadığı ülkeler tarafından verilir.

Asıl önemli olan sermaye birikiminin hikâyesidir. Asıl önemli olan, sermaye birikimindeki tıkanıklık ve bu tıkanıklığın aşılması için başvurulan yöntemlerdir. Kapitalizm, sermaye birikimini devam ettirmek için yeni kıyafetler kuşanır adeta. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında ulus devletleri arkalarına alan ve dünya pazarına çıkan büyük kapitalist şirketler döneminden, çok uluslu şirketlerin etkin olduğu bir döneme geçilmiştir ki, ulus devletlerden artık daha güçlülerdir. Yeni Dünya düzenindeki "uluslararası" kuruluşlar egemen ulusların çıkarlarını gerçekleştirirler[155] (Başkaya, 2015: 23). Aslında bu durum, kapitalist üretim biçiminin kendisine has özelliğinden kaynaklanır.

Tıpkı Marx'ın (2000) dediği gibi, "…zenginlik bir kutupta birikirken; yoksulluk, yıpranma, kölelik, cahillik, yabancılaşma ve manevi yozlaşma da öteki kutupta, yani kendi ürününü sermaye biçiminde üreten sınıfın bulunduğu tarafta" birikir. Bu anlamda,

[155] Sömürgeciliğin aldığı yeni biçim içinde gelişmiş ülkeler için sömürgeciliği yürütmek daha ucuz ve verimli hâle gelmiştir ve hatta yeni sömürge olunan dönemde, az gelişmiş ülkeler, sömürge oldukları döneme göre çok daha yüksek bir bedel ödemişlerdir (Castro, 1987: 19).

bu birikimin gelişmiş ülkelerde sağlanması adına az gelişmiş olanlar oldukları yerde durmalıdır. Bir başka deyişle, bu ülkelerin az gelişmişliklerinin sürekliliği olmalıdır ki gelişmiş ülkede birikim devam edebilsin; yani az gelişmişliğin sürekliliği kapitalizmin doğasından kaynaklanır.

Bu bağlamda 2. Dünya Savaşı sonrası yeni dünya düzeninde ABD ve müttefikleri adına işleyecek olan IMF, DB, BM, UNESCO, UNICEF gibi aktörlerin politika ve eylemlerini doğru okumak bizim için kıymetlidir[156]. Örneğin, 1970'li yıllarla beraber, çocuk yoksulluğunun daha da derinleştiği ve yoksul çocuğun yoksulluğunun göstergesi olan işçileşmenin tırmandığı ve koşullarının kötüleştiği bu ülkeler için yazılan ortak reçeteler olan yapısal uyum ve istikrar programlarının, var olan durumu değiştirmeyen, yoksulluğu sürdürebilir, işçileşmeyi ise daim kılan programlar olduğunu görürüz. Bu programlarla az gelişmiş ülkelerin sorunları daha da tırmanmıştır ve 1990'lı yıllar DB'nin, UNICEF'in, AB ve özellikle ILO'nun çocuk emeğine yönelik politika ürettiği zamanlardır. Türkiye için de benzer şekilde çocuk emeğine ilişkin çalışmaların çok küçük bir kısmı 1990 öncesine ait olup büyük bir kısmı 1990 yılı sonrasına denk düşer.

1990 yılında gerçekleştirilen Dünya Çocuk Zirvesi'nde[157] her çocuğa daha iyi bir gelecek sağlamak için, acil ve evrensel bir çağrı yayınlanmıştır (ÇSBG-Çalışan Çocuklar Bölümü, 2006: 7).

Bu anlamada az gelişmiş ülkeler için de çocuk emeğini anlamaya çalışırken izlediğimiz yol, birinci bölümde çalışmanın temel omurgasını bize okumalarla vermiş olan bilginin özünde yatar: Kapitalist üretim biçim ve ilişkileri. Az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği, bu ülkelerin kapitalist üretim biçimine eklemlenme süreciyle birlikte

---

[156] BM, klasik sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra, sözde bağımsızlığını kazanmış eski sömürge ülkeleri için, bu ülkeleri yine sömürge olarak tutacak olan, yeni-sömürgeciliği ve az gelişmişliği devam ettirip derinleştirecek olan uluslararası örgüttür (Başkaya, 2015: 22). BM'nin bu süreci nasıl uyguladığına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Başkaya, 2015: 22.

[157] Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin Birlemiş Milletler (BM) Genel Kurulu'ndan kısa bir süre sonra olmuştur. Çocuklar İçin Dünya Zirvesi, bahsi geçen uluslararası kuruluşların politikalarını etkilemiştir ve Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Uluslararası Programının (ILO/IPEC)'nın oluşmasında etkili olmuştur.

değerlendirilmelidir. Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'de de çocuk emeği aynı temelde ele alınmaktadır.

Bu sürece ise 20. yüzyılda kurulan yeni dünya düzeni üzerinden bakmak gerekir. Bu düzen, Amerikan hegemonyasını kurmayı amaçlayan, iki Dünya Savaşı sonrası bu düzeni kurmak üzere kurulan Dünya Bankası (DB) ve IMF gibi emperyalist finansal kuruluşların önemli rol oynadığı bir sahnede gerçekleşir. Yeni dünya düzeni kurulurken, Arrighi'nin (2000) deyimiyle "Amerikan sistemik birikim dairesi"nde, üçüncü dünya ülkelerinin çoğu, II. Dünya Savaşı sonrası kalkınmacı politikalardan uzaklaştırıldılar ve bu ülkelerin yeniden kompradorlaştırılmasında, IMF ve DB önemli roller üstlendiler. Bu süreçte bazı Üçüncü Dünya Ülkeleri ise sanayileşme süreçlerinde bazı geleneksel sanayi alanlarında rekabetçi konuma geçtiler ve Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan az gelişmiş-gelişmiş ülke kutuplaşması yeniden şekil aldı. Bu kutuplaşma da sanayileşip sanayileşmemeye göre değil, hangi sanayi alanlarında sanayileşildiğine göre belirmeye başladı. Bugün sanayi ihraç eden ülkeler ve tarım ve ham madde ihraç eden ülkeler şeklinde bir sınıflandırma yapmak mümkün değildir (Başkaya, 2015: 9).

Bu anlamda "yoksul olma hâli" ve "zorunlu çalışma", bir önceki yüzyılda anlattığımız gibi, hem devletin çocuk emeğine müdahale ederken ilgilendiği temel şeylerdir hem de 20. yüzyılda uluslararası küresel kuruluşlar ve devletlerin de odak noktasıdır. Bu anlamda az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği sorunu, gelişmiş ülkelerin, ucuz iş gücü arayışı gibi pek çok sebeple, az gelişmiş ülkelerin, az gelişmişliklerinin devamına zorlanması sorunudur da. Sermayenin gereklerine göre hareket edecek bu ülkelerde, çocuk emeği sorununun yapısallığı irdelenirken bu unutulmamalıdır.

Çünkü çocuk emeği çözüm önerilerini tartışırken bir yere varamamamızın temelinde de gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelerdeki ucuz iş gücünden mahrum olmak istememesi yatacaktır. Bu anlamda, asla vicdani olmayan ve çocuk işçiliğini ortadan kaldırmayı hedeflemeyen programları, uluslararası güçler adına yürüten ve yürütmek zorunda bırakılan az gelişmiş ülke devletlerini, çocuk emeği açısından analiz ederken bu ekseni unutmamak gerekir. Erken Sanayileşen ülkelerin modern ulus devletlerinin

müdahalelerini değerlendirirken izlediğimiz yolun ötesinde, artık küreselleşmiş bir piyasa-emek piyasası ve buna müdahale eden küresel güçler ana aktördür.

Bu nedenle 20. yüzyılda çocuk emeğini az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından anlamaya çalışırken, uluslararası gelişmeleri odak alarak bakmak önemli olacaktır.

Ancak bu sefer çocuk emeği sorununun devlet düzlemini değiştirmek gerekecektir ki bu düzlem ulusal devletlerden öte, erken sanayileşmiş ülkelerdir. Gelen çözüm önerilerinin yetersizliği ise, tam da bu ülkelerde bu sorunların devamını sabit tutmaya ilişkin kaynaktan gelir ve ekonomik olanla ilgilidir. Erken sanayileşmiş ülkeler için 20. yüzyılda çocuk emeği sorunu, az gelişmiş ülkelerde olduğu kadar vahim değilse, bunun bir sebebi sanayileşmiş olmalarıyla bir diğer sebebi ise kapitalist üretim biçimi içinde, sermayenin birikimi sırasında aradığı kâr arayışı ve değişen sistemik birikim dairesinin yeni öncülü olan "Amerika"nın bu öncüllüğü elde etmede sağladığı yeni üretim organizasyon biçimlerinde yatmaktadır:

Artık sanayileşmiş ülkelerde sermaye, kârlılığını besleyen en can alıcı şeyi, ucuz iş gücünü dışarda arar. Tıpkı, birinci bölümde kapitalist üretim aşamasında sermayenin biriktiği küçük toprak sahiplerinin büyüdükçe, bir anlamda kapitalistleştikçe, tarımdaki teknolojik değişimlerle de beraber, hane içinde kendi çocuklarının emeğini sömürmekten vazgeçip, "hane dışı" çocuklar kiralayarak çalıştırmaları gibi.

20. yüzyılın "hane dışı çocuk"ları, artık sermayenin kendi ülkesinin çok çok uzağındadır. Ucuz iş gücü ve yeni kârlılık yolları arayan sermaye küreselleşir, hareket eder ve ihtiyacı olan ucuz (yetişkin ya da çocuk) emeğini bulur.

ILO kayıtlarının sokakta ve/veya kayıt dışı çalışan çocukları dikkate almaması, çocuk emeğindeki azalma eğiliminin yanlış açıklanmasına neden olmaktadır (Gün, 2017: 102-104). Bu kısıtlılıklar çerçevesinde dünyadaki çocuk emeği durumuna bakılmıştır.

Dünyaya baktığımızda çocuk işçi sayıları şöyledir [158]:

[158] Çalıştırılan çocuk sayısının tespitine ilişkin kaynaklar arasında birtakım farklılıklar mevcut olabilmektedir. ILO raporları, çocuk işçiliği niceliğine ilişkin yürütülen en kapsamlı çalışmalardır.

- ILO (1986: 11), 1986 yılı verilerine göre dünyada 100 milyon çocuğun çalıştığını söylemektedir.
- Dünyada çalışan çocuk sayısı 2000-2004 döneminde 246 milyondan 218 milyona gerileyerek çalışan çocuk sayısında %11 oranında bir azalma yaşanmıştır (ILO, 2006; akt. Tisk ve Türk-iş, 2007: 9-10).
- ILO/IPEC projesi çerçevesinde 2004 sonrasında yapılmış bir çalışmada, dünyada 5-14 yaş arasında 250 milyon, 12-17 arasında ise 283 milyon çocuğun çalıştığı belirtilmektedir. Başka bir çalışmada ise 2006 yılı tahminleri 218 milyon çalışan çocuk olarak verilir (Tisk-Türk-İş, 2007: 7).
- ILO, 2004 yılı çalışan çocuk sayısını 190 milyon 700 bin olarak vermiştir.
- ILO Çocuk İşçiler 2015 verilerine göre, 168 milyon kayıtlı çocuk işçi mevcuttur.
- Asya ve Pasifik'te çalışan çocuk sayısı 2000 yılı için 127,3 milyon; 2004'te ise 122,3 milyondur.
- Afrika'da 2000 yılında 48 milyon çocuk; 2004 yılında 49.3 milyon çocuk çalışıyor (Tisk-Türk-iş, 2007)[159].

2. AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE ÇOCUK EMEĞİ SORUNUNDA 2000-2016 ARASI DÖNEM

ILO'nun "Global Estimates and Trends 2000-2012 ve 2012-2016" raporlarında, ILO'nun hedeflediği şekilde, 2006 yılından beri çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini 2016 yılı itibarıyla bitirmek hedeflenmiştir ve bu bağlamda dünyada 2000'li yıllardan 2016'ya kadar, çocuk emeğinin pek çok biçiminde, çocuk işçiliğini azaltmaya ilişkin müdahaleden bir cevap alındığı görülmektedir.

Başka bir kuruluşun bu çalışmayı yapmamış olması, nicel verilerin karşılaştırılması imkânını kısıtlamaktadır. ILO kayıtlarının sokakta çalışan ve/veya kayıt dışı çalışan çocukları dikkate almaması, çocuk emeğindeki azalma eğiliminin yanlış açıklanmasına neden olmaktadır (Gün, 2017: 102-104). Bu kısıtlılıklar çerçevesinde dünyadaki çocuk emeği durumuna bakılmıştır.

[159] Güncel veriler tezin ilerleyen bölümünde verilmiştir.

Tablo 17. Dünyada Çocuk İstihdamı, Çocuk İşçi Sayısı ve Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar, 5-17 yaş grubu, 2000-2012

		Çocuk istihdamı		Çocuk İşçi		Tehlikeli İşlerde Çalışanlar	
		(‘000)	%	(‘000)	%	(‘000)	%
Dünyada	**2000**	351,900	23.0	245,500	16.0	170,500	11.1
	2004	322,729	20.6	222,294	14.2	128,381	8.2
	2008	305,669	19.3	215,209	13.6	115,314	7.3
	2012	264,427	16.7	167,956	10.6	85,344	5.4

ILO, 2013: 3; Marking Progress against child labour; Global estimates and trends 2000-2012.

Tablo 18. Cinsiyete Göre Çocuk İstihdamı, Çocuk İşçi Sayısı ve Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar, 5-17 yaş grubu, 2000-2012

Cinsiyete göre		**Çocuk istihdamı**		**Çocuk İşçi**		**Tehlikeli İşlerde Çalışanlar**	
Erkek Çocuklar		(‘000)	%	(‘000)	%	(‘000)	%
	2000	184,200	23.4	132,200	16.8	95,700	12.2
	2004	171,150	21.3	119.575	14.9	74,414	9.3
	2008	175,777	21.4	127,761	15.6	74,019	9.0
	2012	148,327	18.1	99,766	12.2	55,048	6.7
Kız Çocuklar		(‘000)	%	(‘000)	%	(‘000)	%
	2000	167,700	22.5	113,300	15.2	74,800	10.0
	2004	151,579	19.9	102.720	13.5	53,966	7.1
	2008	129,892	16.9	87,508	11.4	41,296	5.4
	2012	116,100	15.2	68,190	8.9	30,296	4.0
Yaş Grubu 5-14		(‘000)	%	(‘000)	%	(‘000)	%
	2000	211,000	17.6	186,300	15.5	111,300	9.3
	2004	196,046	16.2	170,383	14.1	76,470	6.3
	2008	176,452	14.5	152,850	12.6	52,895	4.3
	2012	144,066	11.8	120,553	9.9	37,841	3.1
15-17 yaş		(‘000)	%	(‘000)	%	(‘000)	%
	2000	167,700	22.5	113,300	15.2	59,200	17.8
	2004	151,579	19.9	102.720	13.5	51,911	14.4
	2008	129,892	16.9	87,508	11.4	62,419	16.9
	2012	116,100	15.2	68,190	8.9	47,503	13.0

ILO, 2013: 27; Marking Progress against child labour; Global estimates and trends 2000-2012.

2000 yılından 2012 yılına kadar geçen süreçte açık bir biçimde iyileşme görülmüştür. Çocuk işçi sayısı, 168 milyondan, 78 milyona gerilemiştir. Çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin neredeyse yarısını oluşturan tehlikeli işlerde çalışan çocuk sayısı ise yarıya inmiştir. Kız çocukları için ise %40 oranında bir azalmaya ulaşılmıştır. Çocuk işçiliğindeki düşüşün temel olarak 2008-2012 yılları arasında gerçekleştiği; özellikle Pasifik ve Asya Bölgesinde ise 2008-2012 yılları arasında 5-17 yaş grubu çocuk için, çocuk işçiliğinde en geniş çaplı düşüşün görüldüğü belirtilmiştir. (ILO, 2013: vii-viii).

Tablo 19. Ülkelere Göre Çocuk İstihdamı, Çocuk İşçi Sayısı ve Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar, 5-17 yaş grubu, 2000-2012

Bölge		**Çocuk Nüfusu**	**Çocuk istihdamı ('000) %**		**Çocuk İşçi ('000) %**		**Tehlikeli İşlerde ('000) %**	
Asya ve Pasifik	**2008**	853,895	174,460	20.4	113,607	13.3	48,164	5.6
	2012	835,334	129,358	15.5	77,723	9.3	33,860	4.1
Latin Amerika ve Karayipler	**2008**	141,043	18,851	13.4	14,125	10.0	9,436	6.7
	2012	142,693	17,843	12.5	12,505	8.8	9,638	6.8
Sahra-altı Afrika	**2008**	257,108	84,229	32.8	65,064	25.3	38,736	15.1
	2012	275,397	83,570	30.3	59,031	21.4	28,767	10.4

ILO, 2013: 5; Marking Progress against child labour; Global estimates and trends 2000-2012.

Ayrıca orta gelirli ülkelerde de çocuk işçiliği sorununun var olduğu, çoğunlukla yoksul ailelerde görülmekle birlikte bunun dışındaki ailelerde de gözlemlendiği belirtilmiştir (ILO: 2013: viii).

Sektör olarak tarım, çocuk işçiliğinin yoğunlaştığı sektördür. Ancak hizmet ve üretim sektöründe de ve özellikle kayıt dışı ekonomide, çocuk işçiliği payının arttığı vurgulanmaktadır (ILO: 2013: viii). Çocuk işçiliğinin olduğu sektörler arasında en büyük gerileme tarımda yaşanırken çocuk işçiliğinin en az düştüğü sektör ise hizmet sektörü olmuştur (ILO: 2013: 8).

Rapor çocuk işçiliğinde sağlanan bu düşüşün, çok aktörlü, yönetişim odaklı çabalarla ve daha çok ILO ve IPEC destekli kredilerle olduğunu söylemiştir. ILO'nun 182 ve 138 no'lu sözleşmelerini kabulün artışının da etkisini vurgulamıştır (ILO, 2013: viii).

Bu zaman diliminde çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin görüldüğü yaş grubu ise 5-11 yaş grubunda yoğunlaşmıştır. Daha sonra 12-14 yaş grubu gelmektedir. 15-17 yaş grubunda çocuk işçiliği diğer iki gruba göre daha azdır (ILO, 2013: 6)

ILO'nun "Global estimates of child labour: Results and trends,2012-2016" raporu (2017) ise temel olarak şu sonuçlara ulaşmıştır:

- Çocuk işçi sayısında azalma eğilimi devam etmektedir ancak azalma hızı oldukça yavaşlamıştır (ILO, 2017: 11). Çocuk işçi sayısında 2000 yılından 2016 yılına kadar 94 milyon bir azalma görülmüştür. Bu azalmanın yarısından fazlası, tehlikeli işlerde çalışan çocuk sayısında görülmüştür. 2012-2016 yılları arası çocuk işçi sayısında görülen azalma, 47 milyon olarak kaydedilmiştir. Bu miktar 2008-2012 yılları arasındaki azalmanın 1/3'i kadardır.
- Bölgesel olarak çocuk işçi sayısının en yüksek olduğu oran Afrika'ya aittir. Çocuk işçi sayısının en yüksek olduğu ikinci bölge Asya ve Pasifiktir. Buna ek olarak, kalan çocuk işçi sayısının bölgesel dağılımı açısından önemli bir farklılık vardır. Kalan çocuk işçi sayısının 11 milyonu Amerika'da, 6 milyonu Avrupa ve Merkez Asya'da, 1 milyonu ise Arap Devletleri'ndedir. Bu bağlamda ILO, çocuk işçi sorununun sadece az gelişmiş ülkeler sorunu olduğu yönündeki söylemini değiştiriyor gibi gözükmektedir (ILO, 2017: 12). Öyle ki çocuk işçi sayısının %19'u düşük gelirli ülkelerde, %9'u düşük orta gelirli, %7'si orta düzeyde orta gelirli, %1'i ise daha yüksek orta gelir

sahibi ülkelerde olduğu kaydedilmiştir (ILO, 2017: 13). Bu anlamda, ILO 2012-2016 yılları içerisinde çocuk işliğinde azalma eğilimi olduğunu söylese de çocuk işçiliğinin çok daha fazla ülkeyi kapsayan bir sorun olduğu görülmektedir.

Tablo20. 2012-2016 Yılları Arasına Küresel Bir Bakış

			Çocuk İstihdamı		**Çocuk İşçi Sayısı**		**Tehlikeli İşlerde Çalışanlar**	
			2012	2016	2012	2016	2012	2016
Dünya (5-17 yaş)		(‘000)	264,427	218,019	167,956	151,622	85,344	72,525
		%	16.7	13.8	10.6	9.6	5.4	4.6
Yaş Aralığı	5-14	(‘000)	144,066	130,364	120,453	114,472	37,841	35,376
		%	11.8	10.6	9.9	9.3	31	2.9
	5-17	(‘000)	120,362	87,655	47,503	37,149	47,503	37,149
		%	33.0	24.9	13.0	10.5	13.00	10.5
Cinsiyet	Erkek Çocuk	(‘000)	148,327	123,190	99,766	87,521	55,048	44,774
		%	18.1	15.0	12.2	10.7	6.7	5.5
	Kız Çocuk	(‘000)	116,100	94,829	68,190	64,100	30,296	27,751
		%	15.2	12.4	8.9	8.4	4.0	3.6
Bölge (5-17 yaş)	Afrika	(‘000)	----	99,417	----	72,113	----	31,538
		%	----	27.1	----	19.6	----	8.6
	Amerika	(‘000)	----	17,725	----	10,735	----	6,553
		%	----	8.8	----	5.3	----	3.2
	Asya ve Pasifik	(‘000)	129,358	90,236	77,723	62,077	33.860	28,469
		%	15.5	10.7	9.3	7.4	4.1	3.4
	Avrupa ve Merkez Asya	(‘000)	----	8,773	----	5,534	----	5,349
		%	----	6.5	----	4.1	----	4.0
	Arap Devletleri	(‘000)	----	1,868	----	1,162	----	616
		%	----	4.6	----	2.9	----	1.5

Kaynak: Global Estimates Child Labour: Results and Trends,2012-2016 (ILO, 2017).

- ILO ayrıca bu raporda; ev içi üretimde, aile tarlaları ya da işlerinde ve emeğin yeniden üretimi bağlamında ev işlerinde, görünmez olmuş emeğe de vurgu yapmaktadır (ILO, 2017: 13). Bu anlamda çalışan kız çocuğu sayısındaki azalmanın bir yanılgı olduğunu, aslında görünmez olmalarından kaynaklandığını söylemiştir (ILO, 2017: 14). Ayrıca kız çocuklarının hem evde hem de dışarıda bir işte çalışarak daha ağır bir yük altında olduğu da vurgulanmıştır. Bu yorum çok kıymetlidir. Çünkü sadece verilere baktığımızda, kayıt altına alınmamış bu unsurların etkisini göremeyiz ve bunu sanki erkek çocuklar aleyhine bir cinsiyet eşitsizliği gelişiyor gibi algılayabiliriz. Ancak durum böyle değildir. Bu çocukların emeklerinin görünmez olduğu düşünüldüğünde, uygun politikaların alınabilmesi için bu farkındalık kıymetlidir.
- ILO'nun çocuk emeği meselesini ele alışının DB yönünde olduğu daha önce belirtilmişti. DB'nin çocuk emeğini ve yoksulu sınıf meselesinden koparan ve tematik ele alan yaklaşımını bu raporda da görmekteyiz. Örneğin 2017 yılı raporu, çalışan çocukları zorla çalıştırılan çocuklar ve modern kölelik bağlamında ele alması ve 300.000 çocuğun bu kapsamda olduğunu söylemesi (ILO, 2017: 13); çocuk emeğinin ekonomik ve sosyal bir mesele olduğunu söylemesi ve ana akım iktisadı eleştirmesine rağmen yaş, cinsiyet, bölge, iklim değişikliği, kayıt dışı ekonomi, küreselleşme ve kentleşme gibi (ILO, 2017: 15) konuları ele alışı bu tematik yaklaşımın göstergesidir. Ancak çocuk işçiliği sınıfsal bir mesele olarak ele alınmalıdır.
- Çocuk işçi sayısı içinde en yoğun grup, ILO'nun minimum yaş standardı getirme çabasına rağmen, yine 5-11 yaş grubunda yoğunlaşmıştır. Benzer şekilde tehlikeli işlerde çalışan çocuklar içinde en geniş pay da 5-11 yaş grubuna aittir. Bununla birlikte 15-17 yaş grubu çalışan çocuklar, çalışma yaşı

bakımından yasal olsa da bu sefer de çalışmayla ilişkili hastalıkları olan gruptur (ILO, 2017: 13). Yaşla ilgili ayrımlar aslında ILO'nun tüm sözleşme ve standartlarının çocuk emeğini yasaklamaya yönelik olmadığını göstermektedir. Pek çok ülkenin imzalayarak kabul ettiği çalışmada minimum yaş standardına ve 5-14 yaş grubunda çocuk işçiliğini yasaklamasına rağmen, çalışmanın en çok yoğun olduğu yaş grubunun, çalışmanın yasak olduğu 5-14 yaş grubu olması, bu durumun bir göstergesidir.

- ILO'nun bu Rapor'da ortaya koyduğu bir şey de eğitimle ilgilidir. Şöyle ki 5-14 yaş grubundaki 36 milyon çocuğun okul dışında olduğunu hem okula hem bir işe devam eden çocukların ise %68 oranında olduğunu söyleyen ILO, okula devam etseler de bu çocukların okul başarılarının kötü olduğunu belirtmiştir (2017: 14). Bu sonuç okula devam etmenin yoksul çocuğun yoksul olma durumunu ne bugün için ne de yarın için değiştiremeyeceği gerçeğini göstermektedir. Amaç sadece, emek piyasasında geleceğin iş gücünü çalışabilir derecede nitelikli kılmaktır.
- Çocuk emeğinde az gelişmiş olan ülkelerde 2000 yılından 2016'ya kadar görülen azalma eğilimi, kapitalizmin yapısal olarak içkin olduğu bir diğer kriz yaşanana kadar devam edebilmiştir.

2. BİR KRİZDEN DİĞER KRİZE KADAR KORUNAN ÇOCUK: COVİD-19, ÇOCUK EMEĞİ VE DEVLET

COVİD-19 kapitalizmin yarattığı bir sağlık, ekonomik ve sosyal bir krizdir ve bir ekonomik kriz ise önce, toplumda en korunmasız olan çocukları etkilediği görülmektedir.

Kısa dönemde, çocuğa ilişkin yaklaşım "çocukları yoksulluktan koruma"ya odaklanmaktadır. Ancak bundan daha önemlisi, iyi zamanlarda olduğu kadar kötü

zamanlarda da çocukların yoksulluktan korunmasıdır (UNICEF, 2012). Çünkü çocukların normal bir akıl ve beden gelişimi sağlayabilmelerinin sadece bir şansı vardır. Bu nedenle çocukları hem yoksulluktan ve bu bağlamda da işçileşmekten korumak kritik önem taşır. Ekonominin zor zamanlarında, kriz; en çok yoksul çocuğu yani en kötü durumdakileri daha çok etkiler ve bu da ilerleyen yıllarda pek çok ekonomik ve sosyal problemi de beraberinde getirir (UNICEF,2012).

Bu nedenle devletin ve uluslararası kurumların gerçekten yoksul çocuğu ve emeğini koruyup korumadığını anlamak için kriz dönemindeki müdahalelerine bakmak oldukça önemlidir.

ILO ve UNICEF (2020: 1), Covid 19'un bir sağlık krizi olduğunu ve çocukların bu süreçte işçileşebileceğini söylemiştir. Pandeminin; ekonomik güvensizliği artırdığını, kredileri sıkılaştırarak, kamu bütçelerini zorladığını belirtmişlerdir. Tüm bunlar birleşince, hane gelirlerinin düşmekte olduğunu ve çocukların ekonomik katkılarının kritik hâle geldiğini, daha fazla çocuğun daha tehlikeli ve sömürücü işlerde çalışmasının artabileceğini, hâlihazırda çalışan çocukların daha uzun saatler ve daha kötü koşullarda çalışabileceğini ve kız çocuklarının da ev içi üretime ve tarımda çalışmaya daha fazla çekilerek cinsiyet eşitsizliğinin yükselebileceğini vurgulamaktadırlar.

Bu bağlamda da önlemlerin alınması gerektiği belirtilmektedir. Covid-19'a cevap olarak, ILO'nun (2020: 6) politikası temel olarak ekonomiyi ve istihdamı artırmayı, girişimleri, iş ve geliri desteklemeyi, çalışma yerlerinde çalışanları korumayı, çözüm için sosyal diyaloğa dayanmayı savunarak; ILO, devletleri, işverenleri ve sendikaları birlikte hareket etmeye davet etmektedir[160]. Bir başka deyişle, çalışmanın devam etmesini söylemektedir. Bununla birlikte, UNICEF (ILO ve UNICEF, 2020: 6) ise bu sağlık

[160] ILO'nun Türkiye'de Çocuk İşçiliği İle Mücadele Programı, 2021-2025'de de benzer hedefleri taşıdığı görülmektedir. Sosyal korumanın yaygınlaştırılması ve sosyal diyalog desteği ile başta en kötü biçimleri olmak üzere çocuk işçiliğinin sona erdirilmesi için, ILO ulusal ortaklarını destekleyecek bir program başlatmış ve özellikle mevsimlik tarımda çocuk işçiliğine odaklanmıştır (ILO, 2021).

krizinin, bir çocuk hakları krizine dönüşmemesi için uluslararası koordinasyona çağrı yapmakta ve şu eylemleri savunmaktadır:

- Çocukların sağlıklı olmalarını ve iyi beslenmelerini sağlamak,
- Su, sağlık ve beslenme önlemlerini korunmasız çocuklara ulaştırmak,
- Çocukların öğrenmeye devam etmelerini sağlamak,
- Aileleri, ihtiyaçları ve çocuk bakımı için desteklemek,
- Çocukları şiddet, istismar ve sömürüden korumak,
- Göçmen ve mülteci çocukları korumak.

ILO, bu Rapor'da, çocuk işçiliğinin asıl nedenlerine yönelik politikaların, çocukların tüm zor koşullarını kapsayacak şekilde uygulamaya konulmasını söylemektedir. Bununla birlikte, ilk önce "düşen yaşam standartlarına" vurgu yaparak (ILO ve UNICEF, 2020: 7), hanelerin hayatta kalabilmesi için, yoksulluğun çocuk işçiliğini de beraberinde getireceğini belirtmiştir. Aslında temel neden yine yoksulluk olarak gösterilmiştir. Bu anlamda çocuk işçiliğinin asıl nedenine ilişkin bir yeni kavrayış geliştirilmediği gibi çözüm de sosyal yardım programlarında aranmıştır; özellikle hanelerin iyi olma hallerinin korunmasında sosyal yardım programlarının kritik rol oynadığı söylenmiştir (ILO ve UNICEF, 2020: 8). Bu anlamda ILO ve UNICEF aslında DB'nin yoksulluk ve onun yönetimine ilişkin söyleminden farklı bir şey söylememiştir.

Covid-19'un neden olduğu iş kayıpları ve azalan çalışma saatleri karşısında, daha az istihdam imkânının ve daha düşük ücretlerin, ücretleri sıkıştırarak; insanları çocuk işçiliğine neden olacak olan daha zor, sömürücü ve kayıt dışı sektöre yönlendireceği belirtilmiştir (ILO ve UNICEF, 2020: 9).

Covid-19 krizinin getirdiği bir diğer sonucun artan kayıt dışılık ve bunun çocuk işçiliğini artırıcı etkisi olduğu belirtilmiştir. ILO, aslında çocuk işçiliğinin büyük kısmının kayıt dışı sektörde olduğunu vurgulamış ve büyüyen bir kayıt dışı sektörün özellikle çocuk emeği kullanımını artıracağını söylemiştir (ILO ve UNICEF, 2020: 11).

Bunun dışında, Covid-19 krizinden dolayı, azalan bağışlar ve göç, çocuk işçiliğini artıracak olan diğer nedenlerdir. Geçmişe referans vererek yoksul ülkelere yapılan ve bu ülkelerdeki çocukların hem okula devamlarını destekleyen hem de çocukları çalışmaktan koruyan, uluslararası yardım ve bağışların azaldığı ve bunun çocuk işçiliği üzerindeki olumsuz etkisi vurgulanmıştır (ILO ve UNICEF, 2020: 13).

Yaşanan ekonomik krizle beraber, yoksul ailelerin ulaşabileceği yasal ve yasadışı kredi imkânları daralmıştır. Bu ise çaresiz ailelerin kredi alabilmek için emeklerini, özellikle çocuklarının emeklerini teminat göstermelerine neden olmuştur. Covid-19 krizinin "bonded child labour", yani çocuk emeği ipotekli-kefaletli kredi alma biçimini daha da kötüleştirdiği vurgulanmıştır (ILO ve UNICEF, 2020: 15).

Covid-19 krizinin küresel olarak uluslararası ticareti kötü etkilediği ve bu bağlamda sözleşmeli ticaret ve yabancı doğrudan yatırımın azaldığı ve azalmaya da devam edeceği vurgulanarak; azalan ticaret ve doğrudan yabancı yatırımın neden olduğu artan fiyatların ailelerin elde ettikleri gelirin düşmesine, ailelerin varlıklarının değer kaybetmesine ve bu değer kaybının ailelerin yaşam standartlarını azaltmasına neden olacağı belirtilmiş, tüm bu döngünün çocuk emeği kullanımını da artıracağı belirtilmiştir (ILO ve UNICEF, 2020: 16).

Okulların kapatılması da kayıt dışı sektörde, minimum yasal yaşın da altında olan çocukların görülmesini artırmıştır (ILO ve UNICEF, 2020: 17). Covid-19 sebebiyle bir veya her iki ebeveynini kaybederek çocukların çaresiz kalmasının da çocuk işçiliğini artıran bir başka neden olduğu söylenmektedir (ILO ve UNICEF, 2020: 18).

Covid-19; kamu bütçesi seçimleri ve uluslararası yardım akışları hakkında önemli bir tartışma başlatmıştır ve sosyal koruma ve geniş kapsamlı yoksulluğu azaltma çabalarında ise yine sosyal yardıma odaklı bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Ayrıca bunun işe yarayıp yaramayacağı da sorgulanmaktadır. Bu bağlamda, gelmekte olan finansal kriz karşısında, ülkelerin mali alanlarını kullanmaları gerekeceğine,

kaynakların yeniden dağılımına ve kaynak elde etmede esnek olunması gerektiğine, ayrıca dış borçlanmanın gerekli olacağına değinilmiştir (ILO ve UNICEF, 2020: 20). Bu anlamda aslında devletlerin ve uluslararası kurumların da aklı karışmış durumdadır ve bütçe ile uluslararası yardımlar konusunda nasıl müdahale edecekleri konusunda bir planları yoktur.

ILO ve UNICEF (2020), yapılabilecek müdahaleleri ise şu şekilde sıralamaktadır:

- Nakit transferlerini genişletmekten, sağlık, gelir, gıda güvenliği ve istihdam sağlamaya kadar her ülke kendi cevabını vermelidir. Uzun vadede ise, çocuklar ve aileleri için temel sosyal güvenlik sağlamaktan öteye gitmeyen, ulusal bir sosyal koruma zemini-alanı kurulmalıdır (2020: 26).
- Yoksulun kredilendirilmesinin önü açılmalıdır (2020: 27).
- Yetişkinler için istihdam yaratılmalıdır (2020: 27).
- Her çocuğun eğitime ulaşması sağlanmalıdır (2020: 29).
- İstihdam-emek idaresi ve uygulaması güçlendirilmelidir (2020: 30).
- Çalışanların sağlık ve güvenliği korunmalıdır (2020: 31).
- Çalışanlara sosyal hizmetler sunulmalıdır (2020: 32).

Bu kısım aslında bize, çocuk emeğine ilişkin tüm kazanımlara karşın, bunların sınırını hatırlatmak niyetindedir. Bu bağlamda en temelde, kapitalist üretim biçim ve ilişkileri ile devlet için çocuk emeğinin anlamını hatırlamak gerekecektir: Meselenin sınıfsal özü ve bu bağlamda ucuz iş gücü kaynağı oluşu. Devletlerin ve uluslararası kurumların, yeterli veya yetersiz, getirdiği yasal düzenlemeler ve politikalar, bir çocuğu emeğini satmaktan ne kadar koruyabilir? Bunun cevabı kapitalist üretim tarzının en temel özelliğinde gizlidir aslında: Kapitalizmin yapısal olarak krize içkin yapısı.

DB'nin çocuk yoksulluğunu gündeme getirdiği ve bir bir çeşitli programların uygulanmasını salık verdiği 1990'lı yıllar önemlidir. Çünkü bu programlarda yaşanacak

ekonomik krizlere karşı yoksulu korumak, güçlendirmek niyeti de vurgulanmıştır. Örneğin, ŞNT uygulamalarının çoğunun, ekonomik bir kriz yaşayan ülkelerde, kriz sonrasında uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Peki ne için? "Sosyal riski" azaltmak şeklinde ifade bulan şey aslında yoksulun yönetimidir.

Tarihsel olarak çocuk ve emeğinin, uluslararası kurumlar tarafından gördüğü bu ilgi aslında çocuk emeğinin en kötü biçimlerinde düşmeyle bir cevap bulmuştur. Ancak diğer yanda kayıt dışı şekilde ve kötü koşullarda çalışma devam etmektedir. Sokakta çalışma, kâğıt mendil satıcıları, kâğıt atık toplayıcıları vs. gibi (Altuntaş,2010). Ayrıca az gelişmiş ülkelerde en kötü şartlarda çalışan çocukların sayısındaki düşme eğilimi kapitalizmin bir diğer krizine kadar sürdürülebilmiştir ve tekrar artışa geçmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİNİN BETİMSEL ANALİZİ VE DEVLET

1. ÇOCUK EMEĞİNİN BETİMSEL ANALİZİ VE DEVLET

1.1. Kayıt Dışı Çalışan Çocuklar

TÜİK (2019) verilerine bakıldığında 5-17 yaş grubunda çalışan çocuk sayısı 720 bin kişi olmuştur. TÜİK (2019) verilerini, 1994 yılından bu yana değerlendirdiğimizde çocuk emeği kullanımının azalma eğiliminde olduğunu görmekteyiz. Ancak bu çalışmalar sadece formel sektörde çalışan çocuk hakkında bilgi sunduğundan, enformel sektörde çalışan çocukların durumunu değerlendirmeden genel bir çıkarım yapmak bu anlamda yanıltıcı olacaktır.

Peki enformel sektörde çalışan çocuk kimdir?

Bunun için çalışan çocukları şu şekilde gruplayarak bakmak gerekir: Birinci grup; 5-14 yaş grubu, çalışması yasal olmadığı hâlde çalışan çocuklardan oluşmaktadır. Diğer grup ise 15-17 yaş grubu, devletin yasal olarak işçileştirdiği çocuklardır ve bu yaş grubunda olup enformel sektörde çalışan çocuklar da vardır. Devletin istatistiklerinde görünmez olan ama çalışan bu 5-14 yaş arası çocuklar ya sokakta ya da tarımda çalışan çocuklardır (Başyatmaz, 1990).

Türkiye'de de çalışan çocuklar arasında %40-50'ye yakını tarımda çalışmaktadır ve bu çocuklar en kötü konumda çalışan çocuklar arasında ön sıradadır. Türkiye'nin değişik bölgelerinde özellikle pamuk, fındık, narenciye, pirinç, şekerpancarı, tütün vb. tarımında çapa, hasat gibi işlerde yoğun olarak çalışan bu çocukların büyük bir çoğunluğu ise 15 yaşından küçüktür[161] (Gülçubuk, 2012:75).

[161] "… ILO sözleşmelerine göre çalışma çağında olmayan ve söz konusu işlerde çalışması arzu edilmeyen çocuklardır. Eğitim olanaklarından yoksun olan ve çalışmadan dolayı eğitimine devam edemeyen, etmekte zorluk çeken veya hiç başlayamayan bu çocuklar özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerinde yaşamakta olup, yılın 4–7 ayını bulundukları yerin dışında, çadırlarda temel gereksinimlerden yoksun olarak sürdürmektedirler." (Gülçubuk, 2012:75)

Sokakta çalışan çocuklara bakıldığında ise örneğin, Eskişehir sokaklarında çalışan çocuklar üzerine yapılan çalışmada, sokaklarda çalışan çocukların çoğunluğunun yaşının 13 olduğu ve %98'inin ise ilköğretim çağında olduğu ortaya konulmuştur (Şişman, 2004:33). Bir diğer örnek olarak, Ankara ve Urfa'da sokaklarda yaşayan ve çalışan çocuklar üzerine yapılmış bir çalışma (Atauz, 1990) da sokakta çalışan çocukların küçük atölyelerde çıraklık, enformel sektörde çocuk işçiliği ya da sokak satıcılığı yaptığını göstermektedir. Ayrıca Zeytinoğlu (1996) enformel sektörde çalışan çocukların büyük çoğunluğunun Güneydoğu Anadolu bölgesinden göç ile gelmiş, yaşları 6-17 yaş aralığında değişen çocuklar olduğunu ortaya koymuştur. Sokakta çalışma; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki pek çok yoksul ailenin yaşam stratejisi olarak göç etmeleri ve bu göçlerle gelen ve istihdam olanağı bulamayan hanelerle ortaya çıkmaktadır (Akşit vd., 2001:IX) ve göç alan kentlerin ekonomik ve sektörel durumları, göç eden ailelerin niteliği ve sokakta çalışan çocukların yaptıkları işler arasında güçlü bir ilişki vardır (Akşit vd., 2001).

Bu bağlamda zorunlu göç politikaları, devletin çocukların sokaklarda çalışmasına neden olan politikalarından biridir.

Sokak çocuklarının sayısının artması; derinleşen yoksulluk, özellikle kent yoksulluğu ile ilgilidir ve örneğin Ankara ve Urfa'da yapılan çalışmada, sokakta çalışan çocukların ailelerinin, devletin sunduğu temel hizmetlere daha az ulaşan aileler olmasından dolayı, bu çocukların, aileleri tarafından bir geçim stratejisi olarak görülmelerinin kaçınılmaz hâle geldiği vurgulanmıştır (Atauz, 1990). Yani devlet sunduğu temel hizmetleri her kesime eşit şekilde ulaştıramayarak da çocukları işçileştirmiş olmaktadır.

Bir başka örnek olarak ise Bursa'da yaşayan 6-15 yaş grubunda olan ve çoğunluğu sokakta çalışan çocuklar üzerine yapılan bir araştırmada, çocukların çalışmasının nedenleri arasında, devletin sorumluluğuna giren eğitim eksikliğini, ekonomik, yasal ve

sosyal ihmalini sayarak, devletin işçileşen çocuk konusundaki rolünü gözler önüne sermektedir (Başyatmaz, 1990:75).

Bir diğer önemli husus ise çalışan çocukların büyük bir kısmının da tarımda ve sokakta çalışan çocuklar (Konanç, 1996:8) olması, yani çoğunluğun 5-14 yaş grubu çocuklar olmasıdır. Bu bilgi bize temel sorunun, çalışan çocukların kayıt dışı olarak çalışması sorunu olduğunu göstermektedir. Asıl sorun çalışan çocukların büyük kısmını oluşturan 5-14 yaş grubudur. İşte bu gruptaki çocuklar, devletin, çalışmaları yasal olmadığı hâlde çalışmalarına göz yumduğu, bir anlamda işçileştirdiği çocuklardır ve çalışmamız için de önemlidir. Bu bilgi karşımıza işçileştiren aktör olarak devleti koyar. Devletin koyduğu yasal sınırlar geçersiz olduğu gibi, devlet bu alana müdahalesizdir.

Sokakta çalışan çocuklarla ilgili olarak farklı illerde farklı amaçlarla yapılan araştırmalar şu sonuçları vermektedir:

- Konanç (1988) çalışmasında; sokakta çalışan çocukların, genel olarak mendil, su, sakız, balon gibi mallar sattıklarını ya da ayakkabı boyadıklarını, bunların %85'inin zorunlu eğitim çağı olan 12 yaş ve altında olduğunu, %28'inin ise okula devam etmediğini, eğitim ve gelir seviyesi düşük ailelerden geldiğini bulmuştur.
- Konanç (1992) bir diğer çalışmasında; sokakta çalışan çocuklar ve sokak çocuklarının önemli bir kısmının 13-15 yaş grubunda olduğunu, tamamına yakınının erkek olduğunu, günlük ortalama 7.5 saat ve üzerinde çalıştığını, eğitim ve gelir seviyesi düşük, kente yeni göçmüş kırsal kökenli ailelerden geldiklerini bulmuştur.
- Baştaymaz'ın (1990) çalışmasında; Bursa'da 6-15 yaş grubu çalışan çocukların %87.91'inin sokakta çalışan çocuk olduğu, sokakta çalışan çocukların büyük kısmının Bursa'ya yeni göçmüş, kalabalık ailelerden geldiği, ailelerin çocuğun çalışmasını teşvik ettiği, çocuğun haftanın yedi

günü ve uzun saatlerle çalıştığı, eğitimlerine devam etmek istemelerine rağmen aile gelirine katkıda bulunmak için eğitimlerini yarıda bıraktıkları bulunmuştur.

- Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör (2001) çalışmalarında; çocukların mevsimsel olarak mendil, çiçek, sakız, su, bilet ve diğer küçük şeyleri sattıklarını, ancak bazen tehlikeli aktivitelere girebildiklerini, sokak çocuklarının ise genel olarak çöp topladığını, ortalama yaşın 12 olduğunu, %13'ünün hiç okula gitmemiş olduğunu, %25'inin okulu bırakmış olduğunu, devam edenlerin ise zor şartlarda okuduğunu ve eğitimi gereksiz gördüğünü, çalışama saatlerinin uzun ve düzensiz olduğunu, eğitim ve gelir seviyesi düşük geniş ailelerden geldiğini, ortalama hane büyüklüğünün 7-8 olduğunu belirtmişlerdir.
- İlik ve Türkmen (1994a) çalışmalarında; sokakta çalışan çocukların büyük çoğunluğunun 12-15 yaşında olduğunu, kendi isteği ile çalışmaya başladığını, günlük gıda ihtiyacını sokaktan karşıladığını, sigara ya da alkol alışkanlıklarının bulunmayıp, asgari ücretin üzerinde bir gelir elde ettiğini söylemiştir.
- Şişman (2006:251) ise çalışmasında; çalışan çocukların büyük kısmının 9-14 yaşları arasında ve erkek olduğunu, düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerden geldiğini, gıda-gıda dışı mallar sattığını, yılın tamamında ve arta kalan tüm zamanlarda çalıştığını, 200 milyon TL[162] ve altında bir gelir elde ettiğini, günlük gıda ihtiyaçlarını sokakta karşıladığını, aileleriyle birlikte yaşadığını ve kötü alışkanlıklara sahip olmadığını bulmuştur. Şişman'ın çalışması Eskişehir il merkezinde sokakta çalışan, 5-14 yaş arası, 185'i erkek 13'ü kız olan toplamda 198 çocuğun katıldığı bir çalışmadır.

[162] Makalenin yazıldığı tarihteki para birimi şeklinde ifade edilmiştir.

- Dursun ve Aksakal (2018:48-54) çalışmalarında; İstanbul ilinde 14 yaş ve altında çalışan çocuklara bakmışlardır. Bu çocuklar seyyar satıcı, hurda atık toplayıcı, sanayi ve tekstilde çalışan çırak çocuklardır. Bu çalışma da okul ile çalışmanın aynı anda yürütülmesinin yaygın bir durum olduğunu bir kez daha göstermektedir, çoğunluğu ya ilköğretim öğrencisi ya da ilköğretim mezunudur. Önemli bir çoğunluğu da eğitimine devam etmemektedir. Bu çocukların çoğunluğu benzer şekilde ekonomik nedenlerden okula devam edememekte olup çalışma nedenleri de ekonomiktir. Çocukların uzun sürelerle ve düşük ücretlerle çalıştırılması devam etmektedir. Bu çocukların çoğu, çalışırken şiddete maruz kalmışlardır. Ayrıca çocukların okula devam edememesinin yanı sıra bağımlılık yapıcı maddelere alışma, kolaydan para kazanma, suça yönelme eğilimi bulunduğu; dışlanma, aşağılanma ve şiddete maruz kaldıkları belirtilmiştir. Çocukların ruhsal ve sosyal gelişimlerinin olumsuz etkilendiği, çoğunluğunun psikolojik ya da fiziksel şiddete maruz kaldığı görülmüştür.
- Alptekin (2011) ve Alpaslan ve Karaoğlan (2012) çalışmalarında; çocukların çoğunlukla aile gelirine katkıda bulunmak sebebiyle çalıştıklarını belirtmişlerdir. Benzer şekilde, çocukların okula devam edebilmek için, yani eğitim masrafları için de çalıştıkları ortaya konmuştur.
- Bilgin (2009); sokakta çalışan çocukların büyük çoğunluğunun (%79.2) fiziksel şiddete ve cinsel tacize maruz kaldıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu çocukların %42.5'inin bağımlılık yapıcı bir madde kullandığını da ortaya koymuştur.

Lordoğlu ve Aslan'ın (2018) çalışması; 2017 yılı içinde Urfa, Mardin ve İstanbul'da yapılmıştır. Çalışmalarında Lordoğlu ve Aslan, göçmen çocukların işçiliğini ele almakta ve Türkiye'deki Suriyeli çocuklara odaklanmaktadır. Çalışma; Suriyeli

göçmen çocukların iş piyasalarına katıldıklarına dair veri olmadığını, ancak bu çocukların enformel bir piyasa içinde güvencesiz çalıştıklarını ortaya koymaktadır (2018:716). Bu çocukların büyük oranda küçük işyerlerinde hizmet işlerinde, küçük üretim alanlarında ve cinsiyetlerine göre farklı işler yaptıkları belirtilmiştir. Suriyeli göçmen çocukların çalıştıkları alanlar bölgelere göre değişmekle birlikte, tarımda mevsimlik geçici işlerde yoğunlaşmıştır. Kentlerde ise çöp toplama, pazarcılık, küçük esnafa yardım gibi bağımsız ve çok fazla sermaye gerektirmeyen işlerde ve ücretli olarak tekstil ve dokuma sanayi, oto tamirciliği, boya badana işleri, hamal olarak taşıma işlerine yardım ve inşaat işlerinde çalıştıkları görülmüştür. Büyük çoğunluğu eğitime devam edemeyen bu çocuklar, daha da düşük ücretlere çalıştırılmaktadırlar.

Çalışan çocuklarla ilgili çalışmalara baktığımızda ise,

- Uyan-Semreci, Erdoğan ve Durmuş (2017), Bağcılar ve Küçükçekmece'de bir pilot araştırma yapmışlardır. Raporda; çocukların çoğunluğunun yasal olmadığı hâlde 15 yaşın altında çalışmaya başladığı ve çalışma koşullarının da yasal düzenlemelere uygun olmadığı vurgulanmıştır. Çocukların tarlada, fabrikada, atölyede ve sokakta çalıştığı söylenmiştir. Araştırma; çocukların en fazla pazarcılık, giyim sektöründe işçi veya çırak, tezgahtar, gıda sektöründe hizmet, imalat sanayinde ve esnaf yanında çıraklık yaptığı ve uzun saatler çalıştığı; çalışan çocukların dörtte birinin 11 yaş altında çalışmaya başladığı ve üç yıldır çalıştıkları, bu bağlamda 15 yaş altında yasal olmadığı hâlde çocukların çalışmasının yaygın bir durum olduğu; 15 yaş üstünde çalışanların oranının %27 olduğu ve bu çocukların çalıştıkları koşulların yasalara da uygun olmadığı, bu anlamda denetlemelerin yetersiz olup sözleşmesiz, güvencesiz ve güvenliksiz çalışmayı engelleyecek nitelikte olmadığı; çocukların %6'sının işyeriyle bir anlaşması olduğu, %12'sinin de sigortalı olduğu, sağlık

kontrollerinin ise %10'unun altında olduğu, bu durumun da kayıt dışılığın ve güvencesizliğin yaygın olduğunu gösterdiği belirtilmiştir.

- Aksoy (2017) çalışmasında; meslek liselerinin "beceri eğitimi" altında ve çıraklık sözleşmeleri ile zorunlu eğitim çağında olan çocukları nasıl işçileştirdiklerini göstermektedir[163].
- Cansız Kösesoy ve Oğuzöncül (2020), Elazığ Meslek Eğitim Merkezi'ne bağlı olarak çalışan çocuklara, çalışma şartları, çalışma durumunun oluşturduğu psiko-sosyal etkiler, çalışma durumu ve sigara kullanım ilişkisi, çalışma durumuna ilişkin yasal haklara ulaşılabilirlik düzeyi hakkında sorular sorulmuştur ve çocuklar sosyoekonomik açıdan değerlendirilmiştir. Araştırmada bu merkeze bağlı olarak çalışan çocukların %68.8'inin erkek olduğu, çalışma saatlerinin 11-12 saat gibi uzun süreli olduğu, çalışmaya başlama yaşlarının ortalama 13-14 olduğu ortaya konmuştur. Çocukların %70.3'ü işe kabul sürecinde sağlık kontrolünden geçmemiştir. Çocukların %42.8'i çalışma hayatının kendilerine bedenen ve ruhen zarar verdiğini söylemiştir. Öğrencilerin %9.4'ü işveren-diğer çalışanlar tarafından fiziksel ve sözel şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin sadece %23.2'si iş sağlığı ve güvenliği konusunda eğitim almıştır. Öğrencilerin %34.8'i çalışma hayatında en az bir kez iş kazası geçirmiştir. Bu bulgular, devletin bir kurumunda çalıştırılan öğrencilere aittir ve bu bağlamda merkezin, içerdiği riskler açısından denetimsiz ve yetersiz bir kurum olduğu görülmektedir.

[163] Devlet eliyle çocukların işçileştirilmesinin en açık örneği meslek liseleridir. Meslek liseleri; staj ve çıraklık eğitimlerini zorunlu eğitim kapsamına alarak sermayeye açılmış durumdadır. Öğrenciler haftada bir gün okulda ders görmekte ve haftada 4 gün asgari ücretin %30'una özel işyerlerinde çalıştırılmaktadır. Ayrıca meslek liselerinde başlatılan "döner sermaye" uygulaması ile meslek liselerinin özel şirketlerin taşeronu olarak çalışmasının önü açılmıştır (Devrimci Proletarya, 27.02.2019). Bununla birlikte Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nca hazırlanan 2021 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda, özel mesleki ve teknik okullarda eğitim gören öğrencilere yönelik destek ödemelerinin sağlanması, özel sektörün okul açmasına yönelik yatırım teşviklerinin artırılmasının yer alması, mesleki eğitimin özel sektöre bırakıldığının ve öğrencilerin işçileştirilmesinin göstergesidir.

- Gülçubuk ve arkadaşları (2003) çalışmalarında tarımda en kötü biçimde çalışan çocuk işçiliği çerçevesince Adana ili Karataş ilçesinde pamuk tarımında mevsimlik-gezici çalışan çocuklarla ilgili bir araştırma yürütmüşlerdir. Bu araştırma tarımda en kötü durumda çalışan çocuk işçiliğini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen pilot bir araştırma niteliğinde olup yılın 4-7 ayını pamuk çapalama ve toplama (bulunduğunda arada başka işlerde de) işleri için sürekli yaşam yerlerinden ayrı geçiren ailelerdeki çocuklar fiziksel, psikolojik, eğitsel bakımdan tarımdaki çalışma hayatında en kötü durumda çalışan çocuk grubunu oluşturmaktadır (Gülçubuk, 2012:80).

Söz konusu çalışmada; bu alanda çalışan çocukların içerisinde kız çocuklarının ve 5-14 yaş grubunun ağırlıklı olduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında, bu çocukların günde 12 saat çalıştıkları, çalışmaya ortalama 9 yaşlarında başladıkları, eğitimin en ciddi problemleri olduğu, çoğunun çalışma sebebiyle bir hastalık geçirdiği, çok çocuklu ailelerden geldikleri ve ücretli ya da ücretsiz olarak aileleriyle ya da yalnız olarak çalıştıkları ve ücretlerini alıyorlarsa doğrudan anne-babalarına verdikleri bulunmuştur.

Bu çocuklar ciddi yoksulluk çeken çocuklar oldukları için en kötü koşullarda çalışma biçimlerinden olan tarımda çalışmanın içine sürüklenmiş durumdadırlar.

- Hak-İş Çalışan Çocuklar Bürosu (2000)[164] çalışmasında; çalışan çocukların büyük bir çoğunluğunun eğitim ve gelir seviyesi düşük ailelerden geldiğini, ekonomik nedenlerle kötü koşullarda çalıştıklarını, kendilerini ilgilendiren konularda bilinçsiz olduklarını bulmuştur. Bu çalışma ILO-IPEC programı çerçevesinde, Sakarya'da Çıraklık ve Mesleki Eğitim Yasası kapsamındaki alanlarda çalışan çırakların sorunlarını araştırmaktadır.15.148 işyerinden tesadüfi olarak 19 yaş ve altı 204 çocuk seçilerek anket uygulanmıştır. Bu

anlamda bu çalışmanın bulgusu, bizatihi devletin yasal elleriyle işçileştirilen çocuğa ilişkindir.

- Ertürk (1994) araştırmasında; farklı kırsal bölgelerdeki çocuk isgücünün sosyo-ekonomik özelliklerini betimsel bir analizle ortaya koymaktadır. Bunun için Samsun, Sinop ve Van köylerinde çocukların çalıştığı tüm alanlara bakılmıştır. Araştırmada çocuk emeği kullanım biçimlerinin köyden köye, haneden haneye ve yaş/cinsiyet yapılarına göre farklılık gösterdiği, çocuk emeğinin tespit edilebilmesi ve denetlenebilmesinin güç olduğu ve ayrıca çocuk emeğinin yetişkin emeğe göre daha kolay istihdam olanağı bulabildiği, çocuk emeğinin kırsal haneler için vazgeçilmez olduğu bulunmuştur.
- İlik ve Türkmen (1994b) çalışmasında; ailelerin %53.5'inin yoksulluk nedeniyle çocuğun çalışmasına izin verdiğini ve ailelerin %27.5'i açısından çocuğun elde ettiği gelirin yaşamsal önem taşıdığını bulmuştur. Bununla birlikte, ailelerin tamamına yakını (%97.5) çocuklarının bir yüksekokul bitirmesini istediği belirtmiştir.
- Çalışan çocukların yeterli eğitim almadan ve kendilerine uygun olmayan, tehlikeli ve riskli işlerde, düşük ücretle ve sosyal güvenlik haklarından yoksun olarak çalıştığı Bilgin, Akın ve Torkoğlu'nun (1994) çalışmasında tespit edilmiştir.
- Çalışan çocukların; sosyal güvenlik haklarından faydalanamadan ve kötü çalışma koşulları içinde, uzun çalışma saatleriyle, düzensiz ve sadece gelir elde etme amacıyla çalıştığını söyleyen bir başka çalışma ise Başyatmaz ve Dülgeroğlu (1995) tarafından yapılmıştır. Bu çocukların sektör dışındaki kentsel yoksul ya da kente yeni gelmiş kırsal kökenli ailelerden geldiği belirtilmiştir.

- Çalışan çocukların yarısına yakının 15 yaş ve altında olduğu ve bu çocukların büyük kısmının yaşadığı yerde zamanla yoksullaşmış ve göç etmek zorunda kalmış, göç ettikleri kentte de tutunamayan ailelerin çocukları olduğu ÇSGB'nin (1995) çalışmasının vurgusudur.
- Türkiye'de eğitim politikasının yetersiz, denetimsiz, güven uyandırmayan ve çocukları çalışmaktan alıkoymayan bir nitelikte olduğunu ve çocukların da okumada isteksiz olduğunu ortaya koyan bir çalışma da Erder ve Lordoğlu'nun (1993) çalışmasıdır. Buna göre çalışan çocuklardan bazıları okuyabilme imkânına sahip olduğu hâlde, ortalama olarak 13 yaşlarında okulu bırakmaktadırlar.

Bu bağlamda, öncelikle sokak çocuklarının yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü üzere 15 yaş altında yoğunlaşıyor olması, Türkiye'de çalışmadaki kayıt dışı sektörün önemini vurgulamaktadır. Bu çocuklar devletin gözünde görünmez, her türlü sosyal güvenlik politikasını bırakalım kamu politikasından yoksun bırakılmış çocuklardır. Üstelik bu çocuklar uzun saatler, zaman zaman tehlikeli işlerde ve kötü çalışma koşullarında çalışmaktadırlar. Devlet açıkça, sokakta çalışan çocukları tespit eden bu çalışmaların gösterdiği üzere, minimum çalışma yaşını ihlal etmekte ve bu çocukları yalnız bırakmaktadır.

Yasal olarak işçileştirdiği yaş grubu için de etkinsiz bir devlet karşımıza çıkmaktadır. Tek etkin ve yasal olan şey, devletin 15-17 yaş grubuna çalışabilir demesidir. Bu da zaten devletin yasal olarak çocukları işçileştirmesi demektir. Bunun dışında denetimden yoksun, uzun çalışma saatleri olan, sosyal güvenlikten de yoksun çalışan çocuklar karşımıza çıkar.

Eğitim politikasının tek başına asla yeterli olmayacağını ise çalışmalar bize, çocukların okulu bıraktıklarını ve eğitim konusunda ümitsiz, isteksiz ve güvensiz olduklarını da anlatarak göstermektedir. Okul çalışmayı engellememektedir ve bu

çocukların emeklerinin aileleri için vazgeçilmezliği düşünüldüğünde, okul vazgeçilebilir bir yerdir. Tarihsel olarak hiçbir zaman yoksulun çocuğunu işçileşmekten korumadığı gibi, Türkiye için de okul, bu anlama gelir.

1.2. Türkiye'de Çocuk Emeğinin Betimsel Analizi, 1994, 1999, 2006, 2012, 2019

Tablo 21. 6-14 Yaş Grubundaki Çocukların İstihdam ve Eğitim Durumu,1994

		Okula Devam Edenler					Okula Devam Etmeyenler				
			Çalışanlar					Çalışanlar			
Yaş Grupları	Toplam Çocuk Sayısı	Toplam	Toplam	Ekonomik İşlerde Çalışanlar	Ev İşlerinde Çalışanlar	Çalışmayanlar	Toplam	Toplam	Ekonomik İşlerde Çalışanlar	Ev İşlerinde Çalışanlar	Çalışmayanlar
Türkiye											
Toplam	11.889.313	10.367.315	2.763.588	411.192	2.352.396	7.603.727	1.521.998	1.084.242	596.827	487.415	437.756
6-9	5.038.387	4.750.108	882.715	134.900	747.814	3.867.393	288.279	49.066	8.167	40.898	239.214
10-11	2.942.538	2.799.340	825.107	134.576	690.530	1.974.233	143.243	105.561	49.165	56.397	37.682
12-13	2.815.926	2.090.635	758.652	106.671	651.980	1.331.984	725.290	616.260	340.217	276.044	109.030
14	1.092.418	727.232	297.115	35.044	262.071	430.117	365.185	313.355	199.278	114.077	51.830
Kent											
Toplam	6.170.597	5.622.636	1.399.496	41.978	1.357.518	4.223.140	547.961	353.223	145.955	207.268	194.738
6-9	2.602.174	2.460.169	424.199	4.672	419.527	2.035.970	142.005	25.638	3.276	22.362	116.367
10-11	1.550.302	1.496.589	377.142	10.625	366.517	1.119.447	53.713	33.542	11.450	22.092	20.171
12-13	1.454.768	1.215.223	424.813	18.015	406.798	790.409	239.546	199.038	85.033	114.005	40.508
14	563.354	450.656	173.342	8.666	164.675	277.314	112.698	95.005	46.196	48.809	17.693
Kır											
Toplam	5.718.716	4.744.679	1.364.092	369.214	994.878	3.380.588	974.037	731.019	450.872	280.147	243.018
6-9	2.436.213	2.289.939	458.515	130.228	328.287	1.831.424	146.274	23.428	4.891	18.536	122.846
10-11	1.392.281	1.302.751	447.965	123.952	324.013	854.786	89.530	72.019	37.714	34.305	17.511
12-13	1.361.158	875.413	333.838	88.656	245.182	541.575	485.745	417.222	255.184	162.038	68.522
14	529.064	276.577	123.774	26.378	97.396	152.803	252.487	218.350	153.082	65.268	34.138

Kaynak: DİE, Çocuk İstihdamı Anketi,1994.

1994 yılında okullaşmanın çocuk emeği üzerindeki etkisine bakmak için istihdam ve eğitim durumu tablosuna baktığımızda 6-14 arası çocukların %87'sinin okula devam ettiği görülmektedir. Okula devam edip çalışanların oranı %27, okula devam edip ekonomik işlerde çalışanların oranı %4, okula devam edip ev işlerinde çalışanların oranı ise %23'tür. Okula devam edip çalışmayanların oranı ise %73'tür. Okula devam etmeyenlerin oranı %13, okula devam etmeyip çalışanların oranı ise %71'dir. Okula devam etmeyip ekonomik işlerde çalışanların oranı ise %39'dur. Okula devam etmeyip ev işlerinde çalışan çocukların oranı ise % 32'dir. Okula devam etmeyip çalışmayanların

oranı ise %29'dur. Bu anlamda hem kırsal hem kentsel alanlar için okulun çalışmayı önleyici veya geciktirici bir etken olduğu ortaya çıkmaktadır (Karabulut, 1996:17-18).

1994 yılı için 6-14 yaş grubu çocuk nüfusunun yaklaşık % 32'si işyerlerinde ve ev işlerinde çalışan çocuklardır. Erkeklere oranla kadınların çalışma oranı daha yüksektir: Erkeklerde % 25, kadınlarda % 40. Kente oranla (%28) kırsal alanda (%37) çalışan çocukların sayısının daha yüksek olduğu görülmektedir. Aynı şekilde toplam çalışan çocuklar içinde ev işlerinde çalışan çocukların oranı yüksektir (%74). Bu tür çalışma hem kentte hem kırsalda yaygındır (Karabulut, 1996:12).

"Çalışan çocuklar yaş gruplarına göre incelendiğinde, 12-13 ve 14 yaş grubu işyerlerinde ve ev işlerinde çalışan çocuk oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. İşyerlerinde çalışan çocuklar incelendiğinde, yaş büyüdükçe çalışan çocuk sayısında artış görülmektedir. Bu durum, çocukların ilkokulu bitirdikten sonra işyerlerinde ya da ev işlerinde çalışmaya başladıklarını göstermektedir" (Karabulut, 1996:13).

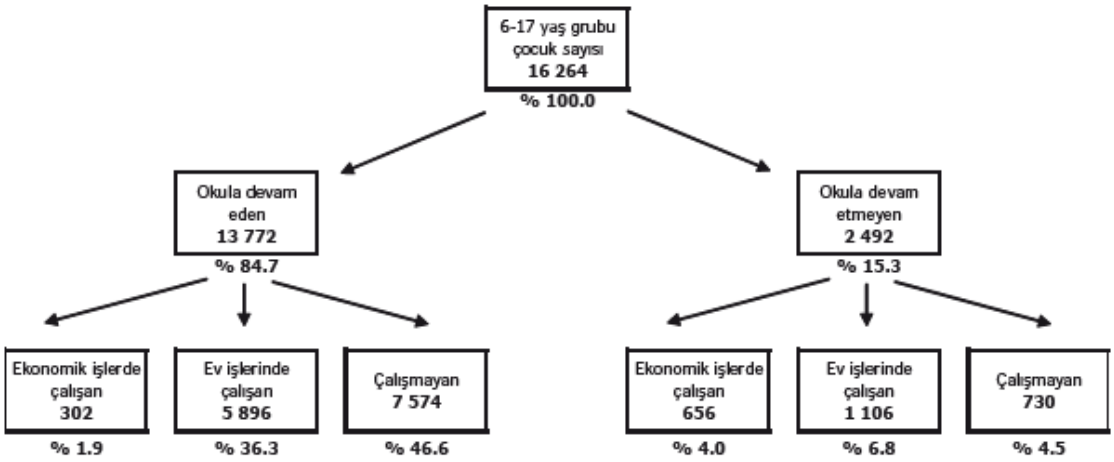

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

Şekil 1. 2006 yılı için 6-17 yaş grubu çocukların okula devam ve çalışma durumuna göre dağılımı

1994 yılından 2006 yılına kadar hem okula gidip hem çalışan çocuk oranı gerileme göstermiştir. Ancak, 2006 yılında hem okula gidip hem çalışan çocuk oranı %1.9 iken bu

oran 2012 yılında %2.9'a yükselmiştir. Her iki yıl için de hem okula devam edip hem ev işlerinde faaliyette bulunan çocuk oranı çoğunluktadır. 2006 yılında % 36.3 olan bu oran, 2012 yılında %45.9'a yükselmiştir. Bu oran 1994 yılından 2012 yılına kadar artış göstermiştir.

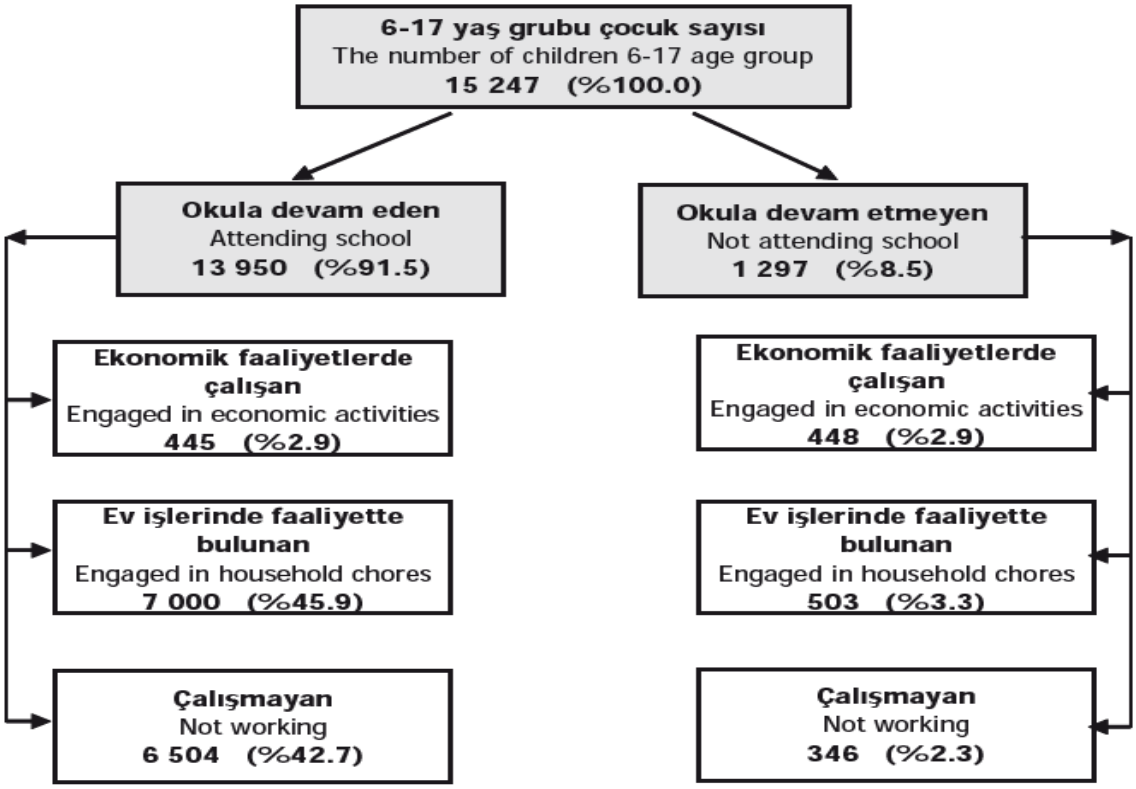

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Şekil 2. 2012 yılı için 6-17 yaş grubu çocukların okula devam ve çalışma durumuna göre dağılımı

2006 yılından 2012 yılına gelindiğinde hem okuyup hem ev işlerinde çalışan çocuk sayısı artmış, 2006 yılında % 36.3 olan bu oran, 2012 yılında %45.9'a yükselmiştir. Yani okulun çalışma üzerinde engelleyici etkisi azalmaya başlamıştır. Bu durum, çocukların ailelerde "geçim stratejisi" olarak daha çok kullanılmaya başlandıklarının, yani hanelerin giderek yoksullaştığının da göstergesidir. Ekonomik işlerde çalışan çocuk sayısı artmış ve çalışmayan çocuk sayısı da düşmüştür. Benzer şekilde 1994 yılından 2006 yılına gelindiğinde ekonomik işlerde çalışıp aynı zamanda okula giden çocuk sayısı azalmıştır; ancak hem okula giden hem de ev işlerinde çalışan çocuk sayısı yükselmiştir.

Ayrıca çalışmayan çocuk sayısında bir gerileme vardır. Bu durum çocuklardaki çalışmanın kayıt dışına kaydığının da bir göstergesidir.

6-17 yaş grubunda okula devam etme oranında artış eğilimi 1994 yılından 2012 yılına kadar devam etmiştir.

Tablo 22. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam eden çocuklar, 2012, 2019[165]

	Okula Devam Eden Çocuk Sayısı*		Ekonomik İşlerde Çalışanlar*		Ev İşlerinde Faaliyette Bulunanlar*		Çalışmayan*	
Yaş grubu ve cinsiyet	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**
Toplam								
5-17 Yaş	13950	14264	445	473	7001	6609	6504	7182
(%)	**100,0**	**100,0**	**3,2**	**3,3**	**50,2**	**46,3**	**46,6**	**50,4**
Erkek								
5-17 Yaş	7146	7335	303	333	3145	3000	3698	4002
(%)	**100,0**	**100,0**	**4,2**	**4,5**	**44,0**	**40,9**	**51,8**	**54,6**
Kadın								
5-17 Yaş	5804	6929	142	140	3856	3609	2806	3180
(%)	**100,0**	**100,0**	**2,5**	**2,0**	**66,4**	**52,1**	**48,4**	**45,9**

*Bin kişi

Hem okula gidip hem ekonomik işlerde çalışan çocukların oranı 2012 yılından 2019 yılına % 3,2'den %3,3'e çıkmıştır, çok küçük bir artış yaşanmıştır. Hem okula gidip hem ev işlerinde çalışan çocuk oranı ise 2012 yılında % 50,2 iken 2019 yılında %46,3'e gerilemiştir. Hem okula gidip hem çalışmayan çocuk oranı ise artış göstermiş gibi gözükse de aslında durum 2019 yılında analize 5 yaşında olan çocukların dâhil olmasıyla ilgilidir. Bu anlamda okula gitmenin çalışmayan çocuk sayısını artırdığı söylenemez.

[165] 2012 ve 2019 yıllarını karşılaştıran tablolar TÜİK'in özet tabloları üzerinden türetilmiştir. TÜİK'in 2012 ve 2019 Çocuk İşgücü Anketlerinde örneklem sayısı sırasıyla 27 milyon 118 bin çocuk ve 25 milyon 190 bin çocuktur. Bu anketler yılın son çeyreği olan Ekim, Kasım ve Aralık aylarında yapılmıştır.

Tablo 23. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam etmeyen çocuklar, 2012, 2019

	Okula Devam Etmeyen Çocuk Sayısı*		Ekonomik İşlerde Çalışanlar*		Ev İşlerinde Faaliyette Bulunanlar*		Çalışmayan*	
Yaş grubu ve cinsiyet	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**
Toplam								
5-17 Yaş	1297	2193	448	247	503	490	346	1456
(%)	**100,0**	**100,0**	**34,5**	**11,3**	**38,8**	**22,3**	**26,7**	**66,4**
Erkek								
5-17 Yaş	628	1114	311	175	98	145	219	794
(%)	**100,0**	**100,0**	**49,5**	**15,7**	**15,6**	**13,0**	**34,9**	**71,3**
Kadın								
5-17 Yaş	669	1079	136	72	405	345	127	662
(%)	**100,0**	**100,0**	**20,3**	**6,7**	**60,5**	**32,0**	**19,0**	**61,4**

*Bin kişi

Ayrıca 2012 yılından 2019 yılına, okula devam etmemesine rağmen ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuk sayısındaki gerileme okula devam ile ekonomik işte çalışma bağlantısının da kurulamadığını göstermektedir.

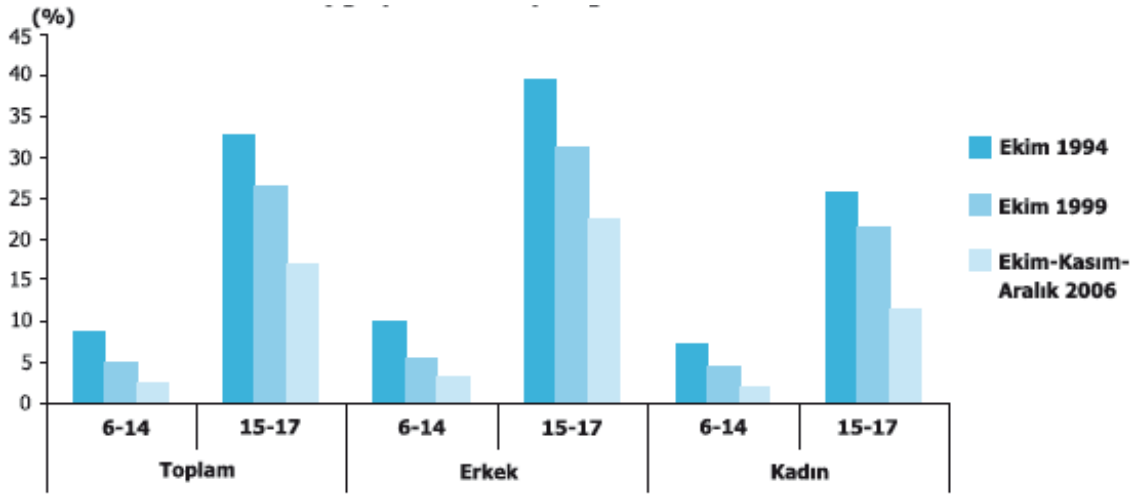

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

Grafik 1. Yaş grubu ve cinsiyete göre istihdam, 1994, 1999, 2006

1994, 199 ve 2006 yılları boyunca hem 6-14 hem de 15-17 yaş grubu için istihdam oranı düşmüştür.

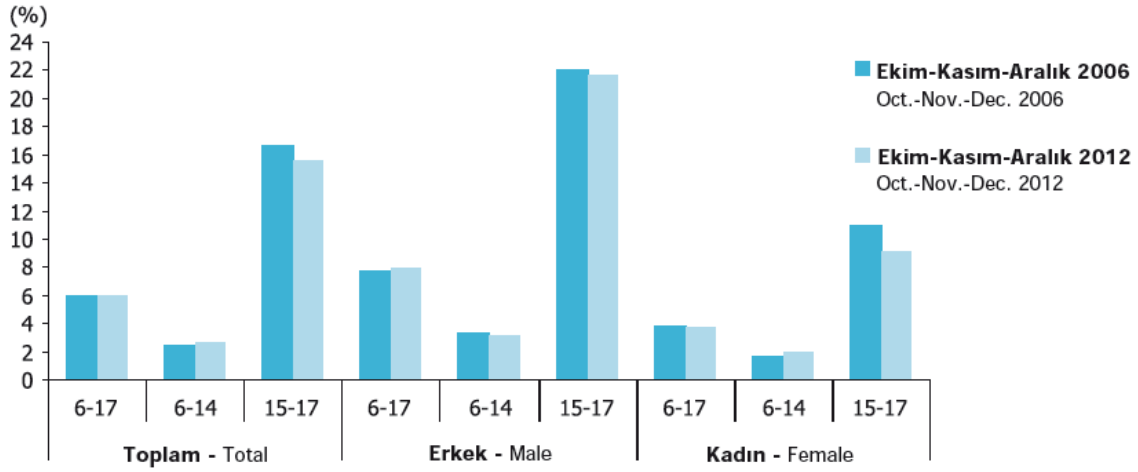

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Grafik 2. Yaş grupları ve cinsiyete göre istihdam oranı, 2006, 2012

Bununla birlikte 2006 yılı IV. dönemde 6-17 yaş grubu için ekonomik bir işte çalışma oranı %5.9 iken, 2012 yılı IV. dönemde gerçekleştirilen çocuk iş gücü anketi sonuçlarına göre %5.9 ile aynı kalmış; ancak çalışan çocuk sayısında 3 bin kişilik bir artış gerçekleşmiştir.

2006 yılından sonra ise çocuk işçiliği ile mücadelede bir gerileme yaşanmıştır. Bu husus; IPEC programının ve kaynak aktarımının bırakılmış olmasının etkisinden de kaynaklanmıştır. Bu kötüleşme, 2006 yılından 2012 yılına kadar gerçekleşen hem çalışan çocuk sayısındaki küçük de olsa olan artıştan hem de çalışan çocukların ekonomik faaliyet kollarındaki dağılımının tekrar tarıma dönemsinden anlaşılmaktadır.

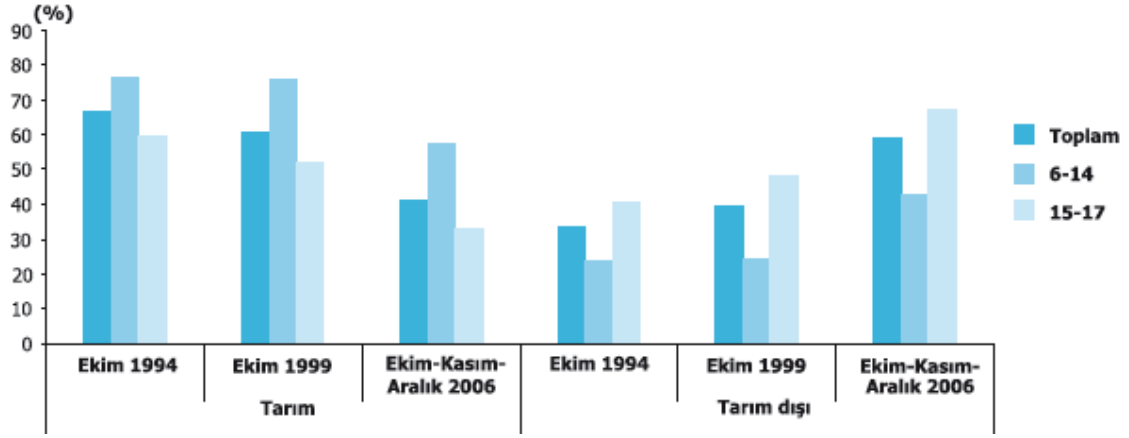

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

Grafik 3. Tarım-tarım dışı sektör ayrımında ekonomik işlerde çalışan çocuklar, 1994, 1999, 2006

2012 yılında çalışan çocuklar anketine göre, ekonomik işlerde çalışan çocukların durumu 2006 yılı ile karşılaştırıldığında tarım sektöründe çalışanların puanının %8.1 artışla en çok artış yaşayan sektör olmasından bu durumu anlayabilmekteyiz (TÜİK ve ILO,2012). 182 no'lu Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Yasaklanması Sözleşmesini imzalamamıza rağmen, bu biçimlerden olan çocuk tarım işçiliğine bir geri dönüş vardır. Tarım, 6-17 yaş grubu için artan tek sektördür. Tarım sektöründe 2006 yılında 326 bin olan çocuk sayısı, 2012 yılında 399 bine yükselmiştir. Kırsal yerlerde 74 bin, erkek çocuklarda 58 bin olan çalışan çocuk sayısı, çoğunlukla 6-14 yaş grubundaki istihdam artışından kaynaklanmıştır (TÜİK ve ILO,2012). Yani yasal olarak çalışması yasak olan grupta işçileşme artmıştır.

2006 yılında 6-14 yaş grubu için ekonomik faaliyette çalışan çocukların oranı %2.5 iken, bu oran 2012 yılında %2.6'ya yükselmiştir. 15-17 yaş grubunda istihdam edilen çocukların oranında ise 1 puanlık bir düşüş olmuştur. 2006 yılında %16.6 olan bu oran, 2012 yılında %15.6'dır. 2006 yılından 2012 yılına kadar çocuk istihdamı hemen hemen aynı düzeyde kalmıştır (TÜİK ve ILO,2012).

Bununla birlikte 2006-2012 yılları arasında ise kent ve kır ayrımına baktığımızda ise, 6-17 yaş grubundaki çalışan çocukların kentte yoğunlaşmasında bir düşüş vardır. 2006 yılında kentsel yerlerde çalışan çocukların oranı %55.1 iken, bu oran 2012 yılında %44.8'e gerilemiştir. Tekrar kırsal alanda çalışmaya bir kayış başlamış gibi görülmektedir. Ancak erkek çocuklar için kentsel yerlerde çalışma oranı %60.2'den %49.2'ye gerilese de yine büyük çoğunluk kentte çalışmaktadır. Ancak kızlar için tam tersi geçerlidir. Kızlar bakımından kentte çalışma %44.3'lerden %35.1'e gerilemiştir. Demek ki kırsal yerlerde kız çocukları çalışmaya direnemez hâle gelmiş durumdadır. Eski tabloya bir dönüş var gibidir. Okullaşma oranlarında kız çocukları için olan artışın kırsal yerlerde kente göre daha yüksek olduğu hatırlandığında, bu durum bize, okula devamın özellikle kız çocuklarını işçileşmekten koruyamadığını göstermektedir (TÜİK ve ILO,2006-2012).

Tablo 24. Yaş grubu ve cinsiyete göre kurumsal olmayan nüfus ve istihdam, 2012, 2019

	Kurumsal Olmayan Nüfus*		**İstihdam Edilenler***		**İstihdam Oranı (%)**	
Yaş grubu ve cinsiyet	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**
Toplam						
5-17 Yaş	15247	16457	893	720	5,9	4,4
Erkek						
5-17 Yaş	7775	8449	614	508	7,9	6,0
Kadın						
5-17 Yaş	7472	8008	279	212	3,7	2,6

*Bin kişi

2012 yılından 2019 yılına gelindiğinde ise çocuk işçiliğinde bir düşüş gerçekleşmiş gözükmektedir. Ancak bu durum sorgulanması gereken bir bilgidir. Bölümün değerlendirme kısmında tekrar ele alınmaktadır.

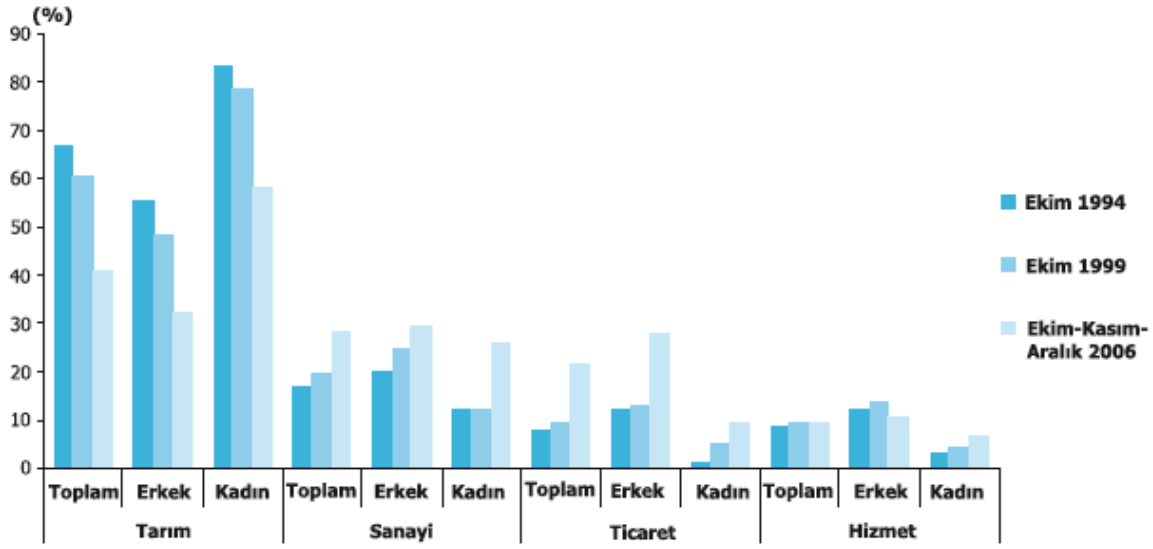

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

Grafik 4. Sektörlere göre ekonomik işlerde çalışan çocuklar,1994-1999-2006

1994-2006 yılları içerinde ise tarım sektöründe bir gerileme vardı. 1994 yılında "Türkiye genelinde 6-14 yaş grubunda ekonomik işlerde çalışan 1 milyon 8 bin çocuğun sektörlere göre dağılımı şöyledir: Çalışan çocukların %77'si tarım, %11'i sanayi, %7'si hizmetler ve %5'i ticaret sektöründe çalışmaktadır. Çocuk istihdamının yapısında kentsel ve kırsal alanlarda farklılıklar görülmektedir. Kentsel alanda istihdam edilen çocukların ekonomik faaliyetleri incelediğinde, %40'ının sanayi, %26'sının hizmetler, %22'sinin ticaret ve %12'sinin tarım sektöründe çalıştıkları görülmektedir. Kırsal alanda istihdam edilen çocukların %92'sinin tarım, %4'ünün sanayi, %3'nün hizmetler sektöründe çalıştıkları görülmektedir" (Karabulut, 1996:14).

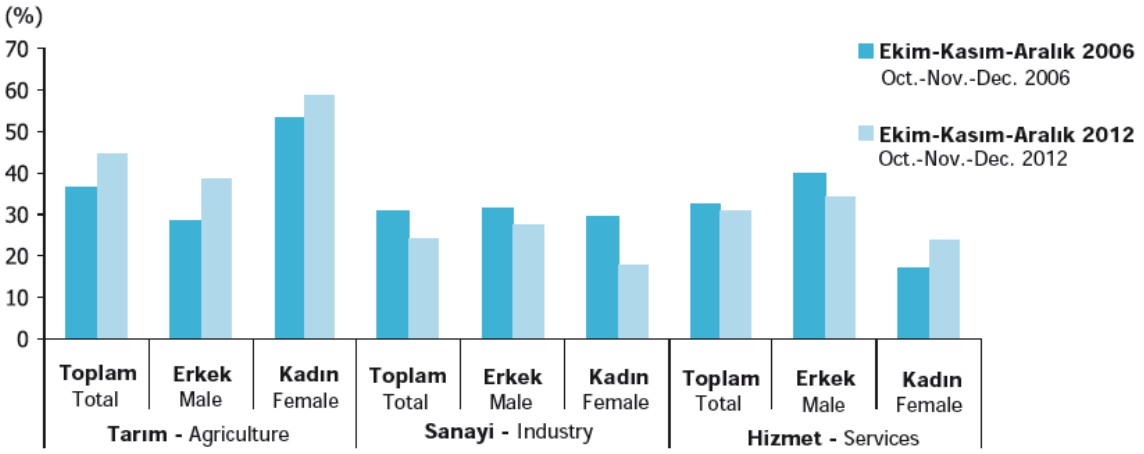

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Grafik 5. Sektörlere göre ekonomik işlerde çalışan çocuklar, 2006-2012

Ekonomik faaliyetlere göre çalışan çocuklarının dağılımda 2012yılında tarım sektöründe bir artış gözlenmektedir.

Tablo 25. Yaş grubu, cinsiyet ve sektöre göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Yaş grubu ve cinsiyet		Ekonomik Faaliyet Kolu							
		Toplam*		Tarım*		Sanayi*		Hizmet*	
		2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019
Toplam									
5-17 Yaş		893	720	399	221	217	171	277	328
	(%)	**100,0**	**100,0**	**44,7**	**30,8**	**24,3**	**23,7**	**31,0**	**45,5**
Erkek									
5-17 Yaş		614	508	236	143	168	141	210	223
	(%)	**100,0**	**100,0**	**38,4**	**28,2**	**27,4**	**27,8**	**34,2**	**43,9**
Kadın									
5-17 Yaş		279	212	163	78	49	29	67	105
	(%)	**100,0**	**100,0**	**58,4**	**36,8**	**17,6**	**13,7**	**24,0**	**49,4**

*Bin kişi

2019 yılına gelindiğinde çalışan çocukların tarım sektöründeki payı azalıp sanayi sektörü aynı kalırken hizmet sektöründe çalışan çocuk sayısında bir artış yaşanmıştır.

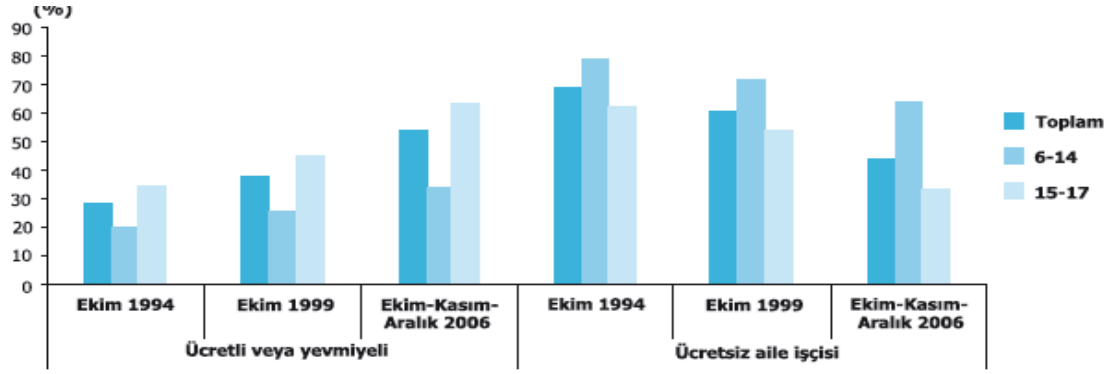

Not. Kendi hesabına veya işveren olarak çalışanların oranı çok düşük olduğu için grafik'te gösterilmemiştir.

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

Grafik 6. İşteki Duruma Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar,1994-1999-2006

İşteki duruma bakıldığında, Türkiye genelinde 1994 yılı itibariyle ekonomik faaliyette bulunan çocuklardan %79'unun ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı görülmektedir. Kentsel alanda bu oran %24 iken, kırsal alanlarda %92'ye yükselmiştir. Kırsal alanda ücretli ya da maaşlı çalışma oranı %3 iken, bu oran kentte %43'tür. Bu durum bize kırsal alanda çocukların ücretsiz olarak hane gelirine katkı sağladıklarını gösterir. Kentte ise ücret ve yevmiye alarak aile gelirine katkıda bulunan çocukların oranı %69'a yükselmektedir (Karabulut, 1996:16).

1994-2006 yılları arasında 15-17 yaş grubu için ücretsiz aile işçiliği azalırken; ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanlarda artış olmuştur. Bu durum devletin yasal olarak işçileştirdiği çocuk sayısının arttığını gösterir. 6-14 yaş grubu için bakıldığında 1994-2006 yılları içinde kırsal kesimde çalışan ücretsiz aile işçisi çocuk sayısı düşmüş, kentte çalışan ücretsiz aile işçisi artmıştır. Ancak zaten kentteki çocuk nüfusu ve çalışma oranı, kıra göre daha yüksek olduğundan, 6-14 yaş grubu ücretsiz olarak çalışan emeğin,

düşmekten ziyade sadece kentte doğru yer değiştirdiğini söylemek daha anlamlı olsa gerek (TÜİK ve ILO,2012).

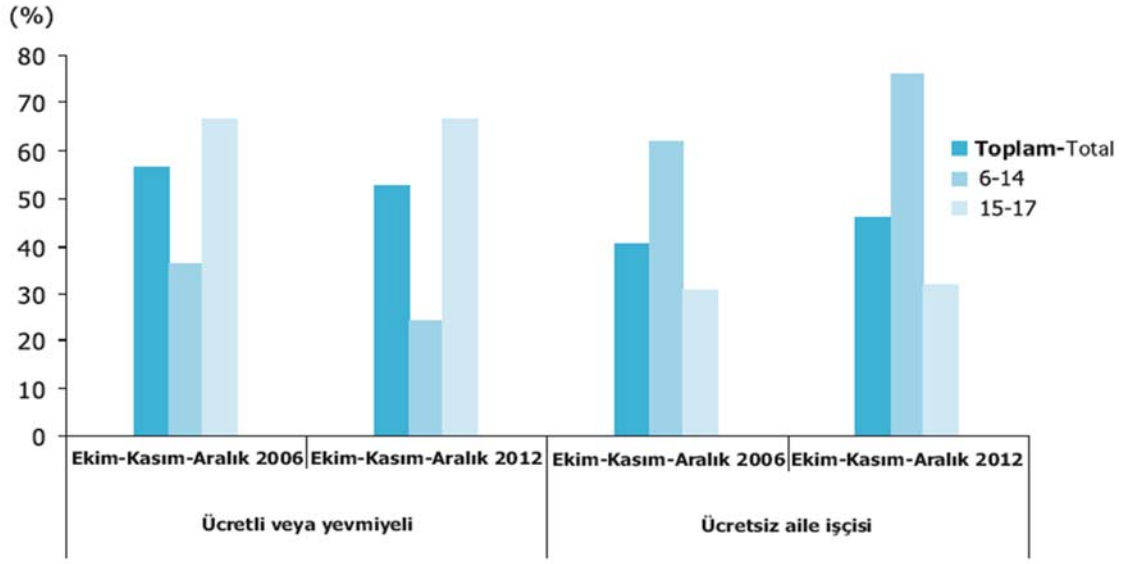

Not. Kendi hesabına olarak çalışanların oranı oldukça küçük olduğu için grafik'te gösterilmemiştir.

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Grafik 7. İşteki Duruma Göre Ekonomik İşlerde Çalışan Çocuklar, 2006-2012

2006-2012 yılı karşılaştırıldığında ise, ücretli ve yevmiyeli olarak çalışan çocukların, toplam istihdam edilenler içindeki payının 4.1 puan azaldığı, ancak ücretsiz aile işçisi olarak çalışanların payının 5.5 puan arttığı görülmektedir. Çalışan çocuklar kayıtlı sektörden kayıtsız sektöre doğru kayış yaşamaktadır (ILO ve TÜİK, 2012).

Tablo 26. Yaş grubu, cinsiyet ve işteki duruma göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Yaş grubu ve cinsiyet		Toplam*		İşteki Durum					
				Ücretli ve Yevmiyeli*		Kendi Hesabına*		Ücretsiz Aile İşçisi*	
		2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019
Toplam									
5-17 Yaş		893	720	470	455	11	4	362	261
	(%)	**100,0**	**100,0**	**52,6**	**63,2**	**1,2**	**0,6**	**40,5**	**36,3**
Erkek									
5-17 Yaş		614	508	353	319	10	3	235	186
	(%)	**100,0**	**100,0**	**57,5**	**62,8**	**1,6**	**0,6**	**38,3**	**36,6**
Kadın									
5-17 Yaş		279	212	117	136	1	1	127	75
	(%)	**100,0**	**100,0**	**41,9**	**64,2**	**0,4**	**0,5**	**45,5**	**35,4**

*Bin kişi

2019 yılında ise, 2012 yılına ücretli ve yevmiyeli çalışan çocuk sayısında artış olduğu görülmektedir. Ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çocukların sayısında ise bir gerileme vardır.

Tablo 27. Ekonomik İşlerde Çalışan Çocukların Yaş Gruplarına Göre Çalışma Nedenleri

Yaş Grubu	Toplam (1)	Hanehalkının İhtiyaçlarına Katkıda Bulunmak İçin	Kendi İhtiyaçlarını Karşılamak İçin	İş Öğrenmek, Meslek Sahibi Olmak İçin	Ailesi İstediği İçin	Diğer
6-9	251,310	157,397	2,527	5,296	86,089	-
10-11	324,646	221,797	6,326	6,759	85,131	4,633
12-13	809,760	548,313	35,030	72,984	145,836	7,596
14	400,993	282,320	23,609	28,847	63,924	2,293
Toplam	1,786,710	1,209,829	67,492	113,886	380,980	14,523

Kaynak, Çocuk İstihdamı Anketi,1994.

(1) Çalışan çocukların birden fazla çalışma nedeni belirtmesinden dolayı, tabloda yer alan toplam sütunundaki sayı istihdam sayısından daha yüksek çıkmaktadır.

"Türkiye genelinde 6-14 yaş grubunda ekonomik işlerde istihdam edilen çocukların %68'i hane halkının ihtiyaçlarına katkıda bulunmak için, %21'i ailesi istediği için, %6'sı iş öğrenmek, meslek sahibi olmak için, %4'ü kendi ihtiyaçlarını karşılamak için, %1'i ise diğer nedenlerle çalışmaktadır. Kentsel alanlarda çocukların %56'sı hane halkı ihtiyaçlarına katkıda bulunmak için, % 18'i iş öğrenmek, meslek sahibi olmak için çalışmaktadırlar" (Karabulut, 2006:8).

Tablo 28. Çalışma nedenine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan Çocuklar, 2006

(%)

	Çalışma nedeni					
Yerleşim yeri ve yaş grubu	Hanehalkı gelirine katkıda bulunmak	Hanehalkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak	İş öğrenmek, meslek sahibi olmak	Ailenin isteği	Kendi ihtiyaçlarını karşılamak	Diğer
Türkiye	**51.1**	**12.9**	**17.4**	**10.8**	**4.7**	**3.0**
6 - 14	46.3	18.8	12.8	16.6	1.9	3.8
15 - 17	53.4	10.0	19.7	7.8	6.1	2.8
Kent	**52.1**	**8.5**	**24.3**	**4.2**	**7.4**	**3.5**
6 - 14	50.9	14.7	19.0	8.6	4.3	2.6
15 - 17	52.5	6.7	26.1	2.6	8.2	3.8
Kır	**50.3**	**17.0**	**11.2**	**16.8**	**2.2**	**2.8**
6 - 14	43.6	21.1	9.3	21.1	0.5	4.4
15 - 17	54.9	14.1	12.5	13.5	3.4	1.7

(2) Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

2006 yılları için çalışma nedeni, %51.1 ile "hane gelirine katkıda bulunmak"tır. İkinci sıradaki sebep ise "iş öğrenmektir". 6-14 yaş grubu için öncelikli çalışma nedeni, "hane halkının ekonomik faaliyetlerine yardımcı olmak"tır. Bu anlamda, 1994 yılından 2006 yılına gelindiğinde "hane ihtiyaçlarına katkıda bulunmak için" çalışan çocuk sayısında gerileme yaşanmıştır.

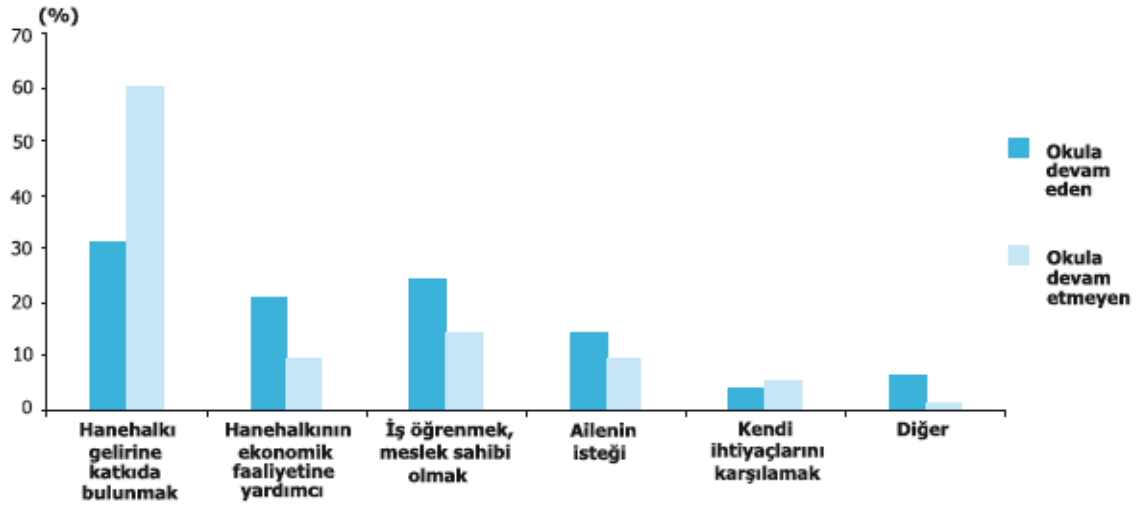

(3) Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006

Grafik 8. Çalışma Nedenine Göre okula devam eden ve etmeyen çocuklar, 2006

2006 yılında 6-17 yaş grubu çocukların çalışma nedenlerine, okula devam eden ve etmeyen çocuklar ayrımından baktığımızda önemli farklar görmekteyiz. Okula devam eden çocukların %31.1'i hane gelirine katkıda bulunmak amacıyla çalışırken, okula devam etmeyen çocuklar açısından bu oran %60.2 olmuştur. Bu veri aslında çocukların okulu bırakma nedenini de ön plana çıkarmış olmaktadır. Okula devam eden çocukların %20.9'u, okula devam etmeyen çocukların ise %9.5'i hane halkının ekonomik faaliyetlerine yardımcı olmaktadırlar. Okula devam eden çocuklarda iş öğrenmek, meslek sahibi olmak için çalışma oranı (%24.2) ise, okula devam etmeyenlere göre (%14.5) yüksektir.

Tablo 29. Yaş Grubu, Cinsiyet ve Çalışma Nedenine Göre Ekonomik Faaliyette Çalışan Çocuklar, 2012

Yaş grubu ve cinsiyet	Çalışma nedeni						
	Toplam	Hanehalkı gelirine katkıda bulunmak	Hanehalkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak	İş öğrenmek, meslek sahibi olmak	Ailenin isteği	Kendi ihtiyaçlarını karşılamak	Diğer
Toplam - Total	**100.0**	**41.4**	**28.7**	**15.2**	**6.0**	**6.8**	**1.8**
6- 14	100.0	29.8	48.6	5.5	12.0	3.1	1.0
15-17	100.0	46.9	19.0	20.1	3.0	8.7	2.2
Kent - Urban	**100.0**	**45.5**	**10.5**	**25.3**	**4.5**	**11.0**	**3.0**
6- 14	100.0	39.2	29.1	13.9	8.9	7.6	0.0
15-17	100.0	46.9	5.9	28.3	3.1	11.8	3.7
Kır - Rural	**100.0**	**37.9**	**43.4**	**7.1**	**7.3**	**3.4**	**0.8**
6- 14	100.0	26.2	56.1	2.3	13.1	1.4	0.9
15-17	100.0	47.0	33.7	10.8	2.9	5.0	0.4

Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

2012 yılında ise 6-17 yaş grubu çocukların başlıca çalışma nedeni %41.4 ile yine "hane gelirine katkıda bulunmak"tır. Bunu takip eden nedenler; %28.7 ile "hane halkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmak", %15.2 ile ise "iş öğrenmek, meslek sahibi olmak"tır. 6-14 yaş grubu için ilk sırada "hane halkının ekonomik faaliyetlerine yardımcı olmak" yer alırken, 5-17 yaş grubu için "hane gelirine katkıda bulunmak" ilk sırada yer almaktadır. 1994 yılından 2012 yılına kadar, çalışan çocuklar içinde "hane gelirine katkıda bulunmak" oranı düşme eğiliminde olmuştur. Bu durum çocukların okula devam edip etmeme durumlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, 6-17 yaş grubu için okula devam eden çocuklar bakımından %39.3 ile "hane gelirine yardımcı olmak" ilk sıradadır; okula devam etmeyen grup için ise %58.7 ile "hane halkı gelirine katkıda bulunmak" önce gelmektedir. 1994-2006 yılları için de benzer bir dağılım vardır.

Tablo 30. 5-17 yaş grubu, cinsiyet ve çalışma nedenine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

	Çalışma Nedeni											
	Toplam*		Hanehalkı Gelirine Katkıda Bulunmak*		Hanehalkının Ekonomik Faaliyetine Yardımcı Olmak*		İş öğrenmek, meslek sahibi olmak*		Kendi İhtiyaçlarını Karşılamak*		Diğer*	
	2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012**	2019
Toplam												
(%)	100,0	100,0	41,4	23,2	28,7	36,0	15,2	34,3	6,8	6,4	7,8	0,1
Erkek												
(%)	100,0	100,0	45,5	25,2	10,5	36,2	25,3	31,1	11,0	7,5	7,5	0,2
Kadın												
(%)	100,0	100,0	37,9	18,4	43,4	35,4	7,1	42,5	3,4	4,3	8,1	0,0

*Bin kişi

2019 yılında yapılan ankette çocukların çalışma nedeninde temel bir değişikliğin olduğu görülmektedir. Çocukların artık iş öğrenmek, meslek sahibi olmak nedeniyle çalışmalarında bir artış vardır.

Tablo 31. 6-14 yaş grubundaki ekonomik işlerde çalışan çocukların fiili çalışma süreleri

Çalışma Süresi	Toplam	Ücretli veya Maaşlı	Yevmiyeli	Ücretsiz Aile İşçisi	Diğer
1-16	288,520	936	4,211	220,093	3,280
17-35	364,328	5,679	7,496	348,586	2,567
36-39	37,754	1,487	1,605	33,841	821
40	49,225	10,942	9,640	28,643	-
41-49	147,303	30,787	30,546	81,794	4,177
50-59	74,385	20,845	17,834	34,508	1,198
60-71	83,033	24,448	13,320	42,564	2,702
72+	23,472	7,630	6,565	9,277	-
Toplam	1,008,019	102,754	91,216	799,305	14,744

Kaynak: DİE, Çocuk İstihdamı Anketi,1994.

Fiili çalışma süresine bakıldığında, 1994 yılında çalışma saatlerinin en uzununun, ücretsiz olarak aile işçisi olarak çalıştırılan çocuklara ait olduğu görülmektedir. Bu da çalışan çocuğun ev içinde yoğunlaştığını ve görünmez olduğunu göstermektedir (Karabulut, 1996:16).

Tablo 32. Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Ekonomik Faaliyetlerde Çalışan Çocuklar, 2006

(%)

Fiili çalışma süresi (saat)	Türkiye			Kent			Kır		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1 - 7	7.5	6.6	9.2	4.2	4.2	4.2	10.6	9.5	12.1
8 - 15	11.1	10.8	11.7	6.3	7.1	4.2	15.4	14.9	16.0
16 - 30	17.5	16.8	18.7	13.3	13.6	13.3	21.2	20.7	22.3
31 - 39	5.3	5.7	4.6	3.9	4.2	2.5	6.6	7.1	5.8
40 - 45	6.9	5.9	8.9	6.8	5.3	10.8	7.0	6.4	7.8
46 - 54	13.6	14.4	12.0	19.5	18.4	22.5	8.2	9.8	5.8
55 +	36.0	37.7	33.1	44.4	45.7	40.8	28.5	28.5	28.6
İşbaşında olmayanlar	2.1	2.2	2.1	1.5	1.5	1.7	2.8	3.1	2.4
40+	**56.5**	**57.9**	**54.0**	**70.7**	**69.4**	**74.2**	**43.7**	**44.7**	**42.2**

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

2006 yılında, uzun saatler çalışmanın daha yüksek oranda olduğu ve uzun saatler çalışmada kız çocuklarının çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Tablo 33. Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Ekonomik Faaliyetlerde Çalışan Çocuklar, 2012

Haftalık fiili çalışma süresi (saat) Weekly actual hours worked (hours)	**Türkiye** - Turkey			**Kent** - Urban			**Kır** - Rural		
	Toplam Total	**Erkek** Male	**Kadın** Female	**Toplam** Total	**Erkek** Male	**Kadın** Female	**Toplam** Total	**Erkek** Male	**Kadın** Female
Toplam - Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1 - 7	15.5	12.7	21.5	6.0	5.0	8.2	23.1	20.2	28.2
8 - 15	12.8	12.4	13.6	7.5	7.3	8.2	17.0	17.3	16.6
16 - 30	18.9	17.6	21.5	20.0	17.5	27.6	18.1	17.9	18.2
31 - 39	5.7	4.7	7.9	3.5	3.3	4.1	7.5	6.4	9.9
40 - 45	5.9	5.2	7.5	7.0	7.3	7.1	5.1	3.5	7.7
46 - 54	14.0	16.3	9.0	22.3	23.8	16.3	7.3	8.7	5.0
55 +	26.8	30.5	18.6	33.3	35.1	27.6	21.5	26.3	13.3
İşbaşında olmayanlar Persons not at work	0.4	0.5	0.4	0.8	1.0	0.0	0.4	0.3	0.6
40+	**46.7**	**52.0**	**35.1**	**62.5**	**66.2**	**51.0**	**33.9**	**38.5**	**26.0**

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

2012 yılına bakıldığında da benzer şekilde uzun saatler çalışma hâkimdir. 6-17 yaş grubu çalışan çocukların %46.7'si 40 saat ve üzerinde çalışmaktadır. 6- 17 yaş grubunda erkek çocukların %52'si, kız çocuklarının ise %35'i haftada ortalama 40 saat ve üzeri çalışmaktadır. Kentsel yerlerde çalışan çocuklardan 40 saat ve üzeri çalışanların oranı %62.5 iken, kırsal yerlerde bu oran %33.9'dur. Kentsel yerlerde çalışan erkek çocuklar, çalışan kız çocuklara göre, 40 saat ve üzeri çalışmada daha yüksek orana sahiptir. Bu oran erkek çocuklarında %66.2, kız çocuklarında %51'dir.

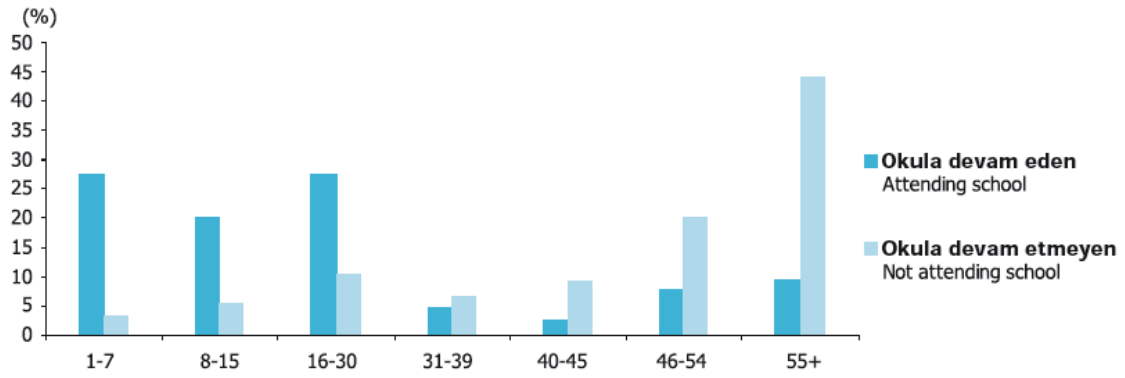

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Grafik 9. Haftalık Fiili Çalışma Süresi ve Okula Devam Durumuna Göre Ekonomik Faaliyetlerde Çalışan Çocuklar, 2012

Ek olarak, ortalama haftalık çalışma süresi 6-14 yaş grubundaki çocuklar için 27.9 iken, 15-17 yaş grubundaki çocuklar için ise 45.8 saattir. Bu farkın okula devam eden grubun 6-14 yaşta yoğunlaşmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Öyle ki okula devam etmeyen çocukların haftalık ortalama fiili çalışma süresi 54.3 iken, okula devam eden çocuklara bakıldığında, bu süre 25.6 saattir. Okula devam çalışmayı engellememekte, ancak çalışma süresini kısaltmaktadır.

Tablo 34. Haftalık fiili çalışma süresine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

		Toplam*		Erkek*		Kadın*	
Haftalık Fiili Çalışma Süresi (Saat)		**2012**	**2019**	**2012**	**2019**	**2012**	**2019**
Toplam							
	(%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1-7 saat arası							
	(%)	15,5	67,6	12,7	76,5	21,5	54,2
8 saat ve daha fazla							
	(%)	84,5	32,1	87,3	24,4	78,5	45,2

*Bin kişi

2019 yılına gelindiğinde 2012 yılına göre 1-7 saat arası haftalık fiili çalışma süresinin arttığı, 8 saat ve üzeri haftalık fiili çalışma süresinin ise düştüğü görülmektedir.

Tablo 35. Ev İşlerinde Çalışan Çocuklar, 1999, 2006

	Toplam çocuk sayısı		Ev işlerinde çalışan			
	Ekim 1999	Ekim-Kasım-Aralık 2006	Ekim 1999		Ekim-Kasım-Aralık 2006	
Yerleşim yeri ve cinsiyet	**Sayı**	**Sayı**	**Sayı**	**(%)**	**Sayı**	**(%)**
Türkiye						
Toplam	**15 821**	**16 264**	**4 470**	**28.3**	**7 004**	**43.1**
Erkek	8 021	8 192	1 208	15.1	2 714	33.1
Kadın	7 800	8 072	3 261	41.8	4 289	53.1
Kent						
Toplam	**9 010**	**9 901**	**2 846**	**31.6**	**4 524**	**45.7**
Erkek	4 585	5 099	869	19.0	1 886	37.0
Kadın	4 425	4 802	1 976	44.7	2 636	54.9
Kır						
Toplam	**6 812**	**6 363**	**1 624**	**23.8**	**2 480**	**39.0**
Erkek	3 436	3 093	338	9.8	828	26.8
Kadın	3 375	3 270	1 286	38.1	1 652	50.5

Not: Ekim 1994 uygulamasında ev işleriyle ilgili sorular sadece 6-14 yaş grubuna sorulduğu için, Ekim 1994 yılı verilerine tabloda yer verilmemiştir.

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2006.

2006 yılında ev işlerinde çalışan çocukların sayısında artış yaşanmıştır. Bununla beraber 2012 yılının sonuçlarına bakıldığında bu oran 6-17 yaş grubu için %49.2'dir ve kız çocukları, ev işlerinde ailesine yardım eden çocukların %56.8'ini oluşturmaktadır. 6-17 yaş grubunda ise gerek erkek gerek kız çocukları için ev işlerinde ailesine yardım eden grup 5-14 yaş grubudur. 6-17 yaş grubunda ev işlerinde faaliyette bulunan erkek çocukların %74'ü 6-14 yaş grubudur; kız çocuklar için bu oran %67.8'dir.

Kentsel yerlerde ev işlerinde ailesine yardımcı olan çocukların oranı %73 ile kırsal yerlere göre (%27) daha yüksektir. Kırsal yerlerde bu işi yapanlar %61.3 oranıyla çoğunlukla kız çocuklarıdır. Okula devam edip ev işlerine yardımcı olan çocukların oranı %50 iken, okula gitmeyen çocuklarda bu oran %38.8'dir (TÜİK ve ILO,2006).

Tablo 36. Ev İşlerinde Faaliyette Bulunan Çocuklar, 2006-2012

(**Bin**-Thousand)

Yerleşim yeri ve cinsiyet Settlements and sex	Toplam çocuk sayısı Total number of children		Ev işlerinde faaliyette bulunan çocuklar Children engaged in household chores			
	2006 (Ekim-Kasım-Aralık) (Oct.-Nov-Dec.)	2012 (Ekim-Kasım-Aralık) (Oct.-Nov-Dec.)	2006 (Ekim-Kasım-Aralık) (Oct.-Nov-Dec.)		2012 (Ekim-Kasım-Aralık) (Oct.-Nov-Dec.)	
	Sayı Number	Sayı Number	Sayı Number	(%)	Sayı Number	(%)
Türkiye - Turkey						
Toplam - Total	**15 025**	**15 247**	**6 540**	**43.5**	**7 503**	**49.2**
Erkek - Male	7 677	7 775	2 589	33.7	3 243	41.7
Kadın - Female	7 349	7 472	3 950	53.7	4 261	57.0
Kent - Urban						
Toplam - Total	**10 160**	**10 139**	**4 672**	**46.0**	**5 479**	**54.0**
Erkek - Male	5 294	5 157	1 980	37.4	2 460	47.7
Kadın - Female	4 866	4 982	2 693	55.3	3 020	60.6
Kır - Rural						
Toplam - Total	**4 866**	**5 108**	**1 867**	**38.4**	**2 024**	**39.6**
Erkek - Male	2 383	2 618	610	25.6	783	29.9
Kadın - Female	2 483	2 491	1 258	50.7	1 241	49.8

Kaynak, ILO ve TÜİK, 2012

Ev işlerinde faaliyette bulunan çocuk sayısına bakıldığında 2006 yılından 2012 yılına bir artış olduğu görülmektedir.

6-17 yaş grubu için ev işlerinde faaliyette bulunan çocukların büyük bir bölümü, haftalık 7 saat ve daha az süreli olarak ev işleri faaliyetlerinde ailesine destek olmaktadır. 2006 ve 2012 yıllarında ev işi faaliyetlerde ailelerine yardımda bulunan çocukların

oranının yükselmesinin sebebi, bu araştırmalarda çocuklara ev işlerinin ayrı ayrı hatırlatılarak sorgulanmasından kaynaklanmıştır.

Hem okula devam etme hem de ev işlerinde yardımcı olma oranının 1994 yılından 2012 yılına kadar yükseldiğini düşündüğümüzde, bu çocukların çalışmasını okullaşmanın engellediğini söyleyemeyiz. Bu çocuklar, ücretsiz emek olarak, giderek artan oranda ev işlerinde çalışır hâle gelmişlerdir. Ayrıca okula devam özellikle 6-14 yaş grubu için daha yüksektir, bu da 15-17 yaş grubunun okullaşma oranı artsa da okuldan ayrıldığını göstermektedir. 2006 yılından 2012 yılına kadar hem kentte hem kırda kız çocuklarının okula devam oranındaki artış, erkek çocuklarına göre daha yüksek olmuştur. Ancak okula devam oranı kız çocukları için erkek çocuklarına kıyasla daha düşüktür (ILO ve TÜİK, 2006-2012). Okula devam edemeyen bu çocukların evde ücretsiz emek olarak çalışır hâle geldiğini tahmin etmekteyiz.

Tablo 37. Haftalık faaliyet süresi ve cinsiyete göre ev işlerinde faaliyette bulunan çocuklar, 2012, 2019

Yaş grubu ve cinsiyet		**Ev İşlerinde Faaliyette Bulunan Çocuk Sayısı***	
		2012	**2019**
Toplam		**7503**	**7099**
2 saat ve daha az süreli		3540	2847
	(%)	**47,2**	**40,1**
3-7 saat arası		2472	2608
	(%)	**33,0**	**36,7**
8 saat ve daha fazla		1491	1644
	(%)	**19,9**	**23,2**
Erkek		**3243**	**3145**
2 saat ve daha az süreli		2013	1339
	(%)	**62,1**	**42,6**
3-7 saat arası		946	1496
	(%)	**29,2**	**47,6**
8 saat ve daha fazla		284	310
	(%)	**8,8**	**9,9**

Tablo 37. (Devam) Haftalık faaliyet süresi ve cinsiyete göre ev işlerinde faaliyette bulunan çocuklar, 2012, 2019

Yaş grubu ve cinsiyet		Ev İşlerinde Faaliyette Bulunan Çocuk Sayısı*	
Kadın		**4261**	**3954**
2 saat ve daha az süreli		1528	1339
	(%)	**35,9**	**33,9**
3-7 saat arası		1525	1496
	(%)	**35,8**	**37,8**
8 saat ve daha fazla		1208	1119
	(%)	**28,4**	**28,3**

*Bin kişi

2019 yılına bakıldığında ev işlerinde faaliyette bulunan çocuk sayısında hem 3-7 saat arası hem de 8 saat ve daha fazla süreli gruplarda artış gerçekleşmiştir.

1.3.Türkiye'de Çocuk Emeğinin Genel Bir Değerlendirmesi, 1994-2019[166]

Türkiye'de çalışan çocukların durumunun betimsel analizinin yapıldığı bu kısımda çalışmanın metodolojisi şu şekildedir: 1994 yılı Çocuk İstihdam Anketi, 1999, 2006, 2012 ve 2019 yılı Çocuk İşgücü Anketleri özet tabloları kullanılmıştır. TÜİK'ten 2012 ve 2019 yılı mikro veri setleri talep edilmiştir. TÜİK'in 2012 ve 2019 Çocuk İşgücü Anketlerinde örneklem sayısı sırasıyla 27 milyon 118 bin çocuk ve 25 milyon 190 bin çocuktur. Bu anketler yılın son çeyreği olan Ekim, Kasım ve Aralık aylarında yapılmıştır. 2012 ve 2019 yıllarını karşılaştıran tablolar TÜİK talep edilerek alınmış olan mikro veri setleri kullanılarak özet tablolar üzerinden türetilmiştir. TÜİK, uyguladığı çocuk iş gücü anketlerinde çalışan çocuklara ilişkin farklı yaş gruplandırması yaptığı için çalışan çocuklar niceliksel olarak değerlendirilirken, toplam çalışan çocuk sayısı ve cinsiyet ayrımı temelinde üzerinden bakılmıştır. Yaş grubu ayrımı temelinde çalışan çocuklar oranına bakılamamıştır.2019 çocuk iş gücü anketi 5-17 yaş grubunda ekonomik faaliyette çalışan çocuklara ilişkin bilgi sağlarken, 1994 ve 2006 anketleri 6-17 yaş grubundaki

[166] Bu bölümdeki grafikler, TÜİK özet tablolarından alınan verilerle türetilmiştir.

çalışan çocuklara ilişkin bilgi vermektedir. Bu nedenle toplam çalışan çocuk sayıları 5 yaşından başlatılsa da 5 yaşındaki çocuklar sadece 2019 anketinde dâhil edilmiştir, diğer yıllar için çalışan çocuk yaşları 6 yaştan başlamaktadır.

Betimsel analizde kullanılan bir diğer kaynak TÜİK'ten talep edilerek alınmış olan 2012 ve 2018 yılı Hane Halkı Bütçe Anketleridir. TÜİK, 2012 Hane halkı Bütçe Anketini, 1 Ocak–31 Aralık 2012 tarihleri arasında bir yıl süre ile her ay değişen 1 104, yıllık toplam 13 248 örnek hanehalkına uygulanarak Türkiye geneli, kentsel ve kırsal yerler ayrımında tüketim harcaması göstergeleri elde etmiştir. 2018 Hanehalkı Bütçe Anketi ise 1 Ocak–31 Aralık 2018 tarihleri arasında bir yıl süre ile her ay değişen 1 296, yıllık toplam 15 552 örnek hanehalkına uygulanarak yapılmıştır ve Türkiye geneli için tüketim harcaması göstergeleri elde etmiştir. Bu çalışmada çalışan çocuğun hane resinin çalışma durumu sorusu seçilerek, çalışan çocuğun sınıfsal durumu ampirik olarak kanıtlanmaya çalışılmıştır. İlgili grafik TÜİK'in yaptığı 2012 ve 2018 yılları hane halkı bütçe anketlerinden SPSS kullanılarak türetilmiştir.

Betimsel analiz kısmında kullanılan son kaynak ise TÜİK'ten talep edilerek alınmış olan 2012 ve 2018 yıllı Hane Halkı İş Gücü Anketleridir. Bu anketler, seçilmiş sorular üzerinden çalışan çocuğun çalışma koşullarını tespit etmek için kullanılmıştır. TÜİK hane halkı işgücü anketlerini yılın son çeyreğinde, Ekim-Kasım-Aralık, gerçekleştirmiş olup 2012 yılı hane halkı iş gücü anketinde örneklem sayısı 510 bin 807 hane; 2018 yılı hane halkı iş gücü anketinde ise 374 bin 172 hanedir. Devletin emek piyasasına ilişkin izlediği neo-liberal politikaların yarattığı koşulların çalışan çocuklar için de geçerli olup olmadığı sorgulanmıştır. Bunun için seçilmiş anket soruları SPSS aracılığıyla analiz edilerek ilgili tablolar türetilmiştir.

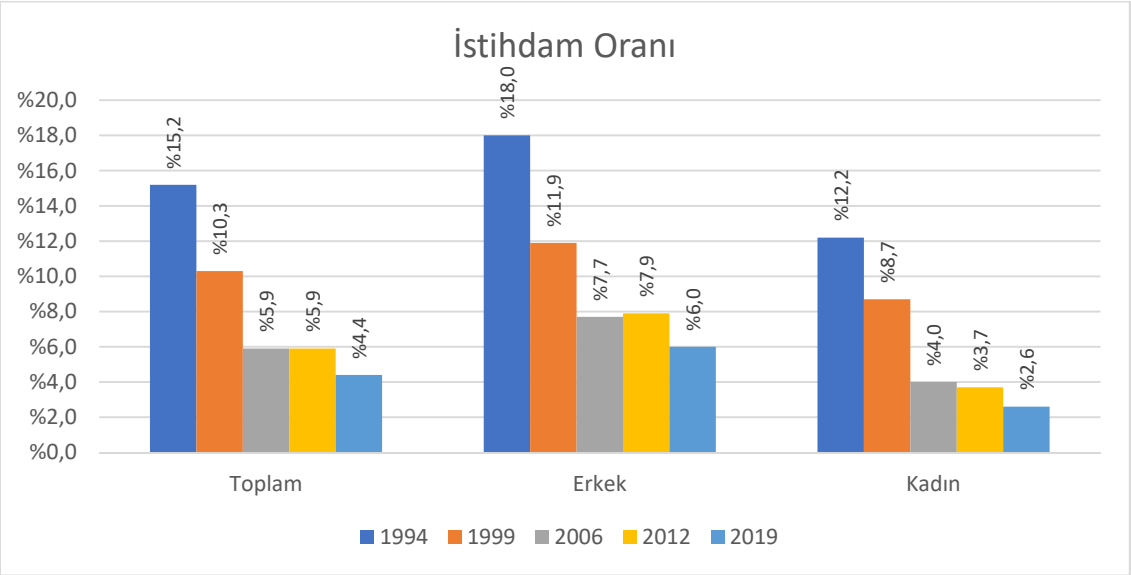

Grafik 10. Yaş grubu ve cinsiyete göre kurumsal olmayan nüfus ve istihdam, 2012, 2019

1994 yılından 2019 yılına kadar çocuk istihdamında bir düşme eğilimi görülmektedir. Ancak bu anketler çocuk işçiliğinin en düşük olduğu Ekim, Kasım ve Aralık aylarında yapılmıştır. Söz konusu aylar hem tarımsal faaliyetlerin büyük ölçüde tamamlandığı hem de okulların açık olduğu döneme denk düştüğünden, aslında çocuk işçiliğinin de en düşük olduğu bir dönemi kapsamaktadır. Bu nedenle anket sonuçlarında düşük çıkan çocuk işçi sayısını yorumlarken bu bilgi unutulmamalıdır.

Ek olarak bu anketler de çocuk işçi olarak çıraklar dâhil edilmemektedir. Artan meslek liseleri ve bu okullarda çırak ve stajyer olarak çalıştırılan çocukların sayısı artarken, bu grubun dâhil edilmiyor oluşu, düşmekte olan çocuk işçi sayısını sorgulatmaktadır.

Ayrıca 2019 çocuk iş gücü anketi Suriyeli göçmen ve çalışan çocukları da kapmamaktadır. Bu da kayıt içi çalışan çocuk işçi sayısına tam anlamıyla ulaşılamamış olduğunun bir diğer önemli göstergesidir. Türkiye'ye göç etmiş olan Suriyelilerin yerli işçilere kıyasen daha ucuz iş gücü olarak işverenler tarafından ikame edilmesi, ağır koşullarda çalışan çocuk sayısındaki düşmenin bir ifadesi de olabilir.

1994 yılından 2019 yılına kadar ekonomik işlerde çalışan çocuk sayısında bir azalma eğilimi görülmektedir. Ev işlerinde faaliyette bulunan çocukların sayısı ise 2012 yılına kadar artmıştır. Bu eğilim 2019 yılında küçük bir azalış gösterse de çocukların ev işi faaliyetlerde görünmez emek olarak daha fazla dâhil olduklarının göstergesidir.

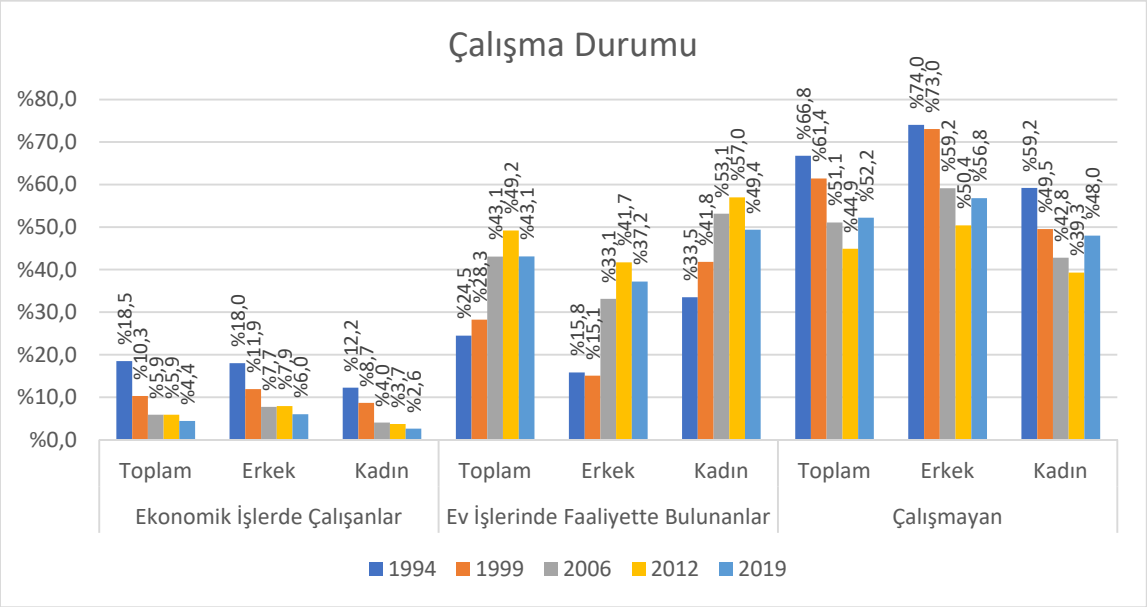

*Bin kişi

Grafik 11. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre çocuklar, 2012, 2019

Çalışmayan çocuk sayısına baktığımızda ise 2012 yılına kadar bir düşme eğilimi görülmektedir. Çalışmayan çocuk sayısı azalırken çocuk istihdamının da düşmekte olması, bu çocukların kayıt dışı sektöre kaydığını da düşündürtmektedir. Çünkü bu azalma çocuk istihdamındaki düşüş ile açıklanamamaktadır. Ek olarak 2019 yılında çalışmayan çocuk sayısı tekrar bir artış göstermiş gibi gözükse de bu artış temel olarak, diğer anket yıllarından farklı olarak, 2019 yılında 5 yaşındaki çocukların ankete dâhil edilmesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir.

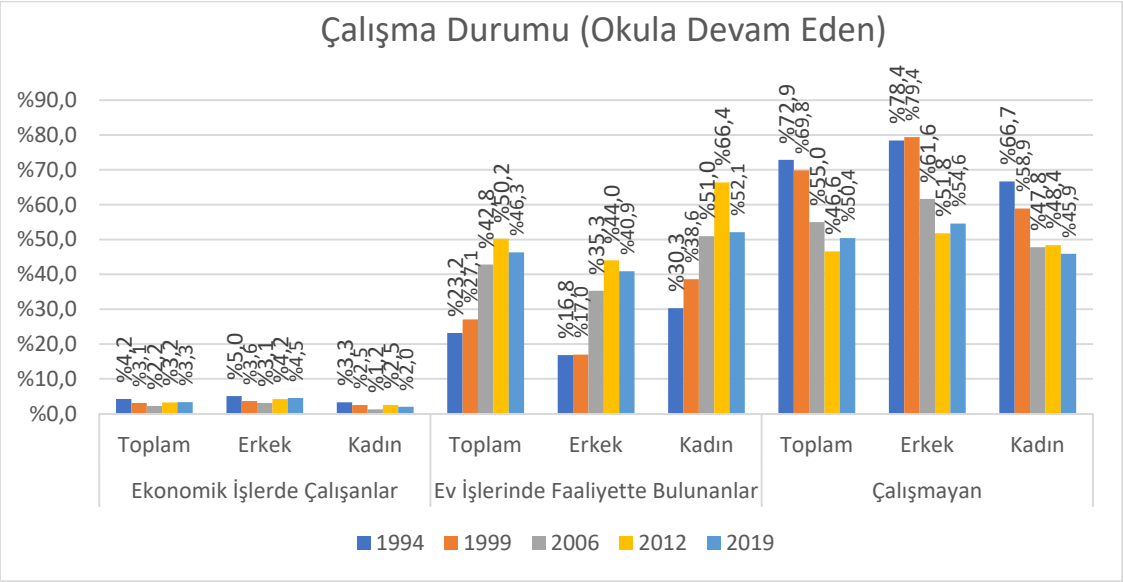

Grafik 12. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam eden çocuklar, 2012, 2019

Okula devam etmenin çalışma üzerindeki etkisine baktığımızda, 1994 yılından 2006 yılına kadar okula devam etmenin ekonomik çalışma üzerinde geriletici bir etkisi olduğu görülmektedir. Ancak okul devam etmeye rağmen, 2006 yılı sonrası ekonomik işlerde çalışma eğilimi artışa geçmiştir. Bununla birlikte hem okula devam eden hem de ev işlerinde faaliyette bulunan çocuk sayısı artmıştır. Okula devam, ev işlerinde çocukların çalışmasını engelleyememiştir. Benzer şekilde okula devam eden ama çalışmayan çocuk sayısında da yaşanan gerileme, okula devamın çocukların çalışması üzerinde tek başına etkili olamadığının göstergesidir.

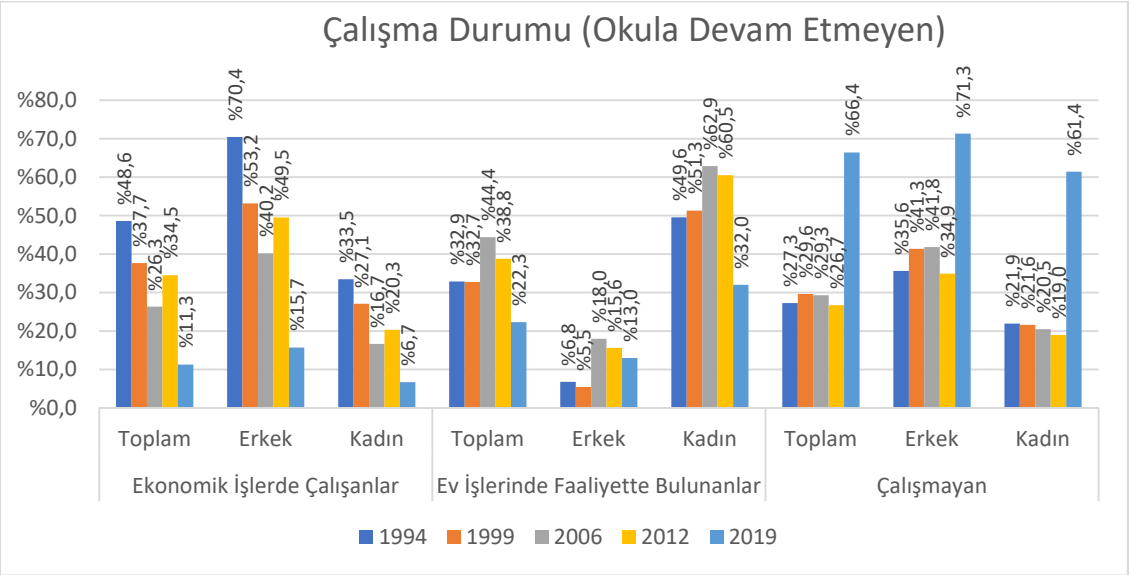

Grafik 13. Yaş grubu, cinsiyet ve çalışma durumuna göre okula devam etmeyen çocuklar, 2012, 2019

Okula devam etmeyen ancak ekonomik işlerde çalışan çocukların sayısı 1994 yılından 2006 yılına kadar gerilemiştir ancak 2012 yılında tekrar artışa geçmiş, 2019 yılında ise tekrar düşmüştür. Bu anlamda okula etmemeye rağmen ekonomik işlerde çalışan çocuk sayısında yaşanan düşme eğilimi, okulla devamın çocukların çalışmasında tek başına etkili olmadığını desteklemektedir.

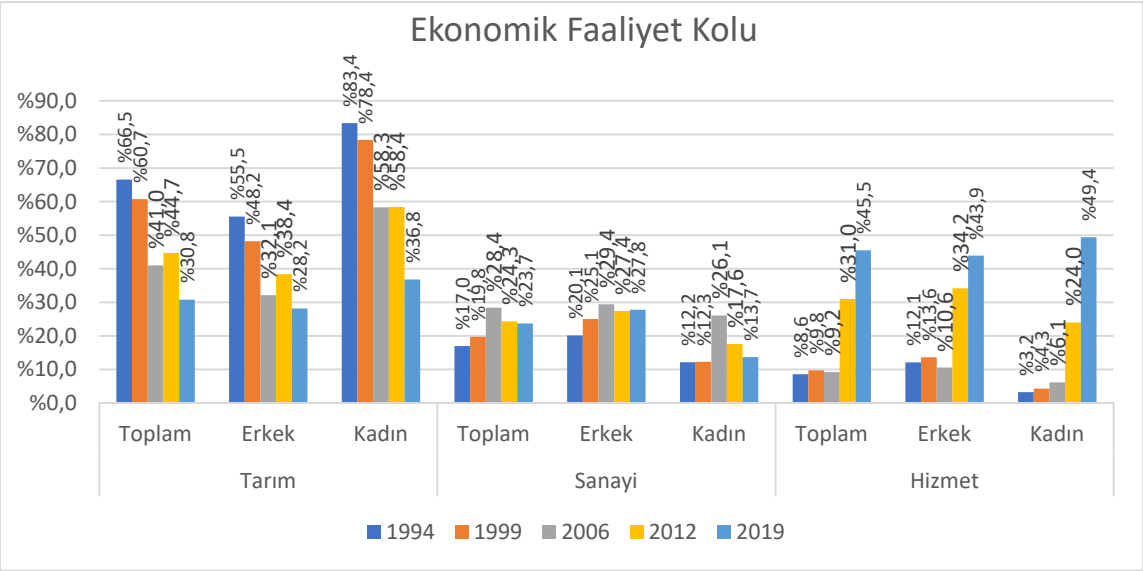

Grafik 14. Yaş grubu, cinsiyet ve sektöre göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Çocuk emeğinin sektörel dağılımına baktığımızda tarım sektöründe bir düşme eğilimi görülmektedir. Bu düşme eğilimi tarımsal tasfiyenin bir yansımasıdır. Sanayi sektöründe çalışan çocuk sayısı 1994 yılından 2006 yılına kadar artış eğiliminde olup 2006 sonrasında 2012 ve 2019 yılında aynı seviyede kalmıştır. Bu anlamda sanayi sektörü çocuk emeği kullanımında ısrarcı olduğu görülmektedir. Hizmetler sektörü ise özellikle 2012 yılı ve 2019 yılında çocuk emeği kullanımında ciddi artış göstermiştir.

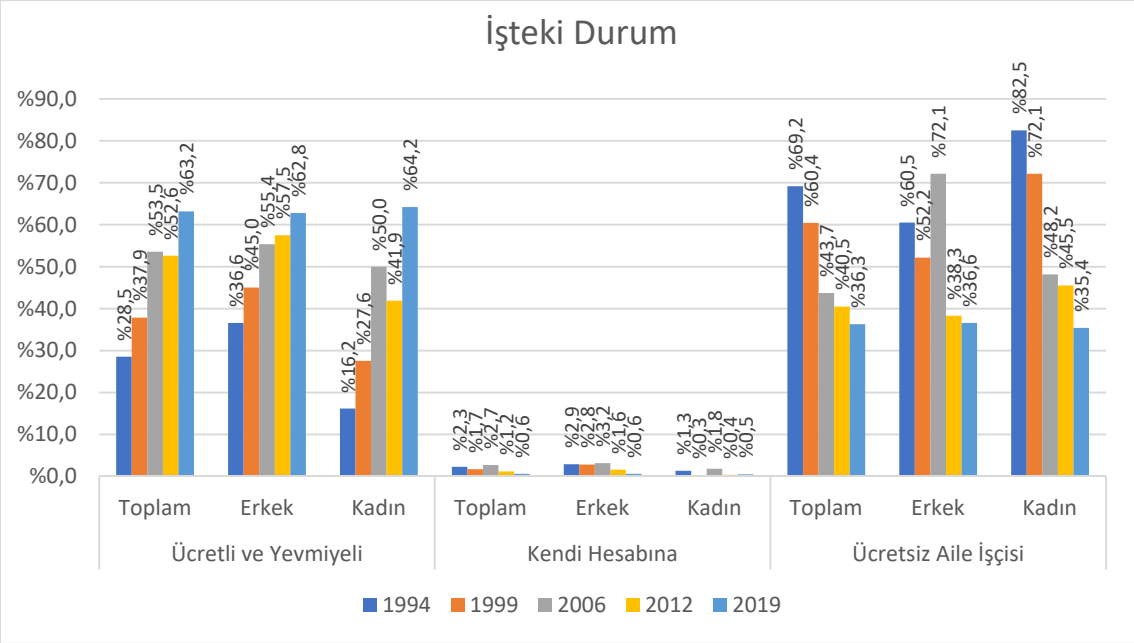

Grafik 15. Yaş grubu, cinsiyet ve işteki duruma göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Çocuk emeğinin işteki durumuna bakıldığında ise önemli bir sonuç karşımıza çıkmaktadır. Ankete göre ücretli ve yevmiyeli olarak çalışan çocuk sayısı artış eğilimindedir. Bir başka deyişle çocuk emeği işçileme eğilimi artıştadır, çocuk emeğinde ücretli işçilik öne çıkan biçimdir. Çalışan çocukların kendi hesabına çalışma durumları azalma eğilimindedir. Ücretsiz aile işçisi olarak çalışma da azalma eğilimindedir. Bu sonuç, ücretsiz aile işçiliğinin yoğun olarak kullanıldığı tarımın tasfiyesinden kaynaklanmaktadır.

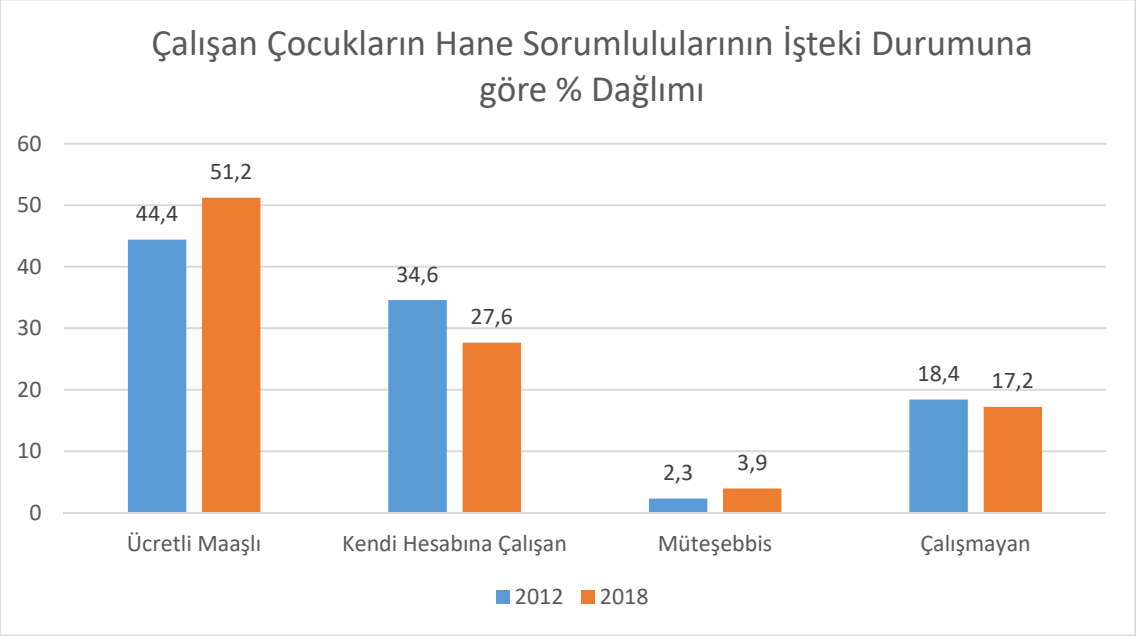

Grafik 16. Çalışan çocukların (15-18 Yaş Grubu) Hane Sorumlularının İşteki Durumuna Göre Dağılımı (%)[167]

Ayrıca 2012 ve 2018 yılı hane halkı bütçe anketlerinde 15-18 yaş grubundaki çalışan çocukların hane sorumlularının işteki durumlarına göre dağılımına bakıldığında en yüksek oranın ücretli maaşlı çalışmada olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle çalışan çocukların hane sorumluları da ücretli işçilik biçimde çalışmada yoğunlaşmaktadır. Çalışan çocukların hane sorumluları da işçileşme eğilimindedir. Gerek çocuk emeği gerek çalışan çocuğun hane sorumlusunun emeği işçileşmektedir. Bu anlamda işçileşen çocuk, işçileşen aileden gelmektedir. Bu durum çocuk emeği meselesinin bir sınıf meselesi olduğu tezimiz desteklemektedir.

[167] Bu grafik, TÜİK'in yaptığı 2012 ve 2018 yılları hane halkı bütçe anketlerinden SPSS kullanılarak türetilmiştir. TÜİK 2012 Hanehalkı Bütçe Anketini, 1 Ocak–31 Aralık 2012 tarihleri arasında bir yıl süre ile her ay değişen 1 104, yıllık toplam 13 248 örnek hanehalkına uygulanarak Türkiye geneli, kentsel ve kırsal yerler ayrımında tüketim harcaması göstergeleri elde etmiştir. 2018 Hanehalkı Bütçe Anketi ise 1 Ocak–31 Aralık 2018 tarihleri arasında bir yıl süre ile her ay değişen 1 296, yıllık toplam 15 552 örnek hanehalkına uygulanarak Türkiye geneli için tüketim harcaması göstergeleri elde etmiştir.

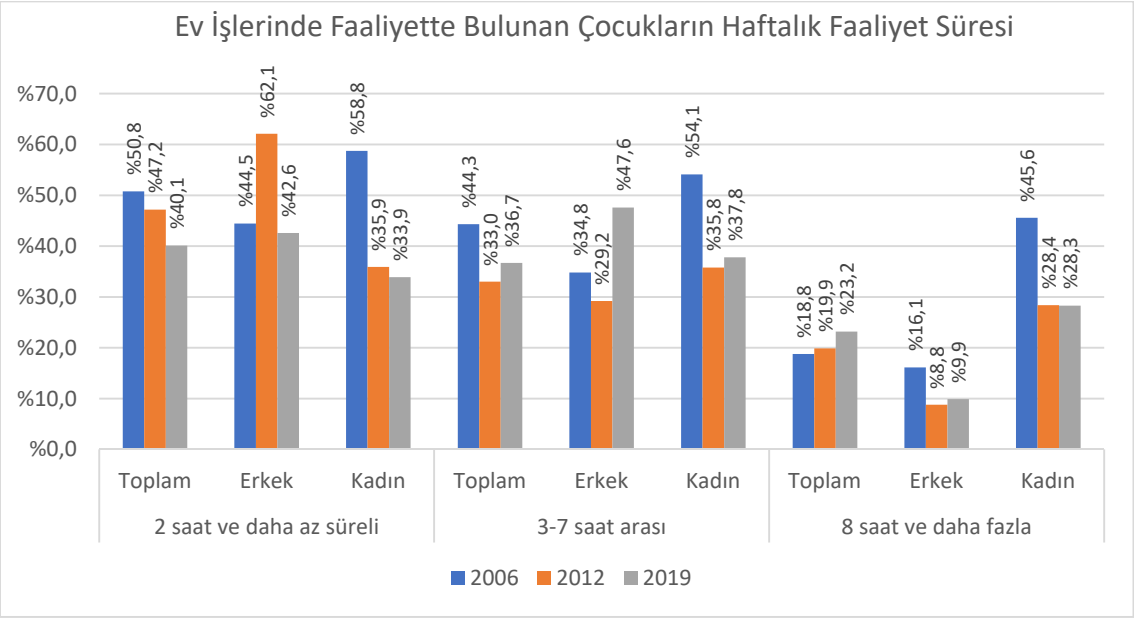

Grafik 17. Haftalık faaliyet süresi ve cinsiyete göre ev işlerinde faaliyette bulunan çocuklar, 2012, 2019

Ev işlerinde faaliyette bulunan çocukların haftalık faaliyet süreleri 2006, 2012 ve 2019 çocuk iş gücü anketlerinde farklı gruplandırılmış olup yukarıdaki grafikte yer alan çalışma saatleri itibariyle ortaklaştırılabilmiştir.

Buradaki önemli bir sonuç karşımıza çıkmaktadır. Ev işlerinde faaliyette bulunan çocuk sayısında artış olduğu gibi, ev işlerinde faaliyette bulunan çocukların daha uzun sürelerde ev işi faaliyetlerinde bulunur hâle geldikleri görülmektedir. 8 saat ve daha fazla süreye baktığımızda 2006 yılından 2019 yılına kadar bu süre artış eğilimindedir.

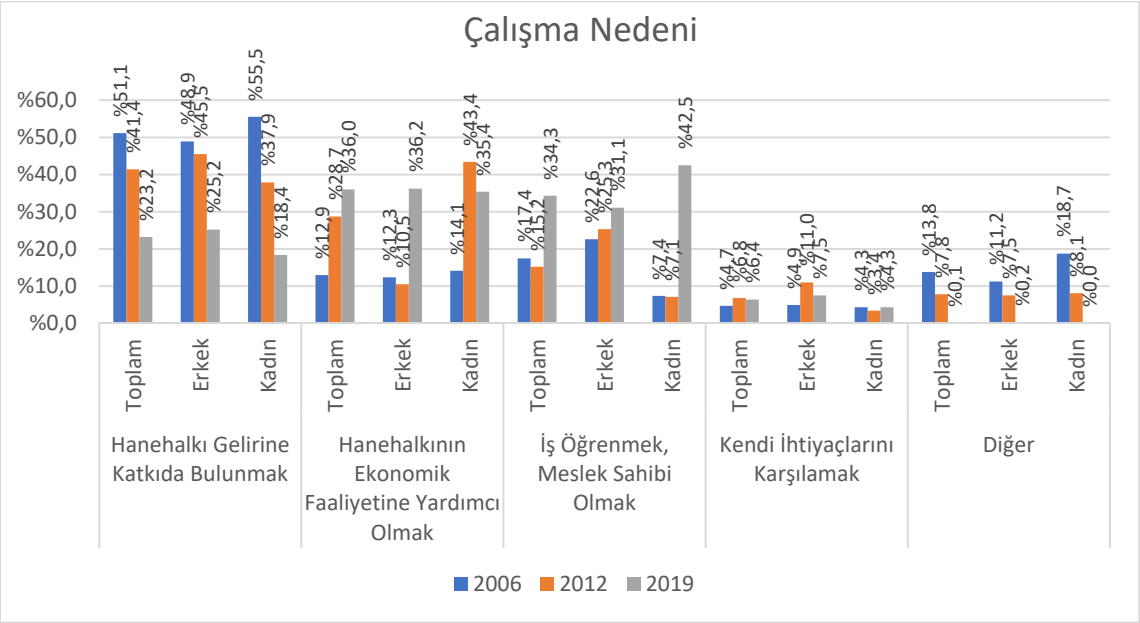

*2006, 2012 yılı için diğer sütunu oluşturulurken "ailenin isteği" verileri "diğer" kategorisine dâhil edilmiştir.

Grafik 18. 5-17 yaş grubu, cinsiyet ve çalışma nedenine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Çalışan çocukların çalışma nedenlerine bakıldığında önemli bir sonuç karşımıza çıkmaktadır. Hane gelirine katkıda bulunma 2006 yılından 2019 yılına bir azalma eğilimi içindedir. Hane halkının ekonomik faaliyetine yardımcı olma ve iş öğrenmek, meslek sahibi olmak için çalışma nedeni ise artış eğilimindedir. Özellikle çocukların iş öğrenmek, meslek sahibi olmak için çalışmalarındaki artış çocukların aslıdan eğitim ve istihdam arasında yaptıkları tercihin bir yansımasıdır. Çocukların bugün çalışmayı tercih eder hâle gelmeleri alacakları eğitim sonucunda emek piyasasına girebilmelerini sağlayacağı umutlarını kaybettiklerini gösteriyor olabilir.

1994 yılından 2006 yılına gelindiğinde, çocukların okula devam edememedeki en önemli sebebinin okul masraflarını karşılayamama olduğunu görmekteyiz. Bu sebep 2006 yılından 2012 yılına gelindiğinde ise 6-14 yaş grubundaki çocukların %22.6'sı "süreğen bir hastalığının olması nedeniyle"; 15-17 yaş grubu, yani okulu bırakma oranının daha çok olduğu grup için ise %38.9 oranıyla "okula ilgi duymaması/derslerde başarısız olması" seçeneği ilk sırada yer alır olmuştur. İkinci neden ise her iki yaş grubu için okul

masraflarını karşılayamama şeklindedir (ILO ve TÜİK, 2012). Bu durum hem derinleşen yoksulluğu hem de çocukların, özellikle 15-17 yaş grubunun eğitime olan ilgi ve başarıdaki düşüşü göstermektedir. Buna paralel olarak da bu çocuklar eğitimden vazgeçmekte ve bir iş öğrenmeye doğru kayış yaşamaktadır.

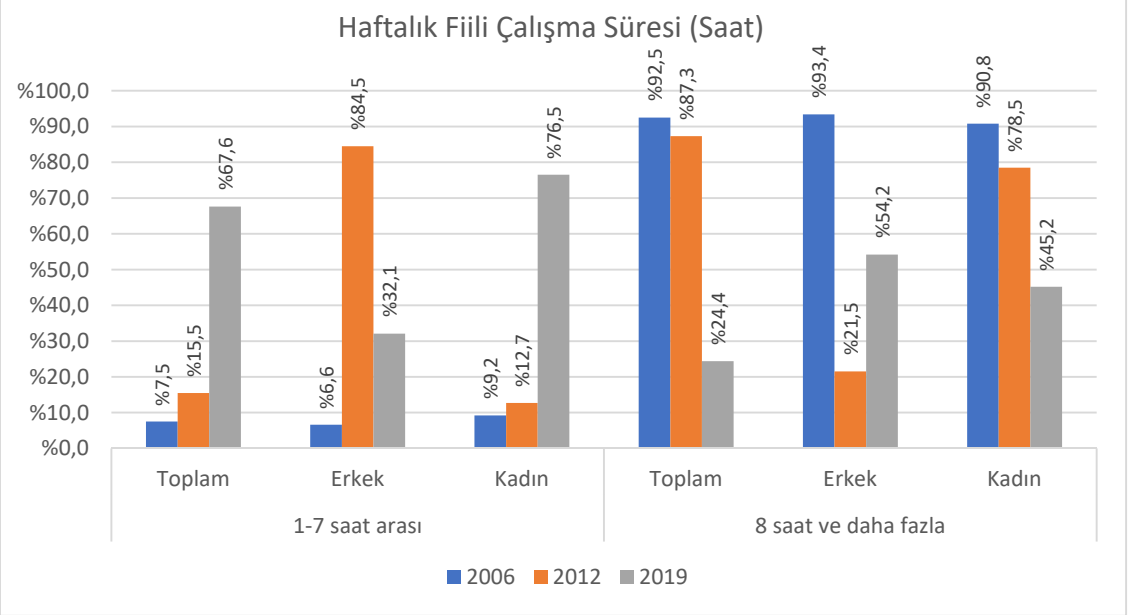

Grafik 19. Haftalık fiili çalışma süresine göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Ekonomik faaliyetlerde çalışan çocukların haftalık fiili çalışma süreleri 2006, 2012 ve 2019 çocuk iş gücü anketlerini karşılaştırabilmek için 1-7 saat arası ve 8 saat ve daha fazla şeklinde gruplanabilmiştir. Ekonomik faaliyetlerde çalışan çocukların haftalık fiili çalışma süresi 1-7 saat arası için artış eğilimindedir. Özellikle kız çocuk işçilerin 1-7 saat arası çalışma süresi giderek artmıştır. 8 saat ve daha fazla çalışmaya baktığımızda ise kız çocuklarının erkek çocuklarına kıyasen daha uzun saatler çalıştığı görülmektedir. Bununla birlikte 2006 ve 2012 yılları için 8 saat ve üzeri çalışma oranı oldukça yüksek iken, 2019 yılında düştüğü görülmektedir.

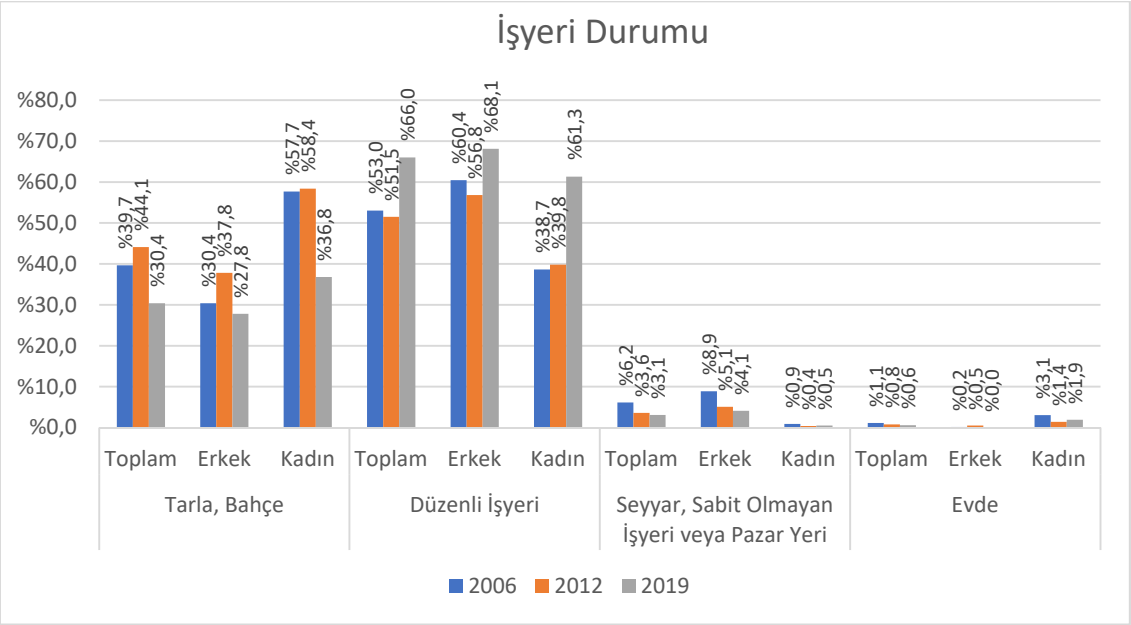

Grafik 20. Cinsiyet ve işyeri durumuna göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar, 2012, 2019

Ekonomik faaliyette çalışan çocukların çalıştıkları işyeri durumuna bakıldığında düzenli bir işte çalışmanın yoğun olduğu ve 2019 yılında da artış yaşadığı görülmektedir.

Her ne kadar çocuk iş gücü anketi 2019 verileri, çocuk işçi sayısında bir düşme olduğunu ortaya koysa da bu anketin sadece kayıtlı olan çocukları dikkate aldığını unutmamak gerekmektedir. Öyle ki 2012 ve 2018 yılı hane halkı iş gücü anketleri[168], 15-17 yaş grubu için de olsa, bize önemli birtakım sonuçlar sunmaktadır. Bu anketlerden oluşturulmuş grafikler aşağıda verilmiştir[169].

Bu sonuçlardan ilki 15-17 yaş grubunda çalışan çocukların büyük oranda özel sektörde yoğunlaşmış olmasıdır. Bu yaş grubu çocukların çalıştığı sektörde hâkim yapı, her iki yıl için özel sektördür. Bununla birlikte 2012 yılında % 86.8 olan bu oran, 2018 yılında % 75.4'e gerilemiştir. Kamu sektöründe çalışan 15-17 yaş arası çocuklar da ise artış vardır. 2012 yılında % 13,0 olan bu oran, 2018 yılında %24,0'a yükselmiştir. Bu veri devletin yasal olarak çalıştırdığı çocuk sayısındaki artışın da ifadesidir.

[168] TÜİK hane halkı işgücü anketlerini yılın son çeyreğinde, Ekim-Kasım-Aralık, gerçekleştirmiş olup 2012 yılı hane halkı iş gücü anketinde örneklem sayısı 510 bin 807 hane; 2018 yılı hane halkı iş gücü anketinde ise 374 bin 172 hanedir.

[169] Aşağıda yer alan grafikler 2012 ve 2018 yılları için TÜİK tarafından yapılan hane halkı iş gücü anketlerinden SPSS aracılığıyla türetilmiştir.

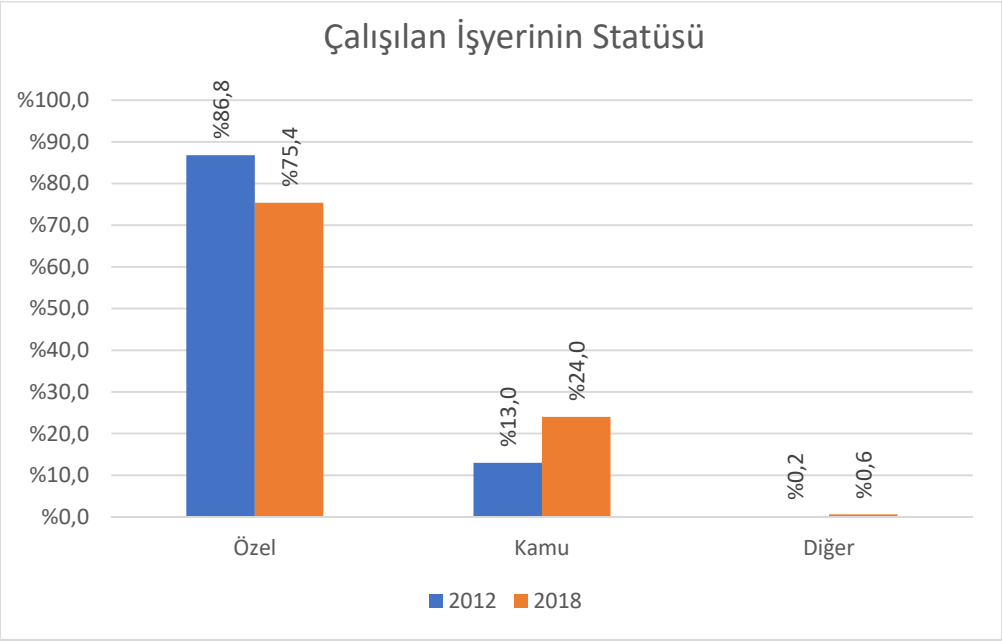

Grafik 21. 15-17 yaş arası çalışılan işyerinin statüsü durumu, 2012, 2018

15-17 yaş grubunda çalışan çocukların bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olup olmadığına bakıldığında ise sosyal güvenlikten yoksun çalıştırılan çocukların hâkim yapı olduğu görülmektedir.

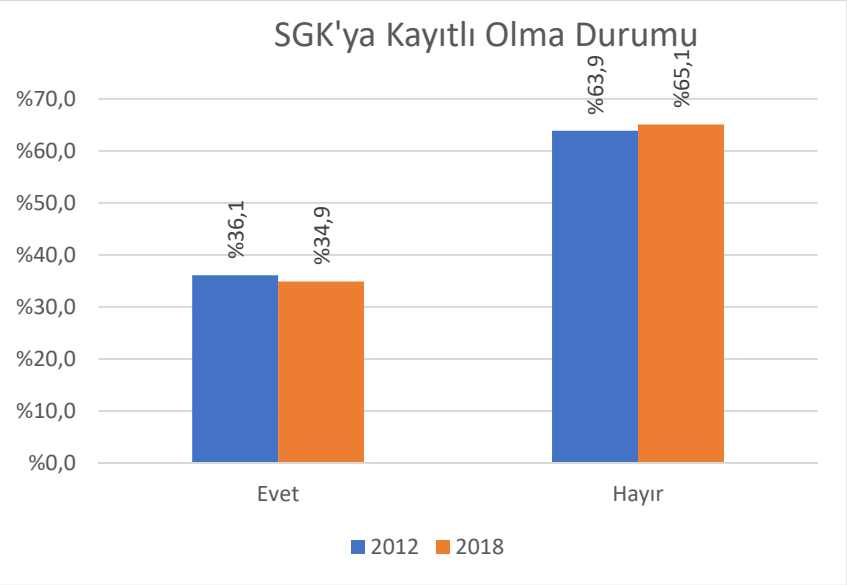

Grafik 22. 15-17 yaş arası SGK'ya kayıtlı olma durumu, 2012, 2018

Bu durumu, çalışılan işyerinin çalıştırdığı işçi sayısına göre gruplanmasında hangisinin yoğunlukta olduğu bilgisi ile birlikte düşündüğümüzde durum kötüleşmektedir. Öyle ki 15-17 yaş grubu arası çocuklar daha çok hukuksal olarak da denetimden yoksun bırakılmış olan "10 kişiden az işçi çalıştıran" yerlerde yoğunlaşmıştır. Çalışılan iş yerlerine bakıldığında, 2012 yılı için %50,9, 2018 yılı içinse % 45,4 ile 10 ve daha az kişi çalıştıran iş yerlerinin 15-17 yaş arası çocukların en yoğun çalıştıkları yer olduğu görülmektedir. Bu bilgi için önemlidir. 1o kişi ve daha az sayıda kişi çalıştıran iş yerleri devletin denetimine tabi değildir. Bu durumun çocuk emeği açısından neden olduğu sorunlara ikinci bölümde değinilmiştir. Yani bu çocuklar devletin denetimine yasal olarak tabi olmayacak sayıda işçi çalıştıran küçük işyerlerinde yoğunlaşmıştır ve korunmasız durumdadır. Bu veri bize devletin, çoğunluğu bu küçük iş yerlerinde çalışmasına rağmen, çocukların çalışma koşullarını, işe başlama yaşlarını denetlemediğini ve çalışmalarına göz yumduğunu gösterir. bu durum da devletin çocukları işçileştiren karakterine bir örnektir.

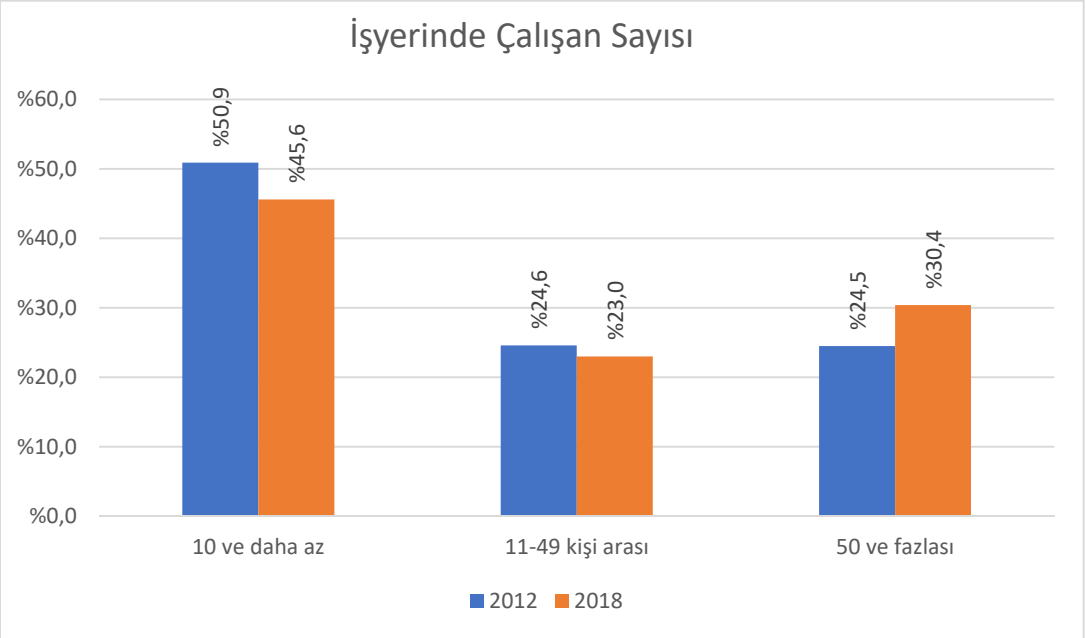

Grafik 23. 15-17 yaş arası işyerindeki çalışan sayısı durumu, 2012, 2018

Bir diğer önemli durum ise 15-17 yaş grubunun çalışmasının yarı zamanlı işlere doğru kayması ve bunun nedeni olarak eğitime devam etmenin 2012 yılından 2018 yılına kadar artış eğilimine geçmesi gelmektedir. Ancak bu veriyi doğru yorumlamak gerekir. Her ne kadar, sanki eğitime devam sürekli çalışmadan yarı zamanlı bir çalışmaya neden oluyor gibi gözükse de öncelikle bu çocuklar "yarı zamanlı" da olsa çalışma durumlarında açıkça artış vardır.

TÜİK verilerine göre çocuk işçi sayısı düşmekte olsa da, çalışan çocuklara stajyer, çırak ve göçmen çocukların dâhil edilmediğini belirtmiştik. "Neden sürekli bir işte çalışmıyorsunuz?" sorusunun yoğunlaştığı cevap olan "sözleşmesi eğitim süresini kapsadığı için (stajyer, çırak)" ile düşündüğümüzde, aslında bu 15-17 yaş grubu çocuklarının eğitim adı altında, özellikle meslek liselerinde, stajyer ve çırak olarak çalıştırılmalarının arttığı, yani işçileştiği görülmektedir.

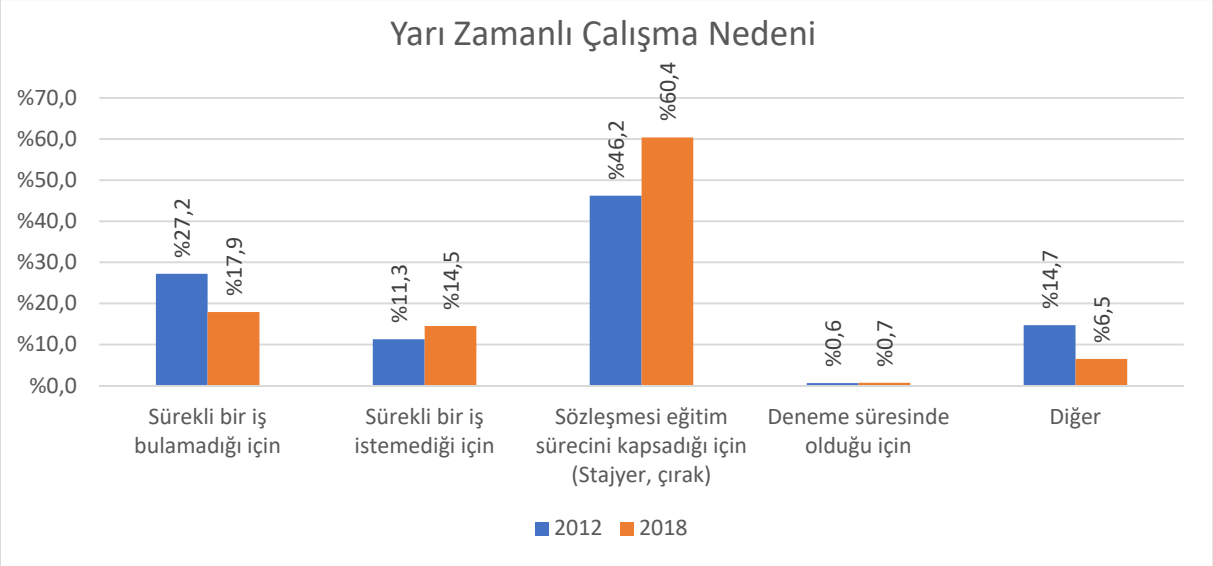

Grafik 24. 15-17 yaş arası yarı zamanlı bir işte çalışma nedeni, 2012, 2018

Neden sürekli bir işte çalışmadıkları sorulduğunda ise cevaplarda artan meslek liselerinin etkisini görmekteyiz. Sürekli bir iş bulamadığı için sürekli bir işte çalışmama düşme eğilimi içindedir. Sürekli bir iş bulamama oranı 2012 yılında % 27,2 iken, 2018 yılında %17,9'a düşmüştür. Aslında bu tablo bize, yukarıdaki bilgilerle beraber devletin

esnek, yarınsız, güvencesiz emek politikalarının çocuk emeği için de geçerli olduğunu anlatır. Kalkınma planlarını incelediğimizde, bu yapının adım adım nasıl inşa edildiğini görmüştük. İşte bu veriler de söz konusu planların çocuk emeğine yansımasıdır. Meslek liselerinde çıraklık ve stajyer olarak çalışmadaki artış ise bizatihi devlet eliyle yaratılan işçi çocuğun oranı demektir ve bu oran artmaktadır. 2012 yılında %46,2 olan bu oran 2018 yılında %60,4'e yükselmiştir. Devlet daha çok sayıda çocuğu çırak ve stajyer adı altında işçileştirmektedir ve çalışma koşullarını da kötüleştirmektedir. Bunu gerek büyük oranda sosyal güvenlik sistemi dışında çalıştırılmalarından gerek emek piyasasına 1990'lı yıllardan beri yaptığı müdahalelerden anlayabilmekteyiz.

Tüm bu veriler birlikte düşünüldüğünde aslında kapitalist üretim biçiminin ihtiyaçlarına göre işçileşen çocuk yine karşımızdadır. İşçileşen çocuk, yer değiştirmektedir. Ücretsiz emek olarak ev işlerinde, meslek liselerinde stajyer, çırak olarak çalışmadaki artış ve hizmet sektöründe çalışan çocuk sayısındaki artış bunun ifadesidir. Çocuk işçilik hâlâ vardır, sadece yer değiştirmektedir. Ayrıca neo-liberal politikaların sonuçlarını da doğrudan taşımaktadır: Geçici, yarı zamanlı, güvencesiz çalışma.

SONUÇ

Bugün çocuklar eğitim, sağlık, tüketim, bedensel gelişim ölçütleri ve emek gibi pek çok yönden analiz edilen öznelere dönüşmüşlerdir. Sosyal bilimler için ve pek çok bilim için olduğu gibi, devlet için de çocuk, bir araştırma konusu ve mühadale alanıdır.

Bu anlamda devlet ve çocuk emeği ilişkisi öncelikle çocuk emeğinin asli bileşeni olan çocukluk kavramı üzerinden incelenmeye başlanmıştır. Bugün karşımıza çıkan iki farklı uçta çocukluk vardır. Bir yanda Yaşar Kemal'in (2013:9) de gözlemlediği gibi "…toplumsal bir yara hâline gelmiş sokak çocukları, sokakta çalışan çocuklar; kundura boyacıları, hamallar, hırsız ve yankesici çocuklar, suça sürüklenen çocuklar, yazın bile üşüyen, çöplüklerde eşinen, kendi gölgesinden bile korkan ya da gözü pek, korkunç bir yoksulluğun, itilmişliğin ve ötelenmişliğin içinde olan"; temel kamu hizmetlerine dahi ulaşamayan ve yoksullukları karşısında işçileşen çocuklar; diğer yanda el üstünde tutulan, tüketici toplumun küçük bireyleri olmuş, sermayenin varisi, özel eğitim olanaklarına sahip varsılın çocukları. Bu iki farklı çocukluğun sebebi nedir?

Bu sorudan hareketle yapılan tarihsel okumalar çocukluğun sınıfsal bir mesele olduğunu ortaya konmuştur. Bununla birlikte çocukluk sınıf temelinde bir anlama kavuşurken, çocukluk fikrinde kırılmalar gözlemlenmiştir ve bunu yaratan temel dinamik araştırılmıştır.

Bu çerçevede, çalışma boyunca çocukluk ve çocuk emeği kavram ikilisi, maddi üretim tarihi içerisinde kavranmaya ve öncelikle bu kavramları şekillendiren temel dinamik keşfedilmeye çalışılmıştır. Bu dinamiğin ise üretim biçim ve ilişkileri olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda üretim biçim ve ilişkileriyle, bundaki kırılmaların ve sınıf ilişkisinin, bu iki kavram üzerinde belirleyici olduğu tespit edilmiş ve gösterilmiştir.

Kapitalizm öncesi çocuk emeği, feodal üretim biçimine uygun olarak ya kendilerine ait ya kiracısı oldukları toprakta ya da toprağın sahibi lordun diğer işlerinde görülmüştür. Yaygın biçimiyle çıraklık, hizmetçilik, çobanlık ve serf

ailelerin çocukları ve diğer tarım işçisi çocuklar olarak toprakta çalışan çocuklar biçimindedir. Feodalizmin bunalıma girdiği 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan süreç, erken manifaktürcü süreçtir. Erken modern dönemde otoriteler ve yasalar, çocukları çalıştıran düzenlemeler yapmışlar ve 16-18. yüzyıllar arasında, ister düşkünlerevi gibi hayır kurumlarında olsun ister ceza kurumlarında ister manifaktürlerde çocuklar işçileşmişlerdir. Erken manifaktürcü dönemin en önemli özelliği de çocuk emeği açısından budur. Bir başka deyişle, değişen üretim biçim ve ilişkileri yoksul çocuğu adım adım işçileştirmiştir. Bu değişimler ışığında, üretim sistemi değiştikçe ve kayış yaşadıkça, çalışan çocuk loncalardan, ev tipi üretime-ev sanayisine ve manifaktürlere kaymıştır. Diğer bir deyişle, çocukların çalışma alanları kaymıştır. Proto-sanayileşme denilen bu süreçte, manifaktürlerde, çırak tipi düşük ücretli çalışan işçiler ortaya çıkmıştır ve (yoksula, devlet veya yerel otorite tarafından yardım sağlayan-poor relief otoriteleri), hayır kurumları tarafından, bir dinî ve yerel otoritede (parish), ustaların yanına çırak olarak yerleştirilmiş olan yoksul kız ve erkek çocukları, bu sefer zanaatkârların atölyelerinde düşük ücretli işçi olarak, çıraklık adı altında çalıştırılmışlardır.

Sonuç olarak erken manifaktürcü dönem olan bu dönemde çocuklar, yetimhane ve çalışma evlerinde çalıştırılan çocuklar, evinden uzakta hizmetkâr, çoban ya da tarım işçisi olarak çalışan çocuklar, kırevi endüstrisinde kendi evlerinde çalışan çocuklar, zanaatçıya ait atölyelerde ve manifaktürlerde çıraklık adı altında ucuz işçi olarak çalışan çocuklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarımdaki dönüşüm ise anlamamız gereken başka bir kırılma aşamasıdır. Çitleme hareketi ve beraberinde gelen mülksüzleşme, toprağını kaybeden ve daha da yoksullaşan topraksız köylünün çocukları ve kimsesiz, terk edilmiş ve yetim çocuklar için birtakım sonuçlar doğurmuştur. Daha yoksul olan ailelerin çocukları; kimsesiz, terk edilmiş ya da yetim çocuklar kamusal otorite tarafından kiralanan tarım işçisine dönüştürülmüşlerdir.

Ödünç verilerek kiralanan bu çocuklar ya yanaşma çocuk ya da hane dışı kiralanan çocuk biçimindedir. Böylece toprak sahibi ailenin çocukları ile dışarıdan gelip çalışan çocuk arasında fark açılmıştır. Dışarıdan gelen çocuklar, kiralanan ya da evlat edinilen çocuklar olarak görülmeye başlanmış ve sömürülen bir kaynağın ifadesi olmuşlardır.

Sonuç olarak feodalizmin çözüldüğü süreçte, bir başka deyişle üretim biçim ve ilişkileri değişirken, çocuk emeğinin daha sistematik, yoğun ve pek çok yeni emek biçiminde kullanılır hâle geldiği açığa çıkarılmıştır ve tarihsel olarak üretim tarzı değiştikçe ekonomik, toplumsal ve siyasal olanın da değiştiği, bu çerçevede de mülkiyet ilişkisi, çalışma biçimleri ve koşulları, meslekler, çocuk emeğinin biçimleri ve kullanıldığı sektörler, yani emek piyasasının da değiştiği sonucuna ulaşılmıştır. Feodal rejimin yerini alan modern devlet aygıtı ve tarımsal üretimin yerini alan kapitalist üretim biçimi, çocuk ve emeği üzerinde dönüştürücü bir etki yapmıştır. Tarımsal üretimde "bir lokmayla bir hırkaya artı değer üreten iş gücü" olan çocuk (Serozan, 2005:17) endüstrileşmeye geçişle birlikte tam zamanlı işçiye dönüşmüştür. Bu bağlamda kapitalist üretim tarzına geçiş, öncelikle işçi çocuk sayısını, çalışma saat ve yoğunluklarını artıran bir süreç yaratmıştır.

Çocukluk fikri de üretim biçiminin ihtiyaçları doğrultusunda dönüşmeye başlamıştır. Çözülen feodalizm ve kapitalist üretim biçimine geçiş ve bu temelde doğan burjuva sınıfı, çocukluğu bir problem ve proje olarak yeniden keşfetmiştir. Ancak bu keşfedişin temel nedeni, burjuvazinin kendi çocuklarını ayrıcalıklı kılmak istemesinden kaynaklanmıştır. Bu anlamda burjuvazinin çocuklarına atfedilen çocukluk da farklılaşmaya başlamıştır. Burjuvazinin çocuklarının çocukluğu ile işçi sınıfının çocuklarının çocukluğuna ilişkin verilen tarihsel örnekler çocukluk tasavvurnun sınıfsal bir mesele olduğunu ortaya koymuştur. Bunun en temel yansıması ise eğitim anlayışında yaşanmıştır. 18. yüzyılda burjuvanın biricik çocukları için düşünülen en önemli ayrıcalık eğitim üzerinden gerçekleşmiştir. Eğitimin, belirli bir sınıfın ayrıcalığı hâline getirilmesi

çocukluk tasavvurunun sınıfsal karakterini tekrar kanıtlamaktadır. Burjuvanın çocukları kutsanıp yüceltilirken, doğmakta olan işçi sınıfının çocukları ise adım adım ücretli birer işçiye dönüşmüşlerdir.

19. yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında ise daha uzun bir çocukluk anlayışı ortaya çıktığı ve "ekonomik olarak bir değeri olmayan, ancak manevi olarak paha biçilemez" çocukluk fikri kabul görmeye başladığı ortaya konmuştur. Çocukluğun modern anlamının kapitalist üretim biçimindeki bir kırılma aşamasında ortaya çıkması tezde savunulan çocukluğun üretim biçiminin ihtiyaçlarına değiştiği ve üretim biçimdeki kırılmaların çocukluğu etkilediği savımızı da destekleyen bir başka örnektir.

Çocuğun çalışmasının sınıfsal bir mesele olması ve üretim ilişkisi temelinde belirlendiği ortaya konduktan sonra, tarihsel olarak çocukların işçileştiği tarihsel aşamada devletin çocuk emeğine müdahalesi araştırılmaya başlanmıştır. Bu tarihsel aşamada çocukların işçileşmesinde kapitalist üretim biçimine geçişin önemi açığa çıkarılmıştır ve kapitalist üretim biçiminde, sermayenin ihtiyaçları doğrusunda müdahaleleri yapan bir aygıt olarak devlet vurgulanmıştır. Bu anlamda tez boyunca devletin uzun vadede sermayenin çıkarlarını gözettiği savunulmuş ve çocuk emeğine de bu bağlamda müdahale ettiği kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Kapitalist üretim biçimince şekillenen ve "içerilmiş bir aktör" olan kapitalist devlet, sermaye birikiminin gereklerine göre hareket eden bir aktördür. Bu anlamda feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçiş sürecinde işçileşen çocuğun hem ekonomik olan tarafından hem de ekonomik olanın şekillendirdiği siyasal olan tarafından ve sermaye birikiminin gereklerine göre işçileştirildiği gösterilmiştir. Bu anlamda ekonomik olan kadar önemli olan bir diğer şey, üretim biçim ve ilişkilerinin işleyişini yürütecek olan devlettir. Bu anlamda çocuğun tam zamanlı bir işçiye dönüşmesinin arkasında değişen ekonomik koşullar, modern devlet aygıtının oluşması ve politikalar olduğu vurgulanmıştır.

Bu bağlamda birinci bölümde devlet ve çocuk emeği ilişkisi Yoksul Yasaları, Fabrika ve Eğitim Yasaları, Çocuk İşçi Yasaları, çalışma yaşının ve sektörünün belirlenmesi, okula başlama ve devam, denetleme ve parlamento araştırma ve kararları, çalışma evlerinde ve düşkünlerevlerinde zorla çalıştırılma örnekleri, 1349 Sayılı Emekçiler Yasası, 1563 Zanaatkarlar Yasası gibi pek çok açıdan incelenmiştir ve erken sanayileşen ülkelerde devletin yoksul çocuğu çalışmaya zorlayan ve işçileştiren karakteri açığa çıkarılmıştır.

19. yüzyılda klasik liberalizm anlayışıyla dönüşen devlet, *emeğe* ilişkin düzenlemeleriyle olduğu gibi çocuk emeğine ilişkin düzenlemeleri ile sahnededir. Bu düzenlemeler ve müdahaleler, çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya yönelik değildir; azaltmaya yönelik olup olmadığı ise tartışmalıdır.

Erken sanayileşen ülkelerde çocuk işçiliğine ilişkin mevzuata kronolojik ve yöntemsel olarak bakıldığında, çocuk işçiliğinin düşmesinde devletin etkisinin daha az olduğu görülmüştür. Öyle ki 1833 Fabrika Yasaları çocukların fabrikada çalışmalarını ancak bir yıl geciktirebilmiş ve 1874 yılında yarı zamanlı çalışsan olarak fabrikalarda çocukların çalışmasına izin vermiştir, 1842 Maden Yasası, sadece 10 yaşın altındaki çocukların çalmasını engellemiş, 10 yaşındaki çocuklar ise kömür madenlerinde çalışmaya devam etmiş; ev içi hizmet, Heywood'un (2006) vurguladığı gibi hizmetçi olarak çalışan çocuklardan tarımda çalışan çocuklara ilişkin devlet sınırlaması 1860'lara kadar hiç getirilmemiş, baca temizleyicisi çıraklığı 1875'e kadar hiçbir etkili yasaklamaya tabi olmamıştır.Çocukların çalışma koşullarını iyileştirmeye ilişkin düzenlemeler de sistematik olmamış, 20. yüzyıla kadar çalışma koşulları büyük ölçüde aynı kalmış ve denetlenmemiştir. Çocukların çalışması da süreklilik arz etmeyen ve dağınık işlerde görülmüştür. Devlet kimi zaman çocuk işçiliğini azaltmaya çalışan bir aktörmüş gibi karşımıza çıksa da 18 ve 19. yüzyılda, İngiltere tarihinde hem eylemleri hem eylemsizliği ile çocuk işçiliğini artırmıştır. Bu daha çok emeğin örgütlenmesini

zayıflatan yasalarla, örneğin 1799 “The Combination Act” ile ticaret birliklerini yasaklaması ve kollektif uzlayışı yasaklaması; 1825 “Combination Act” ile ticaret birliklerine sınırlı izin vermesi gibi; ayrıca zanaatkârlık statüsünün feshi ile (aslında çocukları işçileştirmek gibi bir niyeti olmasa da bununla sonuçlanan) asker eş ve çocuklarının çalıştırılması ile olmuştur.

Devletin çocukların işçileşmesini teşvik eden ve yoksulluğa bir çözümmüş, önlemmiş gibi sunulan en önemli uygulaması ise Eski Yoksul Yasaları’dır: Bunlardan ilki, çok çocuklu ailelere yardım yapılması ve çocuk sayısını artırarak dolaylı etki yapmasıdır. İkincisi ise yoksul durumlarından kurtulmaları için çocukları çalıştırabilecekleri “çıraklık eğitimi” gibi formlar bulmasıdır. 1834 Yeni Yoksul Yasaları ile ise muhtaç durumda olana yapılan şartlı yardımlar, açlık ve çalışma arasında kalan yoksul aileyi ve çocuklarını yoksullukları karşısında işçileşmekten başka çare bırakmamıştır.

19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarına bakıldığında çocuklara ilişkin beslenme ve kamu sağlığı ölçümleri adı altıda, ulus devletlerin çocuk refahını ve sağlığını önemsemeye başladıkları görülmektedir. Kapitalizmin doğuş aşamasında yoğun ve acımasız şekilde kullanılmış olan, nüfus sayımlarında, eğitim ve sağlık durumlarıyla ilgili devlet kayıtlarında “belirsiz” olan çocuklar ve işçi çocuklar, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarıyla beraber, ulus devletlerin sayılar ve belgelerle görünür kılmaya çalıştıkları, durumlarının ölçülüp biçildiği çocuklara dönüşüvermiştir. Hatta, “çocuk refahı” adı altında, işçi sınıfı çocuklarının bile sağlık ve eğitim durumlarını önemseyen ve yoksul işçi sınıfı ailelerini ve annelerini, burjuvazinin değerleriyle baş başa bırakan söylemler doğmuştur. Bu söylemlere göre, çocuklar anne sütü ile beslenmeli, anneler çalışmak yerine evde sadece “anne” olmalıdır ve işçi sınıfı çocuklarının çalışması da şeytanileştirilmiştir. Oysa bu çocuklar, 18 ve 19. yüzyılda, zaten ağır biçimde işçileştirilmiştir. Ancak bu görüşlere rağmen çocuk işçiliğinin devam ettiği tespiti çocuk

emeğini ve çocukluğu şekillendiren temel dinamiği tekrar ortaya koymuştur ve doğmakta olan modern ulus devletlerin çocuk emeğine müdahalesinin asıl gerekçesini açığa çıkarmaktadır. Kapitalist üretim biçimi için çocukların korunmasının gereği, tükenmesinden korkulan bir emek gücü olmasından gelmektedir. Çünkü kapitalist üretim biçimi için çocuklar hem ucuz bir emek kaynağı hem de önemli bir tüketici kaynağıdır. Geleceğin pek çok anlamda ulusal stoku olan çocuğun işçileşip işçileşmeyeceği ise yine sınıfsal ayrım temelinde belirdiği ortaya konmuştur. Her ne kadar çocukluk fikri 20. yüzyıl başlarıyla yeni söylemlere bürünse de çocuk işçiliğinin tamamen ortadan kalkmaması; hatta devletin gerekli görüldüğü takdirde çocukların okullardan alınarak çalışmasına bile izin verilmesi devletin de çocuk emeğine müdahalesinin kapitalist üretim biçiminin ihtiyacına göre şekillendiğini göstermektedir.

Çocuk emeği ucuz, uysal ve itaatkârdır. Sermayenin genel formülüne hizmet ettiği için, çocuk emeği klasik liberalizm ve modern ulus devlet için de bu kadar kıymetlidir. Sermaye sınırsız biçimde emek gücünden yararlanmayı, hem iş gücü maliyetlerini düşük tutarak hem de yedek iş gücü ordusu yaratarak yapar. Bu nedenle kapitalist kârını artırabilmek için toplumsal emek süresini, karşılığı ödenmiş emek oranını artırmadan uzatmak ister (Foley,2012:65). Bunu yapabilmek için, işçilerle kapitalist üretici bir mücadele içindedir ve çocuk emeğini sermayenin gözünden anlamak bunun için önemlidir. Daha az ücrete daha uzun saatler çalıştırabileceği, çocuk emeğinden daha kolay ulaşılır bir emek kaynağı var mıdır?

Peki ya bugün? Modern devlet elindeki pek çok müdahale araçlarıyla karşımızda iken çocuk işçiliği ile nasıl mücadele etmektedir? Devletin amacı çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak mıdır yoksa regüle edip sosyal risk durumlarında azaltmaya mı çalışmaktadır? Bugün küresel dünyada modern devlet için çocuk iş gücü aynı şekilde ucuz iş gücüdür. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçtiğimizde artık karşımızda salt ulus devletler değil, uluslararası kuruluşlar da vardır. Modern devlet ve uluslararası kuruluşların çocuk

işçiliğine müdahalesini hem çocuğun "çalışma hakkı" hem "çalışmama hakkı" anlamında (Lavalette,2000) değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü yoksul çocukların işçileşmekten ve çalışmaktan vazgeçmeleri aç kalmaları demektir. Her iki bağlamda da devlet çocuk işçiliğine müdahale eder. İlkinde, devlet çocukların korunma düzeylerini, uygun ücretle çalışmalarını, iyi düzenlenmiş işlerde, uygun ücretlerde, sağlıklı bir yetişkin olarak büyüyecekleri koşulları düzenleyerek çocuk işçiliğine müdahale edebilir. Bu düzenlemelerin kendisi bizatihi işçi çocuğun işçi hâlinin devam ettirilmesi üzerinedir ki bugün gerek ulusal devletlerin gerekse DB, ILO gibi uluslararası kuruluşlarının uygulamalarıdır; bu çalışmayı da destekler niteliktedir. İkinci müdahale alanı ise devletin yoksul çocuğu işçileştirme niyetinin olup olmadığını doğrudan ortaya koyar: Devlet, işçileşen çocuk ve ailesinin işçileşmesine, çok kötü koşullarda ve kötü ücretlerde çalışmalarına neden olan yoksulluktan ve sömürüden özgürleştirmeye mi çalışır; başka bir deyişle, yoksul çocuğun çalışmama hakkını tanıyan bir devlet mi vardır karşımızda? Bu tartışma ise bizi başka bir şeyin farkına varmaya götürür: Asıl yoksullaştırıcı olanı, varsılın varlığının yoksulun varlığına ve devamına bağlı olduğu modern kapitalist toplumun tüm sosyal ilişkilerini ve ekonomik olanı düşünmeye iter.

> *"Toplumsal kimliğinden koparılmış yoksul, belirli bir tarihsel oluşum ve belirlenimden soyutlanarak, vatandaş kimliği ile bir bireye (ya da bireyler toplamına) dönüşmekte ve sorun bu birey(ler)in hiç değilse minimum düzeyde muktedir hâle getirilmesi için alınması gereken önlemlere indirgenmektedir."(Köse ve Bahçe,2012:388).*

Yoksul çocuğun devlet eliyle, kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinin dikte ettiği doğrultuda işçileşmesinin izlendiği bu tezde, geldiğimiz tarihsel noktada, yoksul çocuğun çalışmaktan başka çaresi olmadığını yineleyen bir devlet karşımıza çıkmış ve bu noktada bu çocuklar, yoksulun en yoksulu olarak devletin karşısında, sosyal yardım programlarında, "hedeflenmiş gruplar olarak" tanımlanmış ve bu çocukları yaşatacak ve yine sermaye birikiminin gereklerine göre emek piyasalarına dâhil edebilmek için minimum düzeyde "iyi" tutacak önlemlerle sarmalanmış politikalarla müdahale edilen

tematik bir konuya dönüştürülmüştür. Oysa ki, çalışan çocuk, bizatihi işçi sınıfı meselesinin bir parçasıdır, bir üyesidir.

Yoksulluğundan dolayı işçileşen çocuk, toplumda yoksulluk kimliğine sahip olanlarla aynıdır ve "emekleriyle geçinmeye çalışanlar, kentlerin varoşlarına yedeklenmiş işsizler ordusu, tarım emekçileri, mülksüz köylüler; yani yarattıklarından daha azını alanlar ve emekçi dahi olmaları mümkün olmayan dışlanmış kitleler"in çocuklarıdır. Başka bir deyişle, yoksul çocuk, sadece "çocuk" *temasının* ötesinde, toplumsal bir kimliği olandır ve ait olduğu sınıfın bir parçasıdır. Bu bilgi kıymetlidir; çünkü kapitalizmin sömüren ve sömürülen sınıflar arasında bir ilişki olduğunu ve çocuk emeğinin kullanımına çözüm bulmak için gereken yolu görmemizi sağlayabilir.

Bununla birlikte, karşımıza çıkan devlet, artık, sosyal güvenlik sistemini sürdür(e)meyen, çocuğun işçileşmesini sosyal yardım programları ile çözmeye çalışan ve Dünya Bankası güdümünde hareket eden bir aktördür ve birikimin gereklerine göre hareket eden bu aktördür, adeta çocuğun çalışmasına vurgu yapmaktadır. Yoksul çocuğun işçileşmesi karşısında, devlet bütçesi, başka bir deyişle maliye politikası ile mücadele ıskalanmaktadır.

1880'li-1890'lı yıllarda olduğu gibi, 1990'lı yıllarda da sermaye birikimi, gösterge krizini çoktan yaşamış olarak ve bu krizi aşmak için, devletleri yoksulun zaptına, yönetimine ve çalıştırılmasına çağırmaktadır. Yapılan devlet müdahaleleri de bu çerçevede yapılmaktadır. Çocuk emeğinin hiçbir zaman ortadan kalkmadığı, üretim tarzının ihtiyaçlarına göre biçim ve yer değiştirdiği çalışmanın önceki kısımlarında ortaya koyulmuştur. Bu veri, bize aslında çocuk emeğinin devamlılığının istendiğini göstermektedir. 1980'li yıllarla beraber refah içindeki Batılı toplumlarında da çocuk işçiliği tekrar görülmektedir. Örneğin, Avrupa'da İtalya, Portekiz, Finlandiya gibi ülkelerde ayakkabı, giyim, tekstil, mobilya, dikiş gibi emek yoğun işlerde daha düşük ücretli çalışma hakimdir. Bu ülkelerde gördüğümüz şey aslında proto-endüstri döneminde

nasıl aileler kendi evleri içinde eşi ve çocuklarının emekleriyle ev içi üretim yapıyorlarsa, bugün de özel sektör şirketleri, işlerini "düşük ücretli kent ev endüstrisi"ne kaymasıdır. Bu endüstrilerde uzun saatler emeklerini koyanlar yine anneler ve çocuklarıdır. Özellikle 8-14 yaş arası çocuklarda "ev içi ücretsiz emek" olarak çalışma ve bu anlamda kayıt dışı çalışmada artış vardır. Taşeronlaşma dediğimiz bu yapı, bize geçmişi hatırlatmakta ve sermayenin birikmek için benzer yapılar inşa ettiğini göstermektedir. Ayrıca çocuk işçiliğindeki geri dönüşün sebebinin yoksulluk olup olmadığı da tartışmalıdır. Örneğin İspanya'da 1973-1990 yılları arasında yoksulluk oranı sabit kaldığı ve okullaşma arttığı hâlde çocuk işçiliği vardır. Ancak 1990 sonrası çocuk yoksulluğu ciddi oranda artış göstermiş ve çocuk işçiliği de özellikle "kayıt dışı, ev içi ücretsiz emek" olarak çalışmada artmıştır. Tıpkı 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında feodalizm çözülürken ve kapitalizme geçiş aşamalarında artan yoksulluk ve çocuk yoksulluğunda olduğu gibi, 1980'li yıllar sonrası da çocuk yoksulluğu ve çocuk işçiliği birlikte yükselmektedir. Bir yanda da Finlandiya gibi ilginç örnekler de vardır. Aslında bu da yine kapitalist üretim tarzının bir sonucudur. Finlandiya, refah düzeyi iyi olmasına rağmen çocuk işçiliği artan bir ülkedir. Bunun nedeni toplumun, bir tüketim toplumu olarak dönüşümünden gelmektedir. Tüketim toplumunda kutsanan çalışma ve para anlayışı doğrudan çocukların üzerinde de görülmektedir. Bu çocuklar ailelerin geçimlerine destek olmak için değil, kendi tüketim harcamalarını yapabilmek için çalışmaktadırlar. Bu anlamda tüketen, tüketmek için çalışan ve sorumluluk sahibi olarak nitelendirilen bu çocuklara bir de övgü vardır.

Bugün tıpkı Orta Çağ Avrupası'ndaki çocukluk fikri gibi bir çocukluk fikrinin hâkim olduğu görülmektedir. İster sonsuz çocukluğa sahip çocuklar olsun ister sonsuz yetişkinliğe sahip çocuklar olsun, bu çocukların yetişkenlerle aynı imkânlara sahip oldukları görülmektedir. Çocukların kıyafetleri, konuşmaları, tüketimleri ve en önemlisi de çalışmak zorundaysa çalışma koşulları benzeşmektedir ve çocuk işçiliği tekrar artışa geçmiştir. Örneğin Avrupa'da çocukların durumun kötüleştiğini vurgulayan Rahikainen

(2004), artık giderek yoksullaşan ve işçileşen çocukların orta sınıfın çocuğu olduğuna dikkatleri çekmektedir. Bugün de sermaye krizdedir ve Avrupa'ya baktığımızda Rahikainen (2004), çocuk işçiliğinin tekrar arttığını ve çocuk emeği sömürüsünde benzer bir yoğunlaşma yaşandığını vurgulamaktadır.

Türkiye ekonomisinde ise devletin çocuk emeğine müdahaleleri farklı iş tipleri için minimum çalışma yaşını belirlemek, bazı iş ve faaliyetlerde çocuk istihdamını engellemek ve buna izin verilen durumlarda ücretleri çalışma süreleri, işçi-sağlığı ve güvenliği gibi çalışma koşullarını belirlemek şeklinde olduğu görülmüştür ve çocuk emeğinden vazgeçmeyen, ancak onu regüle eden bir devlet karşımıza çıkmıştır.

Türkiye tarihi içinde, birkaç yasal düzenleme dışında, devletin 'önlem' adı altında yaptığı müdahalelerin, çocuk emeğine ilişkin birer 'teşvik' olduğu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda çocuk emeği açısından Türkiye emek tarihi devletin teşvikleriyle dolu bir mezarlık gibidir. Devletin düzenlemeleri sermaye adına çocuk emeğini kullanılabilir kılmanın ötesine geçmemiştir. Türkiye tarihinde devletin çocuk emeğine müdahalelerini göstermek üzere oluşturulan tablodan anlaşılacağı gibi devletin çocuk emeğini teşvik eden önlemleri ya yetersizdir ya da amacına ulaşamamıştır. Benzer şekilde devlet aklının deşifresi için IPEC programına, kalkınma planlarına, ÇSGB'nin çocuk işçiliği ile mücadele ulusal programı (2017-2023) ve eylem planlarına da bakılmıştır. Bu programlar uluslararası politika metinlerinin ulusal politikalara işlemiş hâli gibidir ve özellikle neoliberal dönüşümün özeti gibidir. Bu programlar ve planlar; çocuk emeğini sürdürülebilir kılmaktan, yoksul çocuğu ve ailesini çalışmaya mahkûm etmekten ve sosyal riski azaltma amacından öteye gitmemektedir. Çözüm önerisi ise esnekleşmiş, yarınsızlaşmış emek politikalarının sermaye birikimi için devamını öğütleyen, sosyal yardım programları ile sosyal güvenlik ağı yaratımından bahseden ama asla kapsayıcı olmayan ve sosyal hakka dayanan bir sosyal güvenlik sisteminden ve sosyal adaleti sağlayacak bir kaynak transferi ve paylaşımından bahsetmeyen bir yapıdadır. Devlet,

kurumları ile daha aktif ve etkin gibi gözükse de aslında ulus devlet kendi sorunlarına çözüm üretmemekte; böyle bir alan da ulus devlete tanınmamaktadır. Ulus devlet, sadece uluslararası bir yönetim güdümünde kullanılan kurumlarını hizmete vermektedir. Devlet aklı, üst politika metinlerine uyum sağlamış ve sadece yoksulun yönetimine ve çalıştırılmasına odaklanmıştır.

Türkiye'de bir yandan okullaşma oranları artırılmaya çalışırken diğer yandan eğitim sistemi çocuk işçiliğinin artmasına sebep olacak şekilde 4+4+4 sistemine geçilmesi; bir yandan çocuk okula devam etmesi şartlı eğitim yardımları verilirken diğer yandan liselerde uzaktan eğitimi mümkün kılınması ve meslek liselerinin yaygınlaştırılması gibi devlet müdahaleleri çocuk işçiliğini artıran sonuç yaratmaktadır.

Bu bağlamda yoksul çocuk, işçileşmesi istenendir; yani çocuk yalnız bırakılmış ve devlet eliyle işçileştirilmiştir. Devlet sermaye birikimin gereklerine göre emeğe ve çocuk emeğine müdahale etmekte, onu eğiterek emek piyasasına dâhil edilebilir kılmakta ve sermaye birikiminin devamı için gerekli olan koşulları sağlayarak çocukları işçileştirmektedir.

Üçüncü bölümde ise çocuk emeğinin betimsel analizi yapılarak çocuk emeği ve devlet ilişkisine ilişkin önceki bölümlerde bulunan bulguların izleri sürülmüştür.

Öncelikle kayıt dışı çalışmanın çocuk emeği için önemli bir sorun olduğundan hareketle sokakta çalışan çocuklar ve çocuk emeğinde kayıt dışı çalışma saha çalışmalarına bakılması sonucunda sokakta çalışan çocukların 15 yaş altında yoğunlaştığı ve Türkiye'de çalışmadaki kayıt dışı sektörün önemi vurgulanmıştır. Bu çocuklar devletin gözünde görünmez, her türlü sosyal güvenlik ve kamu politikasından yoksun çocuklardır. Üstelik bu çocuklar uzun saatler, zaman zaman tehlikeli işlerde ve kötü çalışma koşullarında çalışmaktadırlar. Sokakta çalışan çocukları tespit eden bu çalışmaların gösterdiği üzere devlet minimum çalışma yaşını ihlal etmekte ve bu çocukları yalnız bırakmaktadır. Bunun dışında denetimden yoksun, uzun çalışma saatleri

olan, sosyal güvenlikten de yoksun çalışan çocuklar karşımıza çıkmaktadır. Eğitim politikasının tek başına asla yeterli olmayacağını ise çalışmalar bize, çocukların okulu bıraktıklarını ve eğitim konusunda ümitsiz, isteksiz ve güvensiz olduklarını da anlatarak göstermektedir. Okul çalışmayı engellememektedir ve bu çocukların emeklerinin aileleri için vazgeçilmezliği düşünüldüğünde, okul vazgeçilebilir bir yerdir. Tarihsel olarak hiçbir zaman yoksulun çocuğunu işçileşmekten korumadığı gibi, Türkiye için de okul, bu anlama gelmemektedir.

TÜİK'ten alınan mikro veriler araçlığı ile türetilen tablolar ışığında çocuk iş gücü anketleri 1994 yılından 2019 yılına kadar incelenmiştir. Çocuk iş gücü sayısında ortaya çıkan düşme eğiliminin çırak, stajyer, göçmen, sokakta çalışan çocukları kapsamaması nedeniyle sorgulanması gerektiği vurgulanmıştır. Buna ek olarak çocuk iş gücünde ortaya çıkan ücretli işçileşme eğilimindeki artış ortaya konulmuştur.

Türkiye'de işçi çocuğun sınıfsal analizini yapabilmek adına, TÜİK'ten alınan 2012-2018 yılları için Hane Halkı Bütçe Anketleri'nde işçileşen çocuğun hane sorumlusunun çalışma durumuna bakılmıştır. İşçi çocuğun ailesinin de ücretli çalışma durumunda yoğunlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. İşçi çocuğun ailesi de işçidir. Bu anlamda çocuk işçiliğin sınıfsal bir mesele olması ampirik olarak kanıtlanmıştır.

Ayrıca çalışan çocuğun hizmet sektöründe ve evde çalışmada yoğunlaştığı tespit edilerek, üretim biçiminin ihtiyaçlarına göre sektörler arası hareket eden ama kaybolmayan çocuk emeği tespiti, Türkiye için de yapılabilmiştir.

TÜİK'ten alınan 2012 ve 2018 Hane Halkı İş Gücü Anketleri kullanılarak, seçilen sorularla 15-17 yaş grubu çalışan çocuklara ilişkin çalışma koşullarına bakılmıştır. Buna göre, 15-17 yaş grubu çocukların çalıştığı koşulların neo-liberal politikaların sonuçlarını da doğrudan taşıdığı tespit edilmiştir: Geçici, yarı zamanlı, güvencesiz çalışma hâkim yapıdır. Bu bağlamda, çocuk iş gücü sayısındaki düşüsün devletin çocuk emeğiyle mücadelesinde tek başına yeterli bir bulgu olmadığı ortaya konmuştur. Tüm bu veriler

birlikte düşünüldüğünde aslında kapitalist üretim biçiminin ihtiyaçlarına göre işçileşen çocuk yine karşımızdadır. İşçileşen çocuk, sadece yer değiştirmektedir. Ücretsiz emek olarak ev işlerinde, meslek liselerinde stajyer, çırak olarak çalışmadaki artış, hizmet sektöründe çalışan çocuk sayısında ve enformel sektörde kayıt dışı çalışan çocuk sayısındaki artış bunun ifadesidir. Çocuk işçilik hâlâ vardır, sadece yer değiştirmektedir.

Sistem yapısı gereği eşitsiz bir ilişki üzerine kuruludur ve krize gebedir. Değişmesi gereken de kapitalist üretim biçim ve ilişkilileridir. Bunun dışındaki her türlü müdahale, vahşi kapitalizmin çocuk emeğini sömürmesi önünde asla duramaz. Bu anlamda devlet de tarihsel olarak çocukları üretim biçiminin gereklerine göre işçileştiren bir aktör olmuştur.

Peki, yoksul çocuğun işçileşmemesi için ne yapmalı? Bu soruya, var olan üretim biçim ve ilişkileri ve bu ilişkiler temelinde biçimlenmiş devletin varlığı içinde bir cevap aramak zorunda kalacaksak eğer, yoksul çocuğun ailesine "yaşamsal bir ücret hakkı" (Köse ve Bahçe,2012:418) tanımak olabilir mi? Belki de sorun, Yaşar Kemal'in de dediği gibi çocuklara ayrı bir yaratıkmış gibi bakmakta. İnanmıyor Yaşar Kemal hiçbir zaman çocukların, insanların çocuklara davrandığı gibi çocuk olduklarına ve diyor ki: "Basbayağı insandır, onlar". Sonunda kaçmak istiyor çocuklar o dünyadan, bir eli yağda bir eli balda olsa da…Peki nereye? Çocuklar için bir dünya bıraktık mı? Belki de çözüm çocuğu bir yaratıkmış gibi nitelemeden onların insan olduğunu kabul etmekte ve dünyada onlara yer açmakta ve kapitalist üretim biçim ve ilişkilerini kırmakta yatıyordur.

KAYNAKLAR

Akça, S., Akbulut, B., (2017), "Hukuk Penceresinden Gezici Tarım İşçisi Çocuklar", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 36-41.

Akın, Y., (2005), "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar", **Tarih ve Toplum**, C.2, S. 242 Güz, s.73-111.

Aksoy, H. H., (2017), " Meslek Liseleri Öğrencilerinin İşletmelerde Beceri Eğitimi: Okul Destekli Çocuk İşçiliği", **TTB Mesleki Güvenlik ve Sağlık Dergisi,** Yıl 2017, Cilt 16, Sayı 62, 74.

Akşit, B., Karancı, N. ve Gündüz-Hoşgör, A., (2001), **Working Street Children in Three Metroplitan Cities: A Rapid Assessment,** ILO/IPEC Published, Geneva/Switzerland.

Alparslan, Ö. & Karaoğlan, B. (2012). "Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları", **Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi,** 15(4), 268-274.

Alptekin, K. (2011). "Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri: Düzce Örneği", **Toplum ve Sosyal Hizmet**, 22(1), 25-48.

Altuntaş, B., (2010), "Türkiye'de ve Dünyada Çocuk Emeği Sosyal Politikalar Açısından Bir Çerçeve"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya Yayınevi.

Amstrong, W.A., (1990), "The Countryside", içinde Thompson, F.L.M. (ed.) **The Cambridge Social History of Britain:1750-1960, vol. 1. Regions and Communities,** Cambridge, Cambridge Universtiy Press.

Anderson, D., (1996), *We must put children to work,* The Daily Telegraph, 12 June 1996.

Anderson, M., (1976), "Sociological History and the Working-Class Family: Semelser Revisited", **Social History, I.**

Anderson, M.S., (1988), **Approaches to History of the Western Family, 1500-1914**, London and Basingstoke: The Macmillan Press.

Anti-Slavery International (1995), **World Trade and Working Children**, ASI Briefing Notes, London: ASI.

Archard, R., (1993), **Children: Rights and Childhood**, London: Routledge.

Archard, W.D., (2003), **Children, Family and the State**, London, Routledge.

Ariés, P., (1962) **Centuries of Childhood**, Edinburgh: J & J Gray.

Aries, P., (1973). **L'enfant at la vie familiale sous L'Ancien Régime**. Paris: Éditions du Seuil.

Arrighi, G., (2000), **Uzun Yirminci Yüzyıl***,* Ankara: İmge Kitapevi.

Aries, P., (1962), **Centuries of Childhood, A Social History of Family Life***,* (çev. Robert Baldrick), New York*,* Third Printing.

Aristotle, (1955), **Politics**, çeviri: Benjamin Jowett, Nicomachian Ethics, çev. J. K. A. Thomsan, Harmndswort.

Atauz, S. (1990), **Ankara ve Şanlıurfa'da Sokak Çocukları,** Ankara, UNICEF.

Avşar, Z., Öğütoğulları, E., (2012), "Çocuk İşçiliği ve Çocuk İşçiliği İle Mücadele Startejileri", **Sosyal Güvenlik Dergisi**, 2012/1, s. 9-40.

Bahçe, S., Köse, A.H., (2012), "Yoksulluk: Hüzün ve Disiplin", **Mülkiye Dergisi**, C. 36, S. 4, s. 19-33.

Bahmueller, C.F., (1981), **The National Charity Company: Jeremy Bentham's Silent Revoulution**, Berkeley: University of California Press.

Bakan, J., (2007), **Kar ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum***,* İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Bartrip, P.W.J., (1982), "British Government Inspection, 1832–1875: Some Observations", **Historical Journal**, Volume 25 , Issue 3 , September 1982 , pp. 605 – 626.

Başaranbilek, E., (1993), *"*Arkeolojik Eserlerde Çocuk*",* **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Yay Haz: Bekir Onur, Toplumsal Tarihte Çocuk (Sempozyum 23-24 Nisan 1993), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Başbakanlık Devlet Personel Dairesi Genel Müdürlüğü, (1932), *İstatistik Yıllığı 1931/1932,* İstanbul.

Başbakanlık Devlet Personel Dairesi Genel Müdürlüğü, (1945), *İş İstatistikleri,* Ankara.

Başkaya, F., (2015), **Az gelişmişiliğin Sürekliliği***,* Ankara, Öteki Yayınevi.

Başyatmaz, T. (1990), **6-15 Yaş Grubu Bursa'da Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma,** Friedrich Elbert Vakfı Yayını, İstanbul.

Baştaymaz Tahir ve Dülgeroğlu Ercan (1995), **Çalışan Çocukların Sorunları Gelecek Beklentileri ve Sendikalara Düşen Görevler: İstanbul Deri İşkolunun Ayakkabıcılık Alt Sektöründe Bir Alan Araştırması**, (İstanbul: Türk-İş Çalışan Çocuklar Bürosu yayını).

Bataille, G., (2010), **Lanetli Pay***,* Ankara, Dost Kitapevi.

Bayram, Y., (2005), "Türk Edebiyatının İlk Çocuk Dergisi: Mümeyyiz (1869-1870)", **Hece**, S. 104-105, s. 484-500.

Bayramoğlu, S., (2005), **Yönetişim Zihniyeti Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü***,* İstanbul, İletişim Yayınları.

Becchi, E., (1998). "Le Moyen Age", in E. Becchi & D. Julia (der.). **Historie de l'enfance en Occident. I. De L'Antiquite au XVIIe siécle**. Paris: Éditions du seuil.

Bentham, J., (2001), **Writings on the Poor Laws Vol. I.***,* M. Quinn (der), Oxford: Clarendon Press.

Bentham, J., (2008), "Tracts on Poor Laws and Pauper Management", **The Works of Jeremy Bentham Vol.8**, J. Bowring (der.) The Online Library of Liberty, http://files.libertyfund.org/files/2208/Bentham_0872- 08_EBk_v5.pdf., indirilme tarihi, 2.10.2009.

Benson, J., (1980), **British Coalminers in the Nineteenth Century: A Social History***,* Dublin: Gill & Macmillan.

Bequele, A., Boyden, J. (eds.), (1988a), **Combating Child Labour**, Geneva: ILO.

Bequele, A., Boyden, J., (1988b), "Working Children: Current Trends and Policy Responses", **International Labour Review**, vol. 127 n.2 p153-72.

Bequele, A., Myers, W.E., (1995), **First Things First in Child Labour: Eliminating Work Detrimental to Children**, Geneva: ILO.

Bequele, A., Boyden, J., (1988), "Child Labour: Problems, Policies and Programmes", Assefo Bequele; Jo Boyden (eds.), **Combating Child Labour**, Cenevre: International Labour Office, s.1-27.

Berg, M., (1994), **The Age of Manufactures, 1700-1820: Industry, innovation and work in Britain**, London and New York: Routledge.

Bilgin, R. (2009). "Diyarbakır'da Sokakta Çalışan Çocuklar Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,** 8(27), 232-244.

Bilgin Vedat, Akın Erkan, Tokuroğlu Belma (1994), **Çalışan Çocukların Toplumsal Profili: Ankara Sanayinde Bir Saha Araştırması,** (Ankara: TÜR-İş Çalışan Çocuklar Bürosu yayını).

Blaug, M., (1958), "The Classical Economics and the Factory Acts- A Re-examination", **Quarterly Journal of Economics**, 72: 211–22.

BOA, İ., (1912), MMS. 154/1330N-02, 8 N 1330,

BOA, Y., (1900), PRK. EŞA. 36/36. 23 R 1318.

Bolin-Hort, P., (1989), **Work, Family and the State: Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry 1780–1920**, Lund: Lund University Press.

Boyd, R., (1994), "Child Labour Within the Globalizing Economy", **Labour, Capital and Society**, 27(2): 153-161.

Boratav, K., (2012), **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, Ankara, İmge Kitapevi.

Boswell, J., (1989), **Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance**, Chigago:The University of Chigago Press.

Bowles, S., Gintis, H., (1976), **Schooling in Capitalist America. Educational Reform and the Contradictions of Economic Life**, New York: Basic Books, Inc., Publishers.

Bozkurt G.Y., (2013), "Mevzuatımızda Çocuk ve Genç İşçilerin Çalışma Yaşamında Korunmasına İlişkin Düzenlemelere Genel Bir Bakış", **Dokuz Eylül Üniversitesi Dergisi**, Özel Sayı, C. 15, s. 481-545.

Brebner, J. B., (1948), "Laissez Faire and State Intervention in Nineteenth-Century Britain", **Journal of Economic History Supplement**, **VIII (1948)** 59–73.

Brown, H. A., (2015), **Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile**, Ankara, Dipnot Yayınları.

Buğra, A., (2010), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Bulut, E., (2010), "Türkiye'de Mesleki Eğitimin Dönüşümü: Çocukları Fiyat'landırılması, Modülerleştirilmesi ve Yaşam Boyu Öğrenme"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Bulutay, T., (1995a), **Employment, Unemplyoment and Wages in Turkey**, Ankara: ILO Office, State Institute of Statistics.

Bulutay, T., (1995b), **Türkiye'de Çalışan Çocuklar- child Labour ın Turkey**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü- Uluslararası Çalışma Örgütü Yayını.

Bumin, K., (1983), ***Batı'da Devlet ve Çocuk***, İstanbul: Çizgi Kitapevi.

Burnham, P., (2003), "Küreselleşme, Apolitikleştirme ve "Modern" Ekonomi Yönetimi", (Çev. Başak Alpan), **Praksis**, S. 9, s. 163-182.

Cammack, P., (2004), "What the World Bank Means by Poverty Reduction, and What It Matters", **New Political Economy**, Vol. 9, No. 2., p.189-211.

Cankurtaran Öntaş, Ö., (2005), "Tehlikeli Çocuklar ve İktidar", **Birikim Dergisi**, S. 192, s.49-54.

Cansız Kösesoy B. ve Oğuzöncül, A. F., (2020), "Çocuk İşçiliği Üzerine Bir Değerlendirme: Elazığ Mesleki Eğitim Merkezi Örneği", **ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi,** 2020;5(1):96-103.

Castel, R., (2017), **Ücretli Çalışmanın Tarihçesi Sosyal Sorunun Dönüşümü**, İstanbul, İletişim Yayıncılık.

Chapman, S.D., Chassagne, S., (1981), **European Textıle Prınters In Eıghteenth Century: A Study Of Peel And Oberkampf,** London: Heıneman Educatıonal Books.

Chang, H., (2002), **Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective**. London: Anthem Press.

Chang, H., Grabel, I., (2005), **Kalkınma Yeniden: Alternatif İktisat Politikaları Elkitabı**, (çev. E. Özçelik), Ankara: İmge Kitapevi.

Chassagne, S., (1998), "Le Travail des enfants aux XVIII.e et XIX siecle", in E. Becchi & D. Julia (der.) Becchi, E. (1998). "Le Moyen Age", in E. Becchi & D. Julia (der.). **Historie de l'enfance en Occident. I. De L'Antiquite au XVIIe siécle**. Paris: Éditions du Seuil.

Children's Employment Comission (1842), **Trades and Manufactures**.

Clarke, S., (2004), Devlet Tartışmaları, **Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Ankara, Ütopya.

Colls, R., (1976), "'Oh Happy english Children!': Coal, Class and Education in the North-East", **Past and Present**, 73, pp.79-99.

Corrigan, P., Corrigan, V., (1979), "State Formation and Social Policy Until 1871", N. Parry, M. Rustin ve C. Satyamuri (der)., **Social Work, Welfare and the State**, London: Edward Arnold.

Corsaro, W.A., (1997), **The Sociology of Childhood**, California: Pine Forge.

Creighton, C., (1985), "The family and capitalism in Marxist theory", in M. Shaw (ed.) **Marxist Sociology Revisited**, Basingstoke: Macmillan.

Craig, D., Porter, D., (2006), **Development Beyond Neo-liberalism? Governance, Poverty Reduction and Political Economy**, Abington: Routhledge.

Croix, G.S., (2013), **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, İstanbul, Yordam Kitap.

Cunningham, H., (1995), **Children and Childooh in Western Society Since 1500**, London and New York: Longman.

Cunningham, H., (1990), "The Employment and Unemployment of Children in England c. 1680-1851", **Past & Present**, No:126, pp.115-150.

Cunningham, H., (1992), **The Children of The Poor: Representation of Childhood Since the Seventeeth Century**, Blackwell, Cambridge: Mass.

Cunningham, H., (1995), **Children and Childhood in Western Society Since 1500**, Studies in Modern History, Routledge.

Cunningham, H., (1996), "Combating Child Labour: The British Experience", in H. Cunningham and P.P. Viazzo (eds.), **Child Labour in Historical Perspective, 1800–1985**, Florence: UNICEF. International Child Development Centre.

Cunningham, H., (2000). "The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Ecenomies in Europe and North America Since 1830", **The Economic History Review**, Vol. 53, No. 3, pp. 409-428.

Cunningham, H., Viazzo P.P., (1996) (eds.), **Child Labour in Historical Perspective, 1800–1985**, Florence: UNICEF International Child Development Centre.

Cunningham, H., Viazzo P.P., (eds) (1996). **Child Labour In Historical Perspective, 1800-1885: Case Studies from Europe, Japan and Colombia**, Florence: UNICEF International Child Development Centre and Instituto degli Innocenti.

Cunningham, S. (forthcoming), **Child labour 1920–1970** , PhD thesis, University of Central Lancashire.

Çağatay, N., (1974), **Bir Türk Kurumu Olan AHİLİK**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Çalışma Bakanlığı, (1966), **Umumi Tebliğler, 1960-1963**, Kağıt İşleri Müdürlüğü.

Çalışma Bakanlığı, (1950), **Milletlerarası Çalışma Bürosu Misyonu Tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine Sunulan Rapor (Mart-Mayıs,1949)**, Ankara.

Çelik, A., (2005), "Çocuk İşçiliğin Bitmeyen Öyküsü Üstüne", **Birikim Dergisi**, S. 192, ss.29-30.

Çelik, A., (2010), "Çocuk İşçiliğinin Bitmeyen Öyküsü Üzerine"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Çiçek, N., (2012), "Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Çocukluk Nosyonunda Görünümleri Üzerine Bir Analiz", **Mülkiye Dergisi**, C. 36, S. 4, s.69-104.

ÇSGB Çalışan Çocuklar Bölümü (2006), **Türkiye'de Çocuk İşçiliği Sorunu Bizim**, Ankara.

ÇSGB Çalışan Çocuklar Bölümü (2010), *Çocuk Bölümünce Yürütülen Projeler* http://www.csgb.gov.tr/ calisan_cocuklar/projeler/bolum/ bolum.html (Erişim tarihi: 01.07.2010).

ÇSBG, (2017a), *Çocuk İşçiliği ile Mücadele Programı.*

ÇSGB, (2017B), *Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023) Eylem Planı Mevcut Durum Dökümanı.*

ÇSGB (1995), **Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ILO IPEC Projesi, Çalışan Çocukların Korunması İçin Politika ve Eylem programı Yöntem Önerisi**, (Ankara: ÇSGBÇalışma Genel Müdürlüğü Çalışan Çocuklar Bölümü-İş Teftiş Kurulu Başkanlığı Grup Başkanlıkları yayını).

Davin, A., (1982), "Child labour, the working class family and domestic ideology in nineteenth century Britain", **Development and Change**, C. 13, S. 4.

Davis, N.Z., (1975), **Society and Culture in Early Modern France**, Stanford, California: Stanford University Press.

Dayıoğlu, M., Gündüz H.A., (2010), "Türkiye'de Çocuk İşçiliği ile Mücadelede İzlenen Strateji ve Yöntemler: IPEC Deneyimi"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Dean, M., (1991), *The Constitution of the Poverty: Toward a Genelogy of Liberal Governance,* London, Routhledge.

De Anglais, M., (2007), **The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital**, London: Pluto Press.

De Hert, R., (1996). "Child Labour in Belgium:1800-1914", **Child Labour in Historical Perspective 1800-1915, Case Studies From Europe, Japan and Colombia, edited by H. Cunningham and P. P. Viazzo** pp.26-27, UNICEF, Italy.

De Mause, L., (1976), **The History of Childhood**, London, Souvenir Press.

Demir, F., (2012), "Çalışma Hayatında Çocukların Korunması", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 12, Özel S., s.547-577.

Devreese, D.E., (1999), "The International Working Men's Association (1864-1876) and Workers' Education: An Histrocial Approach", **Paedacogica Historica**, Vol. 35, No. 1, pp. 15-21

Dickens, R., Ellwood, D.T., (2003), "Child Poverty in Britain and the United States", **Economic Journal**, Vol. 113, No. 488, s. 219-239.

Dixon, S., (1992), **The Roman Family**, Baltimor and London, Johns Hopkins University Press.

Dixon, S., (1999), **The Modernisation of Russia 1676-1825**, Cambridge: Cambridge University Press.

Dora, Ş., (1938), "Yeni Rejimde Çocuğun Ehemmiyet ve Kıymeti", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, S. 18, Birinci Teşrin.

DPT, (1963), *Birinci Kalkınma Planı (1962-1966)*, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Birinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1963-1967%E2%80%8B.pdf, (erişim tarihi: 30.07.2021).

DPT, (1968), *İkinci Kalkınma Planı (1968-1972),* https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (1973), *Üçüncü Kalkınma Planı (1973-1977)*, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1973-1977%E2%80%8B.pdf,, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (1979), *Dördüncü Kalkınma Planı (1979-1983)*, https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (1984), *Beşinci Kalkınma Planı (1985-1989)*, https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (1989), *Altıncı Kalkınma Planı (1990-1994)*, https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (1995), *Yedinci Kalkınma Planı (1996-2000)*, https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (2000), *Sekizinci Kalkınma Planı (2001-2005)*, https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/, (erişim tarihi. 30.07.2021).

DPT, (2006), *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*, https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/, (erişim tarihi. 30.07.2021).

Dumenil, G., Löwy, M., Renault, E., (2011), **Marksizmin Yüz Kavramı**, İstanbul, Yordam Kitapevi.

Dunlop O. J., Denman R.D., (1912), **English Apprenticeship and Child Labour**, New York, Macmillan.

Dupin, C., (1840), **Du travail des enfants qu'emploient les ateliers, les usines et les manufactures, considéré dans les intéréts mutuel de la société, des Familles et de l'industrie**, Paris: Bachelier.

Dursun, S. ve Aksakal, E., (2018), "Çalışan Çocukların Sorunları Üzerine Bir Araştırma", **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi,** Yıl:8 Sayı:15 / Haziran 2018**.**

Duyar, İ., (2010), "Çalışan Çocuklarda Bedensel Yıpranmalar"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Duyar, İ., Özener, B., (2003), **Çocuk İşçiler Çarpık Bedenler**, Ankara: Ütopya.

Edmonds, E.V., Schady, N., (2008), "Poverty Alleviation and Child Labor", **Policy Research Working Paper**, 4702, Impact Evaluation Series, No:24.

Ekim, B., (2005), "Çocuk Yoksulluğu ve Sosyal Devlet", **Birikim Dergisi**, S. 192.

Eklof, B. (1986), **Russian Peasant Schools: Officialdom, village culture and popular pedagogy, 1861-1914**, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Encyclopædia Britannica, Inc. (2020), United Kingdom. Retrieved 05 13, "*An Act Touching Divers Orders for Artificers, Labourers, Servants of Husbandry and Apprentices, 1563"* 2020, https://0212k93il-y-httpsacademic-eb-com.proxy.sakarya.deep-knowledge.net/levels/collegiate/article/United-Kingdom/110750#44847.toc.

Engels, F., (2019), **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, İstanbul, Yordam Kitapevi.

Engerman, S., (2003), "The History and Political Economy of International Labor Standarts", içinde Kaushik Basu, Henrik Horn, Judith Shapiro and Lisa Roman, eds., **International Labor Standarts: History, Theory and Policy Options**. Oxford: Blackwell.

Erbay, E., (2010), "Çocuk İşçi Olmak: Çocuk İşçiliğine Retrospektif Bir Bakış"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Erder, S. ve Lordoğlu, K., (1993), **Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine: Bir Alan Araştırması**, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Erder, S., (2010), *Çalışan Çocuklar: Çırak mı? İşçi mi?*; içinde Türkiye'de Çocuk Emeği, der. Kemal İnal, Ütopya.

Erdut, Z. (2003), **Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika ve Türkiye**, İkinci Basım, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Erişçi, L., (1951), **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi**, İstanbul, Kutulmuş Basımevi.

Erkut, Z., Balcı, S., Yıldız, S., (2017), *Tarihsel Süreç İçinde Çocuk*, I. Disiplinler arası Kadın ve Çocuk Sempozyumu Sözlü Bildiri.

Ertürk, Y., (2010), "Türkiye'de Çocuk Emeğinin Kullanım Biçimleri"; içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Ertürk, Y., (1994), **Patterns of Child Labour in Rural Turkey,** ILO/IPEC Published, Ankara.

Evans, G.E., (1956), **Ask the Fellows Who Cut the Hay**, London: Faber and Faber, ch.11.

Evren, B., (2005), "Bitmeyen Çocukluk, Erken Yetişkinlik ve Yeni Kapitalizm**", Birikim Dergisi**, S. 192.

Ezell, M., J., M. (1985), *"*John Locke's Images of Childhood: Early Eighteenth-Century Responses to Some Thoughts Concerning Education*",* **Eighteenth-Century Studies 17.2. (1983-84)**, New York: Basil Blackwell.

Fairchilds, C.C., (1976), **Poverty and Charity in Aix-en-Provence, 1640-1789**, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 94th series.

Fallon, P., Tzannatos, Z., (1998), **Child Labor Issues and Directions for the World Bank,** Social Protection Human Development Report, Washington, D.C: The World Bank.

Faroqhi, S., (2002), **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşamı: Orta Çağ'dan 20. Yüzyıla***,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Fauve-Chamoux, A., (1996), "Beyond Adoption: Orphans and Family Strategies in Pre-Industrial France", **The History of the Family**, Vol. 1, No. 1, pp:1-13.

Feinstein, C.H., (1998), "Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standart of Living in Britain During and After The Industrial Revolution", **Journal of Economic History**, Vol. 58, No. 3, pp. 625-58.

Filipovic Z., (1994), **Zlata's Diary: A Child's Life in Sarajevo**, London.

Fine, B., Hailu, D. (2018), "Birleşme ve Konsensus: İstikrar, Yoksulluk ve Büyümenin Politik Ekonomisi", İktisat Üzerine Yazılar 2, İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan, Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan (Der.), İstanbul, İletişim Yayınları.

Finley, M.İ., (2007), **Antik Çağ Ekonomisi**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Fisher, F.J., (1965), "Influenza and Inflation in Tudor England", **Economic History Review**, 2nd., 18(1), pp.120-129.

Fiszbein, A., Schady, N., (2009), **Conditional Cash Transfers: Reducing Present and Future Poverty**, World Bank.

Fişek, A.G., (1993), "Ülkenin Geleceğine İpotek: Çocuk Emeği," **1992 Petrol İş Yıllığı** içinde, Ankara.

Fişek, A.G., (1996), "Sanayi Kesiminde Çalışan Çocuklar", içinde **Türkiye'de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** (Haz.: Ertan Kahramanoğlu), Ankara: Hacattepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, s. 21-32.

Fişek, A.G. (2009), "Göç Olgusu, Hemşehrilik Örgütleri ve Ulusal Devlet", **Çalışma Ortamı**, C. 105, S. 15.

Foley, D.K,. (2010), **Kapital'i Anlamak (Marx'ın İktisat Teorisi)**, Ankara, Arkadaş Yayınevi.

Frankin, B., (1986), "Çocukların Politik Hakları", içinde **Çocuk Hakları**, ed. Bob Franklin (çev: Alev Türker), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Fuchs, R.G., (1984), **Abandoned Children: Foundlings and Child Welfare in Nineteenth-Century France**, Albany: State University of New York Press.

Fyfe, A., (1989), **Child Labour**, Cambridge: Polity Press.

Gavitt, P., (1990), **Charity and Children in Renaissance Florence: The Ospadale degli Innocenti, 1410-1536**, Michigan: University of Michigan Press.

Geçer, G.O., (2006), "Osmanlı'da Sokak Çocukları ve Bir Belge", **Türkbilig**, 2006/12, s. 163-172.

Gemmel, N., Wardley, P. (1990), "The Contribution of Services to British Economic Growth, 1856-1913", **Explorations in Economic History**, Vol. 27, No. 3, pp. 299-321.

Georges S., (1965), **La pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles**, Paris: Presses universitaires de *France*.

Gereffi, G., Korzeniewicz, M., (1994) (der.) **Commodity Chains and Global Capitalism**, Westport, CT: Greenwood Press.

Gillies, J.R., (1974), **Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations,1770-Present**, New York: Academic Press.

Godelier, M., (1972), Rationality and Irrationality in Economics, çev. Brian Pearce, New York, Monthly Review Press.

Goldin, C., Sokolof, K. (1982), "Women, Children and Industrializaton in the early Republic: Evidence From Manufacturing Censuses", **Journal of Economic History**, 42: 741–74.

Goldson, B., (1997b), "Children in Trouble: State Responses to Juvenile Crime", in P. Scraton, **'Childhood' in 'Crisis?** , London: UCL Press.

Greg, W.R., (1842), "Protection Children in Mines and Collieries", **Westminister Review**, vol. 38, p.120.

Grimsrud, B., (2003), **Millennium Development Goals and Child Labour**, Understanding Children's Work Project Working Paper Series, UNICEF.

Guidi, L., (1999), "La Storia Dell'infanzia in Italia: Studia Recenti, Zone Oscure, Questioni Aperte", **Societa e storia**, Vol. 22, No. 86, pp. 847-874.

Gülçubuk, B., (2012), "Tarımda Çocuk Emeği Sömürüsü ve Toplumsal Duyarlılık", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Cilt. 2, s. 75-94.

Gülçubuk, B.- vd., (2003) **Tarım Kesiminde En Kötü Biçimde Çalışan Çocuk İşçiliği Temel Araştırması (Adana İli-Karataş İlçesinde Pamuk Hasadında Çalışan Çocuklar Örneği),** ILO-Ankara (Basılmamış).

Güllülü, S., (1977), **Ahi Birlikleri**, İstanbul: Ötürken Yayınevi.

Gün, S., (2017), "Toplumsal Bir Sorun: Sokakta Çalışan Çocuklar", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 42-46.

Gün, S., (2017a), **Çocuk İşçi, Yoksul, Göçmen İktisadi ve Politik Bir Analiz,** İstanbul, Notabene Yayınevi.

Güran, T., (1992), "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, TTK Yayınları.

Güzel, Ş., (1985), "Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3-4, İstanbul, İletişim Yayınları.

Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu, (2000), **Sanayide Çalışan Çocuklar Raporu**, Hak-İş Eğitim Yayınları No:44, 1. Baskı, Ankara 2000.

Hall, S., (1984), 'The Rise of the Representative /Interventionist State', in G. McLennan, D. Held and S. Hall, **State and Society in Contemporary Britain**, Cambridge: Polity.

Hall, S., Schwarz, B., (1985), "State and Society, 1830–1930", in M. Langan, and Schwarz, B. (eds). **Crises in the British State 1880—1930**, London, Hutchinson.

Hasbach, W., (1920), **The History of the English Agricultural Labourer**, London: P. S. King & Son.

Harvey, D., (2006), **Postmodernliğin Durumu**, İstanbul, Metis Yayınları.

Heesom, A.J., (1981), "Coal, Class and Education in the North-East", **Past and Present**, Volume 90, Issue 1, February 1981, Pages 136–142.

Hendrick, H., (1990), **Images of Youth: Age, Class and the Male Youth Problem, 1880-1920**, Oxford: Clarendon Press.

Hendrick, H., (1990), "Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey 1800 to the Present", in James and Prout (eds.), **Constructing and Reconstructing Childhoods**, Bristol: Falmer Press.

Heywood, C., (1981), "The Market for Child Labour in the Nineteenth-Century France", **History,** Vol. 66, No. 216, pp.34-49.

Heywood, C. (1988), Childhood in nineteenth-cetury France: Work, health and education amang the classes popularies, Cambridge University Press, Cambridge.

Heywood, C., (2003), **Baba Bana Top At -Batı'da Çocukluğun Tarihi**, (çev.: Esin Hoşsucu,) İstanbul, Kitap Yayınevi.

Heywood, C., (2006), **A History of Chilhood Children and Chilhood in the West from Medieval to Modern Times***,* Cambridge, Polity Press.

Hendrick, H., (1994), **Child Welfare, England 1872-1989**, London and New York: Routhledge.

Hendrick, H., (1990), "Construction and Reconstruction of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to Present", **Constructing and Reconstructing Childhood Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood,** içinde James and Prout (eds), London, Routledge, pp. 35-39.

Underdown, D., (1968), "Puritanism, Revolution, and Christopher Hill", **The History Teacher** Vol. 22, No. 1 (Nov., 1988), pp. 67-75 (9 pages) Published By: Society for History Education, London.

Hines, W.D. et al., (1936), **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, 1933-1934***,* C. V-VI, Ankara: Mehmet İhsan Matbaası.

Holloway, J., Picciotto, S., (2004), "Sermaye, Kriz ve Devlet", **Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Ankara, Ütopya.

Honeyman, K., (2016), "The Exploitation of Little Children", içinde **Child Workers in England, 1780–1820 Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force**, Hampshire: Ashgate.

Horrel, S., Humphries, J., (1999), "Child Labour and British Industrialization", in Micheal Lavalette, (edit), **A Thing of the Past?: Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, New York, St. Martin's Press.

Hopkins, E., (1994), **Childhood Transformed: Working Class Children in Nineteenth-Century England***,* Manchester, Manchester University Press.

Huberman, L., (2014), **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Humphries, J., (1981), "Protective Legislation, The Capitalist State and Working Class Men: The Case of the 1842 Mines Regulation Act", **Feminist Review**, Volume: 7 issue: 1, page(s): 1-33

Humphries J., (2003), "Child Labor: Lessons from the Historical Experience of Today's Industrail Economics", **The Word Bank Economic Review**, C.17, S. 2, pp. 175-196.

Ilıcak, Ş., (2002), "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 2, No. 3, pp. 122.

ILO, (1992), **Angaryanın Kaldırılması**, Dünya Çalışma Raporu, C.2, Ankara: DPT Yay.

ILO, (1996), *Child Labour: What is to be done?,* Geneva.

ILO (2006), *Çocuk İşçiliğinde Sona Doğru: Ulaşılabilir Bir Hedef*, Ankara.

ILO (2007), *Türkiye'de Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Projesi Final Raporu*, Ankara.

ILO (2010), "IPEC Programları", (http:// www.ilo.org/public/turkish/region/ eurpro/ankara/programme/ipec.htm) (Erişim tarihi: 05.07.2010).

ILO, (2013), *Marking Progress Against Child Labour; Global Estimates and Trends 2000-2012,* Governance and Tripartism Department International Labour Office.

ILO, (2017), *Global Estimates of Child Labour: Results and Trends, 2012-2016.,* International Labour Office.

ILO, (2017), *Global Estimates of Modern Slavery,* Geneva.

ILO, (2017), *Çocuk İşçiliği*, International Labour Office.

ILO, (2021), *ILO'nun Türkiye'de Çocuk İşçiliği ile Mücadele Programı (2021-2025),* International Labour Office.

ILO ve UNICEF, (2020), *Covid-19 and Child Labour: A Time of Crisis, A Time to Act,* International Labour Office.

Internaional Labour Conference, (1922), 24th Session, Volume I, Geneva: International Labour Office, pp. 688-689.

Isacson, M., Magnusson, L., (1987), **Proto-industrilization in Scandinavia: Craft Skills in the Industrial Revolution***,* Leamington Spa: Berg Publishers.

Issawi, C., (1980), **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, University of Chigago Press.

İlik, B. ve Türkmen, Z., (1994a), **İstanbul Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırma Projesi Dokümanı,** ILO/IPEC Projesi Yayını, Ankara.

İlik, B. ve Türkmen, Z., (1994b), Çocuk İşçiliğinin Temel Nedenlerinden Birisi Olan İç Göç Araştırma Projesi Dokümanı, ILO/IPEC Projesi Yayını, Ankara.

İnal, K., (2007), **Modernizm ve Çocuk: Geleneksel, Modern, Postmodern Çocuk İmgeleri**, Ankara: Sebil.

İnal, K., (2010) (der.), **Türkiye'de Çocuk Emeği**, Ankara, Ütopya Yayınevi.

James, A., Prout, A. (eds.) (1990), **Constructing and Reconstructing Childhoods**, Bristol: Falmer Press.

James, A., James, A., (2004) (eds.), **Constructing Childhood Theory, Policy and Social Practice**, New York, Palgrave Macmillan.

James, A., Jenks, C., Prout, A. (1998), **Theorizing Childhood,** Cambridge, Polity.

Jordana, J., Levi-Four, D., (2004),"The Politics of Regulation in the Age of Governance," Chapters, in: Jacint Jordana & David Levi-Faur (ed.), **The Politics of Regulation,** chapter 1, Cheltenham, Edward Elgar Publishing.

Kagan, J., (1994), **The Nature of The Child**, Washington, Basic Books.

Kalkınma Bakanlığı, (2013), *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*, (https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/), (erişim tarihi. 30.07.2021).

Kalkınma Bakanlığı, (2019), On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), (https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/ON_BIRINCI_KALKINMA-PLANI_2019-2023.pdf), (erişim tarihi. 30.07.2021).

Kara, B., (2017), "Çocuk İşçilerin Nörolojik Sorunları", T**ürk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 56-64.

Karabulut, Ö., (1996), "Türkiye'de Çalışan Çocuklar", **Friedrich Ebert Vakfı Araştırma Sonuçları Dergisi**, C. IK, S. 34, s. 214-236.

Karadeniz Çeliban. Ö., (1994), **Roma Hukuku**, Yeni Medeni Kanun'a Uyarlanmış 9. Basım, Ankara, Yetkin Yayınları.

Kemal, Y., (2014), **Çocuklar İnsandır,** Yapı Kredi Yayınları İstanbul.

Kuruç, B., (1999), "Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikaları Üzerine Gözlemler", içinde **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyetinn 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, İkinci Cilt, Zeynep Rona (editör), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 21-32.

Kazgan, G., (1977), "Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihi ile İlgili Sorunlar Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, s. 231-274.

Kazgan, G., (1988), "İzzettin Önder, Ergün Kip ve Çağlar Keyder'in Tebliğlerine İlişkin Yorum", içinde **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Şevket Pamut, Zafer Toprak (der.), Ankara: Yurt Yayınları, s. 175-178.

Kazgan, G., (1979), "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılım, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü", içinde **Türk Toplumunda Kadın**, Nermin Abadan-Unat (Derleyen), Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, s. 155-189.

Keeling, F., (1914), "Child Labour in United Kingdom: A Study of the Development and Administration of the Law Relating to the Employment of Children", **The Economic Journal**, Volume 24, Issue 95, 1 September 1914, Pages 452–453, London.

Kerridge, E., (1973), **The Farmers of Old England**, London: George Allen & Unwin.

Kerridge, E., (1985), **Textile Manufactures in Early Modern England**, Manchester: Manchester University Press.

Kessler, G., (1943), "Türkiye'de Çocuk Say'i", (çev. Orhan Tuna), **İş Dergisi**, C. IX, S. 34.

Keyder, Ç., (1982), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye: 1923-1929**, Ankara: Yurt Yayınları.

Keyder, Ç., (2017), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Kirby, P., (1999), "The Historic Viability of Child Labour and the Mines Act of 1842", içinde **A Thing of the Past ? Child Labour in Britain in nineteenth and twentieth centuries**, M. Lavalette (ed.), New York, St. Martin's Press.

Kirby, P., (2003), **Child Labour In Brıtain, 1750-1870**, New York, Palgrave Macmillan.

Kirby, P., (2009), "History of Child Labor in Britain" içinde **The Word of Child Labor Historical Regional Survey** Hugh D. Hindman (ed.), Londra: M.E. Sharpe

Kireçdağ, N., (2017), "Antakya'da Bir Alan Araştırmasına Dayalı Gözlemler: Suriyeli Sığınmacı, Çocuk İşçiler", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 29-35.

Klein, N., (2002), **No Logo**, İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınevi.

Konanç, E. (1996), "Çalışan Çocuklara İlişkin Uygulamalar ve Hukuki Düzenlemeler", **Türkiye'de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** içinde (Hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, Ankara.

Konanç, E. (1992), **Korunmaya Muhtaç Kent Çocukları,** Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul.

Konanç, E., (1988), **Street Children and Children Working in the Street: Preliminary Results of a Field Study in Turkey,** (Ankara: ILO'ya sunulan basılmamış rapor).

Kovancı, O., (2003), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları:30.

Köksal, D., (1997), "Ulusun Çocukluğu", **Toplumsal Tarih**,40,9.

Köse, A.H., Bahçe, S., (2009), "Yoksulluk Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek", **Praksis**, S.19, s. 358-419.

Kuruç, B., (2013), Ankara Üniversitesi SBF Yayınlanmamış Doktora Ders Programı, Ders Notları.

Kussmaul, A., (1981), **Servants in Husbandry in Early Modern Eangland**, Cambridge: Cambridge University Press.

Lacey W.K., (1992). "Patria Potetsas", içinde Rawson, **Family in Ancient Rome**, pp. 121-144.

Lane, J., (1996), **Apprenticeship in England, 1600-1914,** London, Routledge.

Lane, J.E., (2000), **Deregulation is not Regulation**, New Public Management, London and New York: Routledge.

Langan, M., Schwarz, B. (eds.) (1985), **Crises in the British State 1880–1930**, London: Routledge.

Laslett, P., (1977), "Characteristics of the Western Family Considered Over Time", **Journal of Family History**, Vol. 2, No. 2, pp. 89-115.

Lavalette, M., (1994a), **Child Employment in the Capitalist Labour Market**, Avebury: Aldershot.

Lavalette, M., (1994b), **Under-Age and under-Paid: Working Children in Greater Manchester**, Manchester: Greater Manchester Low Pay Unit.

Lavalette, M., (1996a), "Thatcher's working children: contemporary issues of child Labour", in **Thatcher's Children? Politics, Childhood and Society in the 1980s and 1990s Bristol**, J. Pilcher and S. Wagg (eds.), Bristol, Falmer Press.

Lavalette, M., (1997), "Marx and the Marxist Critique of Welfare", in **Social Policy: Conceptual and Theoretical Issues**, M. Lavalette and A. Pratt (eds.), London: Sage.

Lavalette, M., (1998), "Child Labour: Historical, Legislative and Policy Context", in **Children and Work in the UK-Refocusing the Debate**, B. Pettitt (ed.), London: StCF, CPAG.

Lavalette, M., (1999), "*The New sociology of Chilhood' and 'Child Labour Childhood, Children's right and Children's Voice*", içinde **A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, (ed). M. Lavalette, Liverpool: Liverpool University Press.

Lavalette, M., (1999). "The Theoretical Context of Child Labour Research"*,* in Lavalette ed. (1999) içinde **A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries** pp.9-68, (ed). M. Lavalette, Liverpool: Liverpool University Press.

Lavalette M., (1999a), "The 'New Sociology of Childhood' and Child Labour Childhood, Children's Rights and 'Children's Voice", içinde **A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, (ed). M. Lavalette, Liverpool: Liverpool University Press.

Lis, C., Soly, H., (1979), **Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe***,* Hassocks, Harvester Press.

Lordoğlu, K., (2017), "Türkiye'de Çocuk İşçiliğine İlişkin Değerlendirme ve Saptamalar", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 18-28.

Lordoğlu, K. ve Aslan, M. (2018), "Görünmeyen Göçmen Çocukların İşçiliği: Türkiye'deki Suriyeli Çocuklar", **Çalışma ve Toplum 2018/2.**

Lyman, R.B., (1976), "Barbarism and Religion: Late Roman and Early Medieval Childhood*",* in de Mause, **History of Childhood**, s. 77.,1976.

MacDonagh, O., (1977), **Early Victorian Government***,* London, Holmes & Meier Publishers.

Macleod, C., (1988)*,* **Inventing the Industrial Revolution: The English Patent System***,* Cambridge: Cambridge University Press.

Makal, A., (1997), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920***, **Ankara:*** **İ**mge Kitapevi.

Makal, A., (1999**), Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1929-1946**, Ankara: İmge Kitapevi.

Makal, A., (2002), **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri:1946-1963**, Ankara: İmge Kitapevi.

Makal, A., (2003), "Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Çalışma İlişkileri", Sosyal Siyaset Konferansı, Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Çalışma, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Makal, A., (2011), **Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Mamur I.Y., Karatepe, S., (2016), "Türkiye'de Çocukluğa Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları ve Tarihsel Analizi", **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C. 7, S. 1, s. 69-100.

Mandel, E., (2008), **Geç Kapitalizm**, İstanbul, Versus Kitap Yayınları.

Marshall T.H., (1950), **Citizenship and Social Class and Other Essays**, New York: Cambridge University Press.

Martinson, F.M., (1992), **Growing up in Norway, 800 to 1990**, Carbondale and Edwardsville: Southern Illionis University Press.

Marvel, H.P., (1977), "Factory Regulation: A Reinterpretation of Early English Experience", **Journal of Law and Economics**, vol. 20.

Marx, K., (2000), **Kapital, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili**, Birinci Cilt,, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K., (2013), **Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi I. Cilt**, İstanbul, Yordam Kitapevi.

Marx, K., Engels, F., (2013a), **Alman İdeolojisi,** (Çev: T. Ok, O. Geridönmez). İstanbul: Evrensel Basım Yayınevi.

Mayness, (1977), **Taking the Hard Road, Life Course in French and German Workers' Autobiographies in the Era of Industrialization**, Chapel Hill: UNC Press.

McIntosh, M.K., (1988), *"*Local responses to the poor in the late medieval and Tudor England*"*, **Continuity and Changr**, Vol. 3, No. 2, pp. 209-245.

Mendels, F.F., (1972), *"*Proto-industrialization: The First Phase of Industrialization Process*",* **The Journal of Economic History**, Vol. 32, No. 1, pp. 241-261.

Matbu Kitap, (1910), "Müessesat-i Sınaiye'de Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihasıdır", 11 KE 1326,, Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye, C. 1, İstanbul, Matbaa-i Cihan, 1327-1911, ss. 816-824.

Michaud-Frejaville, F., (1982). *"*Bon et loyaux services: Les contasts d'apprentissage en Orléanais (1380-1480)*",* **Annales de L'Est**, Vol.34.

Minge-Kalman, W., (1978), "The Industrial Revolution and the European Family: The Institutionalization of 'Childood' as a Market for Family Labour", **Comparrative Studies in Society and History***,* Vol.20.

Mitchell, B.R., (1975), **European Historical Statistics 1750–1970**, London, Macmillan.

Mizen, P., (2009), "Child Work and Child Labor in the United Kingdom Today", içinde **The Word of Child Labor Historical Regional Survey** Ed. Hugh D. Hindman, London: M.E. Sharpe.

Moch, L.P., (1992), **Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650**, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Moehling, C.M., (1999), "State Child Labor Laws and the Decline of the Child Labor", **Explorations in Economic History**, Vol. 3, No. 1.

Munck, R., (2003), **Emeğin Yeni Dünyası: Küresel Mücadele, Küresel Dayanışma***,* çev. Tekçe M., İstanbul: İstanbul Kitap.

Myers, W.E., Bequele, A., (1995), **First Things First in Child Laour- Eliminating Work Detrimental To Children***,* Geneva: International Labour Office.

Nardinelli, C., (1980), "Child Labor and the Factory Acts", **The Journal of Economic History**, Vol. 40, No. 4, pp. 739-755.

Nardinelli, C., (1990), **Child Labor and the Industrial Revolution**, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Neilson, B., Rossister, N., (2008), "From Precarity to Precariousness and Back Again: Labour Life and Unstable Networks", **Fibreculture Journal**, Issue 5.

Nicholas, D., (1995), "Child and Adolescent Labour in the Late Medieval City: A Flemish Model in Regional Perspective", **English Historical Review**, Oxford University Press, Vol:110, No:439.

Okay, C., (1998), **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler:1850-1900**, İstanbul: Kırkambar.

Olsson l., (2009), "History of Child Labor in Sweden", içinde **The Word of Child Labor Historical Regional Survey,** Ed. Hugh D. Hindman, Londra: M.E. Sharpe.

Ortaylı, İ., (1972), "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 27, S. 4, ss. 135-159.

Overton, M., (1996), **Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850**, Cambridge: Cambridge University Press.

Oxley, G.W., (1974), **Poor Relief in England and Wales 1601-1834**, United States, David and Charles.

Ökçün, G., (1971), **Osmanlı Sanayii,1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, İkinci Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Önsoy, R., (1988), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özbay, D.R., (2003), **19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı**, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Özdemir, S., (2011), Türkiye'de "Zorunlu Çalışma" Uygulamaları". **Journal of Social Policy Conferences**, s. 181-214.

Öztan, G.G., (2013), **Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Özuğurlu, M., (2005), "Yoksulluk Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış", **Mülkiye**, C. XXX, S. 250, s 53-66.

Özuğurlu, M., (2008), **Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi.** İstanbul Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi.

Paterson, C.S., (1995**), From Fever to Digestive Disease: Approches to the Problem of Factory III-Health in Britian, 1784-1833**, P.h.D. Thesis, (British Columbia, 1995), p.55.

Peikert, I., (1986). "… manchmal ein leises Weh…: Die Arbeit im Leben Proletarisher Kinder," in Ruppert (ed.), pp.-206-214.

Picciotto, S., (2004), "Sermayenin Uluslararasılaşması ve Uluslararası Devlet Sistemi", D**evlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Ankara, Ütopya.

Pick, D., (1989), **Faces of Dejeneration: A European Disorder, c.1848-c.1918**, Cambridge: CambrİdgeUnivercity Press.

Pierre de B., (1666), *Opuscules de piété*, 69, Lyons.

Pierre R., Danièle A.B., (1994), **L'Enfance au Moyen Âge**, Paris, Le Seuil: Bibliothèque Nationale de France.

Pinchbeck, I., Hewitt, M., (1973), **Children in English Society***,* Vol.2. University of Toronta Press.

Pinker, R., (1979), **The Idea of Welfare***,* London: Heniemann Press.

Polanyi, K., (2013), **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, çev. Ayşe Buğra, İstanbul, İletişim Yayınları.

Pollock, L., (1983), **Forgotton Children: Parent-Child Relationship from 1500 to 1900**, Cambridge: Cambridge University Press.

Pollock, L., (1987), **A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries**, Hanover: University Press of New England.

Pollard, S., (1964), "Factory Discipline in the Industrial Revolution", **Economic History Review**, 2nd ser., Vol. 16.

Postman, N., (1995), **Çocukluğun Yokoluşu**, (çev.: Kemal İnal), Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.

Quataert, J.H., (1985), "Combining Agrarian and Industrial Livelihood: Rural Households in the Saxon Oberlausitz in the Nineteenth Century", **Journal of Family History**, vol.10.

Quataert, D., (1999), **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları.

Quartet, D., (2006), "19. Yüzyıla Genel Bakış – Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 2, Ed. Hâlil İnalcık ve Donald Quataert, 2. Bsk., İstanbul: Eren Yayıncılık, ss. 885-1051.

Quataert, D., (2008), **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 2. Bsk., Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 227-238

Rahikainen, M., (2001)," Historical and Present-day Child Laour: Is There a Gap ot Bridge Between Them?", **Continuity and Change**, Vol. 16, No. 1, pp. 137-155

Rahikainen, M., (2004), "Centuries of Child Labour, European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century", **Studies in Labour History**, Ashgate Publishing Company.

Rahikainen, M., (2017), **Centuries of Child Labour: European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century**, New York: Routledge.

Rawson B., (1991), "Adult-Child relationships in Roman Society", in **Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome**, B. Rawson (ed.), Canberra and Oxford, Oxford University Press.

Rende, S., Erkin, C., (2005), "Çocuk Emeği: Bizde Ucuz İstediğiniz Kadar Kullanın"; **Birikim Dergisi**, S. 192, s.40-45.

Richardson, D., (2010), "Child and Family Policies in a Time of Economic Crisis", **Children & Society**, Vol. 24, pp. 498-508.

Rimlinger, G.V., (1993), **Welfare Policy and Industrialization in Europe, America and Russia**, Hampshire: Gregg Revivals.

Rodger, G., Standing, G., (1981). "The Economic Roles of Children: Issues for Analysis", **Child Work, Poverty and Underdevelopment**, Geneva: ILO.

Rodrick, D., (1997), **Küreselleşme Sınırı Aştı mı?**, İstanbul: Kızılelma Yayınları.

Rose, M.B., (1989), "Social Policy and Business: Parish Apprentices and the Early Factory System, 1750-1834", **Business History**, 31, pp.14-15.

Rossi, G., (1985*),* **L'agro di Roma tra '500 e '800: Condizioni de vita Lavoro**, Rome: Edizioni di stroia e letteratura.

Rousseasu, J.J., (2000). **Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine**, çev. M. Baştürk- Y. Kızılçim, Erzurum: Babil Yay.

Sahlins, M., (2012), **Taş Devri Ekonomisi**, İstanbul, BGST Yayınları.

Sanderson, M., (1967), "Education and the Factory in Industrial Lancashire, 1780—1840", **the Economic History Review**, Vol. 20, no: 2.

Sandin, B., (1988), "Education, popular culture and the surveillance of the population in Stockhalm between 1600 and 1840s", **Contunity and Change**, 3.

Sapmazlı, H., (1943), **Çocuk Hakları ve Himaye Müesseseleri**, Ankara, Yeni Cezaevi.

Sarasua Garcia, C., (1995), "La industria del encaje en el Campo de Calatrava", **Arenal: Revista de historia de las mujeres**, Vol. 2, No. 2, pp.151-174.

Satio, O., (1981), "Labour Supply Behavior of the Poor in the English Industrial Revolution", **Journal of Economic History**, vol. 10.

Savul, G., (2017), "ILO'nun Çocuk Emeği ile Mücadele Stratejisine Yönelik Eleştirel Değerlendirme", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C., 62-63, s. 11-17.

Saymen, F.H., (1951)*,* **İş Kanunumuzda Grev Yasak mıdır?***,* İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Saymen, F.H., (1954), **Türk İş Hukuku***,* İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Schultz, J.A., (1995), **Knowledge of Childhood in German Middle Age, 1100-1350**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Schwartz, R.M., (1988), **Policing the Poor in Eigtheenth Century France**, Chapel Hill: the University of North Carolina Press.

Schwarz, B. ve Langan, M., (1985), **Crises in the British State:1880-1930**, Hutchinson.

Seccombe, W., (1993), **Weathering the Strom: Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline**, London: Verso.

Sencer, O., (1969), **Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı),** İstanbul: Habora Kitapevi.

Serozan, R., (2005), **Çocuk Hukuku**, İstanbul: Vedat Kitaçılık.

Simonton, D., (1991), "Apprenticeship: Training and Gender in eighteenth Century England", in **Markets and Manufacture in Early Industrial Europe,** M. Berg (ed.), London, Cambridge University Press.

Sombart, W., (1966), **Le Bourgeois**, Çev. Payot, Paris.

Snell, K.D.M., (1985), **Annals of the Labouring Poor: Social Change and Agrarian England, 1660-1900**, Cambridge, Cambridge University Press.

Snell, K.D.M. ve Millar, J. (1987), *Lone-Parent Fmilies and Welfare State: Past and Present*, Contuniutiy and Change, 2.

Steedman, C., (1990), **Childhood, Culture and Class in Britain: Margaret McMillan, 1860-1931,** New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.

Strange, K.H., (1982), **The Climbing Boys: A Study of Sweeps' Apprentices,1773-1875**, New York: Allison & Busby.

Stigler, J., (2012), The Theory of Economic Regulation, **The Bell Journal of Economics and Management Science**, Vol. 2, No. 1 (Spring, 1971), pp. 3-21

Şensoy, N., (1947), Eski Devirlerde ve İslam'da Yaşın Cezai Mesuliyet Üzerindeki Etkisi", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuasının 1947 yılı ikinci sayısından ayrı bası, İstanbul.

Şişman, Y., (2004), **Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentileri: Sorunlar ve Çözüm Önerilerine Yönelik Eskişehir Örneği,** Anadolu Üniversitesi İİBF Yayınları, No:187, Eskişehir.

Şişman, Y., (2006), "Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentileri", **Sosyal Bilimler Dergisi 2006/2,**Eskişehir.

Şişmanlar, Ş.G., (2017), "İstismar Bağlamında Çocuk İşçiliği ve Ruh Sağlığı", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 47-55.

Talas, C., (1961), **İçtimai İktisat**, İkinci Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Talas, C., (1967), **Sosyal Politika, Birinci Kitap: Sosyal Politikaya Giriş ve Tarihsel Gelişim,** Yenilenmiş Üçüncü Basım, Ankara: Sevinç Matbaası.

Talas, C., (1976), **Ekonomik Sistemler**, Ankara: Sorun Yayınları.

Talas, C., (1990), **Toplumsal Politika**, Ankara: İmge Yayınevi.

Talas, C., (1992), **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tekin-Yılmaz, T., (2020), "Çocuk Emeğinin Dönüşümü: Ev İçi Üretimden Film Setlerine", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 2, s. 1237-1247.

Tezel, Y.S., (1986), **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İkinci Basım, Ankara: Yurt Yayınları.

Tezgel, O., (2013), "Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme", **Çalışma İlişkileri Dergisi**, C. 4, S. 1, s. 98-.

Thane, P., (1981), "The childhood in History", in **Childhood, Welfare and Justice**, M. King (ed.), London: Batsford, pp. 6–25.

Thijs, G., (2000), "National Policies and Programmes", iiçinde **Action Against Child Labour**, Nelien Haspels; Michele Jankanish (Editörler), Genova: ILO, pp.1-39.

Thompson, E.P., (1967), "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", **Past and Present**, No. 38, pp. 56-97.

Thompson, E.P., (1980), **The Making of the English Working Class**, Harmondwort: Penguin Books.

Tilly, C., (2001), **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Ankara, İmge Kitepevi.

TİSK (2006), *Sosyal Politika ve İstihdam Başlıklı AB Müktesebatı ve Türkiye*, Ankara.

TİSK (2010), "*Çocuk İşçiliği Konusunda Görüş ve Öneriler*", (http://www.tisk.org.tr/ipec.asp?id=508) (Erişim tarihi: 18.03.2010)

TİSK ve Türk-İş Çalışan Çocuklar Destek Merkezi (2007), *Dünyada ve Türkiye'de Çalışan Çocuklar*, Ankara.

Toprak, Z., (1984), "Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesat-ı Sınaiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)", **Toplum ve Bilim**, S. 27.

Tucker, N., (1977), ***What is* a Child*?***, Fontana, Open Books.

Tuna, O., (1943), "Sanayide Çocuk Say'i ve Çocuk Say'inin Korunmasına Matuf Mevzuat", İş X, 2, Nisan 1943.

Tuna, O., (1950), **İstanbul Küçük Sanayii ve Bugünkü Meseleleri**- Birinci Kitap, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.

Tunçcan O.N., (2017), "Kapitalizm ve Çocuk Emeği", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C. 62-63, s. 4-10.

Tunçomağ, K., (1982), "Çalışma Hayatında Çocuk ve Gençler", içinde **Prof. Dr. Orhan Tuna'ya Armağan**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, s. 69-83.

Tunçomağ, K., (1981), **İş Hukuku I, Genel kavramlar-Hizmet Sözleşmesi**, İstanbul.

Tunçomağ, K., (1986), **İş Hukuku**, İstanbul.

Tuttle, C., (1999), **Hard Work in Factories and Mines: The Economics of Child Labor during the British Industrial Revolution**. Boulder, Colo: Westview Press.

TÜİK (2010), *Çocuk İşgücü Araştırması 2006*, (http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=482), (Erişim tarihi: 11.07.2010).

TÜİK (2010), *Çocuk İşgücü Anketi Hakkında Genel Açıklama*, (http:// www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ ISGUCU/060900gn.htm), (Erişim tarihi: 11.07.2010)

Türkcan, E., (1986), "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", **Tarih ve Toplum**, C. 6, S. 31, s. 44.

Türkcan, E., (1985), "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**, C. 4, S. 24, s. 386-392.

Uluğtekin, S., (1994), **Çocuk Mahkemeleri ve Sosyal İnceleme Raporları**, Ankara: Bizim Büro.

UNICEF, (1986), "Children in Especially Difficult Circumcantes", **Supporting Annex, Exploitation of Working and Street Children, UN Children's Found**, New York.

UNICEF, (2005), **Children Living in Poverty A Review of Child Poverty Definitions, Measurement and Policies**, Graduate Programme in International Affairs New School University, New York.

UNICEF, (2012), **Measuring Child Poverty New League tables of Child Poverty in the World's Rich Countries**, UNICEF, Innocenti Research Centre Report Card,10.

Uyan Semerci, P., Erdoğan, E. ve Durmuş, G. (2017), **Çalışan Çocuk Bağcılar ve Küçükçekmece Pilot Araştırması,** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ümit, E., (2007), **Mekândan İmkana Çocuk Suçluluğunun Habitusu Ceza Ehliyeti İlişkisi,** Ankara, Ankara Barosu.

Verdon, N., (2002), "The Rural Labour Market in the Early Nineteent Century: Women's and Children's Employment, Family Income and the 1834 Poor Law Report", **Economic History Review**, Vol. 55, No. 2, pp-299-323.

Villstrand, N.E., (1992), **Anpassning eller protest: Lokalsamhallet inför utskrivningarna av forfolk till den svensk krigsmakten 1620-1679**, Turku: Abo Akademins förlag.

Yıldırım, K., (2011), **Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi Ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922),** T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Yılmaz, Z., (2012). **Yoksulları Ne Yapmalı? Sosyal Sorunun Yönetimi, Belirsizliğin Keşfi ve Yarınsızlık,** Ankara, Dipnot Yayınları

Yurdakök, M., (2016), **Anadolu'da Çocuk Hekimliğinin 12.000 Yıllık Öyküsü**, Ankara: Güneş Tıp Kitapevleri.

Yücesan-Özdemir, G., Özdemir, A.M., (2010), "Türkiye'de Çocuk Emeği ve Sosyal Politika: Alternatifi Düşünmek için Egemen Söylemin Eleştirisi", içinde **Türkiye'de Çocuk Emeği**, der. Kemal İnal, Ankara, Ütopya.

Wales, T., (1984), "Poverty, poor relief and the life-cycle: Some evidence from seventeenth century Norfolk", in **Land, Kinship and the Life-cycle***,* R. M. Smith (ed.), Cambridge, Cambridge University Press.

Walvin, J., (1982), **A Child's World: A Social History of English Childhood,1800-1914***,* Harmondworth, England, Penguin Books.

Weiner, M., (1981), The Child and The State in India Child Labor and Education Policy in Comparative Perspective, Princeton, Princeton University Press.

White, B., (1996), "Globalization and the child labour problem", **Journal of International Development**, Vol. no.8, (6):829-839.

White, B., (1997), "Child labour in the International Context", in **No Time to Play**, S. McCloskey (ed.), Belfast: One World Centre.

Whitney, B., (1998), "Child employment legislation: changing the focus", in **Children and Work in the UK- Refocusing the Debate**, B. Pettitt (ed.), London: StCF, CPAG.

Wiedemann T., (1991), **Adults and Children in the roman Empire Adults and Children in the Roman Empire**, Review by: Keith Bradley, Classical Philology,Vol. 86, No. 3, pp. 258-263, Published By: The University of Chicago Press.

William P.Q., (1997), "Five Hundred Years Of English Poor Laws, 1349-1834: Regulating The Working And Nonworking Poor"*,* **Akron Law Review**, Vol. 30, Iss. 1.

Wilson, A., (1980), The Infancy of the History of Childhood: An Appraisal of Philippe Ariès, **History and Theory**, Vol. 19, No. 2, pp. 132-153.

Wood, E.M., (2008), **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, Ankara, Epos Yayınları.

World Bank, (1995), *Workers in An Integrated World,* World Bank.

World Bank, (1994), **Governance: The World Bank's Experience**, Washington D.C.: World Bank.

World Bank, (2000/2001), **World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty**, Washington D.C.: World Bank.

WTO, (1996), *Singapore Ministerial Declaration,*13 December 1996.

WTO, (2001), *DOHA Ministerial Declaration,* 20 November 2001.

Zabcı, F., (2002), "Dünya Bankası'nın Küresel Pazar İçin Yeni Stratejisi: Yönetişim", **A.Ü. SBF Dergisi**, C. 57, No. 3, s. 152-179.

Zaim, S., (1956), **İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.

Zaim, S., (1997), **Çalışma Ekonomisi**,10. Baskı. İstanbul, Filiz Kitapevi.

Zelizer, V.A., (1985), **Pricing the Priceless Child: The Chancing Social Value of Children**, Princeton, New York: Princeton University Press.

Zeytinoğlu, S., (1996), "Enformel Sektörde Çalışan Çocuklar", **Türkiye'de Çalışan Çocuklar ve Çözüm Yolları** içinde (Hazırlayan Ertan Kahramanoğlu), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Yüksekokulu ve Friedrich-Naumann Vakfı Yayını, Ankara.

ÖZET

Pelin Vildan Kokcu Delikaya, *Çocuk Emeği ve Devlet,* Doktora Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Serdal Bahçe, 392 s.

Bu çalışma "Çocuk Emeği ve Devlet" ilişkisini tespit etmek adına hazırlanmıştır. Devletin çocuk emeğine müdahalelerinin incelendiği bu çalışmada devletin çocuğu işçileştiren bir aktör olup olmadığı araştırılmıştır.

Birinci bölümde çocuk emeğinin asıl bileşeni olan çocukluk kavramının ve çocuk emeğinin tarihsel serüvenine bakılmıştır. Çocuk emeği üretim biçimindeki kırılmalar bağlamında ele alınarak, üretim biçim ve ilişkilerinindeki değişimin çocuk emeğini etkileyip etkilemediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece çocuk emeğini şekillendiren temel dinamiğin ne olduğu açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu dinamiğin üretim biçim ve ilişkileri ve bu üretim biçimindeki kırılmalar olduğu ortaya konmuştur. Bu bağlamda çocuk emeğini şekillendiren temel şey olarak üretim biçim ve ilişkileri ve sınıf ilişkisi gösterilmiştir. Çocuk emeği ve devlet ilişkisi de bu çerçevede incelenerek erken sanayileşen ülkelerde, özellikle modern devlet ve çocuk emeği ilişkisi klasik librealizm ve faydacılık felsefesi temelinde ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda devletin Eski Yoksul Yasalarından Yeni Yoksul Yasalarına, yoksul çocuğun yönetimi ve çalıştırılması bağlamında müdahaleleri, yasal düzenlemeleri ve politikaları incelenmiştir. Devlet çocuk emeğini sermayenin farklı fraksiyonları arasında güçlü olan adına düzenleyen bir aktör olarak karşımıza çıkmıştır. Bu anlamda devletin çocuk emeğine ilişkin getirdiği yasaklayıcı önlemlerin bile sorgulanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın son dönemlerindeki süreci ve yeni kurulan bir ülke olarak Türkiye az gelişmiş ülkelerde çocuk emeği ve devlet ilişkisini örneklemesi bağlamında ele alınmıştır. Türkiye'nin kapitalizme eklemlenme sürecindeki kırılmalar ışığında çocuk emeği ve devlet ilişkisinin izinin sürüldüğü bu bölümde, birinci bölümle benzer şekilde çocukluk kavramının dönüşümü de takip edilmiştir ve çocuk emeği ile ilişkisi kurulmuştur. İktisadi kırılmaların çocuk emeğinin incelenmesinde önem teşkil ettiği bu bölümde sermaye birikim sürecinde 1970'li yıllarda yaşanan tıkanıklık ve geliştirilen neo-liberal politikalar bağlamında çocuk emeği ve devlet ilişkisi değerlendirilmiştir. Uluslararası politikaların ulusal politika metinlerine yansıması, kalkınma planları, ÇSGB'nin çocuk emeğine ilişkin politika metinleri ve eylem planları devlet aklının deşifresinde incelenen kaynaklar olmuştur. Türkiye'de devletin çocuk emeğine müdahaleleri, bu müdahalelerin bir önlem ya da teşvik olup olmadığı bağlamında değerlendirilerek Türkiye'de devletin çocuk emeğine ilişkin müdahalelerinin

özellikle hukuksal düzenlemeler bağlamında bir önlem-teşvik matrisi oluşturulmuştur. Devletin sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre emek piyasasına müdahale eden bir aktör olduğu vurgulanarak çocuk emeği bakımından da benzer karakterde olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Üçüncü bölümde ise çocuk emeğinin betimsel analizi yapılarak çocuk emeği ve devlet ilişkisine ilişkin önceki bölümlerde bulunan bulguların izleri sürülmüştür. Özellikle kayıt dışı çalışmanın çocuk emeği için önemli bir sorun olduğundan hareketle sokakta çalışan çocuklar ve çocuk emeğinde kayıt dışı çalışma saha çalışmalarına bakılarak incelenmiştir. TÜİK'te alınan veriler ve yayınlanmış özet tablolar ışığında çocuk iş gücü anketleri 1994 yılından 2019 yılına kadar incelenmiştir. Çocuk iş gücü sayısında ortaya çıkan düşme eğiliminin çırak, stajyer, göçmen, sokakta çalışan çocukları kapsamaması nedeniyle sorgulanması gerektiği vurgulanmıştır. Buna ek olarak çocuk iş gücünde ortaya çıkan işçileşme eğilimindeki artış ortaya konulmuş ve Türkiye'de işçi çocuğun sınıfsal analizini yapabilmek adına, TÜİK'ten alınan 2012-2018 yılları için hane halkı bütçe anketlerinde işçileşen çocuğun hane sorumlusunun çalışma durumuna bakılmıştır. İşçi çocuğun ailesinin de ücretli çalışma durumunda yoğunlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışan çocuğun hizmet sektöründe ve evde çalışmada yoğunlaştığı tespit edilerek, üretim biçiminin ihtiyaçlarına göre sektörler arası hareket eden ama kaybolmayan çocuk emeği tespiti, Türkiye için de yapılabilmiştir. Bu bağlamda, çocuk iş gücü sayısındaki düşüsün devletin çocuk emeğiyle mücadelesinde tek başına yeterli bir bulgu olmadığı ortaya konmuştur ve Türkiye'de de devletin çocuğu işçileştiren bir aktör olduğu sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

Pelin Vildan Kokcu Delikaya, Çocuk Emeği ve Devlet, Ph.D. Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Serlad Bahçe, 392 p.

This study has been prepared in order to determine the relationship between "Child Labor and the State". In this study, which examines the state's interventions in child labor, it has been investigated whether the state is an actor that makes the children workers.

In the first chapter, the concept of childhood, which is the main component of child labor, and the historical adventure of child labor are examined. By considering child labor in the context of breaks in the form of production, it has been tried to determine whether the change in production style and relations affects child labor. Thus, the basic dynamic that shapes child labor has been tried to be revealed. It has been revealed that this dynamic is the mode and relations of production and the breaks in this mode of production. In this context, the mode of production and relations and class relations are shown as the main thing that shapes child labor. The relationship between child labor and the state was also examined within this framework, and the relationship between modern state and child labor in early industrializing countries was tried to be revealed on the basis of classical librealism and utilitarianism philosophy. In this context, the interventions, legal regulations and policies of the state from the Old Poor Laws to the New Poor Laws in the context of the management and employment of the poor child were examined. The state has emerged as an actor that regulates child labor on behalf of the powerful among the different fractions of capital. In this sense, it has been concluded that even the prohibitive measures of the state regarding child labor should be questioned.

In the second part, the process of the Ottoman Empire in the last period of the 19th century and Turkey as a newly established country are discussed in the context of exemplifying the relationship between child labor and the state in underdeveloped countries. In this section, where the relationship between child labor and the state is traced in the light of the fractures in Turkey's articulation process to capitalism, the transformation of the concept of childhood has been followed, similar to the first section, and its relationship with child labor has been established. In this section, where economic ruptures are important in the examination of child labor, the relationship between child labor and the state is evaluated in the context of the bottleneck in the process of capital accumulation in the 1970s and the neo-liberal policies developed. The reflection of

international policies on national policy texts, development plans, policy texts and action plans of the MoLSS on child labor have been the sources examined in the deciphering of the state's mind. State interventions to child labor in Turkey were evaluated in the context of whether these interventions are a precaution or incentive, and a precaution-incentive matrix was created for the state's interventions on child labor in Turkey, especially in the context of legal regulations. Emphasizing that the state is an actor that intervenes in the labor market according to the needs of capital accumulation, it has been revealed that it has a similar character in terms of child labor.

In the third part, a descriptive analysis of child labor was made and the traces of the findings in the previous chapters on the relationship between child labor and the state were traced. Children working on the streets and informal work in child labor have been examined by looking at field studies, especially considering that informal work is an important problem for child labor. Child labor surveys were examined from 1994 to 2019 in the light of the data obtained from TurkStat and published summary tables. It was emphasized that the downward trend in the number of child labor should be questioned as it does not include apprentices, interns, immigrants and children working on the street. In addition, the increase in the propensity to work in child labor has been revealed and in order to analyze the working child's class in Turkey, the working status of the working child's household head has been examined in the household budget surveys for the years 2012-2018 taken from the Turkish Statistical Institute. It has been concluded that the family of the worker child is also concentrated in the case of paid work. In addition, it was determined that the working child concentrated on working in the service sector and at home, and the detection of child labor, which moves between sectors according to the needs of the production style, but does not disappear, could also be made for Turkey. In this context, it has been revealed that the decrease in the number of child labor is not a sufficient finding on the state's fight against child labour, and it has been concluded that the state is an actor that makes children workers in Turkey.